સૂચના

દશમસ્કન્ધના જન્મપ્રકરણ (અ૦ ૧-૪)ના સુબોધિનીજીનું સર્વ સાહિત્ય ભગવચ્ચરણપ્રાપ્ત અમારા પરમ મિત્ર શાસ્ત્રી મગનલાલ ગણપતિરામે છપાવ્યું હતું. અને તામસફલપ્રકરણ (અ૦ ૨૬-૩૨)ના સુબોધિનીજીનું કારિકાર્થ સિવાયનું સર્વ સાહિત્ય ભગવચ્ચરણપ્રાપ્ત ભાઈ મૂલચંદ તુલસીદાસ તેલીવાલાએ અને અમે છપાવ્યું હતું. તામસપ્રમાણ તામસપ્રમેય અને તામસસાધન એ ત્રણ પ્રકરણો (અ૦ ૫-૨૫)ના લેખ યોજના અને કારિકાર્થ તેમજ તામસફલપ્રકરણ (અ૦ ૨૬-૩૨) નો કારિકાર્થ બાકી રહ્યા હતા તે આજે પ્રભુકૃપાથી પ્રકટ થાય છે.

પુસ્તક મળવાનું ઠેકાણું:—

૧ પંડિત શ્રીગટ્ટૂલાલાની સંસ્થા, કેથેડ્રલ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ નં. ૨.
૨ મોટામંદિર, સુરત.
૩ એમ. સી. કોઠારી, રાવપુરા, વડોદરા.
૪ શ્રીપુષ્ટિમાર્ગીય પુસ્તકાલય, મુ. નડીઆદ.

Printed by Fakirchand Maganlal Badami at the "Jain Vijayanand" Printing Press, Kanpith Bazar, SURAT.

आवश्यकनिवेदनम्।

दशमस्कन्धपूर्वार्धे जन्मप्रकरण (अ० १-४) सुबोधिन्याः साहित्यं लेखयोजनाकारिकार्थात्मकमसन्मित्रप्राप्तभगवच्चरणश्रीमगनलालशास्त्रिभिर्मुद्रापितमस्ति। तामसफलप्रकरण (अ० २६-३२) साहित्यं लेखयोजनारूपमसन्मित्रभगवच्चरणप्राप्तश्रीमूलचन्द्रतेलीवाला इत्येतैर्मम साहाय्येन मुद्रापितमेव। अतोऽवशिष्टास्तामसप्रमाणतामसप्रमेयतामससाधनप्रकरण- (अ० ५-२५) लेखयोजनाकारिकार्थास्तामसफलप्रकरण (अ० २६-३२) कारिकार्थश्चात्र मुद्रापयित्वा विद्वज्जनहस्तकमलेषु सहर्षं समर्प्यन्ते।

अस्य ग्रन्थस्य शोधनकार्यं सम्प्रदायसेवेत्यङ्गीकृत्य मम सुहृद्भगवदीयमङ्गलदासेनास्मदध्यक्षतयासद्दर्शितपथा च प्रसन्नमनसात्यन्तस्वस्थचित्ततया च कृतं परिणामोप्यतीव सुन्दरो, यत्र क्वापि विशेषाशुद्धिर्मुद्रणे दृश्यते।

विवरणकर्तॄणां परिचयोसन्मुद्रापितसेवाफलादिषोडशग्रन्थेषु जिज्ञासुभिर्द्रष्टव्यः।

अस्माभिः श्रीवल्लभकृतलेखस्य त्रीण्यादर्शपुस्तकानि प्राप्तानि। एकं पण्डितश्रीगट्टूलालासङ्ग्रहस्थमशुद्धमसन्तोषप्रदम्। द्वितीयं श्रीवैष्णवपरिषत्सङ्ग्रहस्थमसन्मित्रपरमवैष्णवश्रीवाडीलालैर्दत्तं तदपि तादृशमेव। तृतीयं श्रीकङ्करपल्लीग्रन्थसङ्ग्रहस्थं गोस्वामिश्री१०८व्रजभूषणलालानामाज्ञया सौजन्यशीलविद्वद्वर्यशास्त्रिश्रीबालशास्त्रिसूनुश्रीकण्ठमणिशास्त्रिभिः सौहार्देन प्रेषितम्। तदत्यन्तशुद्धं पूर्णसन्तोषप्रदं ग्रन्थकर्तृश्रीवल्लभानामेव। तच्च तैः स्वयमेव शोधितमित्यस्माकं प्रतिभाति।

श्रीलालूभट्टानां योजनाया द्वे आदर्शपुस्तके प्राप्ते। एकं श्रीवैष्णवपरिषत्सङ्ग्रहस्थं श्रीवाडीलालैर्दत्तं किञ्चिदशुद्धं किन्तु श्रीकङ्करपल्लीस्थमूलपुस्तकगताशुद्धिरहितं कुत्रचित्स्थले चर्चितं च। द्वितीयं श्रीकङ्करपल्लीस्थसङ्ग्रहस्थम्। तदपि कुत्रचित्स्थलेऽशुद्धम्।

श्रीनिर्भयरामभट्टकृतकारिकार्थस्यापि द्वे आदर्शपुस्तके प्राप्ते। एकं भगवच्चरणप्राप्तश्रीमगनलालशास्त्रिभिर्दत्तं, तदशुद्धम्। द्वितीयं श्रीकङ्करपल्लीसङ्ग्रहस्थं श्रीकण्ठमणिशास्त्रिभिः प्रेषितम्। एतदतीव शुद्धं ग्रन्थकारैः स्वयं निजहस्ताक्षरेण लिखितं शोधितं चर्चितं च।

एषामादर्शपुस्तकदातॄणामुपकारं वारं वारं संस्मरामि।

एतेषामादर्शपुस्तकानां 'प्रेसकॉपी'करणकार्यमस्मदध्यक्षतयासन्मित्रभगवदीयमङ्गलदासेन स्वमित्रसाहाय्येन कृतं, 'प्रेसकॉपी'संशोधनकार्ये 'प्रुफ्'संशोधनकार्ये च वैष्णवमोहनलालजरीवाला इत्यनेन साहाय्यं दत्तम्।

संशयस्थलशङ्कासमाधानं यदा यदाऽपेक्षितं तदा तदा साम्प्रदायिकवयोवृद्धज्ञानवृद्धशास्त्रिकल्याणजिद्भिः परमसौहार्देन कृतमित्येतेषामुपकारभार सानन्दं वहामि।

एवं वैष्णवानां साहाय्येन संसिद्धमिदं पुस्तकं श्रीकृष्णचन्द्रस्य चरणकमलयोः परमहर्षेण निवेद्यते। धैर्यलाल व्रजदास सांकलीया.

श्रीकृष्णार्पणमस्तु।

નિવેદન.

દશમસ્કન્ધના તામસસાધનપ્રકરણ (અ૦ ૧૯–૨૫) ના ગુજરાતી ભાષાન્તરમાં લેખ અને યોજનાનું ભાષાન્તર પણ છે, પણ તે માત્ર વૈષ્ણવપરિષદ્‌ની જ પ્રતિ ઉપરથી કરેલું હતું. ત્યારપછી શ્રીકાંકરોલીપુસ્તકભંડારમાંથી પ્રાચીન શુદ્ધ પ્રતિઓ મળવાથી મુખ્યત્વે તે પ્રતિઓને આધારે અમોએ અહીં લેખ અને યોજના અત્યંત શુદ્ધ છપાવેલાં હોવાથી અહીં છાપેલાં લેખ અને યોજના પ્રમાણે તે ભાષાન્તર સુધારીને વાંચવું.

લેખ ત્રણ પ્રત પરથી છાપ્યો છે, (૧) વૈષ્ણવપરિષદ્‌ની ભાઈ વાડીલાલ નગીનદાસ શાહ પાસેથી મળેલી, (૨) પંડિત ગટ્ટૂલાલાની સંસ્થામાંથી મળેલી, (૩) કાંકરોલીપુસ્તકભંડારમાંથી શાસ્ત્રી કંઠમણિજીએ મોકલેલી. પ્રથમની બન્ને પ્રત અશુદ્ધ અને અસંતોષકારક હતી, પણ કાંકરોલીની પ્રત અત્યન્ત શુદ્ધ અને લેખકાર શ્રીવલ્લભજીની પોતાની જ છે, એમ તેમાં મૂળમાં કરેલા કેટલાક નવા પાઠના સુધારા પરથી સ્પષ્ટ જણાય છે. યોજના બે પ્રત પરથી છાપી છે, (૧) વૈષ્ણવપરિષદ્‌ની, અને (૨) કાંકરોળીની. બન્ને પ્રતોમાં બહુ ફેર છે. અને બન્ને અશુદ્ધ છે. બન્નેની બની તેટલી એકવાક્યતા કરી અહીં યોજના છાપી છે કારિકાર્થ બે પ્રત પરથી છાપ્યો છે, (૧) વૈષ્ણવપરિષદ્‌ની, (૨) કાંકરોલીની. કાંકરોલીગ્રન્થભંડારની પ્રત કારિકાર્થના કર્તાની પોતાની અને પોતાના હસ્તાક્ષરથી લખેલી છે, એમ તેમાં મૂલમાં કરેલા ફેરફારોથી સ્પષ્ટ જણાય છે. વૈષ્ણવપરિષદ્‌ની પ્રતમાં કંઈક ઉમેરા છે, તે પાછળથી કોઈક વાચકે કર્યા હોય, અથવા લેખકે પોતે જ પાછળથી સુધારેલા પુસ્તક પરથી તે પ્રત લખાઈ હોય, ગમે તેમ હો પણ કાંકરોલીથી પ્રત ન મળી હોત તો શુદ્ધ પુસ્તક વાચકોને આપી શકાત નહિ. માટે એ સર્વ પ્રતો આપનાર ભાઈ વાડીલાલ, પંડિત ગટ્ટૂલાલાની સંસ્થા, અને ગો૦ શ્રી વ્રજભૂષણલાલજી, તથા શાસ્ત્રી કંઠમણિજીનો અમારા ઉપર બહુ જ ઉપકાર થયો છે.

આ ત્રણે ગ્રન્થોની પ્રેસકૉપી ભગવદીય ભાઈ મંગલદાસ અને એમના મિત્રોએ કરી છે; અને તે પ્રેસકૉપી અસલ પ્રતો સાથે સરખાવી સુધારવાનું કામ અમારી સાથે ભાઈ મંગલદાસ તથા વૈષ્ણવ મોહનલાલ જરીવાળાએ કર્યું છે; પ્રુફ સુધારવાનું કામ મુખ્યત્વે ભાઈ મંગલદાસે જ ઘણી જ કાળજીપૂર્વક કર્યું છે, ભાઈ જરીવાળાએ પણ ઘણીવાર તેમાં સાહાય્ય કર્યું છે, અને અમને જણાવતાં ઘણો આનંદ થાય છે કે લગભગ ૨૬૦ પાનાનો ગ્રન્થ એટલો બધો શુદ્ધ છપાયો છે કે વાચકને ભૂલ ક્વચિત્‌જ જણાશે.

આ ગ્રન્થ છપાવવાનો સર્વ ખરચ ભરૂચના સદ્‌ગત વૈષ્ણવ શેઠ જેકીસનદાસ કરસનદાસ પોંયરાના ટ્રસ્ટફંડમાંથી તેના હાલના ટ્રસ્ટીઓ ભગવચ્ચરણપ્રાસ શાસ્ત્રી મગનલાલ ગણપતિરામના જમાતા પ્રોફેસર ગોવિન્દલાલ હરગોવિન્દ ભટ્ટ એમ. એ., તથા રા. રા. શેઠ જસવંતલાલ નરોત્તમદાસ અને રા. રા. શેઠ મણિલાલ નરોત્તમદાસ એ ત્રણ સદ્‌ગૃહસ્થોએ આપ્યો છે; તેમનો અમે અન્તઃકરણપૂર્વક ઉપકાર માનીએ છીએ અહીં આપેલું ચિત્ર શેઠ નરોત્તમદાસ કરસનદાસનું છે. તેઓ શેઠ જેકીસનદાસના ભાઈ હતા અને શાસ્ત્રી મગનલાલ સાથે શેઠ જેકીસનદાસટ્રસ્ટફંડના મૂલ ટ્રસ્ટી હતા, અને હાલના ટ્રસ્ટીઓ શેઠ જસવતલાલ અને શેઠ મણિલાલના પિતાશ્રી થાય છે.

પત્રવ્યવહાર વગેરે કરી પ્રેસ શોધવાનું, કાગળો ખરીદ કરી મોકલવાનું, વગેરે કાર્ય ભાઈ ચુનીલાલે કર્યું છે.

આ પ્રમાણે વૈષ્ણવોનાં સાહાય્યથી દશમસ્કન્ધના સુબોધિનીપરના સાહિત્યમાં જે ત્રુટિ હતી તે પ્રભુકૃપાથી અમે સંતોષકારક રીતે પૂર્ણ કરી શક્યા છીએ, અને અત્યન્ત કાળજીપૂર્વક કરેલી સેવાનું આ સુંદર ફલ પરમ પ્રેમથી શ્રીકૃષ્ણચન્દ્રના ચરણકમલમાં અમે સમર્પણ કરીએ છીએ.

શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્યચરણપ્રાદુર્ભાવમહામહોત્સવ. } ધીરજલાલ વ્રજદાસ સાંકલીયા.

શેઠ નરોત્તમદાસ કરસનદાસ.

ભગવદીય જેકીશનદાસ કરસનદાસના ભાઈ

અને

જેકીશનદાસ ટ્રસ્ટફંડના પ્રથમ ટ્રસ્ટી.

જન્મ, ૧૯૨૯ કાર્તિક શુક્લ ૭ અવસાન, ૧૯૯૨ આષાડ શુક્લ ૧૨.

Honesty Printery Gulalwadi Bombay 4

श्रीकृष्णाय नमः।

श्रीगोपीजनवल्लभाय नमः।

श्रीमदाचार्यचरणकमलेभ्यो नमः।

श्रीमद्भागवतदशमस्कन्धसुबोधिन्युपरि श्रीवल्लभाना। ७-५-०,

श्रीलालूभट्टानां योजना, श्रीनिर्भयरामभट्टानां कारिकार्थश्च।

तत्र प्रथमं तामसप्रकरणे प्रमाणप्रकरणम्।

पञ्चमोध्यायः ॥

*पञ्चमेध्याये पूर्वप्रकरणार्थमुक्तविवक्षितयोः सङ्गतिबोधनायानुवदन्ति एवमिति, हेतुः
लेखः। प्रथमाध्याये, उद्यमो द्वितीये, उत्तराङ्ग रूपान्तरस्वीकरणं तृतीये, तत्र
१०-५-० रूपान्तरज्ञानार्थं पूर्वरूपमपि निरूपितमिति चकारः, इदं त्रयं साक्षा-
द्भगवता कृतमिति समासः, मायाद्वारा कृतं चतुर्थाध्याये निरूपितं, तदाहुः राजसादीति,
राजसो गुणः आदिर्मुख्यो येषां सत्त्वरजस्तमसां तैर्गुणैर्युतं जन्मेत्यन्वयः, व्यामोहस्य
रजःकार्यत्वाद् रजःप्रधानगुणतया कथनेन तत्कार्यं व्यामोहोध्यायार्थ उक्तः, चतुर्भिरध्या-
यार्थैः सह विष्णोर्व्यापकस्य जन्म एकदेशे प्राकट्यं प्रकरणार्थो निरूपित इत्यर्थः, लीलायाः
प्राकट्यहेतुकत्वाद्धेतुतासङ्गत्या लीला निरूप्यते इत्याशयेनाहुः समेति, लौकिकेप्विति
लौकिकधर्मेष्वष्टाविंशतितत्त्वेषु मध्ये यत्रैव तत्त्वे हरेर्वेशनं सङ्गतिर्भवति तदेव तत्त्वं
स्वरूपतो निवर्तते एवं सर्वतत्त्वनिवृत्तावलौकिकदेहसिद्ध्या प्रपञ्चविस्मृतिपूर्विकासक्तिः
सिद्धा भवतीत्यर्थः, मात्त्विकप्रकरणे लौकिकधर्मपदेन कालावयवा ज्ञेयाः, दृष्टान्तो वह्नि-
रिति, दारुमयेषु मध्ये यत्रैव दारुपात्रे वह्निः स्थापितो भवति तदेव दारुमयं पात्रं
स्वरूपतो निवर्तते अग्निरूपमेव भवति, तथा यत्रैव तत्त्वे भगवत्सङ्गतिस्तदेव तत्त्वं
स्वरूपतो निवर्तते भगवद्रूपमेव भवति, तेनालौकिकदेहसिद्ध्या सर्वात्मना रोधः सिद्धो
भवतीत्यर्थः, लौकिकमित्यत्र प्रकरणस्य तामसत्वे हेतुराद्यचरणेनोक्तः, आदौ तत्कथने
हेतुराद्येन द्वितीयतृतीयाभ्यां चोक्त इति टिप्पण्यनुसारेण ज्ञेयं, अन्यथाज्ञानेति नन्दो-
न्यथाज्ञानयुक्त एवोत्सवं कृतवानित्याकारिका श्रोतुः शङ्केत्यर्थः ॥ १-१५½ ॥

---

*जन्मप्रकरणलेखयोजनाकारिकार्था मम्मलालशास्त्रिभिर्मुद्रापिते जन्मप्रकरणे गन्ति, अत. तामसप्रकरणादारभ्यते।

योजना। गोपाधीशपुराणपुण्यनिचयप्रोद्भूतकल्पद्रुम
त्वं मज्जीवन जागृहीतिवचनं श्रुत्वा जनन्या मुहुः।
त्यक्तस्वप्नदशस्य गोपरमणीदृग्वृष्टितुष्टात्मना
निद्रालस्ययुतस्य गोकुलपतेः पातां प्रशस्याक्षिणी ॥ १ ॥

तामसप्रकरणारम्भे कारिकासु हेतूद्यमोत्तराङ्गैरिति, हेतुरुद्यम उत्तराङ्ग च

योजना। हेतूद्यमोत्तराङ्गानि तैः, उत्तराङ्गशब्देन रूपान्तरस्वीकरणकापट्ये ज्ञेये,
१०-६-० तथा च हेतूद्यमस्वीकरणकापट्यैः सहितं विष्णोर्जन्म निरूपितमिति पूर्वेणान्वयः,राजसादिगुणैर्युतमिति राजसादिगुणैर्युतं हरेः कृत्यं सप्तसप्ततिभिर्निरूप्यते इति परेणान्वयः, एवं प्रकारत्रयस्य सप्तसप्तत्यध्यायाः, तत्र तामसराजससात्त्विकानां निरोधोपयोगि भगवत्कृत्यं बाललीलादिरूपं निरूप्यते, तेषां निरोध्यभक्तानां राजसादिगुणयुक्तत्वात् तन्निरोधोपयोगि कृष्णचरित्रमपि राजसादिगुणयुक्तमित्यर्थः, यद्यपीह तामसराजससात्त्विकानां क्रमेण निरोधात् तामसादिगुणैर्युतमितिवक्तव्यं तथापि कारिकायां क्रमविवक्षामकृत्वा गुणेषु रजोगुणस्य प्राथम्याद् राजसादिगुणैर्युतमित्युक्तं, भगवान् स्वेन धर्मैश्चेति स्वेन स्वरूपेण धर्मैरैश्वर्यादिभिरेवं सप्तधेत्यर्थः, एकादशेन्द्रियैरिति निरोध्यभक्तानामेकादशेन्द्रियैः सहेत्यर्थः, भगवान् भक्तानां चक्षुरायेकादशेन्द्रियैः सह यां यां लीलां करोति सा सा लीला तामसादिप्रकरणत्रये निरूप्यते, तत्राप्यैश्वर्यादिगुणैः स्वस्वरूपेण च करोतीत्येकादशेन्द्रियैः सह क्रियमाणा एकादशविधलीला प्रत्येकं सप्तधेति सप्तसप्तत्यध्यायास्तामसादिप्रकरणत्रयस्य, इदं प्रकरणत्रयाध्यायानां सङ्ख्यातात्पर्यं, इहेदं तत्त्वं, भगवान् निरोध्यभक्तचक्षुर्विषयीभूय स्वानन्दं प्रयच्छन् क्रीडति सा चक्षुषा लीला, वेणुनादादिद्वारा व्रजसुन्दरीविरचितगुणगानदशायां वा श्रोत्रविषयीभूय स्वानन्दं ददत् परमानन्दयुक्तो विहरति सा श्रोत्रेण लीला, एवं समयविशेषे भावविशेषेण त्वगिन्द्रियविषयो भूत्वा विलसति सा त्वगिन्द्रियेण लीला, एवं सर्वत्रेति भक्तानामेकादशेन्द्रियैर्लीला ज्ञेया, 'अक्षण्वतां फलमिद'मिति व्रजसुन्दरीवाक्याद्'क्षण्वता'मिन्द्रियवतामितिविवरणाद्'भगवता सह संलापो दर्शनं मिलितस्य चे'तिवेणुगीताध्यायसुबोधिन्यां ता लीलाः स्फुटमभिहिताः, किञ्च भक्तानां चक्षुर्विषयीभूतश्चैश्वर्यधर्मप्राधान्येन लीलां करोति सा चक्षुर्लीला ऐश्वर्येण, यत्र भक्तचक्षुर्विषयीभूय वीर्यप्राधान्येन कृतां लीलां प्रदर्शयति सा चक्षुर्लीला वीर्येण, यशःप्रधानलीलां कुर्वन् स्वरूपं प्रदर्शयति सा चक्षुर्लीला यशसा, श्रीप्रधानलीलां कुर्वाणमात्मानं यत्र प्रदर्शयति सा चक्षुर्लीला श्रिया, ज्ञानप्रधानलीलायुक्तं स्वरूपं यत्र प्रदर्शयति सा चक्षुर्लीला ज्ञानेन, वैराग्यप्रधानलीलायुतं स्वरूपं चक्षुर्विषयीकरोति सा चक्षुर्लीला वैराग्येण, यत्र सर्वगुणसमानमात्रयुक्तेन धर्मिणा स्वेन कृतां लीलां भक्तदृग्गोचरी-

करोति सा चक्षुर्लीला धर्मिणा, एवमेका चक्षुर्लीला सप्तविधा, एवं भक्तश्रोत्रादिभिरिन्द्रियै-
रपि प्रत्येकं लीला सप्तविधेति एकादशेन्द्रियैः सह सप्तसप्ततिप्रकारा लीला, तत्सूचनाय
तामसादिप्रकरणस्य सप्तसप्तत्यध्याया इतिभावः ।

कारिकार्थः । १०-५-०

*पञ्चमेध्याये एवं चतुर्भिरिति का० §१०१। एतत्कारिकोत्तरार्धं प्रकारभेदैर्विवृण्वन्ति
व्याख्यातारः। भक्तदुःखात्मको भगवज्जन्म हेतुः प्रथमाध्यायार्थः,
मायाज्ञापनादिरूपो भगवदुद्यमो द्वितीयाध्यायः, एतद्द्वयं तृतीयाध्या-
योक्तस्य जन्मनः पूर्वाङ्गम्, चतुर्थाध्यायोक्तं मायाकार्यं कापट्यं
जन्मनः ऊत्तराङ्गम्, एवं हेतूद्यमोत्तराङ्गैः सहितं विष्णोर्जन्म पूर्वप्रकरणे निरू-
पितमित्यर्थः। राजसादिगुणैर्युतमित्यस्य का० १/४ सप्तसप्ततिभिः कृत्यं हरेस्तत्र
निरूप्यंते का० ३/४ इत्युत्तरेणान्वयः। यद्यप्यत्र तामसप्रकरणस्य प्राथम्यात् तामसादिगुणै-
रितिवक्तव्यम्, तथापि रजःसत्त्वतमसां उत्पत्तिस्थितिप्रलयकारणत्वात् तत्क्रमाभिप्रायेण
"राजसादिगुणै"रित्येवोक्तम्। भगवानित्यादि का० १ ३/४ एतेन तामसादिप्रकरणत्रया-
ध्यायसङ्ख्यातात्पर्यमुक्तम्, भगवानेकादशेन्द्रियैः प्रत्येकं स्वेन धर्मिणा षड्भिर्धर्मैश्च
कृत्यं लीलां चकार ततः कारणात् तावद्भिः सप्तसप्ततिभिरध्यायैरुच्यत इत्यर्थः।
तामसादित्रिविधलीलाकरणे प्रयोजनमाहुः त्रिविधानीत्यादि का० २ १/४ । तामसादि-
प्रकरणत्रयस्य प्रत्येकमध्यायसङ्ख्यातात्पर्यमाहुः तत्त्वेति का० ३ १/२। अष्टाविंशतितत्त्वानां
वक्ष्यमाणप्रकारेणातिक्रमे सति तामसभक्तनिरोध इति बोधयितुं तत्र तावन्तोध्यायाः,
एवं राजसेपि, कालस्य एकविंशतिविधत्वात् शिष्टे अवशिष्टे सात्त्विकप्रकरणे ताव-
न्तोध्यायाः। कालस्य एकविंशतिसङ्ख्याकत्वे प्रमाणमाहुः द्वादशमासाः पंचर्तवस्त्रय
इमे लोकाः असावादित्य इति। हेमन्तशिशिरयोरैक्यविवक्षया पञ्च ऋतव इत्यन्यत्र
विस्तरः। तत्त्वातिक्रमप्रकारमाहुः लौकिकेषु का० ४ १/४। लौकिकेषु धर्मेषु देहेन्द्रियादि-
रूपेषु तत्त्वेषु मध्ये यत्रैव हरिनिवेशनं तदेव पूर्वस्वरूपान्निवर्तते भगवद्रूपं भवति,
तत्र दृष्टान्तः वह्नेर्दारुमयं यथेति। ननु भगवतो जीवस्वभावान्यथाकरणसामर्थ्ये सत्यपि
भगवान्निर्गुणो भक्तानुरोधेन त्रिविधानि कर्माणि कुतः कृतवानित्याकाङ्क्षायामाहुः स्वभा-
वस्येति का० ५ १/४। स्वभावान्यथाभावो जीवानां स्वकृतसाधनासाध्य एव भगवतोप्यक्लिष्ट-
कर्मत्वाद् भक्तस्वभावान्यथाकरणमयोग्यमतो यादृशलीलया यादृशभक्तनिरोधो भवति
तत्र तादृशीं लीलां करोतीत्यर्थः, तदुक्तं टिप्पण्यां भक्तस्वभावानुसरणे भगवतः परमदया-
लुत्वं भक्तिमार्गोत्कर्षश्च सिध्यतीति, सात्त्विकं विहायादावेव तामसप्रकरणनिरूपणेस्य

*मगनलालशास्त्रिभि जन्मतामसप्रकरणगो "कारिका" पृथक् मुद्रापिता सन्ति, अत कारिकार्थ एव प्रारभ्यते।
§इमे अङ्का "कारिका." नामकग्रन्थस्थाः, अत. स ग्रन्थ. सौकर्यार्थं स्वनिकटे अध्ययनसमये स्थापनीय. ।

तामसत्वेनोक्तौ हेतुमाहुर्लौकिकं तामस इत्यादि का० ६३। लोके बहिः प्रकटं यद् रूपं तदेव तामसभक्तानां मुख्यं नान्तरात्मादिरूपमित्यर्थः, तथा च तामसानां कर्माद्यासक्त्यभावेन बहिःप्रकटे रूप एवाग्रहदार्ढ्यात् तामसत्वमुच्यते वस्तुतस्तु निर्गुणत्वमेव, कामान्ता च कृतिः स्फुटेति काम एव अन्तः फलं यस्याः सा कामान्ता तादृशी कृतिरित्यर्थः, किञ्च कामोद्भूते कामेनाविर्भूते प्रभौ प्रीतिः स्नेहः, सोपि तथा कामशास्त्रानुसारी न तु विध्यनुसारीत्यर्थः, तेन हेतुना तत् तामसप्रकरणमादौ निरूप्यते, प्रमाणादिप्रकरणचतुष्टयप्रतिपाद्या लीला आहुर्बाललीलेति का० ७३–९३। तेन बलदेवादिचरित्रमपि तदाविष्टपुरुषोत्तमचरित्रमेव ज्ञेयं, कृष्णे च सक्तात्मान इति आसक्तात्मान इत्यर्थः, तथा च प्रपञ्चविस्मृतिपूर्वकभगवदासक्तिरूपनिरोधजनकं भगवतश्चरित्रमित्यर्थः, बाललीलायाः सप्तभिरध्यायैर्निरूपणे प्रयोजनमाहुर्बाललीला सप्तविधेति का० १०३। प्रमाणप्रकरणस्थाध्यायसप्तकप्रतिपाद्यनिरोधाधिकारिण आहुरुत्सवाविष्टेत्यादिना का० ११३। अत्रोत्सवाविष्टचित्तादयः सप्तविधा अधिकारिणः प्रमाणप्रकरणीयप्रथमाध्यायमारभ्य सप्तस्वध्यायेषु प्रायशः क्रमेण सर्वथा वा क्रमेण प्रतिपाद्या इति व्याख्यातं बहुविस्तरेण टिप्पण्यां, स्त्रीस्वभावरता इत्यस्य प्रथमव्याख्याने प्रमाणप्रकरणीयषष्ठाध्यायोक्तनलकूबरमणिग्रीवकथाभिप्रायेण स्त्रियश्च स्वभावश्च राजसतामसादिस्तयो रता इत्यर्थः, द्वितीयव्याख्याने तु पञ्चमाध्यायोक्तकथानुसारेण स्त्रीस्वभावो यशोदास्वभाव इति स्फुटं, तत्रैव प्रथमाध्यायार्थमाहुर्जन्मोत्सव इति का० १२३। प्रमाणप्रकरणीयप्रथमेऽध्याय आदितः पञ्चमे जन्मोत्सवो निरूप्यते, ननु नन्दः स्वगृहे वसुदेवागमनं तत्र स्वपुत्रस्थापनं कन्यानयनं च जानाति न वा यदि जानाति चेत् तर्हि नन्दः स्वपुत्रत्वे सन्दिहान एव उत्सवं कृतवानितिकस्यचिच्छङ्का स्यात् तत्परिहारायाहुः आवश्यकमिति, आवश्यकं कार्यं कंसाय करदानात्मकं परित्यज्य तत् उत्सवलक्षणं कार्यं कृतमितिसूच्यते, उत्सवानन्तरं शीघ्रं करदानार्थगमनोक्त्या सूच्यत इतिभावः, तेन मथुरागमनेनैव अन्यथाज्ञानशङ्कापि निवार्यते, यदि वसुदेवपुत्रत्वं जानीयात् तदा मथुरायां न गच्छेदित्यर्थः, उपपत्त्यन्तरमाहुरुत्सवस्त्विति, स्वपुत्रत्वनिश्चयं विनोत्सवो न स्यादित्यर्थः, द्रव्यानयनं भगवदर्थमुत्तमवस्तूनामानयनं चान्यथा न स्यादित्यर्थः, यद्यपि मूले नन्दकर्तृकं द्रव्यानयनं नोक्तं तथापि 'नन्दः स्वपुत्रमादाय' इत्यत्रो 'दारधी' रिति विशेषणसूचितं तदितिज्ञेयं, ननु अध्यायान्ते 'सन्त्युत्पाताश्च गोकुल' इत्यनेन नन्दस्य भयवर्णनं किमर्थमित्याकाङ्क्षायामाहुरासक्तीति का० १४३। तस्य नन्दस्यान्तेऽध्यायान्ते ॥ १४३ ॥

नन्दस्त्वात्मज इत्यस्याभासे ननु तृतीयाध्याये सर्वेषां सुषुप्तिर्यशोदायाः पुत्रलिङ्गा-

लेखः। १०-५-१ ज्ञानं चोक्तं तथा च तद्व्यवस्थामनुक्त्वा जातकर्मादिकथनं कथमित्यत आहुः तत इति, मायाकृतं हि तत्, तथा च मायानिर्गमकथनेन प्रबोधो ज्ञानं चोक्तमेवेतिभावः, व्याख्याने, ननु ब्रह्मणि प्राकट्यस्यैवोत्पत्तित्वेन पुत्रत्वाभावादत एव नन्दे पितृत्वाभावाच्च कथं जातकर्मादिकारणमित्याशङ्क्यात्मजे उत्पन्ने इतिपदद्वयेन सूचितमर्थमाहुः पितुः पुत्र इति, अत्र हि न नृसिंहहंसादिवत् प्रकटः किन्तु आत्मजत्वेनोत्पन्नः पितुः पुत्रो जातः, नन्दे पितृत्वं स्वस्मिन् पुत्रत्वं च स्वीकृत्य प्रकट इत्यर्थः, तथा च भगवतैव तथाङ्गीकृतत्वाज् जातकर्म कारयामासेत्यर्थः, ननु तथापि यथा वसुदेवेन जातकर्माद्यकृत्वा स्तुतिरेव कृता तथात्रापि स्तुतिरेव भवेन् न तु जातकर्मणि प्रवृत्तिः, किञ्च भगवति लौकिके इवोत्पन्नधर्मासम्भवादलौकिकोयं बालक इतिज्ञाने वसुदेवासमनवृत्तान्तसम्भावनया स्वपुत्रत्वे शङ्का स्यादतोपि न जातकर्मणि प्रवृत्तिरित्याशङ्क्याहुः तुशब्द इति, पूर्वकथां वसुदेववत् स्तुतिकथां शङ्कां कीदृशोयं बाल[1] इतिशङ्कां व्यावर्तयतीत्यर्थः, तदाहेति तत् तुशब्दकृतमेव व्यावर्तनं हेतुपूर्वकमाहेत्यर्थः, 'एतद् वां दर्शितं रूपं प्राग्जन्मस्मरणाय मे' इतिवाक्यात् पूर्ववृत्तान्तस्मरणार्थं वसुदेवगृहे तादृशरूपेण प्रकट इति तत्र स्तुतिः कृता, अत्र तु आत्मजः शिशुरूप एव प्रकटः अतः पूर्वकथाव्यावृत्तिः, उत्पन्नः लौकिकस्येव धर्मैर्नालादिभिः सहित एव प्रकटः, अतोऽलौकिकत्वशङ्काव्यावृत्तिरित्यर्थः, ननु तथाप्यात्मज उत्पन्ने इतिपदद्वयं न वक्तव्यमवयवार्थासम्भवात् किन्तु 'पुत्रे प्रकटे' इत्यादि वाच्यमित्यत आहुः यस्येति, तथैवेति तेनैव प्रकारेणेत्यर्थः, अन्यथेति तत्प्रकारकानुवादाभावे इत्यर्थः, अत इति एवम्प्रकारिका नन्दबुद्धिर्जाता अतो हेतोस्तत् तत्प्रकारानुवादकं आत्मजे उत्पन्ने इतिपदद्वयमाहेत्यन्वयः, तथा च पूर्वं पदार्थ उक्तः अनेनावान्तरपदार्थः अक्षरार्थश्चोक्त इतिज्ञेयं, ननु तथापि वस्तुतोवयवार्थाभावान् नन्दबुद्धेर्भ्रान्तत्वं स्यादित्याशङ्क्यावयवार्थमपि साधयितुमाहुः वासुदेव इति, मथुरायां कार्यत आविर्भावेपि स्वरूपतः स्तन्योत्पादनायात्रैवाविर्भूतः वसुदेवाद् देवक्यां व्यूहत्रयविशिष्टो भगवानिव नन्दाद्यशोदायां जननावधि स्थित्वा प्रादुर्भूत इत्यर्थः, पुरुषोत्तमस्य तु सर्वात्मभाववद्भक्तहृदये एव निरावृतस्थितेरत्र मायावृतत्वेनैव स्थितिरतो न स्तन्योत्पादकत्वं, जननक्षणे वासुदेवावृतः सन् प्रकटो दर्शनयोग्यतां सम्पादितवांस्तया सामान्यतो ज्ञानं 'जातं परमबुध्यते'ति जातं, तदुत्तरक्षणे विशेषदर्शनं सम्पद्येत, तावन्माया जातेति सर्वेषां व्रजस्थानां व्यामोहाद् व्रजे कस्यापि न भगवद्दर्शनं, वसुदेवदेवक्योस्तु पूर्वप्रादुर्भावसमये एव योग्यतासम्पत्तेर्नन्दगृहोत्पत्तिक्षणे एव तस्यापि दर्शनमितिभावः, जननात् पूर्वमपि यशोदायां वासुदेवावृतत्वेन स्थितौ देवक्या इव यशोदाया अप्यलौकिकी प्रभा

[1] बाल

स्यात् जननक्षणेपि मायावृतत्वे मथुरायामपि दर्शनं न स्यादत एवं विवेकः, वासुदेवस्यो-भयत्राविर्भावे प्रयोजनाभावात् नन्दगृह एवाविर्भाव इत्येवकारः, अयमर्थः कण्ठतोनुक्तोपि पूर्वापरविचारेण साध्यते इति सिद्धान्त इत्युक्तं, अन्यथेति वासुदेवाविर्भावाभावे पुरुषोत्तमस्य मायावृतत्वेनैव स्थितेः स्तन्यं केवलमायाजनितं स्यात् तच्च भगवान् न पिबेत्, अत्रायं भावः, भगवतः स्तन्यपानं ह्यन्तःस्थितबालकपोषार्थमिति वक्ष्यते, तथा च केवलमायाजनितस्तन्यपाने ते व्यामुग्धा एव भवेयुः न तु लीलारसं प्राप्नुयुरतो माया-दोषनिवर्तकवासुदेवसम्बन्धोपि वाच्यः, केवलवासुदेवसम्बन्धेपि लीलारसं नानुभवेयुः किन्तु मुक्ता एव भवेयुः, अतः उभयसम्बन्धबोधाय केवलपदं, सिद्धवत्कारेणेति तृतीयाध्याये व्यूहत्रयविशिष्टस्यैव प्राकट्योक्तेः सर्वांशविशिष्टे स्वरूपे उत्पन्ने इतिपदं सिद्धवत् सर्व-प्राकट्यबोधकं न वदेदित्यर्थः, तथा च पुरुषोत्तमे मायावृतत्वादवयवार्थाभावेपि वासुदेव-स्य तथा स्थितत्वात् तस्याप्येतत्स्वरूपे एव स्थितत्वाद् वासुदेवमादायावयवार्थस्याप्युपपत्ते र्नन्दज्ञानं न भ्रान्तमितिभावः, "पुरुषोत्तमस्तु नन्दगृहे जात" इतिरूढार्थमादायोक्तं, आत्मज-जपदयौगिकार्थज्ञानं पुरुषोत्तमे बुद्धिमात्रं वासुदेवे तु सत्यमेव, अन्तःकरणेति मदन्तः-करणमतथाभूते नाह्लादयुक्तं भवेदितिस्वान्तःकरणविश्वासेनापीत्यर्थः, पूर्वं भगवन्निष्ठेनो-त्पन्नत्वधर्मेण स्वपुत्रत्वनिश्चय उक्तः अधुना नन्दनिष्ठेनाह्लादधर्मेण स उच्यते इत्यपिशब्दः, यद्यपीति आत्मज उत्पन्ने इत्यनेन जातकर्मणि हेतुरुक्तः, आह्लादे तु ज्ञानस्य हेतुत्वात् ज्ञानबोधकं पुत्रोत्पत्तिं ज्ञात्वेत्यादिपदं वक्तव्यं, तथापि तथोक्ते सति ज्ञाने भ्रमत्वमपि शङ्क्येत तत् तु महतामन्तःकरणमतथाभूतं वस्तु न गृह्णातीति टिप्पण्युक्तदिशा नन्दे अस-म्भावितमत आह्लादहेतुत्वेनापीदमेव पदद्वयमुक्तमितिभावः, तथा चात्मजत्वेनोत्पन्नस्तस्यैव चोत्पत्त्या नन्दो जाताह्लादो जातोतः शङ्कारहितः सन् जातकर्म कारयामासेत्यन्वयः, प्राकृतोपीति ग्रामवासी न तु नागर इत्यर्थः, सम्पादितवानिति सर्वेभ्यो बोधितवा-नित्यर्थः ॥ १ ॥

नन्दस्त्वात्मज इत्यस्य विवृतौ पितुः पुत्र इति नेह मत्स्यकूर्मवराहनृसिंहवदावि-र्भावः किन्तु नन्दपुत्रत्वेनाविर्भावः, तथा च श्रीनन्दस्य भगवत्पितृ-त्वाज् जातकर्मकरणं युक्तमत उक्तं पितुः पुत्र इत्यादि, आत्मज उत्पन्न इत्यस्य विवृतौ यस्य यथा प्रतीतिस्तथैवेत्यादि, ननु शुकस्य

योजना। १०-५-१

सर्वज्ञत्वाद् भगवत्स्वरूपाभिन्नत्वेन भगवतस्तु जन्मादिराहित्येनाजत्वात् तादृशे आत्मज-त्वकथनमयुक्तमित्याशङ्क्याहुः यस्य यथा प्रतीतिस्तथैव शुकेनानूद्यत इति, नन्दस्य भगवत्यात्मजत्वप्रतीतेस्तद्बुद्धिमनुसृत्य चात्मजत्वकथनं न तु शुकबुद्धिस्तादृशी अतो न भग-वति जन्मादिधर्मवत्त्वमित्यर्थः, नन्वेवं नन्दबुद्धेर्भ्रान्तत्वात् तदनुवादे को वा गुण इत्या-

शङ्क्याहुः भगवता तथैवेत्यादि, स्वस्य पुत्रभावेन रमणार्थं श्रीनन्दहृदये तथा भगवता
आनीतमतो भगवत्कृतत्वेन भगवल्लीलात्वाद् वर्णनमिति न दोषः, नन्वेवं पुत्रत्वबुद्धेरवा-
स्तवत्वापत्त्या तल्लीलानामप्यवास्तवत्वं स्यादित्याशङ्क्याहुः आत्मनः सकाशाज् जातः
पुत्र एवायमितिनन्दस्य बुद्धिरिति, न हि पुत्रत्वबुद्धिर्मायिकी पुत्रभावेन भगवतः
प्रादुर्भावात्, तथा सति पुत्रभावकृतलीलापि न मायिकी किन्त्वात्मजत्वबुद्धिर्मायिकी,
आत्मशब्दस्य देहवाचकत्वेन तज्जातत्वमादाय तादृग्बुद्धेः प्रवृत्तत्वात्, देहजातत्वं तु प्रभा-
वसम्भावितं निषेकसम्भूतत्वाभावात्, अतस्तादृश्या आत्मजत्वबुद्धेर्भ्रान्तत्वमेवाङ्गीकार्यं,
तदेवाचार्यवर्यैः स्फुटीकृतमात्मनः सकाशाज् जातः पुत्र एवायमिति नन्दस्य
बुद्धिरिति, भ्रमात्मिकेत्यर्थः, ननु पुत्रत्वेनाविर्भावे किं मानमिति चेत् तत्राहुः वासुदेवो-
ऽत्रैवाविर्भूत इतिसिद्धान्त इति, तत्रान्यथानुपपत्तिं प्रमाणयन्ति अन्यथा केवलमाया-
जनितमित्यादिना, प्रद्युम्नानिरुद्धसङ्कर्षणानां वसुदेवगृहे प्राकट्यस्योपपादितत्वाच् चतुर्थस्य
वासुदेवव्यूहस्य नन्दालये प्राकट्यं, यथा वसुदेवगृहे प्रद्युम्नव्यूहस्य पुत्रभावेन प्राकट्याद् गर्भ-
सम्बन्धाद् भगवतो देवकीपुत्रत्वं वास्तवं एवं वासुदेवव्यूहस्य पुत्रभावेन यशोदागर्भसम्ब-
न्धेन नन्दसदने प्राकट्यात् पुरुषोत्तमस्य यशोदापुत्रत्वं वास्तवमेव, पुरुषोत्तमस्तु वसुदेवगृहे
नन्दगृहे चालौकिकरीत्या प्रादुर्भूतो न तु गर्भसम्बन्धमङ्गीकृत्येतिज्ञेयं, किञ्च यदि नन्दा-
लये पृथक् प्रादुर्भावो नाङ्गीक्रियेत तदा श्रीनन्देन जातकर्मकारणार्थमाकारिता ब्राह्मणा
मिथ्याभूते पुत्रभावे वैदिकमन्त्राणां कर्मणश्च विनियोगं न कुर्युः, 'आहूय विप्रान् वेदज्ञा'-
नितिवाक्यात् तेषां वेदज्ञातृत्वेन परमधार्मिकत्वाद् भ्रान्तिकल्पितपुत्रे वेदमार्गप्रचारणास-
म्भवात्, अपि च 'यावतीर्वै देवतास्ताः सर्वा वेदविदि ब्राह्मणे वसन्ती'तिश्रुतेस्तेषां सर्व-
देवतामयत्वेन सर्ववृत्तान्ताभिज्ञत्वाद् देवानां च सत्यप्रधानत्वेन मिथ्याभूतपुत्रभावे हरौ
जातकर्मकरणं न स्यात्, तेषु ब्राह्मणेषु भ्रान्तेर्वक्तुमशक्यत्वात्, अतः परब्रह्मणि श्रीकृष्णे
नन्दपुत्रत्वज्ञानं प्रमारूपमेवेति गतदोषः पन्था आर्याणाम् ॥ १ ॥

वाचयित्वेत्यत्र पुत्रे यो विधिरिति आत्मजे स्वपुत्रे न तु दत्तकविक्रीतादौ यो
विधिरित्यर्थः, गार्भिकेति तथैव भगवत एव निर्दोषत्वात् तादृश-

लेखः।
१०-५-२

पुत्र एव सार्थकमित्यर्थः, ननु पूर्वमेव दोषस्याभावात् तदभावसम्पादनं
किमर्थमित्याशङ्क्याहुः नैमित्तिको वै इति, अयमात्मसंस्कारपक्षो
वै निश्चयेन नैमित्तिकः पुत्रजन्मनि निमित्ते जाते वै निश्चयेन कर्तव्य एव न तु दोषसत्ता-
विचारस्तत्रेतिभावः, ननु तथापि वस्तुतस्तत्प्रयोजनं न सिद्धमित्यत आहुः भगवच्चरित्र-
मिति, इदं दोषाभावसम्पादनं भगवत्सम्बन्धि चरित्रं भगवत्सेवैव भगवत्कृतानुमोदनरूप-
त्वात् यथान्ये पुष्पादिसमर्पणाद्युपचारास्तथेदमपीत्यर्थः, इदं पूतनाप्रसङ्गे टिप्पण्यां व्युत्पा

दयिष्यते ॥ २ ॥

धेनूनामित्यत्र द्रव्यक्रियाणामिति सुवर्णादयस्तत्परिधापनक्रियाश्च नोपक्षीणाः,

लेखः। १०-५-३ एकस्यां गवि सम्पादिता क्रिया सर्वत्र गोधने व्याप्तेत्यर्थः, अन्यथा तावतीनामलङ्करणे भूयान् कालो भवेदितिभावः,नास्यापीति गोधनस्यापीत्यर्थः ॥ ३ ॥

कालेनेत्यत्र तत्रेति षट्त्रिंशच्छतानां भागानां मध्ये एको भागः षट्त्रिंशच्छततमो भाग इत्यर्थः, एवं द्रव्याण्यपीति द्रव्यमपि किञ्चिदंशे

लेखः। १०-५-४ अशुद्धं तावतो दानेवशिष्टं शुद्धं भवतीत्यर्थः, एतेषामिति संस्कारा देहशोधका एव न त्वन्तःकरणान्तर्यामिणोरित्येवकारः, तयोस्तु शोधिके तपइज्ये इतिभावः, अन्तर्यामिणः शुद्धिमाहुः इज्येति, शुद्धिस्वरूपमाहुः सन्तुष्यतीति "परमात्मा मे शुद्धयन्ता"मिति श्रुतावपीदमेव शुद्धिस्वरूपं ज्ञेयं, इदं च तृतीयस्कन्धे पञ्चमाध्याये 'हृदि स्थितो यच्छति भक्तिपूत' इत्यत्र विवृतम् ॥ ४ ॥

सौमङ्गल्येत्यस्याभासे माहात्म्यमुक्त्वेति, महानात्मान्तःकरणं यस्य तादृशत्वं

लेखः। १०-५-५ पूर्वोक्तं महामनस्त्वमित्यर्थः, तथा च 'धेनूना'मितिश्लोकस्याभासे उक्तोर्थोऽनेनोपसंहृत इति ज्ञेयं, व्याख्याने, सुमङ्गलतेति सुष्ठु मङ्गलं येषां तत्ता मङ्गलमित्यर्थः, तच् चेति मङ्गलजनकं वाक्यमित्यर्थः, तथा च मङ्गलप्रतिपादिका गिरो वाक्यानि येषामित्यर्थः, गायका अन्ये इति सूतादिभ्योऽन्ये न तु तन्मध्यस्था एव केचनेत्यर्थः, तेषां द्वैविध्यमाहुः केवला नृत्यादिसहिताश्चेति, आदिपदेन वीणायां केचन गायन्ति तेपि, गायकाश्चेति चकारस्यार्थमाहुः स्त्रियश्च वाद्यवादकाश्चेति, वाद्यानां मृदङ्गादीनां वादकास्तेपि जगुरित्यर्थः ॥ ५ ॥

महार्हेत्यस्याभासे गोपानामाहेति शोभामितिपूर्वाभासानुवृत्तिः, व्याख्याने,

लेखः। १०-५-८ परिधेयानीति अन्तरीयरूपाणि धौतवस्त्राणीत्यर्थः,कञ्चुकोष्णीषयोः पृथगुक्तेरितिभावः ॥ ८ ॥

गोप्यश्चेत्यस्याभासे सङ्गता इति भगवति सङ्गता भगवद्भोग्या इत्यर्थः, इदं

लेखः। १०-५-९ सङ्घातात्पर्यमुक्तं न तु प्रत्येकं श्लोकेषु तथाविभागः, व्याख्याने, प्रथमश्लोके नन्दसुतत्वमुक्तमत्र यशोदासुतत्वमुक्तं तत्तात्पर्यमाहुः तासामिति, चतुर्विधेति 'पुष्टिमार्गे हरेर्दास्यं धर्मोर्थो हरिरेव च कामो हरेर्दिदृक्षैव मोक्षः कृष्णस्य चेद् ध्रुव'मितिरूप इत्यर्थः, आकर्ण्येत्यत्राङ ईषदर्थत्वमभिप्रेत्याहुर्न तु निश्चयमिति, पूर्वेषां गृहाद्यलङ्करणमुक्तमेतासामात्मालङ्करणमुच्यते तत्तात्पर्यमाहुः तासां निवेदनीय इति, गृहादिकं [illegible] त्याज्यमत आत्मैवेत्येवकारः,

आत्मा स्वस्वरूपमित्यर्थः, एतद्देहादीनामविकृतत्वे विनिगमकमाहुः सशरीराणामिति, ब्रह्मानन्दानुभवो हि देहेन्द्रियादीनां विकृतत्वात् तन्नाशे सति जायते, अत्र तु सशरीराणामेव ब्रह्मानन्दानुभवो हि देहेन्द्रियादीनां ... गोपानामप्यवक्तव्यः, अतो ज्ञायते एतासां शरीरेन्द्रियादीन्यविकृतान्यात्मरूपाण्येवेति, गोपानामप्य-लौकिकदेहसम्पादनानन्तरमेव ब्रह्मानन्दानुभवः, परं तेषामग्रे लीलया तत् सम्पादनीयमेतासां तु सिद्धमेवास्तीतिविशेषः, एतच्छ्लोकवाक्यार्थं आभासेनुक्त इत्युपसंहारव्याजेनानुवदन्ति तावत् कृत्वेति ॥९॥

योजना । १०-५-९ गोप्यश्चाकर्ण्येत्यत्र सम्बद्धा इत्यादि सम्बद्धाः कुलदेहसम्बन्धयुक्ता इत्यर्थ इति श्रीमत्प्रभुचरणैर्व्याख्यातं, असम्बद्धाः कुलदेहसम्बन्धरहिता ज्ञातीया इत्यर्थः, सङ्गताः परिचर्यादिकृतौ विनियुक्ताः असङ्गताः समानकक्षापन्ना अनाश्रिता इत्यर्थः ॥९॥

लेखः । १०-५-१० नवेत्यत्र देवतारूपा इति शरीरादीनामात्मत्वस्योक्तत्वाद् देवतात्मकमविकृतं रूपं देहादिकं यासामित्यर्थः, किञ्जल्कमाहित्यकथनेन सूचितमर्थं गौणवाक्यार्थत्वेनाहुः विकसितवदना जाता इति, पङ्कजे किञ्जल्कदर्शनं विकासे सत्येव भवतीतिभावः, अलौकिक इति लोकैरवेद्यो भगवदेकवेद्य इत्यर्थः, तथा च विकसितवदना जाता इति स्फुटं विकासो वाच्यो भवति परन्त्वलौकिकत्वाद् वर्णयति ध्वनिनैव बोधयतीत्यर्थः, तत्सदृशा वेति वक्ष्यमाणपक्षे मुखेषु किञ्जल्कपदार्थं बोधयितुमाहुः आरक्तरेखायुक्ता इति, लोमस्थितरेखा एव किञ्जल्का इतिभावः, तत्सदृशा वा किञ्जल्का इति येष्वितिशेषः, तथा च नवकुङ्कुमसदृशाः किञ्जल्का येष्विति बहुव्रीहिः, प्रथमपक्षे नवकुङ्कुमस्य किञ्जल्का येष्विति व्यधिकरणपदो बहुव्रीहिः, तादृशैर्मुखपङ्कजैर्भूतिर्यासामिति पुनर्बहुव्रीहिः, गन्धो रूपमित्यत्र भ्रमरोक्तयो भ्रमरस्येवोक्तयः पङ्कजे भ्रमरोक्तयस्तत्स्थानीया मुखे वक्रोक्तय इत्यर्थः, टिप्पण्यां तादृक्पङ्कजत्वोक्त्येति सकिञ्जल्कपङ्कजत्वोक्त्येत्यर्थः, विकसिते एव किञ्जल्के दर्शनं भवतीति किञ्जल्कसाहित्यकथनेन विकसितत्वं सूच्यते, तथा च विकसितपङ्कजस्य यथा गन्धादिचतुष्टयानुभावकत्वं न तु रसानुभावकत्वं तथात्रापि सूचितं भवतीत्याशयेनाहुः गन्ध इति, रसं स्वत एव ज्ञास्यतीति भ्रमरशब्देन शब्दानुभावकत्वं पङ्कजस्य ज्ञेयं, चतुष्टयपदस्य रसविशेषणत्वे चतुर्विधमित्यर्थः, 'सुरतवर्धनं शोकनाशन'मिति श्लोकोक्तं चातुर्विध्यं ज्ञेयम् ॥ १० ॥

योजना । १०-५-१० गन्धो रूपं तथा स्पर्श इत्यादि नवकुङ्कुमकिञ्जल्कमुखपङ्कजभूतय इत्यनेन गोपवधूषु गन्धरूपस्पर्शशब्दरसा भगवतो भोग्याः पञ्च विषया सर्वोत्कृष्टा विद्यन्त इतिसूचितं, तदेतत् कारिकया विवृण्वन्ति गन्धो रूपमित्यादिना, तत्र नवकुङ्कुमपदेन सुगन्ध उक्तः, किञ्जल्क

पदेन सौन्दर्ययुक्तं रूपं, मुखपङ्कजेत्यनेन सुस्पर्शसुशब्दसुरसाः सूचिताः, पङ्कजस्य सुस्पर्शत्वात् भ्रमरगुञ्जितेन सुशब्दत्वात् मकरन्दवत्त्वेन सुरसत्वाच् च, एवं भगवतो नासिकानयनादीनां भोग्याः पञ्च विषया एतासामेवाङ्गेषु विराजन्त इतितात्पर्यं सिद्धं, तत्र सुगन्धसुरूपसुस्पर्शाः प्रत्यवयवेष्वेतासां भगवद्भोग्याः, सुशब्दो द्वेधा, भाषणात्मकः किङ्किणीनूपुरादिरवात्मकश्च रसो लोभात्मकावयवे स्थित इतिज्ञेयम् ॥१०॥

नचकुङ्कुमेत्यत्र मुखेषु 'किञ्जल्कपङ्कज'त्वोक्त्या व्यञ्जितमर्थमाहुर्गन्ध इति का० १५३।

कारिकार्थः। १०-५-१० अत्र टिप्पण्युक्ते प्रथमव्याख्याने कटाक्षाश्च भ्रमरोक्तयश्चेति द्वन्द्वः, कटाक्षभ्रमरोक्त्योर्भावज्ञापकत्वसाम्येनैक्यविवक्षया चतुष्टयत्वमुक्तं, भ्रमरशब्देन पङ्कजस्य शब्दानुभावकत्वं ज्ञेयं, भ्रमरोक्तिस्थानीया मुखे वक्रोक्तयः, द्वितीयव्याख्याने तु कटाक्षयुक्ता वक्रोक्तय इति मध्यमपदलोपी समासः, तथा च ज्ञेयं गन्धादिचतुष्टयं ताभिर्ज्ञापितं ज्ञास्यति माधवः, रसं तु स्वत एव ज्ञास्यतीति योजना, चतुष्टयज्ञेयपदयो रसविशेषणत्वपक्षे 'सुरतवर्धन'मिति श्लोकोक्तप्रकारेण चतुर्विधं ज्ञेयं रसं स्वत एव ज्ञास्यतीत्यन्वयः, तथा च यथा विकसितपङ्कजस्य गन्धादिचतुष्टयानुभावकत्वमेव रसं तु मधुपः स्वयमेव भुङ्क्ते तथात्रापीतिभावः॥ का० १५३।

स्वरूपमुक्त्वेति 'विकसितवदना' इत्युक्तगौणवाक्यार्थस्यानुवादोयं, गोप्यः सुमृष्टेलेख्यः। १०-५-११ त्यत्र पूर्वश्लोके गमनं मुख्यत्वेनोक्तं, तेन द्वितीयश्लोके प्रवेशस्य मुख्यत्वे वक्तव्येपि तस्य गौणत्वमुक्त्वा शोभाया मुख्यत्वमुक्तं, तत्तात्पर्यमाहुः दूरादागत्येति, 'कुण्डलहारशोभा' इत्यस्य तेषां शोभा याभिस्तैः शोभा यासामितिविग्रहद्वयमप्यभिप्रेतमितिज्ञेयम् ॥ ११ ॥

ता आशिष इत्यत्र भगवद्भावस्येति एतासां पुरुषोत्तमे भावो न तु वासुदेवव्यूहे, लेखः। १०-५-१२ तथा च वासुदेवव्यूहमादायैवात्मजपदावयवार्थस्य समाहितत्वादेतासां भगवान् पुत्रत्वं स्वस्मिन् नन्दे च पितृत्वं स्वीकृत्य प्रकटो न तु नन्दात्मनः सकाशाज् जात इतिभाव इत्यर्थः, तथा च भगवद्भावेत्यस्य पुरुषोत्तमभावेत्यर्थः, नन्दस्य त्वात्मनः सकाशाज् जात इतिबुद्धिरतस्तद्भावो वासुदेवपर्यवसायीतिभावः, अयमेवांशो 'न माता न पिता तस्ये'त्यादिनोद्धवेन निवारणीय इति ज्ञेयं, स हीति पुरुषोत्तम इत्यर्थः, पुरुषोत्तमस्याजनत्वमेवोचितमिति हिशब्दः, भगवति प्राप्ते इति पुरुषोत्तमे इत्यर्थः, सर्वापेक्षेति पुरुषोत्तमप्राप्तौ लोकवेदापेक्षाभावस्य 'न बिभेति कुतश्चन''एतं ह वाव न तपति किमहं साधु नाकरव'मिति श्रुतिसिद्धत्वादितिभावः ॥१२॥

१ "योगमायया स्वीकृत्य" इत्यादर्शद्वये अस्ति किन्तु कद्रूपल्लीनः प्राप्ते प्राचीनादर्शे ग्रन्थकारैः स्वतः योगमायैवेत्रिषद निष्कासितमिति प्रतिभाति।

लेखः। १०-५-१३ अवाद्यन्त इत्यत्र दशविधानीति "मृदङ्गशङ्खभेर्यश्च वीणापणवगोमुखाः धुन्धुर्यानकघण्टाद्या नेदुर्दुन्दुभिमिस्तदे"ति प्रथमस्कन्धोक्तानि ज्ञेयानि, एतेषां स्वत एव वादनं न सम्भवतीत्याक्षेपलभ्यं विधिमाहुः वादका वादयामासुरिति, अनन्तः कालो वेति'अथ सर्वगुणोपेत'इत्यत्रोक्तो लीलाकालो भगवद्रूप इति 'तमद्भुत'मितिश्लोके विवृतत्वात् तद्रूप इत्यर्थः, अन्यथेति लीलाकाले प्रादुर्भूते सेवकैस्तदनुरूपसेवाऽकरणे स कालस्तान् सेवकान् वादकान् दण्डयेदितिटिप्पण्यनुसारेणार्थः ॥ १३ ॥

लेखः। १०-५-१४ गोपा इत्यत्र लिम्पनमिति लिम्पतीति लिम्पः, अनुपसर्गाद् लिम्पविन्देत्यादिना शप्रत्ययः, तत आचारक्विबन्ताद् भावे ल्युट् ॥१४॥

लेखः। १०-५-१५ नन्दो महामना इत्यत्र श्लोकत्रयस्यार्थमाहुः विद्यावतामित्यादिपदत्रयेण, अनेनेति विद्यातारतम्येन दानकथनेनेत्यर्थः, दत्तवानिति सम्बन्ध इति तेभ्य इति तच्छब्देन 'धेनूनां नियुते प्रादा'दिति श्लोकोक्ता विप्रा उच्यन्ते, तथा च तत्सहचारेण 'प्रादा'दितिपदोक्तं दानमप्यनुवर्तनीयं तेन सम्बन्ध इत्यर्थः ॥ १५ ॥

लेखः। १०-५-१६ तैस्तैरित्यत्र विष्णुबुद्ध्येति मूलार्थानुरोधाद् विष्णुः प्रीयतामितिबुद्ध्येत्यर्थः ॥१६॥

योजना। १०-५-१६ तैस्तैरित्यत्र विष्णोराराधनार्थायेत्यस्य व्याख्याने, ननु 'विष्णोराराधनार्थाये'त्युक्त्वा 'स्वपुत्रस्ये'तिभिन्नतया कथनं न युक्तं स्वपुत्रस्यैव विष्णुत्वाद् विष्णुशब्दस्य पुरुषोत्तमवाचकत्वादित्याशङ्क्याहुः तस्य ज्ञानानुरोधाद् भिन्नतया कथनमिति, तस्य श्रीनन्दस्येत्यर्थः, ज्ञानानुरोधात् पुत्रत्वज्ञानानुरोधादित्यर्थः, न हि नन्दस्य श्रीकृष्णे विष्णुबुद्धिः किन्तु पुत्रबुद्धिः अतो नन्दबुद्धिमादाय नन्दपुत्रविष्ण्वोर्भेद उक्तः ॥१६॥

लेखः। १०-५-१८ तत आरभ्येत्यत्र टिप्पण्यां विष्ण्वाराधनस्यैवेति आराध्यतेनेनेतिकरणव्युत्पत्त्या विष्ण्वाराधनार्थकबुद्ध्या कृतस्य दानादेरित्यर्थः, सुबोधिन्यां, तस्यापीति विष्णुबुद्धिकृतपूजनस्यापीत्यर्थः, सर्वा इति धनं पशवश्च पूर्वकाण्डप्रतिपादितं फलं ज्ञानमुत्तरकाण्डप्रतिपादितं,विष्ण्वाराधनबुद्ध्या कृतं कर्मेतरत्समृद्धिमप्यवान्तरफलं साधयतीतिभावः, भक्तानां वैकुण्ठपर्यन्तं गमनमिति भक्तानां तावत्साधनक्लेशमसहमान इहैवाधिभौतिके लोकसिद्धे व्रज एव वैकुण्ठं 'यत्र गावो

१ एतद् व्याख्यानमेतस्मिन्नेवादर्शे प्राप्यते कच्छस्थीन्यप्राचीनादर्शेऽपि तन्न नास्ति तस्मात् केनचिद् विदुषा पश्चाल्लिखितमिति प्रतिभाति। २ वातपर्यन्तमिति आदर्शद्वये प्राप्यते।

भूरिशृङ्गा अयास' इत्यादिश्रुतिप्रतिपाद्यमाधिदैविकं व्रजं नित्यसिद्धं समानीतवान् प्रकटितवानित्यर्थः ॥१८॥

योजना। १०-५-१८ तत आरभ्येत्यत्र हरेर्निवासात्मगुणैरित्यस्य व्याख्यान आत्मा देहः परमानन्दरूप इति "कृषिर्भूवाचकः शब्दो णश्च निर्वृतिवाचकः तयोरैक्यं परं ब्रह्म कृष्ण इत्यभिधीयत" इतिश्रुतेः कृष्णः सदानन्दः परं ब्रह्मेतिनिर्विवादं, तत्र स्वरूपात्मक एव देहो न त्वात्मातिरिक्तः स्वरूपस्यानन्दरूपत्वाद् देहस्य परमानन्दरूपत्वमुक्तं, अत एव "सच्चिदानन्दविग्रह" मित्यादिश्रुतिषु विग्रहस्य सच्चिदानन्दरूपतोक्ता 'सच्चिदानन्दरूपाय कृष्णायाक्लिष्टकर्मणे' इति गोपालतापनीयेपि तथैवोक्तं, 'आनन्दरूपममृतं यद् विभाती'ति श्वेताश्वतरोपनिषत्स्वप्युक्तं, 'नन्दव्रजजनानन्दी सच्चिदानन्दविग्रह' इति ब्रह्माण्डपुराणे धरणीशेषसंवादे श्रीकृष्णाष्टोत्तरशतनामस्तोत्रे उक्तमतः श्रुतिपुराणसिद्धत्वात् सच्चिदानन्दविग्रहः श्रीकृष्ण इति ज्ञेयम् ॥१८॥

लेखः। १०-५-१९ गोपानित्यस्याभासे अकृत्रिमोत्सवार्थमिति भगवत उत्सवलीलाया नित्यत्वाद् वैकुण्ठ एव सा तिष्ठति, अन्यत्राविर्भाविता कृत्रिमैव भवति, अतः स्थानस्य वैकुण्ठत्वं निरूपितं, तेनोत्सवस्याकृत्रिमत्वं ज्ञापितं भवति, तथा चाकृत्रिमोत्सवत्वार्थमित्यर्थः ॥१९॥

लेखः। १०-५-२० वसुदेव इत्यत्र मायाकृतस्येति तथा कंसमन्त्रणं मायाकार्यमिति चतुर्थाध्याये कारिकायां निरूपितत्वाद् दैत्यकृता उत्पाता मायाकृतास्तेषां 'सन्त्युत्पाताश्च गोकुले' इत्यनेन ज्ञापनमित्यर्थः ॥२०॥

योजना। १०-५-२० वसुदेव उपश्रुत्येत्यस्य व्याख्याने मायाकृतस्य ज्ञापनमिति कंसं प्रति माययोक्तं 'जातः खलु तवान्तकृत् यत्र क्वचित् पूर्वशत्रुर्मा हिंसीः कृपणां वृथे'ति, इह तव शत्रुरन्यत्र जातो न तु मथुरायामित्युक्त्या अन्यत्रोपद्रवः कर्तव्य इति बोधितं, अत एव "कृपणां देवकीं वृथा मा हिंसी" रित्युक्तं, तथा च ये ये दैत्याः कंसेन श्रीगोकुले प्रेषणीयास्ते सर्वे मायया बोधनात् प्रेषिता इति तदागमनादेर्मायाकृतत्वमेव तद् वसुदेवेन श्रीनन्दं प्रति ज्ञापितं 'सन्त्युत्पाताश्च गोकुल' इत्यनेन, तत् ज्ञापनं भगवत्कार्यं, यतः श्रीनन्दो वसुदेववचः श्रुत्वैव सावधानो भूत्वा भगवद्ध्यानपरोऽभूदत इदं भगवत्कार्यं, तन्निरूपणं भगवच्चरित्रनिरूपणमेवेत्यर्थः ।२०।

लेखः। १०-५-२१ तं दृष्ट्वेत्यत्र अत एवेति यस्मिन् भगवच्चरित्रस्य सिद्धत्वादित्यर्थः, अत्यन्तप्रीत इति प्रियनमपदेविषयिनप्रीतेरनुवादादत्रापि प्रीत इति पदेनातिशयिता प्रीतिरुक्तेतिभावः, आलिङ्गनत्यागं चेति वसुदेवाधिदैविकं रूपं तत्रैव स्थितमित्यालिङ्गित एव स्थित इतिभावः, तथा चान्यत्

कृत्यं नमस्कारादिकं तु पुनरालिङ्गनत्यागं च प्रेमविह्वलत्वान् न कृतवानित्यर्थः॥२१॥

योजना। १०-५-२१ तं दृष्ट्वेत्यत्र "देहः प्राणमिवागत"मित्यस्य व्याख्याने, वसुदेवाधिदैविकं रूपं चेति वसुदेवाधिदैविकं रूपं नन्दे समागतमित्यर्थः, एतत्समागमनस्य प्रयोजनं तु मथुरायां भगवतो गमनानन्तरं वसुदेवपुत्रत्वे ज्ञातेपि श्रीनन्दस्य भगवति स्वपुत्रभावदार्ढ्ये अन्यथा वसुदेवगृहे पुत्रत्वेन भगवत्स्थितिज्ञाने रुक्मिणीविवाहादिज्ञाने स्वपुत्रत्वबुद्धिनिवृत्तौ पुत्रत्वस्नेहो निवर्तेत, तथा सति कृतो निरोधोप्यकृतो भवेत्, अतः श्रीनन्दे वसुदेवाधिदैविकस्वरूपस्य समागमनं कारितं प्रभुणा, तथा सति वसुदेवपुत्रत्वज्ञानेपि स्वपुत्रत्वबुद्धिः स्थिरैव ॥२१॥

लेखः। १०-५-२२ पूजित इत्यत्र अन्यथेति नन्दकृतवसुदेवपूजाभावे इत्यर्थः, वसुदेवस्य देवगुह्यवक्तृत्वेन गुरुस्थानीयत्वादितिभावः ॥२२॥

योजना। १०-५-२२ पूजितः सुखमासीन इत्यस्य विवरणे अन्यथा देवगुह्यमित्यादि यदि नन्दो वसुदेवं सत्कारादिना न पूजयेत् तदा वसुदेवेनोपदिश्यमानं भगवत्सम्बन्धिज्ञानं व्रजराजे स्थैर्यं न प्राप्नुयात् ज्ञानस्थैर्यस्य गुरुपूजासाध्यत्वात् वसुदेवस्य गुरुत्वात्, अतो गुरुपूजाया आवश्यकत्वात् पूजित इत्युक्तम् ॥ २२ ॥

लेखः। १०-५-२३ दिष्ट्या भ्रातरित्यत्र प्रजाशात इति इच्छाया अपीत्यग्रे वक्ष्यमाणत्वात् प्रजेच्छात इत्यर्थः, आशाया इति "तमाशाब्रवी"दित्यत्रोक्ता देवतारूपा आशा एतस्मात् निवृत्ता तिरोहिता, अतो वैदिकः प्रयत्न आशायै चरुनिर्वापरूपो निवारितो देवतायास्तिरोहितत्वादित्यर्थः, अत्र पाठद्वयमप्यभिप्रेत्य प्रजाशायां निवृत्तायामिति पाठानुसारेणेदमुक्तं, प्रजाशाया निवृत्तस्येतिपाठे आशापदमिच्छावाचकमित्याशयेनाहुः इच्छाया अपीति, "किं प्रजया करिष्यामः" इतिशास्त्रपर्यालोचनादितिभावः ॥२३॥

योजना। १०-५-२३ प्रजाशाया निवृत्तस्य प्रजा यत् समपद्यत इत्यस्य व्याख्याने, प्रजाशब्द अपत्यमात्रवाची, अतो नानृतमिति मायारूपकन्यात्मकप्रजाया जातत्वात् 'प्रजा यत् समपद्यते'ति वचो नानृतमित्यर्थः, तं प्रति भगवत्यपीति श्रीनन्दं प्रति पुत्रे श्रीकृष्णे रेतोजनितत्वाभावज्ञापनाय प्रवयस इतिपदेन वृद्धत्वादिकीर्तनमित्यर्थः, उभयं भगवदिच्छयेति भगवदाविर्भावो मायाजन्म चेत्युभयं भगवदिच्छयैव केवलया न तु स्त्रीपुरुषसंयोगादिकं कारणमस्ति उभयोर्मायाभगवतोः शुक्रजन्यत्वाभावात्, अनेन सामान्यतस्तस्य स्वरूपमप्युक्तमिति तस्य श्रीव्रजराजसमीपे भगवतो ह्यजत्वादिरूपं स्वरूपमप्युक्तमित्यर्थः ॥२३॥

दिष्ट्येत्यस्याभासे स्वदर्शनं चेति पूर्वश्लोकाभासमादाय चकारः, प्रोत्साहयति दर्शनं

लेखः । १०-५-२४ चाभिनन्दतीत्यन्वाचयः, व्याख्याने, चक्रभ्रमात्मक इति चक्राकारभ्रमात्मक इत्यर्थः, भ्रमस्वरूपमाहुर्भ्रमणे इति, अत एवेति भ्रमणादेवेत्यर्थः, चक्रस्वरूपमाहुः चक्रे इति, चक्र एवेति एतादृशेन आवर्तनेनेत्यर्थः, अलौकिकः स्यादिति पुत्ररूपेण स्वस्यैवोत्पत्ति "रात्मा वै पुत्रनामासी"ति श्रुतिगम्या न तु लौकिकप्रमाणगम्या, तथा च लौकिकप्रमाणागम्यः स्यादित्यर्थः ॥२४॥

संवत्सरः प्रजापतिर्जात इति "संवत्सरो वै प्रजापति"रिति श्रुतेः संवत्सरस्य

योजना । १०-५-२४ प्रजापतित्वं, तत्त्वं च पदार्थोत्पादकत्वं, एवं सति यदा संवत्सरे नाशो न जातस्तदा तेन संवत्सरेणैवायमुत्पादितः, अतः प्रजापतिरित्यर्थः, अन्यथा काल इत्यादि यदा संवत्सरो मारयेत् तदा न संवत्सरस्य प्रजापतित्वं किन्तु कालत्वं मृत्युरूपतेत्यर्थः, संवत्सरस्य मृत्युरूपताया अपि प्रमाणसिद्धत्वात् ॥ २४ ॥

कच्चिदित्यस्याभासे देवगुह्ये इति द्वितीयाद्विवचनान्तमिदं, व्याख्याने, आधि-

लेखः । १०-५-२६ दैविकेति वैकुण्ठागमनवत् 'यत्र गावो भूरिशृङ्गा अयास' इत्यादिश्रुत्युक्तनित्यलीलास्थपशूनामागमने इत्यर्थः, सामान्याभावेनेति रोगाणां सामान्यत एवाभावेनेत्यर्थः, शब्दत इति बृहत् ब्रह्मरूपं वनमितिव्युत्पत्तेः शब्दतो धर्मे तद्वनं हेतुरुक्तः, 'अयं हि परमो धर्मो यद् योगेनात्मदर्शन'मितिस्मृतेः, तथा च तत्र गोचारणरूपो धर्मः सम्यक् सेत्स्यतीतिभावः ॥२६॥

योजना । १०-५-२६ कच्चित् पशव्यं निरुजमित्यस्य विवृतौ आधिदैविकपशुसद्भावे चेति 'गोप्यो गाव ऋचस्तस्य यष्टिका कमलासन' इतिकृष्णोपनिषत्सु या गावो निरूपितास्तेषां सद्भावे इत्यर्थः ॥२६॥

लेखः । १०-५-२७ भ्रातरित्यस्याभासे देशकुशलतामिति देशकुशलप्रश्नो भगवत्कुशलतात्पर्यक इत्युक्तत्वाद् देशेन कुशलं ययोस्तयोः बालकयोः पृष्ट्वेत्यन्वयः, कुशलमिति बलस्येति शेषः ॥२७॥

पुंस इत्यत्र ननु कामे सुहृदामुपयोगः स्पष्टः धर्मार्थयोः कोपयोग इत्यत आहुः

लेखः । १०-५-२८ येनेनेति, येतनो विषयः गर्वोपि सुहृत्पदवाच्यः, तथा च धर्मे तत्साधका ऋत्विगादयोर्थे न तत्साधकाः सेवकादयः सुहृद इत्याहुः यत्र कापीति, न तेष्वित्यत्र ननु भयात् स्वगृहेऽनाकारणेपि उपढौकनीयं तावत् द्रव्यमर्थत्र देयमित्याशङ्क्याहुः द्रव्यादिदानं त्विति ॥२८॥

न तेषु क्लिश्यमानेष्वित्यस्य विवृतौ यथात्मनः कंसस्य पुत्रमारकत्वान् नाकारणमिति आत्मनः नाकारणमित्यन्वयः, आत्मनो वसु-

योजना । १०-५-२८

देवस्य व्रजराजेन स्वगृहे पुत्रोत्सवसमये नाकारणमित्यर्थः, तत्र हेतुः कंसस्य पुत्रमारकत्वादिति, तत्रापि हेतुर्देवकीपुत्रत्वमिति, नन्दपुत्रे देवकीपुत्रत्वं सम्भाव्येतातो वसुदेवस्य नाकारणं, एवं सति यदा तादृङ्मित्रस्यापि नाकारणं तदा कुतोऽप्युत्सवस्तादृगानन्दं न जनयेदतः सुहृदां सान्निध्ये सुहृदां क्लेशाभाव एव त्रिवर्गस्य पुरुषार्थत्वं नान्यथेति वसुदेवाशयः ॥ २८ ॥

लेखः । १०-५-२९ अहो इत्यत्र एतत्श्लोकतात्पर्यमाहुः लोकरीत्येति, अग्रिमश्लोकतात्पर्यमाहुः परमार्थज्ञाने चेति ॥ २९ ॥

नूनं हीत्यत्र यथा भगवानिति भगवदीयानामिति शेषः । ब्रह्मपदेनोत्तरकाण्डप्रतिपाद्या ज्ञानशक्तिः कर्मपदेन पूर्वकाण्डप्रतिपाद्या क्रियाशक्तिः

लेखः । १०-५-३०

भगवत्पदेन भागवतप्रतिपाद्यो ज्ञानक्रियाशक्तिमानितिविभेदः, पक्षान्तरेऽपीति ब्रह्मपक्षे भगवत्पक्षे कालपक्षे स्वभावपक्षे चेत्यर्थः, प्रकारान्तरेणेति उपालम्भे प्रार्थनायां वा तदनुरूपफलादाने शोकः स्यादित्यर्थः ॥३०॥

अध्यायार्थप्रकरणार्थौ कारिकया निरूपयन्तो नमस्यन्ति गोकुलोत्सवमिति, आद्यविशेषणाभ्यां लक्ष्यलक्षणभेदेनोत्सव ऐश्वर्यं चाध्यायार्थौ निरूपितः,

लेखः । १०-५-३२

उत्सवो लक्षणमैश्वर्यं लक्ष्यमितिनिबन्धे निरूपितम् "न्यत्रापि गतः कृष्ण" इत्यनेन, प्रकरणार्थमाहुः गोपेति, तामसानां गोपगोपीगवां ज्ञानतः कर्मतश्च हितं गुणज्ञानकार्यं, भगवान् पुष्टिमार्गीयज्ञानवान् अतो गुणान् गापयतीत्यर्थः, एतेन उत्तरदलानुभवो निरूपितः, पूर्वदलानुभवमाहुः कर्मत इति, भगवत्क्रिययैव व्याप्ता यथोचितं भजनं कुर्वन्ति, तदुक्तं "गोप्यो लब्ध्वाच्युतं कान्तं"इतिश्लोकविवरणे "भगवत्क्रियाशक्त्यैव व्याप्ता न तु स्वक्रिया काचि"दिति । एवं दलद्वयानुभव उक्तः, इदं निरूपितं निबन्धे "ज्ञानं तु गुणगानं ही"ति कारिकाद्वयेन, तथाच एवं हितं दलद्वयानुभावनेन निरोधस्थैर्यसम्पादकमित्यर्थः ॥३२॥

गोकुलोत्सवमीशानं गोपगोपीगवां हितम् । ज्ञानतः कर्मतश्चैव तामसानां नमाम्यहम् ॥ इति, गोकुलोत्सवपदेनोत्सवोऽध्यायार्थत्वेन

योजना । १०-५-३२

निरूपितः, ईशानपदेन प्रमाणप्रकरणप्रथमाध्याये क्रमप्राप्तं ऐश्वर्यं निरूप्यत इतीश्वरत्वेन भगवान् निरूपितः, गोपगोपीगवां हितमिति तामसानां गोपगोपीगवां ज्ञानतः कर्मतश्च हितं, इह वियोगावस्थायां यो भगवतोऽन्तःस्थित्यनुभवः स ज्ञानशब्देनोच्यते, तथा च स्ववियोगावस्थायामन्तः प्रकटी-

भूय हितकारकमित्यर्थो भवति, संयोगावस्थायां यो लीलया नानाविधविहारः स कर्म-शब्देनाभिधीयते, तथा च तादृशविहारेण संयोगावस्थायां परमानन्ददानेन हितकर्तृत्वमेतेनोक्तं, एवं वियोगसंयोगावस्थाभेदेन दलद्वयानुभवानन्दमनुभावयित्वा सर्वदा व्रजस्थितान् परमानन्दयुक्तान् यः करोति तमहं नमामीतितामसप्रकरणस्यार्थो निरूपितः, वियोगावस्थाया ज्ञानरूपतोक्तिः संयोगावस्थायाः कर्मरूपत्वोक्तिः परोक्षवादेन ज्ञेया, यतो ज्ञानमार्गे अन्तरेव भगवत्स्फूर्तिरेवं वियोगेपि तथेति ज्ञानरूपतोचिता, एवं कर्ममार्गे सर्वोपि बहिर्व्यापार एव मुख्य एवं संयोगेपीति संयोगस्य कर्मत्वकथनमुचितं, अस्यां कारिकायां यत् सर्वदा गोकुलवासिनां हितकारकत्वमुक्तं तत् केन प्रकारेणेतिप्रकारविशेषजिज्ञासायां श्रीमत्प्रभुकृतं श्रीगोकुलाष्टकमनुसन्धेयं, "श्रीमद्गोकुलसर्वस्वं श्रीमद्गोकुलमण्डन"मित्यादिनाम्नामर्थस्तात्पर्यं च सम्यक्तया भावनीयं, श्रीगोकुलाष्टके हि "श्रीमद्गोकुलसर्वस्व"मित्यादिनामसु कस्मिंश्चिन् नाम्नि संयोगावस्था कुत्रचिद् वियोगावस्था निरूपितेति गोकुलाष्टकमेतत्कारिकाविवरणरूपमिति तदाश्रितैराकलनीयम् ॥३२॥

गोकुलोत्सवमिति का० १६३। तामसानां गोपगोपीगवां ज्ञानतः कर्मतश्च हितं

कारिकार्थः। -१०-५-३२

गोकुलोत्सवमीशानं नमामीति, एतेन अध्यायप्रकरणार्थौ निरूपितौ, गोकुलोत्सवमीशानमितिपदद्वयेन लक्ष्यलक्षणभेदेन उत्सव ऐश्वर्यं च अध्यायार्थो निरूपितः, लक्ष्यमैश्वर्यं लक्षणमुत्सवः, प्रकरणार्थमाह गोपेति, ज्ञानं गुणगानकार्यं, एतेन उत्तरदलानुभवो निरूपितः, कर्मन इत्यनेन सेवात्मककर्मरूपपूर्वदलानुभवो निरूपितः ॥ का० १६३ ॥

इति पञ्चमोध्यायः।

षष्ठोध्यायः ।

षष्ठाध्याये चरित्रमिति पूतनासुपयःपानं ततो बालरक्षा च चरित्रं षष्ठे निरूप्यत

लेखः । १०-६-० इत्यन्वयः, ननु तन्मारणे तद्देहान्तर्गतबालानामपिमरणमेव सम्पद्येत स्त्रिया मृतौ तद्गर्भस्येवेति कथं बालानां रक्षेत्यत आहुः एकमिति ।

षष्ठेध्याये कारिकासु रक्षा बालकानां ततः कृतेति दुष्टायाः पूतनाया मारणेन व्रजस्थानां रक्षा जाता अन्यथा नन्दगृहागमनात् पूर्वं यथा पूतनया

योजना । १०-६-० बाला मारितास्तथा पुनरपि मारयेत्, आन्तरं शब्दजमिति अन्तः हृदये उद्भूतं आन्तरं वसुदेवोक्तिश्रवणानन्तरं श्रीनन्दस्य हृदये

भयमुत्पन्नं तदान्तरं वसुदेवोक्तशब्दश्रवणजन्यत्वात् शब्दजमित्यर्थः ।

पष्ठाध्याये चरित्रमद्भुतं शास्त्र इति का० १७३/४ । पूतनाया असुभिः सहितस्य पयसः पानं रक्षा पूर्वभक्षितबालानां कृतार्थतान्येषां च रक्षेत्यर्थः,

कारिकार्थः । १०-६-० एकमिति का० १८३/४ । एकस्य कार्यस्य बह्वर्थसाधकत्वं टिप्पण्यां पञ्चमाध्याये कारिकाव्याख्याने स्फुटीकृतं, वीर्यमिति का० १९३/४ ।

"मायेत्यसुरा" इति श्रुतेरसुराणां मायारूप एव भगवानुपास्य इति मायासम्पादितपूतनारूपं मायारूपमिति तया करणभूतया कृत्वा भगवतैव कृतं दुःखमित्यर्थः, तस्मात् करणाद् दुःखाभावाय पूतनायाः मुक्तिदानं, ननु भक्तदुःखाभावाय पूतनामारणे पूर्वमपि भक्तदुःखमनुपपन्नमित्याशङ्क्याहुर्निरोधोक्तेर्न दूषणमिति, तादृशदुःखस्य भगवति चित्तवृत्तिनिरोधहेतुत्वेन पुरुषार्थरूपत्वाद् भक्तिमार्गे न दूषणमित्यर्थः, तथा चैवमन्वयः, अत्राध्याये भगवतो वीर्यं पूतनामारणरूपं वर्ण्यं, तत्र हेतुर्मायया भगवत्कृतं दुःखं, तस्मान् मुक्तिः पूतनायाः, निरोधोक्तेर्निरोधसाधकत्वात् तद् दुःखं न दूषणमिति, भयमिति का० २०३/४। शब्दजमिति "सन्त्युत्पाताश्च गोकुल" इति वसुदेववाक्यजन्यमित्यर्थः॥२०३/४॥

नन्द इत्यस्याभाम इत्याहेति इति हेतोः स्मरणसूचकं शरणगमनमाहेत्यर्थः,

लेखः । १०-६-१ (उत्पातागमार्थमित्यत्रार्थशब्दो निवृत्तिवाची, मशकार्थे धूममितिवत्, तथा चोत्पातनिष्ठो आगम आयत्यनुकूलो व्यापारस्तं निवर्तयितुमित्यर्थः, विग्रहस्तूत्पातागमस्य शङ्कित इति पूर्वं व्याख्यात एव)।

उत्पातागमशङ्कित इत्यस्य व्याख्याने, एवं सन्देहकरणं भगवच्चरित्रमिति

योजना । १०-६-१ अत्र वसुदेवस्य परमाप्तत्वात् तेन च 'सन्त्युत्पाताश्च गोकुल' इत्यनेनोत्पातनिश्चयस्यैवोक्तत्वादुत्पाताः सर्वथा श्रीगोकुले भवन्तीत्येव नन्द-

१ अत्र 'रक्षा बालकानामिति पूतनया स्थितानामसुसम्बन्धाद् रक्षेत्यर्थं' इत्यधिकमेकस्मिन्नादर्शे ।

२ दिक्पालचिह्नान्तर्गतमधिकमेकस्मिन्नादर्शे ।

मनसि ज्ञानमुचितं, तथाप्युत्पातो भवेन् न वेत्येवोभयकोट्यवगाहि संशयात्मकं ज्ञानं व्रजराजस्याभूत् तत् तु भगवत्कृतमेवेतिभावः, अन्यथोत्पातनिश्चये भगवद्विषयकस्नेहस्य प्राबल्याज् जीवनमेव न स्यात्, अतः संशय एव भगवतोत्पादितः, तदेतन् मूले उक्तं उत्पातागमशङ्कित इति, सन्देहकरणं भगवचरित्रमिति व्याख्यातं च ॥ १ ॥

कंसेनेत्यत्र ईश्वरप्रेपितायां इति तस्या ईश्वरः कंसस्तेन प्रेपिताया इत्यर्थः,

लेखः । ननूक्तमिति संस्कृतनयनं पूतनापदनिरुक्त्या साधितं, अधिष्ठातृदेवा-

१०-६-२ दीनां रक्षकत्वं यदुक्तं तद्रक्षाभावः कथं साधनीय इत्यर्थः ॥२॥

पूतना बालघातिनीत्यस्य व्याख्याने पूतनाशब्दनिरुक्तौ पूतानपि नयतीति पुरुषानप्युत नयतीति चेति व्युत्पत्तिद्वयमपीदं न व्याकरण-

योजना । साध्यमपि तु निरुक्तिसाध्यमितिज्ञेयं, 'अप्यक्षरसाम्येन निर्ब्रूयान् न

१०-६-२ संस्कारमाद्रियेते'ति निरुक्तानुशासनात्, अत एव 'भाति सर्वेषु भूतेषु रतिः सर्वत्र जन्तु'ष्वित्यादिभारतशब्दस्य निरुक्तिर्दृश्यते पुरि शेत इति पुरुष इत्यादि च ॥२॥

न यत्रेत्यत्र श्रवणादीनां नवानामप्युक्तौ रक्षोघ्नानीतिपदं दास्यादिषु रक्षःसम्बन्ध-शङ्काभावादकथनीयं स्यादित्यत आहुः षड्विधानीति, दास्यादित्रये

लेखः । रक्षःसम्बन्धशङ्काभावादितिभावः, तथापि प्रयोजनं रक्षोघ्नपदस्य

१०-६-३ स्वरूपबोधकत्वे न सिध्यतीत्यरुच्या व्यावर्तकत्वमाहुस्तत्रापीति, तत्र त्विति श्रवणादिरहितेषु रक्षककर्मसु स्वधर्मेषु वा यातुधान्यो भवन्त्येव, तैः कर्मभिर्न निवर्तन्त इत्यर्थः, धेर्गुणै राक्षसा एव हन्यन्ते तेषां श्रवणादीनीतिशेषः, अस्मिन् पक्षे श्रवणादिपदं त्रिविधवाचकमेव सम्भवतीतिज्ञेयं, तदीया चेति ते श्रवणादि-रहिता धर्मास्तदीया रक्षःसम्बन्धिनो भवन्त्यतो राक्षस्यः समागच्छन्तीतिभावः, अस्मिन् पक्षे यातुधान्यो भवन्ति समागच्छन्तीत्यर्थः, उभयत्रापि हेतुमाहुः यस्येति, प्रथमपक्षे कर्मणः पूर्णत्वाभावान् न तन्निवृत्तिः, द्वितीयपक्षे 'यदस्य कर्मणोत्यरीरिचं यद्वा न्यूनमिहाकर'मितिश्रुतौ न्यूनकर्मणः पापत्वकथनेनासुरत्वसूचनाद् राक्षसीनामा-गमनमित्यर्थः, नन्वपूर्तिमात्रेणासुरत्वं कथं भवेदित्याशङ्क्य मूले हिशब्देन सूचितां युक्तिं विवृण्वन्ति रक्षांसीति, यातुधानसम्बन्धा इति यातुधानैः सम्बन्धो यासां तादृश इत्यर्थः, मूले तत्रेतिपदस्यार्थमाहुर्यत्र कुत्रचिदिति सर्वत्रेति, तत्तत्स्वामि-निराकरणसमर्था इति तस्य कर्मण आसुरत्वात् स्वयं प्रबलास्तत्तन्मन्त्रस्वामिनां देवानां निराकरणे समर्था भवन्तीत्यर्थः, रक्षोघ्नानीतिपदस्य तात्पर्यमाहुः रक्षोमारकैरेवेति, कर्मणः पूर्णतया आसुरत्वासम्पादनेन स्वरूपसम्पादकत्वं चरित्रमात्रश्रवणादेर्न त्वागन्तुक-विघातकनिवर्तकत्वं, तादृशत्वं तु रक्षोघ्नचरित्रश्रवणादेरेवेत्यर्थः, रक्षोघ्नव्यतिरिक्तैस्तेषां

प्रतीकारो निवृत्तिर्न भवतीति दृष्टान्तेन साधयन्ति यथेति, तत् दीपस्वरूपसम्पादकं न तु विघातकनिवर्तकं तथेत्यर्थः, ननु 'रक्षोहनोवलगहन' इत्यादिमन्त्रा अपि रक्षोघ्ना उक्तास्तान् विहाय श्रवणादिकमेव रक्षोनिवर्तकं कथमुच्यते इत्याशङ्क्य तत्र स्वनिर्वाहे कुण्ठितत्वारुचिं स्फुटीकुर्वन्ति मन्त्राणां त्विति, अपहताः पाप्मानो यैस्तादृशत्वं रक्षोनिवर्तकत्वमित्यर्थः, सुष्ठु आ समन्तादध्यायोऽध्ययनं शोभनं नियमैर्युतं आ सर्वतः पुनस्तत्र यथा शङ्का न जायते इत्युक्तप्रकारकमध्ययनं तेन पोषितानामित्यर्थः, तस्यैवेति स्वाध्यायस्यैवेत्यर्थः, तथा च मन्त्रा अपि रक्षोनिवर्तकास्तथापि स्वनिर्वाहकसापेक्षा इति भावः, तत्र हेतुद्वयमाहुर्मर्यादायामिति, आधिदैविका गायत्र्यादिमन्त्रजपादयः, आध्यात्मिका न्यासादयः, आधिभौतिकाः स्नानादयः, तथा च रक्षःसम्बन्धादाधिभौतिकदेहादिशुद्ध्यभावे मन्त्रस्वरूपमेव न सिद्ध्येदिति भावः, इदं दोषद्वयं प्रकृते नास्तीत्याहुर्भगवांस्त्विति, आगन्तुकैरिति स्वाध्यायेन पोषितत्वादागन्तुकैर्मन्त्रैः कर्णैरागन्तुकानामेव रक्षसां निवारकत्वं, रक्षकस्य पुरुषस्येति शेषः, एतदर्थमेवेति कैमुत्यसूचनार्थमेवेत्यर्थः, श्लोकद्वयार्थमनुवदन्ति एकमिति, उपपत्तिकथनं "न यत्रे"ति श्लोकस्यार्थः, सूपपत्तिकं सुष्ठु उपपत्तिर्यत्र तादृशमित्यर्थः ॥३॥

योजना। १०-६-३

न यत्र श्रवणादीनीत्यस्य व्याख्याने, मन्त्राणां तु स्वाध्यायपोषितानामित्यारभ्योत्तरमुत्तरं बलीय इत्यन्तं, ननु वेदमन्त्रैरेव राक्षसादीनां निवृत्तौ सिद्धायां किं भगवच्छ्रवणकीर्तनादिभिरित्याशङ्क्याहुः मन्त्राणां त्वित्यादि, नियमादिपूर्वकाध्ययनपोषितानां मन्त्राणामेव फलसाधकत्वं, तादृशनियमादीनां दुष्करत्वेन मन्त्रैः कार्यासिद्धिं ज्ञात्वा भगवच्छ्रवणकीर्तनादयो दुष्टनिवारकत्वेन निरूपिताः, यतो भगवच्छ्रवणकीर्तनादीनां नियमादिराहित्येऽपि फलसाधकत्वेन स्वतन्त्रत्वं, अतोऽत्र त एवोक्ताः, वेदमन्त्राणां फलसाधकत्वं तदा स्याद् यदा देशकालादिसर्वसाधनसौष्ठवं भवेत्, तस्य दुर्लभत्वाद् देशादिसाधनानपेक्षाः फलं साधयितुं समर्थाः श्रवणादय एव पुरस्कृताः, वेदमन्त्राणां फलसाधकत्वे दौर्लभ्यमाहुः मर्यादायामिति, वेदमार्ग इत्यर्थः, आधिदैविकाध्यात्मिकाधिभौतिकेष्विति त्रिविधेषु साधनेष्वित्यर्थः, तत्र भौतिकं देहशोधकं स्नानादिरूपं, आध्यात्मिकं श्रद्धारूपं, आधिदैविकं वैदिकमन्त्रात्मकं रक्षोघ्नादिरूपं, एवं त्रिषु साधनेष्वाधिदैविकस्य वेदमन्त्रस्य फलदातृत्वं श्रद्धाधीनं, न हि श्रद्धां विना पठिता मन्त्राः फलदा भवन्तीत्यत आध्यात्मिकस्य श्रद्धारूपसाधनस्याधिदैविकमन्त्रात्मकसाधनापेक्षया बलीयस्त्वं, एवमाध्यात्मिकश्रद्धारूपसाधनस्य फलदत्त्वं स्नानादिशुद्ध्यधीनं, न हि स्नानादिरहितस्य श्रद्धामात्रेण फलं भवत्यत आधिभौतिकस्य स्नानादेराध्यात्मिकश्रद्धारूपसाधनाद् बलिष्ठत्वं, अतः सुष्ठुक्तमाधिदैविकाध्यात्मिकाधि-

भौतिकेषूत्तरोत्तरं बलीय इति, सापेक्षसामर्थ्याच् चेति आधिदैविकस्य **भौतिकसापेक्षसामर्थ्यादित्यर्थः**, देवता हि फलं प्रयच्छन्त्यो भौतिकद्वारैव प्रयच्छन्ति, यथाधिदैवकी गङ्गा प्रवाहरूपभौतिकसम्बन्धेनैव शुद्ध्यादिरूपं फलं ददाति, अत आधिदैविकस्य भौतिकसापेक्षसामर्थ्यत्वं, तदधिष्ठातृदेवतेत्यादि आधिदैविकब्राह्मणाधिदैविकगुरभ्यादिदेवताप्रेरणेन परस्मिन् आधिभौतिकब्राह्मणे आधिभौतिक्यां गवि च फलजननसामर्थ्यं यतो जायते, तत्प्रेरणेन भौतिका एव फलं प्रयच्छन्ति, अत आधिदैविकानामपि फलदाने भौतिकापेक्षास्तीति भौतिकानां बलवत्त्वं, तथा च सिद्धमेतत्, भौतिकापेक्षा आधिदैविकानां, भौतिका देशकालादयो ह्यशुद्ध्यादिदोषवशाद् दुर्बला इति देशादिषट्कशुद्धिनिरपेक्षाः श्रवणकीर्तनादय एव सर्वदा सर्वफलसाधका इति त एव राक्षसादिनिवारणार्थमुक्ता इतिभावः, तदेतदाहुः **भगवांस्तु सर्वगत इति**, तु शब्देन वेदो न सर्वगत इत्युक्तं, वेदस्य त्रैवर्णिकमात्रविषयत्वाद् देशादिशुद्धिसापेक्षत्वेन स्वनिर्वाहे कुण्ठितसामर्थ्यवत्त्वाच् च, **भगवांस्त्विति** श्रवणकीर्तनस्मरणादिना सेव्यमानो भगवांस्त्वित्यर्थः, **सर्वगत इति** श्रवणादेः सर्वाधिकारकत्वेन श्रवणादिविषयीभूतस्य भगवतः सर्वगतत्वं, तेन न श्रवणादेः कुत्रापि कुण्ठितशक्तितेतिभावः ॥ ३ ॥

सा खेचरीत्यत्र वैकुण्ठादेरिति वैकुण्ठेप्वादिर्मुख्यो व्यापिवैकुण्ठस्तस्येत्यर्थः,
नन्दे विद्यमाने इति नन्दे विशुद्धसत्त्वस्थापनस्योक्तत्वाद् गवां च
लेख्यः। धर्महेतुत्वाद् रक्षोनिवर्तकत्वं, अत एव तद्दोषनिवारणाय गोमूत्रेण
१०-६-४ स्नापनं नन्देन च वात्सल्येण सूक्तेनाघ्राणं वक्ष्यति, नन्दो मथुरां गतो
गावश्चरणार्थं गताः किन्तु स्थानमात्रमस्तीत्यर्थः, गवां कुलं यत्र तादृशं स्थानमिति विग्रहः।
तां केशेत्यत्र मल्लिका वसन्तर्ताविव भवन्तीत्यधुना प्रावृषि तदसम्भवादाहुर्मल्लिकेति,
मल्लिकापदं प्रावृट्कालीनपुष्पाणामुपलक्षकं ज्ञापकमित्यर्थः, तथा
लेख्यः। च मल्लीसदृशी मल्लिका इवार्थे कप्रत्ययः मालत्यादिरित्यर्थः, सादृश्य-
१०-६-५ सम्पादकं धर्मद्वयमाहुः सौन्दर्यं गन्धश्चेति, कुण्डलमण्डिता-
ननामितिपाठमभिप्रेत्य कर्णभूषणमन्यमाहुः उपरिभागस्थं चेति ॥५॥
बालग्रह इत्यस्याभासे इत्याहेति इति हेतोर्यदृच्छया भगवदिच्छया दर्शनमाहे-
लेख्यः। त्यर्थः, बालग्रह इति पुंस्त्वमजन्तस्य तथानुशासनात्, आनीत-
१०-६-७ वानित्याहेति यदृच्छयेतिपदकथनाद् भगवत्कर्तृकमानयनं विवृता-
युक्तं, तल्पपदस्याभासे तत इति भगवतः सकाशादित्यर्थः, ज्ञानशक्तेरिति ज्ञानशक्तेः प्रकाशोऽलौकिकं तेज इत्यर्थः, तद् भवतीति अलौकिकं तेजो भवतीत्यर्थः ॥७॥

विबुध्येत्यस्याभासे स्वत इति, पूर्वं धर्मरूपज्ञानस्य शक्तिरलौकिकं तेज उक्तमत

लेखः । १०–६–८ एव तत्र ब्रह्मविदो दृष्टान्तार्थमुक्ताः, अत्र ज्ञानस्वरूपमुच्यत इति विभेदः, तथा च ज्ञानरूपा या शक्तिस्तस्याः स्वतः स्वरूपत इत्यर्थः, तिरोधानमाह अक्षिनिमीलनेनेतिशेषः, व्याख्याने, गुणा उद्भूता इति भगवन्मनसीतिशेषः, तेजसस्तिरोभावः पूर्वश्लोके दृष्टान्तेनोक्तः स्वरूपतस्तिरोभावार्थं भगवत्कृतो यत्नो निरूप्यते, तत्र हेतुमाहुर्ज्ञानमतिरोहितमेवेति, उत्तरार्धसाभासमाहुरेवं सर्वांशेनेति, पूर्वमाभासः पूर्वार्धस्यैवोक्त इतिज्ञेयं, सहेतुकभगवद्ग्रहणं विशिष्टवाक्यार्थः ॥८॥

योजना । १०–६–८ विबुद्ध्य तामित्यस्य विवृतौ ज्ञानशक्तेः स्वरूपमेतत् कीर्तितं न तु बोध उत्कर्षार्थमुक्त इति तस्याः पूतनायाः सर्वदुष्टप्रकारविशिष्टस्वरूपज्ञानं भगवतो यद्भूत् तत्र भगवतः प्रतिष्ठाजनकं सर्वपदार्थविषयकापरोक्षज्ञानवत्त्वात्, तर्हि किमर्थं शुकेनोक्तमित्याकाङ्क्षायामाहुः ज्ञानशक्तेः स्वरूपमित्यादि ।

लेखः । १०–६–९ "तां तीक्ष्णे"त्यस्याभासे इत्याहेति, इतिशङ्कातो हेतोरग्रिमं श्लोकमाहेत्यर्थः, व्याख्याने, प्रभा भगवत्कृतेति तदुपास्यमायारूपेण भगवता कृतेत्यर्थः, सहजो भाव इति लौकिकः पुत्रत्वभाव इत्यर्थः, अत्र तु भगवत्सम्यादितोऽलौकिक एव भावः, स च भगवदिच्छानुरूप एव भवतीति भगवदिच्छया धर्षितत्वे तथा स्थितिरितिभावः ॥९॥

लेखः । १०–६–१० तस्मै स्तनमित्यत्र सम्भृतसर्वधर्मायेति सम्भृता बहिरप्रकटिताः सर्वे धर्मा येनेतित्रिपदस्थान् नानिच्, न बाधक इति स्तनपाने प्रवृत्तौ न बाधक इत्यर्थः, ततः सर्वैव सामग्रीति आधिदैविकीतिशेषः ।

योजना । १०–६–१० रोषसमन्वित इत्यस्य विवृतौ सर्वात्मकत्वान् नासङ्गत्वक्षतिरिति नन्व 'सङ्गो ह्ययं पुरुष' इति श्रुतेः कथं भगवतः समन्वय इत्याशङ्क्याहुः सर्वात्मकत्वादित्यादि, 'पुरुष एवेदं सर्व'मितिश्रुतेः सर्वस्य भगवदभेदात् स्वरूप एव स्वसमन्वय इति नासङ्गत्वबाध इत्यर्थः ॥१०॥

लेखः । १०–६–११ तत्सङ्गे आधिदैविकीति लीलोपयोगिदेहेन्द्रियादिविशिष्टा भगवति प्रविष्टा मुक्ता, यदा पुनः कृष्णावतारो भविष्यति तदा सा पूतनापि पुनस्तथैवाविर्भविष्यति 'सम्पद्याविर्भावः स्वेनशब्दा'दितितच्चक्षुन्न्यायादितिभावः, आध्यात्मिकया इति लौकिकेन्द्रियप्राणान्तःकरणरूपाया इत्यर्थः, लौकिकदेहरूपा आधिभौतिकी तस्याः पातोऽग्रे वक्ष्यते, इहायमभिसन्धिः, लीलापदार्थास्तदुपयोगिदेहेन्द्रियादिविशिष्टा नित्या भगवति तिष्ठन्ति, यदा भगवानवतरति तदा तेऽप्यवतरन्ति, स्वकार्यान्ते पुनर्भगवत्येव प्रविशन्तीति, येषां मुक्तिर्नोक्ता ते प्रकृतौ तिष्ठन्ति ।

सा मुञ्च मुञ्चेत्यत्र गतेपि प्राणे इति आधिदैविके इतिशेषः, प्राणस्य वागादिषु सामर्थ्यजनकत्वं बृहदारण्यके छान्दोग्ये कौषीतक्यां च प्राणविद्यायां व्युत्पादितं, तत्राधिदैविक एव प्राणो ज्ञेयः,'द्वया ह प्राजापत्या' इतिप्रसङ्गे तस्यैवापहतपाप्मत्वस्य वेधाद्यर्थभेदादितितार्तीयाधिकरणे निर्णीतत्वेन तदभावे एव शरीरस्य पापिष्ठत्वसम्भवात्, वायुरूपभौतिकप्राणविषया "यद्यप्येनच्छुष्काय स्थाणवे ब्रूयाज् जायेरन्नेवास्मिञ् छाखाः प्ररोहेयुः पलाशानी"ति छान्दोग्योक्तफलासम्भवाच्च, तथा चाधिदैविकप्राणस्य भगवति प्रविष्टत्वाद् भाषणादिकं कथं सम्भवतीत्याशङ्क्यैतदुक्तं, निष्पीड्यमानेत्यत्र, सप्तम्यन्तः प्रथमान्तश्चेतिपाठद्वयमभिप्रेत्य व्याख्यानद्वयमुक्तं, चरणयोर्भुजयोश्च विवर्तनं विवृण्वन्ति इतस्ततः क्षिपन्तीति,आकर्षणात्मकेति भगवता तत्प्राण आकृष्टः, तत् भगवत्कृतमाकर्षणमात्मना स्वरूपभूता शक्तिर्यस्य क्रियाया वायुशक्तित्वादितिभावः, तादृशे वायावन्तः प्रविष्टे सति एवं कृतवान्, आध्यात्मिको गुण इति शेषः, राजसकथने चरणौ भुजौ चेतिद्वयमुक्तं तत्तात्पर्यमाहुः, रजो मध्यस्थं भवत्यत उभयत्र सात्त्विके तामसे च सङ्गतं भवतीतिहेतोर्द्वयमुक्तमित्यर्थः, आध्यात्मिकपूतनाया मरणमुक्तमित्यग्रे वक्ष्यते, अतो मरणमेतच्छ्लोके वाक्यार्थस्तं व्युत्पादयन्ति निर्गमनेति, मृङ् प्राणत्यागे इतिपाठात् मरणं प्राणत्यागः, अत्र रुरोदेतिपदेन निर्गच्छतः प्राणस्य घोष उच्यते, तथा च कार्यपुरःसरं मरणं प्राणत्याग एवोक्तः इतिभावः, तेनेति यदा तया स्वस्मिन् प्राण आकृष्टस्तदा भगवता स्वस्मिन्नाकृष्ट इति तेन महाघोषकथनेन ज्ञापितं, अन्यथा तादृशघोषो न स्यादितिभावः ॥११॥

तत्सङ्के आधिदैविकी पूतनापीति 'मायेत्यसुरा' इति श्रुतेरसुरोपास्येन मायारूपेण भगवता विनिर्मिता श्रीलक्ष्मीभ्रमोत्पादिकाधिदैविकीत्युच्यते, सा भगवदुत्पन्नत्वाद् भगवति तिरोहितेत्यर्थः, तया स्वस्मिन्नानीता ये बालकानां जीवा इत्यारभ्य "वयस्यै"रितिपदेन वक्ष्यन्त

योजना। १०-६-११

इति, अत्रेदं ज्ञेयं, ये श्रीरामावतारे दण्डकारण्यवासिन ऋषयस्तेषां भगवत्स्वरूपयौवनसौन्दर्यवशात् स्त्रीरूपेण रिरंसाभूदतो गौडदेशे कुमारिकारूपेणाजनिषत, तेषां ये पुम्भावास्ते बालकरूपेण गोकुले उत्पन्नास्ते पूतनया भक्षिताः पूतनाजीवमर्मस्थाने स्थापितास्ते पूतनासुपयःपाने भगवता स्वस्मिन्नानीतास्तेषां पुम्भावरूपाणां योन्तरङ्गलीलासम्बन्धे प्रतिबन्धकीभूतो दोषः पुंस्त्वाख्यः स तु पूतनासम्बन्धेन नाशितः महद्यशोधितविषौषधसम्बन्धे महारोग इव, यश्च पुम्भावे स्वतन्त्रताप्रागल्भ्यादिरूपो गुणः स रमणौपयिकत्वाद् रक्षितः, एवं शुद्धान् तान् पुम्भावरूपान् जीवान् लौकिकविग्रहान् विधाय भक्तिरूपचरणालोडितमृद्भक्षणेन व्रजवरवधूमदनस्थचौर्यगृहीतदधिदुग्धादिरूपस्वोच्छिष्टमहाप्रमादभक्षणेन तादृशलीलाधिकारं सम्पाद्य वस्त्रदानसमये कुमारिकासु तत्तत्पुम्भावरूपान् तासु तासु योजयि-

प्यति भगवान्, ततश्च पुंश्चलीलौपयिकप्रागल्भ्यस्वातन्त्र्यादिगुणरूपपुम्भावयुक्ताः कुमारिका रासोत्सवे भगवता सह पुम्भावेनापि रंस्यन्त इति श्रीकृष्णहार्दविदां श्रीमदाचार्यश्रीविट्ठलेश्वराणां निगूढ आशयो भाग्यवद्भिर्बोध्यः, ननु पुम्भावस्य मनोधर्मत्वात् कथं बालकत्वं कथं वा विग्रहप्राप्तिरिति चेत्, शृणु, तृतीयस्कन्धे "क्रोधं दुर्विषहं जातं नियन्तुमुपचक्रमे धिया निगृह्यमाणोपि भ्रुवोर्मध्यात् प्रजापतेः सद्योजायत तन्मन्युः कुमारो नीललोहित" इत्यनेन मनोधर्मस्य क्रोधस्य कुमाररूपतोक्ता, एवमत्रापि ज्ञेयं, किञ्च "येऽहीयन्तामुतः केशा अहयस्तेङ्ग जज्ञिर" इत्यनेन कमलासनकेशानामहिरूपजीवत्वं विग्रहवत्त्वं चोक्तमेवमिहापि, "वेदा यथा मूर्तिधरास्त्रिपृष्ठ" इत्यत्र शब्दरूपाणां वेदानां विग्रहवत्त्वं वर्णितं तद्वदिहापि, न च कमलासनस्य देवोत्तमत्वात् तद्धर्मस्य क्रोधस्य भवतु कुमारत्वमिह तु दण्डकारण्यवासिनामृषीणां पुम्भावस्य कथं बालकरूपेणावतरणं सम्भवति तेषामृषीणां लौकिकत्वादितिवाच्यं, "गोप्यो गाव ऋचस्तस्य यष्टिका कमलासन" इति कृष्णोपनिषद्भ्यस्तासां गौडदेशोद्भवानां कुमारिकाणां वेदरूपत्वेनात्यलौकिकत्वात्, यत्र भगवत्सेवकस्य कमलासनमनोधर्मस्य क्रोधस्य कुमाररूपत्वं तत्र भगवद्भोग्यानां कुमारीणां मनोधर्मस्य पुम्भावस्य विग्रहवत्त्वे किमाश्चर्यमितिदिक्, अत एव नवमस्कन्धे अम्बरीषप्रसङ्गे दुर्वाससा क्षिप्ताया जटाया अपि विग्रहवत्त्वमलौकिकत्वात्, 'तामापतन्तीं ज्वलतीमसिहस्तां पदा भुव'मितिवाक्यात्, अतो ह्यलौकिकप्रमेये ह्यलौकिकी रीतिरेव श्रुतिपुराणेषु सर्वत्र दृश्यत इति न युक्तिविरोधो दोषसम्पादक इति ज्ञेयं, न च कमलासनमनोधर्मक्रोधस्य कुमारत्वनिरूपणं तु तस्य क्रोधस्याधिदैविकत्वात् युक्तमिह तु कथं विग्रहवत्त्वमितिवाच्यं, एतत्पुम्भावस्याप्याधिदैविकत्वात्, निःस्विन्नगात्रा क्षिपती करोद हेत्यस्य व्याख्याने, तेनाकृष्ट एव प्राण इति तेन पूतनाकृतरोदनेन इति ज्ञापितमित्यन्वयः, किं ज्ञापितं, तदाहुः आकृष्ट एव प्राणो भगवताकृष्ट इति, तया स्वदेहे प्राणस्थापनार्थं बहुधा स्वप्राणाकर्षणं कृतं बहुधा स्वबलेन यत्नः कृतस्तथापि भगवता तत्प्राणाकर्षणे कृते पूतनाकृतयत्नवैयर्थ्यं जातमितिरोदनेन ज्ञापितमितिभावः ॥ ११ ॥

निशाचरीत्यस्याभासे पूतनाया इति आधिभौतिक्या इतिशेषः, सर्वजनीनं मरणं भूमौ पात इत्यर्थः, उपसंहारे तथोक्तत्वात्, व्याख्याने, साङ्गे इति

लेखः ।
१०-६-१३

नेत्रचरणभुजसहिते इत्यर्थः, अयं सर्वोपि पूर्वानुवादो मूले आस्थितेत्यन्तेनोक्तः, एतद्वाक्यार्थस्तु पात उक्तः, मुखव्यादानादिकमिति प्राणोत्क्रमस्तु स्तनदांश्व ज्ञात इतिभावः, सत्त्वपरित्यागेनेति सत्त्वे सति परित्यागः प्राणानामितिशेषः. सत्त्वावस्थायां प्राणपरित्यागे मुक्तिर्भवति, "ऊर्ध्वं गच्छन्ति सत्त्वस्था"

१ पुंश्चलीलौपयिक–इतिपाठः ।

इतिवाक्यात्, प्रसारणमवयवानां यथास्थानां स्थितिः सत्त्वावस्था, "यदा चित्तं प्रसीदेत इन्द्रियाणां च निर्वृतिः देहेऽभयं मनोऽसङ्गं तत् सत्त्वं विद्धि मत्पद"मितिवाक्यात् ॥१३॥

योजना। १०-६-१४ अविद्या पूतना नष्टेतिकारिका, तत्र पूतनाया अविद्यात्वं कृष्णोपनिषत्सूक्तं, तथा च श्रुतिः "लोभक्रोधादयो दैत्या"इति कृष्णावतारे ये दैत्या हतास्ते सर्वे लोभादिष्वन्यतररूपा इत्यर्थः, दैत्यपदेन पूतनापि ग्राह्या, दैत्योत्पन्नत्वात्, अत एव बकभगिनीत्वं, तत्र यस्मिन् दैत्ये यस्य दोषस्य सादृश्यमायाति स तद्दोषात्मक इतिनिर्णयः, तत्र पूतनाया अविद्यासादृश्याद विद्यारूपतोक्ता, अविद्यासादृश्यं श्रीमत्प्रभुचरणैष्टिप्पण्यां विवृतं, अतो ह्यविद्यारूपोक्तिः सूपपन्नैव, पतमानोपि तद्देह इत्यस्य विवृतौ, अलौकिकात्मनेपदप्रयोगेणेति पत्लृ गतौ इति धातोः परस्मैपदित्वात् पतमान इति प्रयोगो लोके न भवति, शानचः आत्मनेपदत्वात्, अतोयमलौकिकः प्रयोग इति तेन आत्मगामि फलमपेक्षितं, तदाहुः तद्देहदाह एव तानि काष्ठान्युपयोक्ष्यन्त इति ज्ञाप्यत इति ॥ १४॥

कारिकार्थः। १०-६-१४ निशाचरीत्थमित्यत्र साधारणस्थितिरिति का० २१३। तादृगुत्सवेन "तत आरभ्य नन्दस्ये"ति वाक्येन श्रीगोकुलस्योत्कर्षोक्त्या तत्रैव "सन्त्युत्पाताश्च गोकुल" इत्युत्पातोक्त्या च गोकुलस्य लोकसाधारणी स्थितिर्वारिता, अविद्येति गोकुलस्थानामविद्यारूपा पूतना नष्टा, गन्धमात्रेति "कटधूमस्य सौरभ्य"मितिवक्ष्यमाणप्रकारेणेत्यर्थः,तेन भक्तेष्वपि सेवोपयोगिसंसारः स्थापित इतिभावः, अतः परमिति का० २२३। अतः परं पूतना नाशोत्तरं सेति निरोधरूपेत्यर्थः ॥२२३॥

लेखः। १०-६-१८ बालं चेत्यस्याभासे सकार्यमिति रूपस्य कार्यं त्रासस्तत्सहितमित्यर्थः, उत्कृष्टमिति भयरहितमित्यर्थः, व्याख्याने, चकारादित्यस्य पूतनां चेत्यनेनान्वयः, संवीक्ष्य तत्रसुरिति पूर्वेण सम्बन्धोग्रे व्युत्पाद्यस्तत्र संवीक्ष्येति गौणक्रिया ददृशुरित्यनेनात्र विवृतेतिज्ञेयं, तुशब्दार्थकत्वपक्षे चशब्दकथनस्य प्रयोजनमाहुः स्वसमानेति,स्वस्य समानो धर्मस्त्रासः, भगवति तद्व्यावृत्त्यर्थमित्यर्थः, दृष्ट्वेत्यत्र चेति तत्रसुरितिपर्यन्तं नान्वयः किन्तु संवीक्ष्येत्यनेनैवान्वयः, तथा च संवीक्ष्य तूर्णं समभ्येत्य जगृहुरित्यग्रिमेणान्वयः, तत्र हेतुमाहुस्त्रासस्येति, दृश्यमानविषयकत्रासो न सम्भवतीति, यथा तत्कलेवरदर्शने स्वविषयकस्त्रासस्तथा भगवद्दर्शनेपि भगवद्भिन्नविषयकः स्यात् न तु भगवद्विषयक इत्यर्थः, विवक्षितस्तु तत्रैव स्वविषयकोत्र तु भगवद्विषयक इत्याहुः कलेवरेति ॥१८॥

बालं च तस्येत्यस्य विवृतौ पूर्वेणैव सम्बन्ध इति बालं च संवीक्ष्य तत्रसु-

योजना । १०-६-१७-१८ रिति पूर्वेण सम्बन्ध इत्यर्थः, दृष्ट्वैव चेति दृष्ट्वेति संवीक्ष्येत्यस्य पर्याय उक्तो न तु दृष्ट्वेतिपदं मूलेस्ति न वाध्याहार्यं किन्तु संवीक्ष्येतिपूर्वं पदमस्ति तेनैवान्वयः, अस्मिन् पक्षे तत्रस्युरितिपदपर्यन्तं नान्वयः किन्तु बालं च तस्या उरसि संवीक्ष्य गोप्यो जगृहुरित्युत्तरक्रिययान्वयः ॥ १७-१८ ॥

लेखः । १०-६-१९ - यशोदारोहिणीभ्यां ता इत्यत्र पूर्ववाक्यस्थस्य गोप्य इतिपदस्य तच्छब्दं विनापि सान्निध्यादेवानुवृत्तिसम्भवात् पूर्वपरामर्शार्थकत्वे ता इतिपदमप्रयोजनकं स्यादतः प्रसिद्ध्यर्थकत्वमित्यभिप्रेत्य तां प्रसिद्धिं विवृण्वन्ति यशोदारोहिण्योरिति, एतयोरप्राधान्ये हेतुमाहुः स्त्रीप्रकृतिकत्वादिति, गोपसम्बन्धेन प्रसिद्धिबोधकं गोपीपदं विहाय प्रसिद्ध्यन्तरबोधकतच्छब्दकथने हेतुमाहुर्गोपीनामिति, अत्र कर्मणि गोप्यो द्विविधाः, कुमारिकाः श्रुतिरूपाश्च, तत्र कुमारिकाणामग्निकुमारत्वेन ऋषित्वान् न गोपसम्बन्धः, श्रुतिरूपाणामपि तथेत्याहुः गोपानामिति, एतेषां तत्तदभिमानयुक्तदेवत्वमेव न तु वस्तुतः सम्बन्धः, अत एव "क्वेमाः स्त्रिय" इत्यस्य द्वितीयव्याख्याने पुत्रोत्पत्त्यादिकं तु सर्वभवनसमर्थादलौकिकप्रकाराद् भगवत एवेत्यादि वक्ष्यते, तत्रापीति श्रुतिरूपास्वपि काश्चिदनन्यपूर्वास्तासां स्वामिमानिकोपि सम्बन्धो नास्ति, अतः सर्वास्वपि वस्तुतो गोपसम्बन्धाभावान् मान्त्रिकरक्षाकर्मणि च यथार्थप्रसिद्धेरेव वक्तव्यत्वाद् रक्षोपायभूतमन्त्रत्वेन श्रुतिरूपाणां तद्द्रष्टृत्वेनाग्निकुमाराणां प्रसिद्धिं वक्तुं ता इतिपदमुक्तवानित्यर्थः, गोपीनां मध्ये कासुचिदग्निकुमारत्वेनर्षित्वादन्यासु च गोपानां तत्तदभिमानिदेवत्वादित्यन्वयः, उपायेति उपायमन्त्रत्वेन द्रष्टृत्वेन चेत्यर्थः, अत्र टिप्पण्यां ननु पूर्वमात्मभूषणकर्त्रीभिः प्रियतमे गोमूत्रसम्बन्धः कथं कारित इत्युक्तत्वाच्छ्रुतिरूपा अपि सन्तीतिज्ञेयं, श्रुतिरूपाणां मध्ये मन्त्रभागे येषां येषां मन्त्राणां ये ये देवास्ते ते तासां तासामत्र पतयः, तत्र तत्तन्मन्त्रेषु तेषां तेषामभिमान एव, वस्तुतस्त्वखिलमन्त्राधिपतिर्भगवानेव, ब्राह्मणभागे देवाभावात् तद्रूपा अत्र केवलभगवदुपासका उक्ता इति ज्ञेयं, मात्रोः स्त्रीप्रकृतिकत्वेपि मातृत्वाद् रक्षाकर्मण्यप्राधान्यं नोचितमित्याशयेन पक्षान्तरमाहुर्यशोदेति इति वा सम्बन्ध इति, अपरयोर्निवर्तके इति आध्यात्मिकाधिदैविकदैत्यसम्बन्धयोरित्यर्थः।

योजना । १०-६-१९ यशोदारोहिणीभ्यां ता इत्यस्य विवृतौ गोपीनामग्निकुमारत्वेनेति गोपीनां मध्ये कासाञ्चिदग्निकुमारत्वेनेत्यर्थः, गोपानां तत्तदभिमानिदेवतात्वादिति श्रुतिरूपगोपिकानां ये पतित्वेन प्रसिद्धास्ते तु न पतयः किन्तु श्रुतिमन्त्ररूपा एता गोप्यस्तन्मन्त्राभिमानिदेवरूपा एते गोपाः, पतिस्तु भगवानेव, अत एव टिप्पण्यां 'मन्यमानाः स्वपार्श्वस्था'नितिवाक्यात् स्वपार्श्वस्थाभिमानमात्रं यथा रासोत्सवसमये गोपानां तथा सर्वदेवभोगाद्यभिमानमात्रं न तु वस्तुतो गोपानां स्वपत्नीषु

भोगस्तासां भगवदेकभोग्यत्वादितिसिद्धान्तितं सप्तदशाध्यायप्रसङ्गे, तर्हि पुत्राद्युत्पत्तिः कथमिति चेत्, भगवत एवालौकिकप्रकारेणेतिबोध्यं, तर्हि किमर्थं पतित्वेन स्वीकार इति चेत्, परकीयतारसपोषार्थमिति ज्ञेयं, तत्रापि केवलभगवदुपासकानामिति अनन्यपूर्वाणामग्निकुमाराणामित्यर्थः,केचित् तु श्रुतिरूपास्वपि काश्चिदनन्यपूर्वाः सन्ति ताः केवलभगवदुपासका इत्याहुः, तथा च सिद्धमेतत्, अनन्यपूर्वाणामृषिरूपाणां गोपसम्बन्धराहित्यं स्फुटमेव, श्रुतिरूपाणामन्यपूर्वात्वेप्यभिमानमात्रमिति न गोपसम्बन्धः, श्रुतिरूपास्वपि कासाञ्चिदनन्यपूर्वात्वे सुतरां गोपसम्बन्धाभावः, एवं सर्वत्र गोपसम्बन्धाभावसूचनार्थं "यशोदारोहिणीभ्यां ता" इतिश्लोके तच्छब्द उक्तः, अन्यथा न वदेत्, "गोप्यस्तूर्णं' मिति पूर्वपठितेन गोपीपदेनाकाङ्क्षापूर्तेः ॥ १९ ॥

गोप्यः संस्पृष्टेत्यत्र न्यस्येतिपदं विवृण्वन्ति ततो बीजमन्त्रानेकादशेति, अग्रिमलेखः। श्लोकोक्तान् नमोन्तान् स्वाङ्गेषु स्थापितवत्य इतिशेषः, आत्मनीति एव-
१०-६-२१ मितिशेषः,अङ्गेषु वक्ष्यमाणेष्विति एतत्पक्षे तेषामेकादशत्वाद् बीजमन्त्रानेकादशेत्युक्त एव प्रकारः, उक्तेष्वितिपक्षे पूर्वश्लोकोक्ताङ्गानां द्वादशत्वात् तत्रोक्तैरेव केशवादिद्वादशनामभिरित्यर्थः,पूर्वश्लोके भगवदङ्गेषु न्यास उक्तः,अत्र स्वाङ्गेष्वितिविभेदः।

गोप्यः संस्पृष्टसलिला इत्यस्य विवृतौ पूर्वं कर्तृकर्मणोरसंस्कार इति गोपुच्छभ्रामणायोजना। दिभिरित्यनेन पूर्वं मौनिकी रक्षोक्ता, तत्र रक्षाकर्त्रीणां रक्षाकर्म-
१०-६-२१ रूपस्य भगवतोप्यसंस्कार इत्यर्थः, कर्मण एव मध्यम इति मध्यमे रक्षणे गोमूत्रेण स्नापयित्वेत्यनेन रक्षाकर्मणो हरेः संस्कार इत्यर्थः, कर्तुरपि तृतीय इति अपिशब्दात् कर्मरूपस्य भगवतः संस्कारः, एवं तृतीये रक्षणे गोप्यः संस्पृष्टसलिला इत्युक्ते कर्तृकर्मणोर्गोपीभगवतोरुभयोरपि संस्कार इत्यर्थः ॥ २१ ॥

अव्यादज इत्यस्याभासे भङ्ग्यन्तरेणेति तत्तद् दैवतं तत्र तत्र तिष्ठत्वितिवक्तव्यं तथात्र लेखः। नोक्तमित्यर्थः, भङ्ग्यन्तरस्यैव विवरणं देवतेति, वदन्नाहेति शुक-
१०-६-२२ स्तत्कृतां रक्षां वदन्नाह अग्रिमवाक्यानीतिशेषः, एतेनावान्तरप्रकरणार्थ उक्तः, एतद्वाक्यार्थस्तु एतच्छ्लोकोपसंहारे एवं पादादीत्यनेन सूचयिष्यते, अव्यादज इत्यत्र अणिमानित्यस्य दुर्ज्ञेयत्वार्थकत्वेऽणिष्ट इतिस्यादित्याशङ्क्याहुर्नामान्यविकृतानीति, अतो नातीवाग्रहः कर्तव्यः इति भावः, अनेनेति चरणरक्षाप्रार्थनायां प्रमेयबलकथनेनेत्यर्थः, जान्वोरपि चरणत्वमभिप्रेत्येदमुक्तं 'विक्रमो भूर्भुवः स्वश्च क्षेमस्य शरणस्य चे'ति द्वितीयस्कन्धवाक्याच्चरणस्य भक्तिरूपत्वमक्षरात्मकत्वाज्ज्ञानरूपत्वं,प्रजननात्मक इति प्रजननमात्मनि स्वरूपे यस्येत्यर्थः,'अग्निहोत्रं जुहोति, यदेवं किञ्च यजमानस्य स्वं तस्यैव तद्रेतः सिञ्चति प्रजनने' इतिश्रुतिसम्मतिसूचनाय हिशब्दः, वेदानामिति

वेदप्रतिपाद्यस्य यज्ञाधिदैविकस्य च्युतिराहित्यकथनादुभयोर्नित्यतोक्तेत्यर्थः, उक्त इति रक्षकत्वेनेतिशेषः ॥२२॥

अव्यादजोङ्घ्रिमणिमांस्तवेत्यस्य विवृतौ सः अक्षरात्माजः भगवतः अङ्घ्रिं अव्या-

योजना। दित्यादि इह भगवदङ्घ्रिरक्षणमक्षरात्मकेन भगवता कर्तव्यमित्यत्रा-

१०-६-२२ ङ्घ्रिरयमाध्यात्मिकः स त्वाधिदैविक इत्यादिनोपपत्तिरुच्यते, व्यासचरणानामभिप्रेतैव, यतो 'जले रक्षतु वाराहः स्थले रक्षतु वामनः अटव्यां नारसिंहश्च सर्वतः पातु केशव'इत्यादिभिरुपपत्तिपूर्वकमेव रक्षाया उक्तत्वाज् जले वराहरूपस्य प्रवेशसामर्थ्यात्, अत एवारण्ये नृसिंहस्य रक्षकत्वमुक्तं, अतो ज्ञायते तत्तन्नामभिस्तत्द्रक्षा निरूप्यते, सोपपत्तिपूर्विकैवेति, अतः श्रीमदाचार्यैः सर्वत्रोपपत्तयो निरूपिताः, अनेन भक्तिमार्गो ज्ञानमार्गश्चेति अनेन अक्षरस्य भक्तिमार्गरूपाधिदैविकचरणारविन्दरूपत्वकथनेनेत्यर्थः, अक्षरस्य हि रूपद्वयेन स्थलद्वयरक्षोक्ता, तत्र अजत्वरूपेण चरणरक्षोक्ता, तेन भक्तिमार्ग उक्तः, चरणस्य भक्तिरूपत्वात्, अणिमत्पदेन दुर्ज्ञेयत्वकथनात् ज्ञानमार्ग उक्तः, ज्ञानमार्गे प्रमेयस्य दुर्ज्ञेयत्वकथनात् "कश्चिद् धीरः प्रत्यगात्मानमैक्ष"दित्यादिषु दुर्ज्ञेयत्वोक्तेः, स हि प्रजननात्मक इति यज्ञस्य प्रजननात्मकत्वं "यज्ञाद् भवति पर्जन्य" इति गीतावाक्येन्नाद्युत्पादकस्य पर्जन्यस्यापि यत उत्पादको यज्ञ उक्तोतो ज्ञेयं, उरुरपि प्रजननात्मकः "यदा हि नग्न उरुर्मेयती"ति श्रुतौ उरोः प्रजनने प्रयोजकत्वात्, अच्युतः कटितटमव्यादित्युक्तं तत्रोपपत्तिमाहुः अच्युतो यज्ञस्यैवाधिदैविकं रूपं इति, यतो यज्ञरूपता अच्युतस्यातः पृथ्वीरूपायाः कटेः रक्षा युक्तैव, पृथिव्याः कर्मक्षेत्रत्वेनोपजीव्यत्वात् उपजीव्यरक्षा युक्तैव।

व्यक्तयज्ञ इत्यत्र अविद्याच्छेदक इति न जना अविद्या यस्मादिति व्युत्पत्तेरितिभावः,

लेखः। शाव्दो हि स इति चतुर्थस्कन्धे ध्रुवस्य शङ्खस्पर्शेन वाक्सञ्जीवन-

१०-६-२३-३० तात्पर्यकथने निबन्धे 'अपां तत्त्वे स्वतृस्यर्थमासन्यो वर्तते हरे'रित्युक्तं तत्सम्मतिसूचनाय हिशब्दः, सोपीति गृहीतशङ्खोपीत्यर्थः॥२३॥ इन्द्रियाणीत्यस्याभासे आध्यात्मिकांशेति इन्द्रियप्राणान्तःकरणसङ्घात आध्यात्मिकः तदंशभूताः प्रत्येकमेते इत्यर्थः, प्राणादीनामिति अत्र प्राणपदेनेन्द्रियाणि तदादीनामित्यर्थः, इन्द्रियाणां प्राणपदवाच्यत्वं "तथा प्राण" इतिसूत्रे श्रुतौ बहुशो व्युत्पादितं, व्याख्याने, चित्तरक्षकश्चेति 'यदाहुर्वासुदेवाख्यं चित्तं तन् महदात्मक'मित्यस्य सम्मतिः सूचिता ॥२४॥ पृश्निगर्भस्तु' इत्यत्र स चास्मादिति स चतुर्मूर्तावुक्तः सङ्कर्षणश्चकारात् पूर्वश्लोकोक्तो हलधरश्चास्माद् बलदेवात् परः वासुदेवाविष्टसङ्कर्षणाविष्टशेषरूपो बल इति प्रथमाध्याये निरूपितमतस्सात् परस्तत्राविश्य स्थित उत्कृष्टस्तन्नियामक इत्यर्थः, तं परिचाययन्ति चतुर्मूर्तावुक्त इति अन्तःकरणचतुष्टयमध्येऽहङ्कारदेवतात्वेनोक्त इत्यर्थः,'हलककुदि कृतसुभगसुन्दरभुज'

इतिपञ्चमस्कन्धोक्तो हलधरो ज्ञेयः, एतयोर्वस्तुत ऐक्यमेवेति भिन्नतया कथनारुच्या आत्मपदस्य परपदस्य चार्थान्तरमप्याहुः आत्मानं जीवरूपं चेति, समुच्चयोयं न तु विकल्प इति चकारः, प्रयोजकत्वादिति प्रयोजनं फलं शयने तत्सम्पादिका लक्ष्मीरित्यर्थः॥२५॥ व्रजन्तमित्यत्र क्रियावस्थायामाहेति रक्षणमितिशेषः, अत्र यज्ञभुक्तरक्षाप्रार्थनात् तस्य च क्रियाप्रधानत्वादुपलक्षणविधया क्रियामात्रावस्थायां रक्षा प्रार्थितेतिभावः, तथा च विशेषतश्चतुष्टयमुक्त्वा क्रियासामान्यावस्थायां यज्ञभुकृतरक्षणं तत्प्रार्थितं शुक आहेत्यर्थः ॥२६॥ इति प्रणयबद्धाभिरित्यत्र निरोधरूपं चेति शक्तिभिः सहानुशयनरूपमित्यर्थः ॥ ३० ॥

(तावदित्यस्याभासे ज्ञापनार्थमित्यस्यानन्तरं भगवता कृतमितिशेषः, चरित्रमित्यस्या-
लेखः। नन्तरं वक्तुमितिशेषः,तथा चेदं कृत्वा इति स्थापयित्वा इति ज्ञापनार्थं
१०-६-३१ भगवता कृतमग्रिमं चरित्रं वक्तुं शुक आरभत इत्यन्वयः।) अज्ञानशेषं चेति 'गन्धमात्रावशेषिते'त्युक्तत्वादभिमन्त्रणादिना सम्यग्जातममिमानशेषं इत्येवं प्रकारेण स्थापयित्वेत्यर्थः, तावदित्यत्र रूपेति सौरभ्यज्ञानं विना मुक्तिज्ञानं न भवति, सौरभ्यं च भयाद् ग्रहीतुं न शक्यते, तत् तस्माद्धेतोर्दाहे सति देहदर्शनकृतभयाभावात् सौरभ्यं स्पष्टं भविष्यतीत्यर्थः, पूर्वोक्तेति 'यशोदारोहिणीभ्यां ता' इत्यत्रोक्तानां मध्ये अन्यपूर्वाणामित्यर्थः, गमने "गोपान् गोकुलरक्षाया"मित्यत्र नन्दस्यैव प्राधान्यमुक्तमत्रागमने "नन्दादयो गोपा" इत्यनेन सर्वेषां प्राधान्यमुच्यते, तत्र हेतुमाहुः गोपिकेति, अत्र रक्षायां यशोदाया अपि गौणत्वमुक्त्वा गोपिकानामेव प्राधान्यमुक्तमतस्तत्सम्बन्धात् तत्पतीनामपि प्राधान्यमित्यर्थः, तत्रैवेति मथुरास्थिते वसुदेवनन्दयोस्तथा संवादसम्पादके भगवति भावनया स्थित्वेत्यर्थः, एतत्संवादस्य भगवच्चरित्रत्वं तत्रैव विवरणे स्फुटम् ।३१।

नूनमित्यस्याभासे बालक्रीडायामिति गोपानामासक्तिः प्रमेयप्रकरणे मध्यलीलायां वक्त-
लेखः। व्येतिभावः,तदर्थमिति गोपानामासक्तिसिद्ध्यर्थं, आध्यात्मिकाऽविद्या-
१०-६-३२-४४ निवर्तनरूपव्यापारान्तरं प्रमेयप्रकरणे वक्तव्यमित्यर्थः, प्रमाणपरतामाहेति तात्पर्य इतिशेषः, नूनमित्यत्र तदुदित इति कंसमन्त्रणानन्तरं जात उत्पातः कंसमन्त्रणोदित एवेत्यर्थः ॥३२॥ कलेवरमित्यत्र गन्धादीति मृतदेहस्य ज्वालने दौर्गन्ध्यं स्यात्, तद्व्याावृत्त्यर्थमित्यर्थः, तेषां बुद्धिमनुसृत्यैवमुक्तम् ॥३३॥ दह्यमानस्येत्यत्र सोज्ज्वला इति उज्ज्वलवर्णसहिता इत्यर्थः, सर्वजनीनार्थमिति सर्वजनप्रसिद्धगन्धार्थमित्यर्थः ॥ ३४ ॥ य एतदित्यत्र आर्भकमिति पदच्छेदमभिप्रेत्याहुः बाल्यसम्बन्धीति, भावप्रधानादर्भकशब्दाच्छैपिकोऽण् , गतिं रतिमितिपाठद्वयमित्यभिप्रेत्य व्याख्यानं द्विधोक्तम् ॥ ४४ ॥

इति षष्ठोध्यायः।

१ दिवपालविरान्निर्गमनमधिकमेकस्मिन्नादर्शे ।

सप्तमोध्यायः ।

सप्तमेध्याये कारिकासु उत्क्षेपणमिति उत्क्षेपणं शकटस्यावक्षेपस्तृणावर्तस्य प्रसारणं
लेखः । जृम्भालीलायां मुखस्येत्यर्थः, सुप्तमिति विशेषतः पदार्थग्रहणाक्षमं
१०-७-० मूढं यशोदायाश्चित्तमौत्थानिकोत्सवप्रेरणेनोल्लास्य ततो लौकिकान्
धर्मान् समागतगोपपूजनादीन् यशोदातस्त्याजयित्वा प्रपञ्चविस्मृतिं कारयित्वा ततो-
ग्रिमप्रकरणे स्वासक्तिसिद्धये तथा कृतवानितिप्रकरणद्वयार्थः, स्वासक्त्यैवेति चरित्र-
पक्षार्थस्तु टिप्पण्यामुक्त एव, दुःखपक्षेपि स्वासक्त्यैव सर्वगं दुःखं भवेत्, आसक्त्यभावे
दुःखं न स्यादितिभावः, निःप्रपञ्च इति निर्गतः प्रपञ्चो यस्मात् तादृशो भावोत्र प्रमाण-
प्रकरणे इत्यर्थः, आनुषङ्गिकमिति प्रपञ्चाभावसम्पादनमितिशेषः, तत्राद्ये इति आद्ये
शकटप्रकरणे केवलं यशोदायाः, आनुषङ्गिकत्वेनाप्यन्येषां नेत्यर्थः ।

योजना । सप्तमाध्याये कारिकासूत्क्षेपणमवक्षेपः प्रसारणमिति उत्क्षेपः
१०-७-० शकटस्यावक्षेपस्तृणावर्तस्य प्रसारणं जृम्भालीलायां मुखस्येति ज्ञेयम् ॥

सप्तमाध्याये सङ्गतिं वक्तुं पूर्वाध्यायार्थमनुवदन्ति पूतनेति का० २३ ३/४ । भगवत्त्वाय
कारिकार्थः । भगवत्त्वबोधनाय, तत इति का० २४ ३/४ । आदिपदेन तृणावर्तवधो
१०-७-० जृम्भालीला चेति, उत्क्षेपणमिति का० २५ ३/४ । उत्क्षेपणं शकटस्य,
अवक्षेपस्तृणावर्तस्य, प्रसारणं जृम्भालीलायां मुखस्येत्यर्थः, त्रैविध्यप्रयोजनमाहुः
राजसानामिति, अत्र सङ्ग्रहपदार्थो राजसादिभक्तानां निरोध एव, तथा च सङ्ग्रह-
निमित्तमीर्यत इति सम्बन्धः, अत्र क्रमो न विवक्षित इति प्रतिभाति निबन्धानुरोधात्,
उक्तं हि दशमस्कन्धनिबन्धे "शकटं तामसं प्रोक्तं तृणावर्तस्तु राजसः लालनं पुत्रभावेन
सात्त्विकं मोहनं तथे"ति, तथा च शकटभङ्गादिभिस्त्रिभिश्चरित्रैः तामसराजससात्त्विकानां
निरोधो ज्ञेयः,सुप्तमिति का० २६ ३/४ । सुप्तं विशेषासक्तिरहितं यशोदादीनां चित्तं उल्लास्य
विशेषासक्त्यनुकूलं कृत्वा लौकिकात्[1] त्याजयित्वा स्वासक्तिसिद्धये प्रीत्या भक्त-
विषयकस्नेहेन कचित् तृणावर्तभङ्गादिलीलायां दुःखं कृतवान्, सर्वेषां दुःखोक्तेस्तात्पर्य-
माहुर्यश इति का० २७ ३/४ । यशस्तदैव सिध्येद् यदि चरित्रं दुःखं वा सर्वगं स्यात्, दुःख-
पक्षे दुःखनिवारके भगवति सर्वेषामासक्त्या गानसम्भवेन यशःसिद्धिरित्यर्थः, आद्यपक्षे
चरित्रस्य सर्वगत्वे हेतुमाहुः स्वासक्त्येति, सर्वेषां तदा गानसम्भवेन यशः सर्वगं भवेदि-
त्यर्थः,एवं यशोदानन्दयोर्निःप्रपञ्चो निर्गतः प्रपञ्चो यस्मात् तादृशो निरोधो निरूप्यत
इत्यर्थः, आनुषङ्गिकमिति का० २८ ३/४ । यशोदानन्दव्यतिरिक्तानां सर्वेषां निःप्रपञ्च-
सम्पादनमानुषङ्गिकं, तत्राद्ये शकटप्रकरणे यशोदाया एव निःप्रपञ्चो विधीयत इत्यर्थः॥

१ कारिकायां लौकिकात् इतिपाठः स्यात्, यतः आदर्शद्वयेपि स एव वर्तते ।

कारयित्वेति एतदनन्तरं भगवता सम्पादितामितिशेषो ज्ञेयः, तथा च पूर्वाध्याये
लेखः। आश्चर्योत्पादनेन प्रपञ्चविस्मृतिं कारयित्वा भगवता सम्पा-
१०-७-१ दितां स्वासक्तिं विशेषाकारेण वक्तुमाद्ये प्रकरणे पुनर्यशोदाया
निःप्रपञ्चो वितन्यते इतिपूर्वेणैवान्वयः। येन येनेत्यस्याभासे मतान्तरे इति तदापि ऋषीणां बहुधा विवादात् केषाञ्चिन्मते अविद्यानिवृत्तेरेव मोक्षत्वादितिभावः ॥१॥

योजना। सर्वं चरित्रं हितकृदित्यादि हितकृद्गुणकृत्स्नेहजनकानि चरित्राणि
१०-७-१ क्रमेण येन येनावतारेणेत्यादित्रिभिः श्लोकैः पृष्टानि ॥ १ ॥

येन येनेत्यत्र, सर्वमिति का० २९३। हितकृद्गुणकृत्स्नेहजनकानि चरित्राणि क्रमेण
कारिकार्थः। "येन येनावतारेणे"त्यादित्रिभिः श्लोकैः पृष्टानि, अत्र हितशब्देन
१०-७-१ कर्णरसजननादयश्चरित्रश्रवणफलात्मकाः साधारणा गुणा विवक्षिताः,
तादृशहितकृच्चरित्रं प्रथमश्लोकेन पृष्टं, गुणकृदिति गुणपदेन सर्वदोषनिवृत्तिपूर्वकसत्त्वशुद्ध्यादयो गुणा ज्ञेयाः, तादृशगुणकृच्चरित्रं प्रथमश्लोकोक्तचरित्रादधिकं "यच्छृण्वत"इति द्वितीयश्लोकेन पृष्टं, तत्रापि विशेषतो भक्तिजनकं शकटभङ्गलक्षणं चरित्रम् "थान्यदपि कृष्णस्ये"तितृतीयश्लोकेन पृष्टं, तच्चरित्रं विशेषतो वक्तव्यमितिस्थितिर्मर्यादेत्यर्थः ॥१॥

यच्छृण्वत इत्यत्र ज्ञानात्मन इति "यशोदाभयसम्भ्रान्तप्रेक्षणाक्षमभापते"त्यत्र
लेखः। विवृतं ज्ञानमात्मनि स्वरूपे यस्येत्यर्थः ॥२॥ अथान्यदपीत्यत्र अथ-
१०-७-२-४ शब्दस्यार्थद्वयमपीत्यभिप्रेत्यानन्तर्यमप्यर्थमाहुः आदावेवेति, पञ्चविधचरित्रादादौ, न अन्तरं यत्र प्रश्नाव्यवधानेनेत्यर्थः ॥३॥ कदाचिदित्यत्र सङ्ख्यातात्पर्यमाहुः सर्वेन्द्रियाणामिति इन्द्रियाणि दश अन्तःकरणचतुष्टयमेवं चतुर्दशेत्यर्थः, अन्यश्रोत्सवेति स्वपित्रादिगृहे उत्सवं न कृतवती सतीत्वादित्यर्थः ॥४॥

कदाचिदित्यस्याभासे कदाचिदिति चतुर्दशभिरिति सर्वेन्द्रियाणामन्तःकरणस्य
योजना। च प्रीतिजनकमिति मनःसहितानीन्द्रियाण्येकादश बुद्धिचित्ताहङ्कारा
१०-७-४ अन्तःकरणत्रयरूपा एवं चतुर्दश ॥४॥

नन्दस्येत्यत्र अत इति कार्यस्यावश्यकत्वाद्धेतोस्तत्करणार्थं शयनं कारितवतीत्यन्वयः,
लेखः। आदाविति वैदिकमन्त्रैर्मङ्गलस्नानं निष्क्रमणात् पूर्वं प्रातरेव कृतं,
१०-७-५ अधुना मन्त्रैः प्रोक्षणमात्रं विधाय स्नानं लौकिकोत्सवपुरःसरमभिप्रेत्य सर्वोप्युत्सवप्रकार उक्त इति ज्ञेयं, आभरणानीति बाललीलायामावश्यकानि सर्वदा परिधेयानि नूपुरादीनीत्यर्थः, परमार्थसर्वदृष्टिरिति निद्रायास्तात्पर्यं पूर्वमुक्तमत्र समुपसर्गस्यार्थ उच्यते, भगवन्मातृकृतपूजा न योग्येत्यपि दृष्टिर्न जाता, तथा च परमार्थविषयिणी सर्वा भगवदीयस्वरूपविषयिण्यपि दृष्टिस्तिरोहितेत्यर्थः ॥५॥

नन्दस्य पत्नी कृतमज्जनादिकमित्यस्य विवृतौ आदौ स्त्रीणामाकारणं कृत्वेत्यारभ्य
योजना। सर्वाभरणभूषितं विधायेत्यन्तं मूले कृतमज्जनादिकमित्यत्र
१०-७-५ आदिशब्द उक्तस्तस्येदं विवरणं ज्ञेयं,सञ्जातनिद्राक्षमित्यस्य व्याख्याने,
अन्यथा आशिष इति यदि ज्ञानशक्तेः सङ्कोचो न स्यात् तर्हि भगवन्तं पूर्णब्रह्म ज्ञात्वा
आशीर्वादं न कुर्युस्तथा सति बाललीलारसानुभवो न स्यादतः सञ्जातनिद्राक्षतया ज्ञानशक्तेः
सङ्कोच इत्यर्थः, तद्धर्माभिनिवेश इति शकटे आसुरधर्माभिनिवेश इत्यर्थः, आसुरधर्मा-
भिनिवेशे प्रमाणमाहुः साधारणधर्माणामित्यादि, यदि आसुरधर्माभिनिवेशस्तत्र न
स्यात् तदा तेषां शकटधर्माणां चक्राक्षादीनां त्यागं भगवान् न कुर्यादतस्त्यागान्यथानुपप-
त्त्यैव शकटधर्मेषु चक्राक्षादिष्वासुरधर्माभिनिवेशः कल्पनीय इत्यर्थः, एवं कृते त्वानुष-
ङ्गिकं जातमिति न क्लिष्टमिति स्तनार्थित्वेन बाललीलया चरणोत्क्षेपे शकटभङ्गो जातो
न तु तदुद्देशेन चरणोत्क्षेपः,अतो भगवतः कर्म अक्लिष्टमेव, अनेन "कृष्णमक्लिष्टकारिण"-
मित्यादिवचांसि समर्थितानि ॥ ५ ॥

औत्थानिकौत्सुक्येत्यत्र मनस्विनीति मत्वर्थीयोतिशायने इत्यभिप्रेत्याहुः अभिमान-
लेखः। वती चेति मनोबुद्धिश्चित्तमहङ्कार इतिक्रमान्मनसश्चतुर्थी अवस्था
१०-७-६ अहङ्कार इत्याशयः। भूयिष्ठतामसस्थित्या व्रजस्य तामसत्वमित्या-
शयेनाहुः तामसभूयिष्ठे एवेति, तामसा भूयिष्ठा यत्रेति, केचनान्येपि सन्तीति भूयिष्ठ-
पदं, तां पदवीमिति भगवन्मातृकृतपूजामित्यर्थः, शकटमात्रत्वे तथा न कुर्यादित्या-
शयेन पक्षान्तरमाहुः तद्धर्मा‌भीति, तद् व्युत्पादयन्ति साधारणेति, आसुरधर्माभिनि-
वेशाभावे साधारणानां धर्माणां शकटनिष्ठचक्राक्षादीनां परित्यागं वृथैव भगवान् न
कुर्यादित्यर्थः, पूर्वं रोदनमिति शकटभङ्गात् पूर्वमित्यर्थः, अन्यथेति बहिर्मुखत्वाभावे
मनसैव कथं न कुर्यात्, निरोधमिति शेषः, किमिति रोदनं कुर्यादित्यर्थः, मनसैव
निरोधाकरणे हेत्वन्तरमप्याहुः अयं चेति, स्वस्य स्तनसम्बन्धरूपोर्थो यस्मात् तादृशोयं
निरोधः,तथा च मनसैव निरोधकरणे स्तनपानं न सिद्ध्येदतस्तत्सिद्ध्यर्थं रोदनेन निरोधकरणं
न मनसेत्यर्थः, स्वविनियोगेति स्वेषु स्वकीयेषु विनियोग इत्यर्थः, तेषामन्नार्थमिति तेषा-
मन्नसिद्ध्यर्थं भगवतः स्तनापेक्षा स्वस्य तु तदपेक्षाभावस्योक्तत्वात् पूर्वोक्तमेव प्रयोजनमिति
स्तनमात्रार्थित्वमुक्तमितिभावः, ज्ञानं चोपदेष्टुमिति रमणोपयोगि ज्ञानं सम्पादयितु-
मित्यर्थः, इदं समारोपणकालिकमेवेति पूर्वोक्तेन समुच्चयबोधनाय चकारोत्र, तादृशज्ञान-
युक्तानां तेषां तासु स्थापने तासामपि नावतज्ञानसम्पत्तिरन्यथा तासामप्रौढान्वेन तावत्प्रकार-
ज्ञानाभावात् पूर्णरसदानं न भवेत्, शुद्धात्मसम्बन्धे तादृशज्ञानाधिकारो भवति, अधिकारं
विना च तत् ज्ञानं तेषां पुंस्त्वादनर्थपर्यवसायि स्यादितिभावः, सर्वथा निर्दुष्टमिति

मोक्षदातृवासुदेवव्यूहजनितत्वादितिभावः, अवतारेति अनवतारदशायां "सर्वतः पाणि-पादान्तत्वा"दितिभावः, अतिपुष्टा निरोधलीलास्थानामितिशेषः ॥ ६ ॥

अधःशयानस्येत्यत्र तद्गतानामिति अङ्घ्रिणा शकटस्यैव नाशो न तु कुप्यादिष्वप्यङ्घ्रि-
लेखः। सम्बन्धः, तथा च शकटनाशादग्रे तेनैव तेषां नाश उत्तरार्धे वक्ष्यते
१०-७-७ इत्यर्थः, विशेषेणेति मूले विना भिन्नमितिविग्रहः, अत्र विपदं
कालवाचकं, तथा च कालात्मको विशेषो भगवच्चेष्टारूपो धर्मस्तेन भिन्नमित्यर्थः ॥७॥

अधःशयानस्येत्यस्य विवृतौ तथाबुद्धिः सम्पादितेति नान्यथाकरणमिति अयं
योजना। नन्दनन्दन उत्थानासमर्थः शिशुत्वादित्याकारिका बुद्धिर्भगवतैव
१०-७-७ सम्पादितातो नान्यथाकरणं भगवता उत्थाय न किञ्चित् क्रियत
इत्यर्थः, अङ्घ्रिणा हतमितिसमास इति "त्रैमासिकस्य च पदा शकटोपवृत्त" इति द्वितीयस्कन्धे परमेष्ठिवाक्ये एकेन पदाघात उक्तः, अतोत्राप्यङ्घ्रिणा हतमित्येकवचनान्तेन समासे कृते उभयत्राविरोधः सिद्धः, विभिन्नकूवरमित्यस्य विवृतौ तद् विशेषेण कालात्मकेन भिन्नं भवत्येवेति विशब्दस्य कालवाचकत्वात्, "योयं कालस्तस्य तेव्यक्तबन्धो चेष्टामाहु"रितिदेवकीवाक्याद् भगवच्चेष्टायाः कालात्मकत्वात् कालात्मिकया भगवच्चरणचेष्टया भिन्नं भवतीत्यर्थः ॥ ७ ॥

दृष्ट्वेत्यत्र गोपिकानामिति एतासां तु लीलाज्ञानं भविष्यत्यत एव 'तोकायित्वा
लेखः। रुदन्त्यन्ये'तिप्रकारकानुकरणं करिष्यन्ति इति हेतोर्गोपिकाव्यावृत्त्यर्थं
१०-७-८ व्रजमात्रस्य स्त्रिय इत्याहेत्यर्थः ॥ ८ ॥

न ते श्रद्दधिरे इत्यस्य विवृतौ ज्ञानं तु जातमिति यद् बालकैरुक्तं "रुदतानेन पादेन
योजना। क्षिप्तमेत"दिति श्रुत्वा शाब्दबोधे जाते तत्र भगवत्त्वसम्भावनाया बलिष्ठ-
१०-७-१० त्वात् तदनङ्गीकारो जातः, अत्यन्तासत्यप्यर्थ इति बन्ध्यापुत्रः शशशृङ्गं गगनकुसुममित्यादौ शब्देन ज्ञानस्य सर्वानुभवसिद्धत्वाज् ज्ञानमप्यत्राभूदित्यर्थः ॥ १० ॥

रुदन्तमित्यत्र तथा सतीति चतुष्टये कृते सतीत्यर्थः, तन्निवृत्त्यर्थमिति ग्रहकृतोपद्रव-
लेखः। शकटसम्बन्ध्युत्पातयोर्निवृत्त्यर्थमित्यर्थः, यशोदेत्तीति "यशोदाप्रमुखा"
१०-७-११-१२ इत्यनेन लौकिकव्रजस्त्रीषु मुख्यत्वकथनात् तथेत्यर्थः ॥११॥ पूर्ववदित्यत्र
परिच्छदं चेति अत्र वाशब्द एवकारार्थो वाक्यालङ्कारे ॥१२॥

येऽसूयानृतेत्यत्र अनृतवर्जनकथने सत्यवचनं प्राप्तमेवेति सत्यशीलपदे सत्यपदार्थमन्य-
लेखः। माहुः यद् भगवत इति,वाक्यसमये इति तथा चानृतादयः कादाचित्का
१०-७-१३ भवन्त्वपि, सत्यव्रतत्वादिकं तु सार्वदिकमपेक्षितमित्यर्थः ॥ १३ ॥

येऽसूयेत्यत्र पञ्चमे वक्ष्यतीति......निमित्ताभावे तु नैमित्तिकाभावश्चेत्

योजना। तदा दम्भ इति ये हि शमदमादिज्ञापिकां भजनादिज्ञापिकां चेष्टां
१०-७-१३ कश्चिद्धनादिदातारमवलोक्य कुर्वन्ति तदा तस्यां क्रियायां धनाशाया निमित्तत्वं, तथा च यदा धनादिप्राप्तिरसम्भाविता तदा न कुर्वन्तीति निमित्तस्य धनाशाया अभावे नैमित्तिकस्य शमदमादिभजनादिज्ञापकचेष्टितस्याभावो भवति तच्चेष्टितं दम्भरूपं बोध्यमित्यर्थः, असूयाअनृते दम्भहिंसे ईर्ष्यामानाविति असूयानृतयोर्वाक्दोषत्वं असूयाया गुणेषु दोषारोपरूपत्वात् अनृतस्य मृषाभाषणरूपत्वात्, दम्भहिंसयोः कायदोषत्वं दम्भस्य स्वोत्कर्षख्यापकपरप्रतारणचेष्टारूपत्वात् हिंसायाः परप्राणहरणचेष्टारूपत्वात्, ईर्ष्यामानयोर्मानसदोषत्वं स्फुटमेव ॥ १३ ॥

लेखः। इतीत्यत्र मार्जयित्वेति अलङ्कृत्येति इदं द्वयं स्नानकथने अर्थात्सिद्धं,
१०-७-१४-१५ ब्राह्मणाग्नाविति तथा च पूर्वोक्तो वाक्यार्थो होम एव सिद्ध इतिभावः।

एकदा रोहमित्यत्र टिप्पण्यां, पूर्वाध्यायचरित्रस्य शास्त्रलोकयोरद्भुतत्वं तत्कारिकायां
लेखः। निरूपितं तथात्रापीत्याशयेन शास्त्रेऽद्भुतत्वं निरूप्य लोकेऽद्भुतत्वमाहुः
१०-७-१८ किञ्चेति, तत् तृणावर्तप्रसङ्गोक्तं सर्वेषामेकबालकविषयकसहजस्नेहवत्त्वं भगवत्कृतमेवेत्यर्थः, सुबोधिन्यां, पूतनाप्रसङ्गे शकटप्रसङ्गे च कार्यमेव तथा कृतवान् न तु स्वधर्मं ज्ञापितवान्, अत्र तु स्वधर्मगुरुत्वज्ञापनपूर्वकं लीलां कृतवांस्तत्तात्पर्यमाहुः लौकिकेनापीति, कृष्णैकतानता न भवतीतिशेषः, पूर्वमन्यचित्तता स्थिता, अत्र तु लालनाद् भगवत्परता जातेत्यर्थः, नूतनकृत्यानि गुरुत्वधर्मज्ञापनपूर्वकलीलेत्यर्थः, वर्षेणेति प्रपञ्चविस्मृतौ सत्यामपि वर्षस्यैकायूरूपत्वेनैककालत्वात् प्रपञ्चविस्मृतिशङ्का स्यादतो वर्षान्तरे द्वितीयायूरूपे तथा कृतमित्यर्थः, द्वितीयस्कन्धे 'आयुर्हरती'त्यत्र श्लोके उत्तमश्लोकवार्तानीतक्षणकायुषो हरणाभावकथनेनैकायुषि सिद्धस्य धर्मस्य तदायुःपर्यन्तमनुवृत्तिः सूचितेति सम्मतिसूचनाय हिशब्दः, गुरुत्वज्ञापने हेत्वन्तरमप्याहुः देहबुद्धिरिति, तत्र हेतुमाहुः सजातीयेति, यत इतिशेषः, भगवति निर्दोषबुद्धिः सामान्यतः स्वदोषनिवर्तिका परं सजातीया विशेषतो निवर्तयतीत्यर्थः, प्रकरणीयश्लोकसङ्ख्यातात्पर्यमाहुः अष्टादशेति, लघुत्व'मादाय मात्रे' इत्यत्र प्रतिपादितं, गुरुपदार्थमिति गुरुत्वाभावे मथुरायां नयेदितिभावः, यावतोच्चैर्गमनं भवति तिर्यग्गन्तुं च न शक्नोति तावदेव गुरुत्वं प्रकटितवानितिज्ञेयं, लालनं विधुन्वन्ति कुन्तलानिति ॥ १८ ॥

एकदा रोहमारूढमित्याद्यष्टादशश्लोकसङ्ख्यातात्पर्योक्तौ भगवतो देहो नास्तीति
योजना। ज्ञापयितुमिति "आनन्दरूपममृतं यद् विभाति" "सच्चिदानन्दविग्रहं"
१०-७-१८ "सच्चिदानन्दरूपाय कृष्णायाक्लिष्टकर्मणे" इत्याद्युपनिषद्भ्यां "आनन्द-

१ भा० १०-७-३० । २ यद्यपि सुबोधिन्या कुन्तलानीतिलिख्यते तथापि लेखे एवमेवास्ति ।

मूर्तिमजहादतिदीर्घताप" मित्यादिपुराणादा"नन्दमात्रकरपादमुखोदरादि"रित्यादितश्च आनन्दविग्रहे सिद्धे प्राकृतदेहो नास्तीति ज्ञापयितुमित्यर्थः,प्राकृतस्यैव देहस्य देहपदवाच्यत्वात्, दिह उपचय इतिधातुना उपचयरूपमात्रविकारस्योक्तत्वात् ब्रह्मणस्तु षड्भावविकाराहित्येन न देहवत्त्वं,गिरिकूटवदित्यस्य व्याख्याने, इयमप्यदितिरिति इयं यशोदा देवकीरूपत्वाददितिरूपेत्यर्थः, यदा वसुदेवः स्वाधिदैविकं वसुदेवं नन्दे स्थापितवांस्तदा ह्याधिदैविकी देवकी श्रीयशोदायां समागतेतिभावः, आधिदैविकवसुदेवदेवक्योर्नन्दयशोदयोः समागमनस्योपयोगस्तु भगवतो राजलीलायां वसुदेवनन्दनत्वे नन्दयशोदाभ्यां ज्ञातेपि स्वपुत्रभावदार्ढ्यस्थितौ ज्ञेयः, वसुदेवपुत्रत्वे ज्ञातेपि स्वपुत्रत्वज्ञानं नन्दस्य न निवृत्तं, स्वस्य वसुदेवत्वात्, एवं श्रीयशोदाया अपि भगवति देवकीपुत्रत्वज्ञानेपि स्वपुत्रत्वबुद्धिर्न गता स्वस्याः श्रीदेवकीरूपत्वात्,अन्यथा परपुत्रत्वे ज्ञाते स्नेहो न तिष्ठेत ,तथा सति कृतोपि निरोधो व्यर्थः स्यात्, अतः श्रीनन्दे आधिदैविकवसुदेवस्थापनं श्रीयशोदायामाधिदैविकदेवकीस्थापनमिति ज्ञेयम् ॥ १८॥

एकदा रोहमारूढमित्यत्र वाचिकमित्यादि का० ३०३। पूतनावधे रक्षा करणे वाङ्नियुकारिकार्थः। केति वाचनिको निरोधः उक्तः, शकटभङ्गे भगवदर्थः कायिको व्यापार १०-७-१८ उक्त इति कायिको निरोध उक्तः, तृणावर्तप्रसङ्गे भगवन्निमित्तकं दुःखं वक्ष्यते मानसमिति, मानसो निरोध उच्यते इत्यर्थः,प्रकरणान् निरोध एव विशेष्य इति ,नपुंसकलिङ्गमविवक्षितमत्रेति ज्ञेयं, निरोधकरणं वा विशेष्यं, अन्यथाज्ञानत इतिपदं टिप्पण्यां प्रकारद्वयेन व्याख्यातं,तत्राद्यपक्षे अन्यथाज्ञानत इति नञ्प्रश्लेषरहितमेकमेव पदं,तथथा,ननु रक्षाविधानशान्त्यादेः कथं भगवल्लीलात्वमित्याशङ्क्याहुरन्यथेति, ल्यब्लोपे पञ्चमी, तथा च अन्यथाज्ञानं प्राप्य अन्यथाज्ञानविषयत्वं प्राप्येति यावत्, लीलार्थं तेषामन्यथाज्ञानं स्वस्मिन् प्राकृततुल्यत्वेन ज्ञानमुत्पाद्य स्वयमेव सर्वं करोतीत्यर्थः, अथ टिप्पण्युक्ते द्वितीयव्याख्यानेन्यथा अज्ञानत इतिपदच्छेदः, तथा च अन्यथा मानसनिरोधकथनाभावे अज्ञानाद्धेतोर्नन्दयशोदादिः सर्वं करोतीति ज्ञानं सर्वेषां भविष्यतीति तदभावाय मानसनिरोधकरणमुच्यत इत्यर्थः, एतदेवोक्तं टिप्पण्यां यद्वेत्यादिना, ननु शकटभङ्गश्चतुर्थे मासि, तृणावर्तवधस्तु द्वितीयवर्षे,"एकहायन आसीन" इतिवाक्यात्, तथा च तावत्पर्यन्तं तादृशीं नूतनलीलां कुतो न कृतवानित्याशङ्क्याहुर्लौकिकेनेति, का० ३१३। द्वितीयवर्षे नूतनलीलाकरणे हेतुमाहुर्वर्षेणेति का० ३२३। गुरुत्वज्ञापने हेतुमाहुर्देहबुद्धिरिति, का० ३३३। भगवति लौकिकदेहवत्त्वबुद्धिर्निवृत्ता चेत् तदा तत्पराणां भगवत्पराणां देहमतिं देहात्ममतिं निवर्तयेत्, यद्यपि भगवति सर्वेव दोषाभावबुद्धिः सर्वदोषनिवर्तिका तथापि सजातीया बुद्धिर्विशेषतो निवर्तये-

दित्यर्थः, यथा भगवति निःकामत्वबुद्धिः स्वस्य कामदोषनिवर्तिका तथा भगवति लौकिक-
देहाभावबुद्धिः स्वस्य देहात्ममतिरूपसजातीयदोषस्य विशेषतो निवर्तिकेत्यर्थः, अत्रैवाग्रे
पूतनावधमित्यादि का० ३४¾–३७¼ ।

भूमौ निधायेत्यत्र अविवेकस्येति विवेके सति अकस्मादयं तथा गुरुर्जातः अतोयं
लेखः । भगवानेवेतिज्ञानेन स्वदेहविस्मरणमेव भवेन् न तु स्वदेहभङ्गशङ्कया
१०-७-१९ भूमौ स्थापनमितिभावः, अग्रे इति जृम्भालीलायामित्यर्थः, मूले कर्म-
स्थिति सामान्यत उक्तं, तस्य भगवत्परिच्चर्यार्थकत्वेन व्याख्यानेर्थापत्तिमाहुः अन्यथेति,
कार्यान्तरकृतौ जानातीच्छति यतत इति नियमात् तत्तद्विपयकं ज्ञानं शङ्कितं स्यात्, तथा
च भगवदसम्बन्धिकार्यविपयकज्ञानक्षणे भगवत्सम्बन्धाभावात् तद्वियोगे सत्यधुना भगवत्त्वे
ज्ञानस्य जातत्वात् स्थितिर्न भवेदित्यर्थः ॥ १९ ॥

दैत्यो नाम्नेत्यत्र सत्त्वेति आद्येन देवविरोधकथनात् सत्त्वविरोधित्वं,द्वितीयेन रजः-
लेखः। कार्यस्य विश्वस्य तृणवदावर्तकथनाद् रजोविरोधित्वं,तृतीयेन स्वधर्मनिष्ठत्व-
१०-७-२० कथनात् तमोविरोधित्वं,चतुर्थेन समुदायविरोधित्वमित्यर्थः,चतुर्विध-
पुरुपार्थेति सङ्ख्यातात्पर्यमुक्तं,चक्रवाते स्वरूपं यस्येति चक्रवाते स्वरूपं यस्य देहस्य
तेन देहेनेत्यर्थः, अत एवेति आसीनस्य हरणकथनादित्यर्थः, तस्यैव पूर्वमपराध इतिभावः।

योजना। दैत्यो नाम्ना तृणावर्त इत्यस्य व्याख्याने, दैत्यतृणावर्तकंसभृत्य-
१०-७-२० प्रचोदितेतिपदैश्चतुर्भिश्चतुर्विधपुमर्थबाधकतोक्तेतिसङ्ख्यातात्पर्यमुक्तम् ॥२०॥

तस्य तृणावर्तस्येति तादृशभगवत्कृतं तृणावर्तस्य माहात्म्यमाहेत्यर्थः, सङ्ख्या-
लेखः । तात्पर्यमाहुः अविद्यारूप इति तदुपासितमायारूपो भगवांस्तेषां गोकुल-
१०-७-२१ स्थानामविद्यानिरूपको जात इति मायायाः कार्यमविद्यारूपं गोकुले
प्रकटमितिभावः, प्रथमतोऽज्ञानमिति न ज्ञायतेऽनेनेतिकरणव्युत्पत्त्या दर्शनायोग्यते-
त्यर्थः, देवतात्वादिति दृष्टेरितिशेषः,अन्यथा अमूर्तस्येन्द्रियस्य हरणं न सम्भवतीतिभावः।

अविद्यारूपस्तेषामितीति अविद्यां स्वोपास्यमायां कार्यद्वारा रूपयति प्रकाशयती-
योजना। त्यविद्यारूपः, तत्कार्याणि तु अयोग्यता दर्शने हीत्यादिकारिकाभिः
१०-७-२१ स्फुटीकृतानि, तत्र यशोदास्नेहगोपिकास्नेहयोरविद्याकार्यत्वकथने दोपः
प्राप्तः स तु श्रीमत्प्रभुचरणैष्टिप्पण्यां परिहृतः ॥२१॥

गोकुलं सर्वमावृण्वन्नित्यादिश्लोकपञ्चकप्रतिपाद्यानर्थानाहुरयोग्यतेति का० ३८¼–¾।
कारिकार्थः । "गोकुलं सर्वमावृण्व"न्नितिश्लोकेन हरिदर्शने अयोग्यतोक्ता, "मुहूर्त-
१०-७-२१ मभवद्गोष्ठ"मित्यनेन हरेरदर्शनमुक्तं, "नापश्यन् कश्चनात्मान"मित्यनेन

सर्वपदार्थाज्ञानं, "इतिखरपवन"इत्यत्र भगवति यशोदायाः स्नेहः, "रुदितमनुनिशम्ये"त्यत्र गोपिकानां स्नेहः, इमान्यविद्यायाः पञ्च पर्वाणि ज्ञेयानि, ननु यशोदादिस्नेहेऽविद्यापर्वत्वोक्तिरनुपपन्नेत्याशङ्क्याहुर्लौकिकादिति, प्राकृतबालके तादृक्समये लोकानां यथा शङ्का तथा भगवत्यपि आशङ्काऽत्ययुक्तेत्ययमंशो लौकिकः, स अविद्यापर्वरूप उच्यते न तु स्नेहदुःखादिरपि, अलौकिकत्वात्, एतदेवाहुर्लौकिकादिति, लौकिकसजातीयत्वादुक्तभावस्याविद्यापर्वत्वमुच्यत इत्यर्थः ॥ २८३ ॥

मुहूर्तमित्यत्र दृष्टान्तेति वाक्यार्थो भगवद्दर्शनमेव, पूर्वार्धे तु दृष्टान्तार्थमुक्तं,रजस्तमोलेखः । वृतत्वाद् गोकुलदर्शनं बहिःस्थितानां न जातं तथा सुतदर्शनं यशोदाया १०-७-२२-२७ न जातमिति विम्बप्रतिविम्बभावेन दृष्टान्तालङ्कारपूर्वकमाहेत्यर्थः, बहिर्मुखत्वाद् रजसा दृष्टिप्रतिरोधो जात इतिभावः ॥२२॥ नापश्यदित्यत्र तदपगमार्थमिति एतयोः प्रेमातिशयेन भगवांस्तं मारयित्वा समायास्यति तदा सकार्यस्याज्ञानस्यापगमो भविष्यतीत्यर्थः ॥२३॥ इतीत्यत्र यस्य चक्रस्येति यस्य तृणावर्तस्य यत् चक्रं तस्येत्यर्थकथनं, विग्रहस्तु खरः पवनो यस्य तादृशं चक्रं यस्येति पुनर्बहुव्रीहिः ॥२४॥ तृणावर्त इत्यत्र अधुना शान्तरयत्वे हेतुमाहुः प्राप्ते इति ॥२६॥ तमश्मानमित्यत्र गुरुमत्त्वेति 'वस्तुनो लघुकाठिन्यमृदुगुर्वोष्णशीतता'मित्यत्र द्वितीयस्कन्धदशमाध्याये लघ्वादिशब्दा धर्मवाचकत्वेन व्याख्याता अतोत्रापि गुरुशब्दो धर्मवाचकस्तथा च गुरुमत्ता गौरवमित्यर्थः, अतिशायने मतुवित्यभिप्रेत्य अशक्यं यद् गौरवं तेनेतिव्याख्यातं, अद्भुतत्वं विवृण्वन्ति विपरीता हीति इदमवतारकालिकं ज्ञेयम् ॥२७॥

यत् कृतवांस्तदाहेति अत्र सर्वत्र प्रायशो गौणवाक्यार्थ एवाभासेपूक्तः, गलग्रहणेत्यत्र लेखः । भगवता तस्य गलग्रहणे उपपत्तिं विचारयन्ति देहेनेति, प्राणसहभूतेन १०-७-२८ देहेन कर्त्रा भगवांस्त्यक्तव्यः स्यात्, तथा तु भगवान् न त्यक्तो भवति, तत्र हेतुस्तत्प्रियत्वस्यैवेत्यारभ्य विद्यमाने इत्यन्तेन, प्रियत्वस्य भगवद्धर्मस्य तेन देहादौ समारोपणात् तस्मिन् प्रियत्वधर्मे देहादौ विद्यमाने भगवांस्त्यक्तो न भवत्यतो गलं गृह्णातीत्यर्थः, भगवदसम्बद्धे देहे आरोपितं जीवनिष्ठं प्रियत्वं भवति भगवत्सम्बद्धे तु देहादावारोपितं भगवद्धर्मरूपमेव भवति तस्य महत्त्वादितिभावः ॥२८॥

गलग्रहणनिश्चेष्ट इत्यस्य विवृतौ तत्प्रियत्वस्यैव देहादौ समारोपणादिति "अहमायोजना । त्मात्मनां धातः प्रेष्ठः सन् प्रेयसामपि अतो मयि रतिं कुर्याद् देहादिर्यत्कृते १०-७-२८ प्रिय" इति तृतीयस्कन्धे ब्रह्माणं प्रति भगवद्वाक्यात् जीवानां वस्तुतः प्रियो भगवानात्मत्वात्, तदज्ञानात् देहादावात्मबुद्धिं कृत्वा प्रियत्वमारोपितं, तदारोपितप्रिय-

त्वाधिकरणदेहप्राणयोस्त्यागे वस्तुतः प्रियत्वाधिकरणरूपो भगवांस्त्यक्तो भवति, यदि वस्तुत आत्मरूपो भगवांस्त्यज्यते तर्हि आत्मत्वेन अभिमतौ देहप्राणावपि कुतो न त्याज्याविति भावः ॥२८॥

लेखः। १०-७-२९ तमन्तरिक्षादित्यत्र ब्रह्मपुत्रीवेति अहल्यावदित्यर्थः, स्थितिमात्रे दृष्टान्तो न तु दैत्यनाशने, तस्यास्तथात्वाभावात्, नोचेदिति मारणाभावेऽदृश्यः संस्तत्रैव तिष्ठेन् न तु व्रजाद् गच्छेदित्यर्थः ॥ २९ ॥

योजना। १०-७-२९ तमन्तरिक्षादित्यत्र ब्रह्मपुत्रीवेति अहल्येवेत्यर्थः, "मुद्गलाद् ब्रह्म निर्वृत्तं गोत्रं मौद्गल्यसंज्ञित"मिति नवमस्कन्धवाक्याद् ब्रह्मत्वे सिद्धे ब्रह्मपुत्रीत्वमहल्यायाः, तथा च यथा अहल्या शिला स्थिता लोकैर्न ज्ञाता भगवता श्रीरामेणोद्धृता तथेयमपि शिला भगवतोद्धृता, एतस्या अपि स्वरूपं किञ्चिद् वाच्यं, न त्वियं केवला शिला किन्तु कश्चिद् दैवजीवः शापादिना यमलार्जुनवदिह स्थितः प्राप्तशिलाभावो भगवता मोचितः, "अन्यैव काचित् सा सृष्टिर्विधातुर्व्यतिरेकिणी"ति वाराहवचनात् ॥ २९ ॥

लेखः। १०-७-३१-३६ गोप्यश्चेत्यत्र तदाहेति तत् तस्मात् परमानन्दस्योचितत्वात् परमानन्दमाहेत्यर्थः ॥ ३१ ॥ अहो इत्यत्र विपरीतहेतुरिति रक्षसा नयनमक्षताव्याहतागमनस्य विपरीतो हेतुः सोपि सुहृदो निवृत्तिपर्यन्तं जात इत्यर्थः ॥ ३३ ॥ दृष्ट्वेत्यस्याभासे हेत्वन्तरमिति कंसमन्त्रणरूपं हेतुं वसुदेववाक्यात् ज्ञातवान् इतिविशेषं वसुदेववाक्यविधायकथनेन शुक आहेत्यर्थः, व्याख्याने, ज्ञानक्रियेति नुनदि समृद्धाविति पाठान् नन्दपदस्य समृद्धिवाचकत्वं, तेना'त्मलाभान् न परं विद्यते' इतिवाक्यात् ज्ञानसमन्वितत्वमुक्तं, गोपपदस्य गोरक्षारूपक्रियावाचकत्वात्, तेन क्रियासमन्वितत्वमुक्तमित्यर्थः ॥ ३५ ॥ एकदेत्यत्र परमसौभाग्यवतीति 'कोपना सैव भामिनी'त्युक्तत्वात् स्वाधीनपतिकेत्यर्थः, स्वत इति भामिनीत्वादङ्के भगवदारोपणाद्येत्यर्थः, प्रयतात्मत्वमिति जितेन्द्रियाया एव पतिरधीनो भवतीतिभावः, एतेन 'पत्रं पुष्प'मितिवाक्योक्तमर्यादा सिद्धेतिभावः, फलरूपं स्वधर्मज्ञानमिति "भक्त्या मामभिजानाती"तिवाक्याद् भगवद्धर्मज्ञानं भक्तेः फलमितिभावः ॥३६॥

योजना। १०-७-३६ एकदार्भकमादायेत्यस्यविवृतौ प्रयोजककर्तृव्यापारनिवृत्त्यर्थमिति स्तनपाने प्रयोजककर्त्री श्रीयशोदा तस्या आग्रहपूर्वकस्तनपानजनकव्यापारनिवृत्त्यर्थमित्यर्थः, भक्तिप्रवणां कृत्वेति शुद्धपुष्टिभक्तिरूपमुखारविन्ददर्शनपरां कृत्वेत्यर्थः, अन्यथाग्रहेण चेत् स्तनपानं कारयेत् तदा बालानामुपद्रवो भवेदितिभावः ॥

एकदार्भकमादायेत्यस्याभासे श्लोकचतुष्टयस्य क्रमेण वाक्यार्थानाहुर्भक्तिर्ज्ञानमिति कारिकार्थः। का० ३९¾। "एकदार्भकमादाये"ति श्लोके भक्तिः, "पीतप्रायस्य
१०-७-३६ जननी"त्यत्र ज्ञानं, "खं रोदसी"त्यत्र पूर्णं ज्ञानं, "सा वीक्ष्य विश्व"-मित्यत्र विस्मयः।

पीतप्रायस्येत्यत्र मोहसहितमिति सितस्य मायारूपत्वादितिभावः, अग्निवायू इति लेखः। श्रुतौ 'इन्द्र आत्मनः शीतरूरावजनय'दित्युक्त्वाग्रे 'ताभ्यामेनमभ्यनयत्
१०-७-३७ तस्माज् जञ्जभ्यमानादग्नीषोमौ निराक्रामता'मिति वृत्रप्रसङ्गे निरूपितं, 'शीतं' जाड्यं 'रुर'स्तज्जनितो ज्वरात्मकस्ताप इतिवेदभाष्ये निरूपितं, तत्र 'शीतं' वायुः, 'रूरो'ग्निः, अतो जृम्भा अग्निवायुजन्या, भगवद्धर्माणामलौकिकत्वादत्राग्निर्ज्ञानशक्तिरूपो वायुः क्रियाशक्तिरूप इतिभावः ॥३७॥

पीतप्रायस्येत्यत्र अग्निवायू ज्ञानक्रियारूपे इति जृम्भाया अग्निवायुजन्यत्वं योजना। तैत्तिरीयाणां द्वितीयाष्टके "इन्द्र आत्मनः शीतरूरावजनय"दित्यत्र पठितं,
१०-७-३७ तत्र शीतरूरयोर्वाय्वग्निरूपता वेदभाष्ये निरूपिता, तथा च भगवता स्वसम्बन्धिक्रियारूपो वायुः स्वसम्बन्धिज्ञानरूपोग्निर्यशोदायां योजितः, स्वस्य क्रियाशक्तिज्ञानशक्ती योजिते इत्यर्थः ॥३७॥

खमित्यत्र पूर्वं विश्वदर्शने ज्ञानक्रियायुक्तत्वं यशोदानिष्ठो हेतुरुक्तः, अत्र जगन्निष्ठमपि लेखः। हेतुमाहुः अग्निषोमात्मकत्वाच्चेति, इदं बृहदारण्यके 'सोमोन्नमग्नि-
१०-७-३८ रन्नाद'इति स्फुटं, यद्यपि श्रुतौ वृत्रस्य जृम्भयाग्नीषोमयोर्निष्क्रमणमुक्तं तथापि तत्सामर्थ्यं तदाविष्टभगवत एव, अत एव तत्राग्नीषोमयोः स्वरूपत एव निर्गमनं, अत्र तु भगवतः पूर्णत्वात् तदात्मकविश्वस्य सर्वस्यैव निर्गमनमितिभावः ॥३८॥

सा वीक्ष्येत्यत्र गमनादीति भगवत्क्रियास्थापनाद् दर्शनार्थं तत्र तत्र द्वीपादिषु गमनलेखः। मपि 'तदेजति तन्नैजती'तिप्रकारकमेव सम्पन्नमितिभावः, द्वयं सम्पा-
१०-७-३९ दितमिति अग्नेः सोमस्य च निष्क्रमणमित्यर्थः, जृम्भया तन्निर्गमे श्रुतिं प्रमाणयन्ति तस्मादिति, सिद्धवत्कारेणेति वीक्ष्येति ल्यबन्तेनैवोपसंहार उक्तः ॥३९॥
कारिकार्थः। अध्यायसमाप्तौ पूतनेत्यादि का० ४०¾, ४१¾।

इति सप्तमोध्यायः

अष्टमोध्यायः।

अष्टमेध्याये कारिकासु येनैवेति, येनैव चरित्रेण सत्त्वं शुद्ध्यति तच्चरित्रमष्टमे
लेखः। उदीर्यते, तत्र हेतुः सर्वस्येति, यस्माद्धेतोस्तत् सत्त्वशोधनं सर्वस्य साधन-
१०-८-० कलापस्य मूलमत इत्यर्थः, अन्येच्छयेति अन्येच्छया कृतानि यानि
चरित्राणि तत्र दुःखमप्युच्यते, अत्र स्वाधीनचरित्रे भगवत आनन्दरूपत्वात् ततोन्यथा
प्रकारान्तरेण दुःखानुक्तिप्रकारेणोच्यते इतिशेषः, एवमन्वयः, आनन्दभाव इत्यस्याग्रिम-
कारिकायामन्वयः, अर्थस्तु टिप्पण्या स्फुटः, प्रत्यक्षतो दृष्टमिति शोधकमितिशेषः,
माहात्म्यज्ञानपूर्वकमलौकिके स्नेहश्च तद्वत्, शोधक इत्यर्थः, हेतुश्चेति एतच्चतुष्टये
महत्कृपा हेतुः, तथा च कृपा परम्परया शोधिका, तथाप्यव्यभिचारितत्वात् साप्युक्तेति-
युक्तिबोधनाय चकारः, पूर्वस्मिन्निति चतुष्टयमध्ये पूर्वस्मिन् पदार्थे हृदये सिद्धे स्वत
एव तत्सामर्थ्यादेवाग्रिमं भवेत्, न तु साधनान्तरापेक्षा, नामश्रवणे सिद्धे तत्सामर्थ्या-
देव रूपदर्शनं, तस्मिन् सिद्धे तादृश ज्ञान, तस्मिन् सिद्धे तादृशी भक्तिरिति, तच्चाङ्गेति
'पुरुषश्च कर्मार्थत्वा'दितिप्रतितन्त्रन्यायेन गुरुरप्यङ्गमितिभावः।
अष्टमाध्यायार्थकथने कारिकासु नामान्यग्रे शोधकानीत्यादि पूर्वमत्र नामकरण-
योजना। प्रसङ्गस्ततोग्रे "कालेन व्रजताल्पेने"त्यादिना रूपाणि निरूपितानि, तेन
१०-८-० भगवन्नाम्ना शुद्धहृदयस्य भगवद्रूपदर्शनात् शुद्धिः, रूपनिरूपणानन्तर मृद्भ-
क्षणप्रसङ्गस्तेन भगवज्ज्ञान, तस्य ज्ञानस्य सत्त्वशोधकत्वं, तत "इत्थ विदिततत्त्वाया"
इत्यादिना भक्तिर्निरूपिता तस्याः शोधकत्व, ततो "नन्दः किमकरोद् ब्रह्म"न्नितिप्रश्ने
'द्रोणो वसूना प्रवर' इत्यादिना भाग्यं निरूपितं, एव भगवन्नामरूपज्ञानभक्तिभाग्यानि
सत्त्वशोधकानि सिद्धान्त्याध्यात्मिकपक्षे।
अष्टमेध्याये येनैवेति का० ४२$\frac{३}{४}$। अत्राध्यायेनान्तरप्रकरणानि विभजन्ते नामानीति
कारिकार्थः। का० ४३$\frac{३}{४}$। 'गर्ग' इत्येकविंशत्या नामप्रकरणं, 'कालेनाल्पेने'त्यादि-
१०-८-० दशभी रूपप्रकरण, 'एकदे'त्येकादशभिर्ज्ञान, इत्थं विदिततत्त्वाया'
इत्यादित्रिभिर्भक्तिः, 'नन्दः किमकरोद् ब्रह्म'न्नित्यादिसप्तभिर्नन्दभाग्यं, संस्कृतानीति
का० ४४$\frac{३}{४}$। स्वेच्छया न त्वन्येच्छया कृता या लीला तद्विशिष्टं रूप शोधकमिति सम्बन्धः,
पूर्वस्मादेतस्य वैलक्षण्ये हेतुमाहुरानन्दभावत इति, आनन्दरूपत्वादित्यर्थः, इयदवधि
यशोदाद्यधीनमेव गमनादिकमुक्त, अस्मिन् सत्त्वशोधकाध्याये स्वातन्त्र्येण रिङ्गणादि-
लीलोक्ता, तथा च केवलभगवत्कृतलीलाविशिष्टमेव रूप शोधकमिति भावः, गूढाभिप्राय-
मुद्घाटयन्ति अन्येच्छयेति का० ४५$\frac{३}{४}$। अन्येच्छया कृतानीत्यनन्तर यानीतिशेषः,
तथा चान्येच्छया कृतानि यानि चरित्राणि ततस्तेभ्यश्चरित्रेभ्योत्राध्याये उक्तानि चरित्रा

पयन्यथेत्यन्वयः, तदेतद् व्याख्यातं टिप्पण्यां, भक्तानां भगवत्सम्बन्धेनैवानन्दो भगवां-स्त्वानन्दरूप एवेत्यस्मिन्नध्याये न दुःखकथनं, अन्याधीने चरित्रे क्वचिद् दुःखमप्युक्तमिति, तस्माद् वैलक्षण्यमित्यर्थ इति, एवं नामादीनां पञ्चानां मध्ये नामरूपयोः सत्त्वशोधकत्वमुपपाद्य ज्ञानभक्तिभाग्यानां सत्त्वशोधकत्वमाहुर्ज्ञानमिति का० ४६¼। ज्ञानं प्रत्यक्षत एव शोधकं दृष्टं, एवं माहात्म्यज्ञानपूर्वकं यथा स्यात् तथा अलौकिके भगवति स्नेहश्च तद्वच्छोधकः, महतां ब्रह्मादीनां भगवद्भक्तानां कृपा सत्त्वशुद्धौ हेतुः, पूर्वस्मिन्निति का० ४७¼। पञ्चानां मध्ये पूर्वस्मिन् नामादिके हृदये सिद्धे सति अग्रिमं रूपादिकं स्वत एव हृदये सिद्धं भवेदित्यर्थः, तन्त्राङ्केति रहसि नामकरणाद् दुःसङ्गवर्जनमङ्गत्वेन सूचितम् ॥ ४७¼ ॥

निरोधे इति निरोधनिरूपकस्कन्धे नामकरणोत्सवं प्रयोजनद्वयसिद्ध्यर्थमाहेत्यन्वयः
लेखः। ॥१॥ तमित्यत्र चतुर्भुजमिति एकादशस्कन्धे पूजाविधाने 'लसच्चतुर्भुजं शान्तं
१०-८-१-२ ध्यायन्नर्चेत् समाहित' इत्यनेनातिथौ चतुर्भुजत्वेन ध्यानकथनादितिभावः।

आनर्चाधोक्षजधियेत्यस्य विवृतौ चतुर्भुजं भगवन्तमिति अधोक्षजपदेनेन्द्रिया-
योजना। तीतत्वकथनाद् द्विभुजस्य पुरुषोत्तमस्येन्द्रियग्राह्यत्वात् तत्र न सर्वेषामधो-
१०-८-२ क्षजत्वबुद्धिरतश्चतुर्भुजरूपमेव अधोक्षजपदेनोच्यत इति तथोक्तम् ॥२॥ .

सूपविष्टमित्यत्र आतिथ्यपदस्य निरुक्तिमाहुः अतिथेर्हितमिति, ब्राह्मणादित्वाद्
लेखः। कर्मणि ष्यञ्, अतिथेर्हितरूपं तत्सम्बन्धि कर्म भोजनान्तमित्यर्थः ॥३॥
१०-८-३-८ महद्विचलनमित्यत्र तेषां चेति मतभेदेन दुःखनिवृत्तिरानन्दा-
वाप्तिश्च मोक्ष इतिद्वयमपि निःश्रेयसत्वेनोक्तम् ॥४॥ ज्योतिषामयनमित्यत्र प्रथमपक्षे ज्योतिषामयनं स्थानं यस्मात्, तथा च स्थानविषयकज्ञानं यस्मादिति पर्यवसन्नोर्थः, द्वितीयपक्षे, ज्योतिर्विषयकमयनं ज्ञानं यस्मादित्यर्थः ॥ ५ ॥ यदूनामित्यस्याभासे यद्वेति पूर्वमसुराणां ज्ञानस्यायुक्ततामात्रमुक्तं, अत्र ॥ श्रुतौ "तत् नः कर्म असुराः पाप्मा च एतं अनुविन्दन्ति प्राप्नुवन्ती"त्युक्तं विद्लृ लाभे इत्यस्य रूपं, तथा चोचैः कृतं कर्म आसुरं भवतीत्यर्थः ॥ ७ ॥ देवक्या इत्यत्र कंसो मारयेदिति अपि हन्तेत्यस्यैवार्थतः कथनमिदम् ॥८॥

अलक्षितोस्मिन् रहसीत्यत्र ज्ञापिनामिति का० ४८¼। गर्गेण 'यदूनामहमाचार्य'
कारिकार्थः। इत्यादिना ज्ञापितमपि हरेस्तत्त्वं देवकीसुतत्वादिलक्षणं स्नेहाधिक्यान्
१०-८-१० नन्देन न बुध्यते अतो निरोधाधिकारित्वान् निरोध एव कर्तव्यः शास्त्रमिति निरोधाद् ज्ञानस्य दुर्बलत्वाज् ज्ञानमप्रयोजकमित्यर्थः ॥४८¼॥ .

एवं सम्प्रार्थिते इत्यत्र ज्ञातेपीति लोकेस्मिन् कर्मणि ज्ञातेपि, इदं कर्म लोके
लेखः। ज्ञातं भवेत् तदापीत्यर्थः, शीघ्रं चेति अनेनापि विप्रपदार्थ एवोक्तः, विप्रा
१०-८-११-१४ हि पश्चिमबुद्धयः, शीघ्रमेव कार्यं कुर्वन्ति न तु विचार्येत्यर्थः ॥ ११ ॥
अयं वै इत्यत्र तत्रैक इति भगवति शौरिरित्यादिप्रयोगो न तु दैवकेय इति, बले रौहिणेय
इतिप्रयोगो न तु शौरिरिति, क्वचित् तथापि प्रयोगो भगवदावेशे, देवकीसुतपदे तु समासे·
पदद्वयं भिन्नमतः सर्वथैक्यं न बोधयतीतिभावः, अयं वै निश्चयेनेति देवक्यां गर्भमात्र-
सम्भवेपि पुत्रो रोहिण्या एवातो हेतोः रौहिणेयः रोहिण्यामाविर्भूतस्य वासुदेवस्यावेश
इति च हेतो रौहिणेयः न तु दैवकेय इतिभावः, नामप्रकरणे स्वरूपमात्रकथनमप्रयोजन-
कमतो रौहिणेय इति पर्यवसितं नामोक्तम् ॥ १२ ॥ यदूनामित्यत्र अनेनेति उक्तेति
कथनेन गर्भसङ्कर्षणरूपमर्थान्तरं मुख्यमस्तीति सूचितमित्यर्थः ॥ १३ ॥ चतुष्टयस्य
चेति भगवति बले च व्यूहचतुष्टयस्य यथायथं प्रवेश इत्यर्थः, बले वासुदेवसङ्कर्षणयो-
र्भगवति चतुर्णामितिविभागः, आसन्नित्यत्र युगमत्रास्तीति युगमितिव्युत्पत्त्या अर्शआद्य-
जन्तत्वेन कालवाचकत्वं युगपदस्य, एवं कृष्णत्वं नेति तथा मत्येतदवतारो रामोपि
कृष्णवर्णः स्यादितिभावः ॥ १४ ॥

बहूनीत्यत्र अन्यथेति रूपाणां बहुत्वाभावे इत्यर्थः, क्रियायाश्चेति बहुत्वमिति-
लेखः। शेषः, गोवर्धनोद्धरणरूप इति गोवर्धनस्योद्धरणं येन तादृशं ताव-
१०-८-१६ त्प्रमाणकं रूपं यस्येति, अनेन रूपमुक्तं, अन्यथेति 'ते सुतस्ये'ति कथना-
भावे रूपबहुत्वमवतारबहुत्वेन जानीयादित्यर्थः, ननु भगवतो व्यापकत्वाद् रूपबहुत्वं
बाधितमित्याशङ्क्य समाधानमाहुः वसुदेवस्येति, शुद्धसत्त्वं पृथक्कृत्य तत्र तत्र स्वयं तिष्ठतीति
घटमठाद्याकाशवद् बहुत्वमित्यर्थः, अंशावतारेषु सत्त्वं मत्स्यादिरूपं कृत्वा तद्व्यवहित एव
स्वयं तिष्ठति, अत्र त्वास्तरणमिव तिष्ठति न तु तद्व्यवहितो लीलां करोतीति विभेदः, अलौ-
किकानामिति पूर्वोक्तयोर्विशेषणमिदं, एतादृशानां गुणानां कर्मणां च सम्बन्धीनि तद्योगात्
प्रवृत्तानि नामानि अपिशब्दाद् रूपाणि चालौकिकान्येव भवन्तीत्यर्थः, विचारे फल-
न्तीति नामप्रकरणारम्भे आद्यश्लोकाभासे प्रयोजनद्वयकथनाद् भगवदासक्तिं जनयन्ती-
त्यर्थः, अत इति यतो निरर्थकानि न फलन्त्यतः स्वरूपाज्ञाने केवलमुच्चारितानि 'न
फलन्ती'तिपूर्वस्यैवानुवृत्तिः, न फलन्तीत्यर्थः, वर्णात्मकत्वेनैवेति एवकारव्यावर्त्यं नाम-
स्वरूपमाहुः पुरुषमित्यारभ्याम्रषण्डान्येवेत्यन्तेन, ग्राहकदोषादिति इन्द्रियदोषादित्यर्थः,
सर्वपुरुषार्थानीति सर्वे पुरुषार्था येन तादृशानि नामानीत्यर्थः, आवृत्तमिति आवृत्तं भवत्
प्रमेयबलात् कदाचित् स्वाधिदैविकमहितं भवत्येवेत्यर्थः, लौकिकस्यापीति नाम्न इत्यर्थः,
अन्यथेति स्वातन्त्र्येण मोक्षदातृत्वे इत्यर्थः ॥१६॥

एप च इत्यत्र वो युष्मानिति लक्षीकृत्येत्यर्थः, आङुपसर्गस्यार्थमाहुः किञ्चेत्यादिना,
लेखः । श्रेयोरूपस्य स्वरूपस्य धारणं पूर्वमेव प्राकट्यसमये सिद्धमित्याशयेनाहुः
१०-८-१७ भूते लङिति, 'भूते चे'ति सूत्रादितिभावः, अनेनेति आङुपसर्गेणेत्यर्थः,
दोषाभावार्थमिति श्रेयोग्रहणप्रतिबन्धनिवृत्त्यर्थमित्यर्थः, इदं तु वसुदेवस्येति तथा च 'अपि हन्ता गताशङ्क' इत्यत्र वसुदेवमस्यांश्च हन्तेत्यर्थो ज्ञेयः, 'यदूनामहमाचार्य'इत्यस्य व्याख्याने द्रव्यविरोधो भवतीत्यत्रापि द्रव्यस्य विरोधस्तत्कृतेन्येषां हननमित्यर्थो ज्ञेयः१७

पुरानेनेत्यस्याभासे मोक्षोप्यस्माद् भविष्यतीति वक्तुं तदर्थमिन्द्रिय-
योजना । जयमपि वक्तुमिति "जिग्युर्दस्यू"नित्यत्र दस्युपदेन इन्द्रियाणामुक्तत्वात्
१०-७-१८ "यस्यामिमे षण् नरदेव दस्यव" इति भवाटव्या निरूपणे उक्तत्वात् ॥१८॥

य एतस्मिन्नित्यत्र गुणकर्मणोर्भेदमाहुः गुणास्त्वति, पटवदिति यथा पटस्तन्तु-
लेखः । मेलनक्रमेण वर्धमान एको भवति तथा सर्वेन्द्रियैः प्रीतिमेलनक्रमेण
१०-८-१९ वर्धमाना प्रीतिरेकैव भवतीत्यर्थः, खण्डश इति सर्वेन्द्रियैरपि तत्रैव प्रीतिरित्यर्थः, प्रीतेर्गुणत्वं व्युत्पादयन्ति गुणास्त एवेति, परम्परयापीति प्रीतिं नाशयितुं न शक्नुवन्तीति प्रीतेः साक्षादनुभावः, प्रीत्याश्रयमपि नाभिभवन्तीति परम्परानुभावः, साक्षाद्गुणा इति भगवति स्थिता ऐश्वर्यादय इत्यर्थः ॥१९॥

तस्मादित्यत्र यस्मादयं कुमारो गुणैर्नारायणसमत्वान् महानुभावस्तस्माद्धेतोः
लेखः नन्देति नामसार्थकत्वाय च हेतवे एनं पालयेत्यर्थो यस्मादित्यारभ्य
१०-८-२० भाव इत्यन्तस्य, नरादिति नराज् जाता नारा जीवास्ते अय्यते ज्ञाप्यतेनेनेतिव्युत्पत्त्या अयनानि ज्ञापकानि यस्येत्यक्षरस्य नारायणत्वं, लौकिकसृष्टिपक्षे जीवानामक्षरात्मकत्वात् तज्ज्ञापकत्वं, द्वितीयेति द्वितीयो नारायणः पुरुषस्तस्येत्यर्थः, नरसम्बन्धयोग्या नारास्तेषामयनं स्थानमिति पुरुषस्य नारायणत्वं,पुंस्त्वमार्षं,स्वभावेति उपमाने जीवस्वभावः सदोषत्वमित्यर्थः, तृतीयेति नारानयते प्रेरयतीत्यन्तर्यामिणो नारायणत्वं, यथा सर्वेति यः व्यापिवैकुण्ठस्थो भगवान् यथा सर्वेत्यादिधर्मविशिष्टाया लक्ष्म्या एतत्त्रयकर्ता स भगवांस्तथात्रापि करोतीतिशेषः, तत् त्रयं विवृण्वन्ति लक्ष्म्या जगज्जनकत्वमिति, इदमेव सर्वं स्पष्टयितुं पुनराहुः यथा व्यापिवैकुण्ठस्थ इति, जगदुपादानभूताक्षरात्मकत्वेन लक्ष्म्याः स्वरूपतो जगज्जननीत्वं पूर्वमप्यस्ति तथापि "मम योनिर्महद् ब्रह्मे"तिप्रकारेण निमित्तकारणत्वेन जगज्जननं भगवत्सम्बन्धादेवेतिभावः, तथात्र भगवद्विषयकविचित्रभावजननं पुरुषोत्तमात्मिकानामपि "आनन्दादयः प्रधानस्ये"तिन्यायेन परमानन्दः स्त्रीरत्नभूतानामपि शोभा भगवत्सम्बन्धादेव, तद्वियोगे तु स्थाणुदृष्टान्तेन तादृशभावपरमानन्दशोभानां तिरोभाव इतिभावः, एतेषां त्रयाणां नारायणत्वं तु तत्र तत्र वाक्यैरेव स्फुट-

मिति रूढं ज्ञेयं, सूर्यवदेवेति सर्वेषां दुःखनिवृत्तिं सुखदानं च कुर्वन्नित्यर्थः, यज्ञा आधिदैविका इति विष्णुरूपा इत्यर्थः, षड्गुणैरिति ऐश्वर्यवीर्यवैराग्यश्रीकीर्तिज्ञानानीति क्रमो ज्ञेयः,अन्तर्यामिणोऽनशनकथनाद् वैराग्यं, चकारेणेति तथा च मूले 'श्रिया कीर्त्यानुभावैश्चे'तिपाठो ज्ञेयः ॥२०॥ प्रथमस्कन्धे 'सत्यं शौच'मित्यादिनोक्तान् सत्यादीन् गुणान्, 'इमे चान्ये चे'ति 'च'कारेणोक्तान् ब्रह्मण्यत्वभक्तवत्सलत्वादींश्च गुणानित्यर्थः, तथा च चकारेण सह "सत्यं शौच"मित्यादिप्रथमस्कन्धोक्तगुणान् सङ्गृह्येत्यन्वयः, अनुभावपदेनैतेषां गुणानां सङ्ग्रहो ज्ञेयः ॥२०॥

श्रिया कीर्त्यानुभावेनेत्यस्य विवृतौ ब्रह्माण्डमध्ये नारायणत्रयमिति प्रसिद्धमित्यर्थः,

योजना। एवं सति यो वैकुण्ठे लक्ष्मीसहित इत्युक्तिरपि युज्यते, अन्यथा

१०-८-२० वैकुण्ठस्य ब्रह्माण्डातीतत्वाद् ब्रह्माण्डमध्ये इति न वदेयुः, वैकुण्ठपदेनात्र व्यापिवैकुण्ठो ग्राह्यः,"यथा व्यापिवैकुण्ठस्थो भगवान् लक्ष्म्या एतावत् करोती"त्यग्रे वक्ष्यमाणत्वात्, गोपायस्व समाहित इत्यस्याभासे गोपायस्वेत्युपदिशतीति एतावन्माहात्म्ये बोधितेपि पर्यवसाने एतस्मिन् भगवति स्नेह एव मुख्यतया कार्य इतिवक्तुं गोपायस्वेत्यनेन रक्षामुपदिशतीत्यर्थः, अन्यथा एतादृगमाहात्म्यवतः कृष्णस्य रक्षां न वदेत्, तस्यैव सर्वरक्षकत्वात्, अतो माहात्म्यं ज्ञात्वा स्नेह एव मुख्यतया रक्षणीयः, एवं सति भगवत्सेवायामपि स्नेहोपचारा एव सर्वदा कर्तव्याः,अयं भगवानेतस्य शीतोष्णादिसम्बन्धाभावात् तूलकञ्चुकचन्दनाद्यर्पणं निष्प्रयोजनकमितिबुद्धिर्न कर्तव्येति फलितम् ।२०।

लेखः १०-८-२१ इत्यात्मानमित्यत्र गर्गकर्मणोरिति उपदेशनामकरणयोरित्यर्थः॥

इत्यात्मानं समादिश्येत्यस्य विवृतौ आदेश आज्ञेति आदेशशब्दादवश्यं

योजना। मन्तव्यत्वे हेतुरुक्तः, अन्यथेति यदि गर्गोपदिष्टं यथावन् न मन्येत

१०-८-२१ तदा गर्गः क्रुध्येदित्यर्थः ॥ २१ ॥

कालेन व्रजतेत्यस्याभासे कालरूपेति काले आधिदैविके रूपं स्वरूपं यस्या इति

लेखः। टिप्पण्यनुसारेणार्थः, अत्र टिप्पण्यां, नन्वेवं सतीति कालरूपेतिपदस्य

१०-८-२२ कालस्वरूपेति प्रातीतिकार्थमादाय शङ्केयं, अधुना प्रकटित इति अस्मिन्नाधिभौतिके काले सम्बद्धो जात इत्यर्थः, अयमेवेति अधुनापदेनोक्त आधिभौतिककाल एवेत्यर्थः, पूर्वेति पूर्वसिद्धाया रिङ्गणलीलायाः कालस्याधिदैविकस्येत्यर्थः, सुबोधिन्यां, स्वतो व्रजतेति लीलाकालस्य भगवदात्मकत्वात् स्वत एव तत्तल्लीलाचिकीर्षां ज्ञात्वा व्रजनं न तु सूर्यगत्येतिभावः, ननु रामस्य ज्येष्ठत्वात् कथं गत्यादिषु भगवत्साम्यमित्यत आहुः नामकरणेनेति, इदमेव विवृण्वन्ति उभयोरिति, ननु भक्तत्वाद् बलिरेव कुतो दैत्यान्

१—१ इत्यधिकमेकस्मिनादर्शे। २ भा० १-१६-२६। ३ भा० १-१६-२९।

न निवारयतीत्यत आहुः बलिरिति, पतित्वेन तत्सम्बन्धेन किञ्चिदासुरावेशात् न निवारयतीत्यर्थः, भक्तत्वाद् भगवता मर्दने कृते प्रतीकारमपि न करोतीति स्वत इत्युक्तम् २२।

कालेन व्रजतेत्यादिदशश्लोकार्थनिरूपणे कारिका, गतौ गतिविशेषे चेत्यादि,
योजना। "कालेन व्रजते"त्यनेन गतिनिरूपणं, "तावङ्घ्री"त्यनेन गतिविशेषः,
१०-८-२२ यशोदायां तथारूपमिति "तन्मातरौ निजसुतौ" इत्यनेनोक्तं, एवमुपविष्टं त्रिधा, अन्याश्रितमिति "वत्सैरितस्तत उभावनुकृष्यमाणा" वित्यनेन वत्साश्रितत्वेन अन्याश्रितत्वं, स्वतश्चैव कथञ्चिदिति कथञ्चित् केनापि प्रकारेण स्वतः क्रीडारतमित्यर्थः, "शृङ्ग्यग्निदंष्ट्र्यसिजलद्विजकण्टकेभ्य" इत्यत्र स्वतः क्रीडाकर्तृरूपकथनात्, सर्वथा तथेति सर्वथा क्रीडाकर्त्रित्यर्थः, "कालेनाल्पेन राजर्षे रामः कृष्णश्च गोव्रजे" इत्यत्र तथा निरूपणात्, एवमुत्थितं स्वरूपं त्रिधा ज्ञेयं, बालकैर्मुग्धलीलायेति "ततश्च भगवान् कृष्ण" इतिवाक्यात्, धार्ष्ट्यधौर्त्यसमन्विते इति लीले इतिविशेष्यं, तथा च बालकैः सह मुग्धलीला धार्ष्ट्यधौर्त्यसमन्विते द्वे लीले, एवं लीलात्रयं, लीलात्रये रूपत्रयं भवति, धार्ष्ट्यधौर्त्यसमन्विते रूपे इति वा, एवं च बालकैः सह मुग्धलीलाविशिष्टं धार्ष्ट्यधौर्त्यसमन्वितं चेतिरूपत्रयं ज्ञेयं, एवं उपविष्टं त्रिधा, उत्थितं च त्रिधा, मुग्धलीलाधार्ष्ट्यधौर्त्यलीलासमन्वितं चेति नव रूपाणि, "कालेन व्रजताल्पेने"त्यस्य विवृतौ योगिध्येय इति राम इत्यर्थः, "रमन्ते योगिनोनन्ते नित्यानन्दे चिदात्मनि इति रामपदेनासौ परं ब्रह्माभिधीयत" इतिश्रुतेः, यद्यपीदं रामतापिन्यामुक्तत्वाद् दाशरथिमेव वक्तीतिवक्तुमुचितं तथापि परब्रह्मणो यत्रैव राम इति संज्ञा तत्रेयमेव व्युत्पत्तिरितिबोध्यं, प्रकृते बलरामे पुरुषोत्तमावेशात् सर्वे पुरुषोत्तमधर्मा अत्र वक्तुमुचिता इति निरवद्यमखिलं, ब्रह्मादिपन्यश्चेति मूले केशवपदमुक्तं तस्य च कश्च ईशश्च केशौ तयोर्व सुखं यस्मादितिव्युत्पत्तेः, जानुभ्यां रिङ्गणं विष्णोर्दैत्यानां मर्दनाय हीति इह जानुगमनतात्पर्यमिदं यदुक्तं तच्छुकनारदादीनां माहात्म्यज्ञानयुक्तभक्तानां स्फुरति, तद्दृष्ट्यैवमुक्तं, ते हि विचारयन्ति, प्राकृतबालवज् जानुभ्यां भगवान् गच्छति, तत्र प्राकृतबालस्त्वधिकसामर्थ्याभावाज् जानुभ्यां गच्छति न तथा हरिः, सर्वदा सर्वसामर्थ्ययुक्तत्वात्, न च विद्यमानेपि सामर्थ्ये तथा करणं प्रदर्शनार्थमितिवाच्यं, तथा सत्येतल्लीलाया अस्वाभाविकत्वापत्तेः, एवं सति जानुभ्यां गमनं दैत्यानां मर्दनार्थं करोतीति युक्तः पन्थाः, सेयं आध्यात्मिकपक्षे व्यवस्था ज्ञेया, आध्यात्मिकपक्षस्य ज्ञानप्रधानत्वेन वस्तुविचारस्यावश्यकत्वात्, दैत्यमर्दनं यद्यपि सङ्कर्षणकार्यं तथापि पुरुषोत्तमे सर्वेषां व्यूहानां विद्यमानत्वात् सापि लीला तत्रोच्यते इति न दोषः, एवमेव पुरुषोत्तमे मस्तकादौ सत्यलोकत्वादिरूपताकथनं पुरुषरूपस्य तत्र सत्त्वयेतिबोध्यं, पुरुषोत्तमांशपुरुषशिरसः सत्यलोकरूपत्वात्, "सत्यं तु शीर्षाणि

सहस्रशीर्ष्णा" इतिवाक्यात्, न हि साक्षात्पुरुषोत्तमस्य शिरः सत्यलोकरूपं भवितुमर्हति, केवलमानन्दरूपत्वात्, अतः पुरुषोत्तमांशपुरुषसत्तामादाय तथोच्यते इति सुबोधिन्यां सर्वत्र ज्ञेयं, प्रकृतेपि "द्वे जानुनी सुतलं विश्वमूर्ते"रितिवाक्याच्च जानुनोः सुतलरूपत्वात् तत्र च दैत्यानां स्थितेर्जानुसङ्घर्षणेन दैत्यमर्दनमुच्यते तदपि पुरुषरूपस्य भगवति सत्त्वात् युक्तं, न तु साक्षात्पुरुषोत्तमस्य जानुनी सुतलरूपे आनन्दमयत्वादिति दिक्, आधिदैविकपक्षे तु केवलं जानुभ्यां गमनं भगवतो बालरूपत्वात् तादृशरूपलीलयोर्नित्यत्वात् स्वाभाविकत्वेन बाललीलाधिकारिणां परमानन्ददानार्थमेवेत्याकलितव्यं, आधिदैविकपक्षस्य लीलाप्रधानत्वेनानन्दमयत्वात् ॥२२॥

"कालेन व्रजते"त्यत्र गतौ गतिविशेषे चेत्यादि का० ४९½। 'कालेन
कारिकार्थः। व्रजते'त्यत्र गतिलीला, "तावङ्घ्रियुग्म"मित्यत्र गतिविशेषः, एवं भूमा-
१०–८–२२ वुपविष्टं हरे रूपद्वयं, "तन्मातरौ निजसुतौ"वितिश्लोके यशोदाया-
मुपविष्टं रूपमेकविधं, एवमुपविष्टं रूपं त्रिधा मतं, अन्याश्रितमिति का० ५०½। कथञ्चिदन्याश्रितं रूपं, स्वतः स्वातन्त्र्येण क्रियमाणलीलाविशिष्टं रूपं, सर्वथा सर्वांशेन स्वतः क्रियमाणलीलाविशिष्टमितियोजना टिप्पण्यनुसारिणी, तथा चैवं विवेकः, "यर्ह्यङ्गने"ति श्लोके कथञ्चिदन्याश्रितं रूपं ज्ञेयं, यद्यप्याभासे स्वतः स्थितयोर्लीलामाहेत्युक्तं तथापि वत्सपुच्छावलम्बनेन कथञ्चिदन्याश्रितत्वं बोध्यं, अत एव श्लोकव्याख्यासमाप्तौ "गोपुच्छधारणलीलेयं पराधीना निरूपिते"ति(कारिकया)व्याख्यातं, "शृङ्ग्यग्नी"त्यत्र स्वतः क्रियमाणलीलाविशिष्टं रूपं, अत्रापि मातृकर्तृकनिषेधान् न सर्वांशेन स्वातन्त्र्यं, "कालेनाल्पेने"त्यत्र सर्वथा स्वातन्त्र्यं, एवं त्रिविधलीलया युक्तमुत्थितं त्रिधा रूपं निरूपितमित्यर्थः, सात्त्विकीं राजसीं च लीलां विभज्य तामसीं लीलां विभजन्ते बालकैरिति का० ५१½। "ततस्तु भगवान् कृष्ण"इत्यत्र बालकैः सह मुग्धलीला, तदग्रे "कृष्णस्य गोप्यो रुचिर"मिति श्लोकोधिकः, "वत्सान् मुञ्चन्नि"ति "हस्ताग्राह्य" इति च श्लोकद्वयोक्तराजसतामसतामसतामसलीलाद्वयप्रसिद्धिबोधकः, अत एवोक्तं "ततस्तु भगवान् कृष्ण" इति श्लोकव्याख्याने राजसतामसीं तामसतामसीं च स्वतो वक्तुमनुचितां मत्वान्यमुखेन निरूपयितुं मध्ये वाक्यान्तरं श्रीशुकेनोक्तं, अत्रेदं ज्ञेयं, अत्र रूपप्रकरणे सात्त्विकसात्त्विकादिभेदेन सगुणलीलाविशिष्टानि नवरूपाण्येकं च निर्गुणलीलाविशिष्टं रूपं, तत्र त्रिभिः श्लोकैः सात्त्विकरूपाणि, त्रिभिः राजसानि, "ततस्तु भगवान् कृष्ण" इत्यत्र तामससात्त्विकलीलाविशिष्टं रूपं, मध्ये "कृष्णस्य गोप्यो रुचिर"मित्यधिकः श्लोको वक्ष्यमाणलीलाद्वयप्रसिद्धिबोधकः, "वत्सान् मुञ्च"न्नित्यत्र क्रियाप्रकारविशेषरूपधार्ष्ट्यसमन्वितं रूपं, "हस्ताग्राह्य"इत्यत्र ज्ञानप्रकारविशेषरूपधौर्त्यसमन्वितं रूपं, तथा च तामसलीलायां

प्रसिद्धिबोधकेन श्लोकेन सह चत्वारः श्लोकाः "एवं धार्ष्ट्यान्युशति कुरुते" इति श्लोके "समयनयनश्रीमुखे"त्यनेनोक्तं निर्गुणावस्थवेद्यं रूपं, एवं रूपप्रकरणे एकादश श्लोकाः, कारिकायोजना तु बालकैः सह मुग्धलीलाद्या धार्ष्ट्यधौर्त्यसमन्विते द्वे लीले रूपे वा, निर्गुणावस्थरूपं चेति "वत्सान् मुञ्च"न्नित्यादिना यशोदां प्रति ताभिश्चरित्रे ज्ञापिते सति ततः परं तदनन्तरं ताभिः परिदृश्यमानं "समयनयनश्रीमुखे"त्यनेनोक्तं रूपं निर्गुणावस्थवेद्यमित्यर्थः, सात्त्विकादीति का० ५२½। सात्त्विकादिभेदोपलक्षितास्ते ते ये पुरुषास्त्वत्तद्धृदयगामिनि रूपे सति सा हृदयस्थितिस्तथा कृत्वा तांस्तान् भावान् दूरीकृत्य अन्तिमे रूपे स्थिरा भवति,स्वरूपमात्रनिष्ठा भवतीत्यर्थः,यशोदार्थमिति का० ५३½। अत्रैव जानुभ्यामिति का० ५४½। दैत्यपतित्वात् स्वतो न निवारयतीत्यर्थः।

तावदङ्घ्रीत्यत्र अलसेति अङ्घ्रियुग्ममनुकृष्येत्यनेनोक्तं, शनैः कर्षणमलसगतिः,
लेखः। सरीसृपन्ताविति यद्धुगन्तेनोक्तं द्रुतगमनं वलितगतिः 'नित्यं
१०-८-२३ कौटिल्ये गता'वित्यनुशासनेन तद्गतौ कौटिल्यसूचनादितिभावः,इदं गतिद्वयं प्रथमतः पूर्वार्धे उक्तमित्यर्थः, अनेन भगवानिति चरित्रं गतिस्तस्य प्रतिपादकं वाक्यं शब्दः, भगवतः शब्दमात्रस्य सार्थकत्वाद् वाक्यत्वं, अत एव निःश्वासस्य वेदत्वं, व्यवधानेप्याभरणशब्देन गतिज्ञानं भवतीति तत्प्रतिपादकत्वं, उभयोरिति वक्तृश्रोत्रोरित्यर्थः, आभरणानां वक्तृत्वं भगवतः श्रोतृत्वं, तेन हर्षः सम्मानन,तस्मिन् परावृत्त्येति स्थिते इतिशेषः,परावृत्त्य स्थिते तस्मिन् भगवता दृष्टे सतीत्यन्वयः, गन्तव्यमेवेति पक्षमाहुः तथा सतीति, आद्यपक्षमाहुः व्याघुट्येति, उभावुभयत्र चेतिपक्षे गमने भीतभावं साधयन्ति तदेति, बालकयोर्मातरि विशिष्टः परिचयो भवति सा त्वत्र नास्त्यत एकाकिनात्र न स्थातव्यमिति हेतोर्भयेन गमनं, परिचिते स्थलान्तरे इतिशेषः ॥२३॥

तन्मातरावित्यत्र नृत्यादिभावैः स्तोत्रं विवृतं, अनुभवद्भिरुक्तत्वान् नातीव शब्दार्था-
लेखः। ग्रहोत्र कर्तव्यः, लोकतो घृणेति अत्र घृणा कुत्सितत्वेन ज्ञानमित्यर्थः,
१०-८-२४ भगवत्सम्बन्धेपीति तथा च भगवदतिरिक्तपुरुषार्थानां स्फुर्तिरेव न जाता, सर्वत्र घृणैव जातेत्यर्थः, सुगन्धा भवन्तीति दोषस्य सत्तिरोभावरूपत्वादादितः सुगन्धा एवेत्यर्थः, विजातीयैश्चेति तिरोहितसदंशगन्धैर्दुष्टगन्धैरित्यर्थः, अन्यथेति च तथेति चकारः, अल्पतेति दशनानामितिशेषः, अतः स्वल्पभावपूर्विकाया आसक्तेः स्वल्पनयनोक्तेत्यर्थः,उभयोर्लौकिकभावसाधकत्वं विवृण्वन्ति मोदकं त्विति, अल्पेति तथा स्वल्परूपोपाधावासक्तिं जनयन्तीत्यर्थः,तथा चोभयोरन्यत्रासक्तिजनकत्वात् लौकिकभावसाधकत्वमितिभावः, अत इति विशेष्यस्य मुखस्य तादृशविशेषणवत्त्वादित्यर्थः, मुखस्य

भक्तिरूपत्वादलौकिकभावसाधकत्वं विशेषणस्योक्तरीत्या लौकिकभावसाधकत्वं ज्ञेयम्।
यर्ह्यङ्गनेत्यस्याभासे स्वतः स्थितयोरिति कथञ्चिदन्याश्रितत्वेपि स्थितिः स्वत एव
लेखः। न तूत्सङ्गे इत्यर्थः, व्याख्याने, राजसभावा इति उद्दीप्तरसभावा इत्यर्थः,
१०-८-२५ सर्वथाङ्गप्राशस्त्यं तारुण्य एव भवतीत्याशयेनाहुः अङ्गनास्तु तरुण्य
इति, प्रेक्षन्त्य उज्झितगृहाः हसन्त्य इतिपदत्रयार्थमाहुः कौतुकाविष्टा इतित्रयेण,
कुमारपदे पञ्चवर्षपर्यन्तभ्रमव्युदासायाहुः द्विवार्षिक इति, सार्धद्वयवार्षिकस्य तु वृन्दावने
गमनं वक्ष्यते, अतस्तथेतिभावः, कन्दर्पेति कन्दर्पकोटेरिव यत् लावण्यं तेनाधिकसुन्दर
इत्यर्थः, तद्गतेति कुत्सितत्वादिकमपि साजात्य एव भवतीति कन्दर्पगता अपि भावा
निरूपिताः, परन्तूत्कृष्टाः सौन्दर्यादयो न तु हरदग्धत्वादय इत्यर्थः, अयं भाव इति
उत्थितत्वरूपो भावो यावन् न जातस्तावत् यशोदाद्यावृतत्वेन निरन्तरं अन्तरं व्यव-
धानं तद्रहितदर्शनं इति एवं प्रकारेण न जातं यशोदाद्युत्सङ्गे एव दृष्टस्तथा च तद्-
दर्शनीयलीलत्वमुत्थितलीलायामेव जातमित्यर्थः, अन्यत्रेति वनरहःस्थलादिषु गमनं
कार्यान्तरव्याजेन सख्यादिमाध्यस्थ्येन वा भवति, एतास्तु गवादिकार्ये एव नियुक्ताः,
अतः कार्यान्तराभावादन्तरङ्गसख्याद्यभावाच्च वनरहःस्थलादिषु गमनयोग्यतारहिता
इत्यर्थः, वत्सा इति गोपुत्रा मूढा अतो भगवद्गृहीता न तिष्ठन्तीत्यर्थः, इदं दृष्टान्तपूर्वकं
विशदयन्ति भगवानिति, कर्मणो मेषीहोमस्याङ्गं गर्भहोमस्तत्र देवतात्वं स्वस्य करोति
सम्पादयतीत्यर्थः, तदवलम्बनं तस्य कर्मणोऽवलम्बनं तदङ्गत्वमित्यर्थः, प्रतितन्त्रन्यायेन
देवताप्यङ्गमितिभावः, ते त्विति कर्मजडास्तु मूढा भगवान् लीलार्थमेव हीनभावमव-
लम्बते वस्तुतस्तु सर्वाधिपतिरित्याकारकज्ञानरहिताः प्राकृते वैकृते नित्ये काम्ये च
कर्मणि भगवन्तं संयोजयन्ति, न तु स्वयं तत्सम्बद्धा भवन्ति, साक्षाद्भगवत्सेवां न
कुर्वन्तीत्यर्थः, तत् स्पष्टयन्ति यथेति, मेष्यालभने कदाचित् तस्यां गर्भसम्भवे तस्य
होम एवं क्रियते, अत्र चतुर्थ्याविष्ण्वोर्देवतात्वं, एवं दृष्टान्तमुक्त्वा दार्ष्टान्तिकमाहुः एतेपि
वत्सा इति, यथा कुर्वन्तीतिशेषः, भगवान् लीलार्थमेवं करोतीतिज्ञानरहिता भगवन्तं
प्राकृतं मत्वा तत्सम्बद्धा न तिष्ठन्त्यतोऽनुकर्षणं भवतीत्यर्थः, एवं कर्मभ्य इति स्वान्तः-
करणमितिशेषः, गोप्यः स्वान्तःकरणं कर्मभ्यः सकलेभ्यस्त्याजयित्वेत्यर्थः, त्रिविधानां
ग्रहणार्थमिति सत्त्वरजस्तमोभेदेन त्रिविधानां ग्रहणार्थं प्रेक्षणगृहत्यागहासभेदेन त्रैविध्य-
मुक्तमित्यर्थः ॥२५॥

शृङ्गीत्यत्र स्वत्वभावेति मातरौ भगवति स्वत्वं जानीतो न तु स्वामित्वमिति
लेखः। सर्वात्मभावविचारेण दोष इत्यर्थः, अलौकिकभावेनेति 'सूक्ष्मरूपेण
१०-८-२६ विद्यामुत्पाद्य प्रतिबन्धके तेनैवापगते स्वेष्टरूपमाविष्करोति ही'तिकारिके-

क्तेन लोकावेधेन भावेनेत्यर्थः, पूर्वश्लोके अङ्गनापदस्य कृदन्तत्वेनापि टिप्पण्यामर्थ उक्तः सोत्र स्वत्वभावेत्यनेनानूदितः, स्वामित्वभावनावत्यः अतो भगवदर्थमङ्गनयनं कुर्वन्तीति, तद्धितान्तत्वेनाङ्गप्राशस्त्यरूपोर्थः सुबोधिन्यामुक्तः सोत्र अलौकिकभावेनेत्यनेनानूदितः, तरुणीत्वात् तादृशभावेन वशीकृता भवन्तीत्यर्थः, 'उज्झितगृहा' इतिपदेन रसाविष्टा उक्तास्ता अनुवदन्ति विचाराभावादिति, उज्झितगृहाणां गृहविचाराभावाद् रसेनापि वशीकृता भवन्तीत्यर्थः, 'प्रेक्षन्त्यः' कौतुकाविष्टा उक्तास्ता अनुवदन्ति तारुण्यादिति, 'हसन्त्यः' कामाविष्टा उक्तास्ता अनुवदन्ति, अन्यार्थं चेति कामफलार्थमित्यर्थः, एकत्रान्येषामपि समुच्चय इतिसमुच्चयबोधकं पदं सर्वत्रोक्तं, शृङ्ग्यादिषु सप्तसङ्ख्यातात्पर्यमाहुः यद्गुणैः स्वेन चेति, इष्टस्येति इष्टस्येच्छाविषयस्य दुष्टसम्बन्धे सति शिष्टोवशिष्टः इच्छाश्रयः पुष्टिं भोजनादिभिः स्वस्य पोषणं विमुञ्चति अन्यथा इष्टस्योत्तमसम्बन्धेन मुञ्चति तदा त्वासक्तेस्तुल्यत्वाद् गृहकार्यमेव कुर्यादितिहेतोः हरिरनुचितदुःखजनककृतिरपि सत्यः सद्रूपत्वेन दुष्टसम्बन्धानर्होपि क्रूरगतः प्रीतः सन्नभवदित्यर्थः, एतेन निरोधार्थं स्वरूपमर्यादामपि न मनुते इत्युक्तं, खड्गजले सहजे, अग्नेः कृत्रिमत्वायाहुः अग्निरिति, धूमे कृते गवादिषु मशका नायान्तीति धूमार्थं अग्निना पयः स्विन्नं भवतीति पयसः स्वेदार्थं वेत्यर्थः, कण्टकानां कृत्रिमत्वायाहुः कण्टकानीति, अत उभयोः कृत्रिमत्वमितिभावः, गृह्याणीत्यत्र सह क्रियेति शृङ्गादिभिः सह क्रिया जननीत्वात् ताभ्यां निषिध्यते इत्यर्थः ॥२६॥

इष्टस्य दुष्टसम्बन्धे इतिकारिका, इष्टस्य भगवतः दुष्टसम्बन्धे दुष्टाः शृङ्ग्यादि-
योजना। दंष्ट्र्यादयस्तैः सह सम्बन्धे निकटस्थित्यादिरूपे जाते शिष्टः यशोदारोहि-
१०-८-२६ ण्यादिः पुष्टिं स्वाधीनतां विमुञ्चति भगवदधीनो भवति, अन्यदा तु
स्वाधीन एव व्यवहरन् भगवन्तं निजाधीनं करोति "कृष्णाधीना तु मर्यादा स्वाधीना
पुष्टिरुच्यत"इति निबन्धोक्तलक्षणेन पुष्टिशब्दवाच्यं स्वाधीनत्वमुच्यते इतिबोद्धव्यम् ॥२६॥

शृङ्गधर्मीत्यत्र इष्टस्येति का० ५५३। इष्टस्य इच्छाविषयस्य स्नेहविषयस्य
कारिकार्थः। शृङ्ग्यादिदुष्टसम्बन्धे सति शिष्टः इष्टेच्छावतोर्मध्ये अवशिष्ट इच्छा-
१०-८-२६ श्रयः पुष्टिं भोजनादिभिः स्वस्य पोषणं विमुञ्चति त्यजति, अन्यथा
इष्टस्य उत्तमसम्बन्धे न मुञ्चति इति हेतोः हरिः प्रीतः सन् सत्यः सत्यरूपः भक्त-
निरोधार्थं शृङ्ग्यादिक्रूरगतोऽभवदित्यर्थः, शृङ्गिण इति का० ५६३।

कालेनेत्यस्याभासे एवमिति भूमेरेतदर्थं रामकृष्णौ गतिविलासं पद्भ्यां कृत-
लेखः। यन्तावितिहेतोः स्वतन्त्रतया मिश्रतया न त्वन्यावलम्बनेन स्थितस्य
१०-८-२७ रामस्य कृष्णस्य च आह लीलामितिशेषः, मूले 'रामः कृष्णश्चे'त्युक्तत्वादत्रापि

स्वतन्त्रतया स्थितस्यैकवचनं, कालेनाल्पेनेत्यत्र आभासोक्तं अस्या लीलाया भूक्लेश-
निवृत्त्यर्थकत्वं व्युत्पादयन्ति गत्यात्मक इति, गतिरात्मनि यस्येति पूर्ववद् व्याख्यानं, अतो
यथा क्रीडायां "विजह्रतु" रितिपदोक्ते विहारे करणतोक्ता तथात्रापि "विचक्रमतु"-
रितिपदोक्ते गमनेपि करणतेत्यर्थः, कोमलत्वादिति, कोमलगत्याधारत्वादित्यर्थः,
रिङ्गणादल्पकालानन्तरं या गतिः सा कोमलैः भवतीतिभावः, गतेः कोमलत्वं चरणकोमल-
त्वेनैवेति तेन चरणयोः कोमलत्वं सूचितमित्याशयेनाहुः कोमलचरणेति, तथा च
संवाहनन्यायेन भूक्लेशनिवृत्त्यर्थकत्वमस्या लीलायाः सूचितमितिभावः, रत्युत्पादनेति
रमयतीति रामः, तथा स्वनिष्ठस्य रत्युपादनसामर्थ्यस्य तासु जननाय, अतः परं
ता रमयन्तीत्यर्थः, रामः कृष्णश्च गोव्रजे इति समभिव्याहारादपि तथेत्याशयेनाहुः
खुराघातेति ॥ २७ ॥

रामः कृष्णश्च गोव्रजे इत्यस्य विवृतौ अन्तःस्थितरूपेणेति रामेणेत्यर्थः,
योजना । 'रमन्ते योगिनोनन्त' इतिश्रुते रामस्य योगिध्येयत्वेन अन्तःस्थितरूपत्वात्,
१०-८-२७ बहिः परमानन्दविषयरूपेण चेति कृष्णेनेत्यर्थः, 'कृषिर्भूवाचकः
शब्दो णश्च निर्वृतिवाचक" इतिश्रुतेः कृष्णस्य परमानन्दरूपत्वात्, विषयस्यान्तर्नयने
इति योगिध्येयत्वेन ध्यानविषयस्य अन्तर्हृदि समानयनं रामस्येत्यर्थः, मनसो बहिरा-
नयने चेति कृष्णस्तु परमानन्दरूपत्वात् परमसौन्दर्येण वशीकुर्वन् निजरूपं पश्यतां मनो
बहिः स्वस्वरूपे आनयतीति हृदयम् ॥२७॥

ततस्त्वित्यत्र स्वांशैरिति स्वसदृशैर्वयस्यैरित्यर्थः, स्वान्तर्निविशते इति यूथप्रकारेण
लेखः । लीलायां भगवद्यूथे निविशते इत्यर्थः, तासामेव तथात्वादिति बहिरागत्य
१०-८-२८ द्रष्टुं शक्तत्वादित्यर्थः, जनन्यास्तु महत्त्वेन बहिरागमनासम्भव इत्याशयेना-
हुः ज्ञानद्वारेति, सर्वथा गृहीतेति प्रपञ्चपरित्याजनार्थमित्यर्थः, रामस्य रक्षक-
त्वेनेति भगवान् बालैः सह भुजबन्धादिलीलां करोति, तदा तासां स्वसिद्धापि तथा भाव-
नया तोषो भवति, पश्चाद् रामोपि बालैः सह तथा करोति, तदा पूर्वसिद्ध एव सन्तोषो
भूयः स्मरणाद् दृढो भवति, एवं रामस्य सुद्रक्षकत्वं, एवं भुञ्जनने उपयोगमुक्त्वा क्रीडा-
यामुपयोगमाहुः राजलीलायां चेति, यास्त्विति प्राकृतो गमनत्कार्यानुन्मुखः स्व-
भावो यासां ताः 'वत्सान् मुञ्च'न्निति श्लोकोक्ताः, लौकिकेति लौकिके पत्यादिसेना-
विधायके वाक्ये परिनिष्ठिताः 'हस्ताग्राह्ये' इतिश्लोकोक्ताः, अत एव बालकृतर्पणे पत्यर्थं
मन्दस्नानादौ च प्रवृत्तिः, यत्रैव ता इति दधिदुग्धादिकार्ये उभयविधा अप्यासक्ता
इत्यर्थः, कृष्णस्येत्यत्र गोपभार्यात्वादिति, तासां तथा स्वभावादित्यर्थः ॥ २८ ॥

१ कोमलैरप्यपि पाठः ।

वत्सानित्यस्याभासे भगवत इति एतदर्थे कृतां लीलां शृण्वन्त्याः सत्याः प्रोचुलेखः। रिति पूर्वेणैवान्वयः, तावत्कृतेति तावद्भिर्वत्सविमोचनादिपद्धर्मैः कृतः
१०–८–२९ स्वदोषो भगवत्यनीश्वरत्वादिबुद्धिः हासकृतभगवदभिनिवेशेन कृत्वा स्वरूपज्ञानात् तद्रहिता इत्यर्थः, वत्सविमोचनस्तेयभक्षणमर्कविभजनभाण्डभेदनकोपतोकानुक्रोशाः क्रमेण षड्गुणा ज्ञेयाः, ईश्वरो हीति विरुद्धधर्माश्रयत्वादैश्वर्यविरुद्धोपि धर्मोस्ति न तु तावतानीश्वरत्वमिति स्वसिद्धान्तो द्वितीयपक्षे केचिदित्यस्वारस्येन सूचितः, तादृशकृतितात्पर्यमाहुः सर्वमोक्षेति, अत्र 'वत्सा'निति वारद्वयं, तत्र क्षुधितान् वत्सान् सर्वेत्यादिप्रयोजनार्थं मुञ्चति समयोल्लङ्घनं कृत्वा च वत्सान् दुःखिता मा भवन्त्वित्यति विमुञ्चतीति विभज्यान्वयः, अमानी मानद इति स्वयं मानरहितोन्यार्थमैश्वर्यविरुद्धस्यापि कार्यस्य कर्ता अन्येषां वत्सानां मानदो दुःखनिवारक इति वत्सविमोचनस्योक्तं तात्पर्यमनूदितं, तासां दुर्बुद्धिमनीश्वरत्वबुद्धिमित्यर्थः, बहिःस्थितानामिति गृहाद् बहिर्गोष्ठे स्थितानामित्यर्थः, तत्र वत्सानां क्षुत्कृतं मोचनेन नाशयति गोपीनां मोहकृतं हासेन नाशयतीति विभागः, हासस्य मोहकृतदुःखनाशकत्वं व्युत्पादयन्ति मोहोपीति, उभयविधानिति क्षुत्कृतमोहकृतदुःखयुक्तानित्यर्थः, स्तेययोगान् विवृण्वन्ति चौर्यं इति, नयतीति पूर्णजलायां स्थाल्यां स्थितं नवनीतं नयतीत्यर्थः, कल्पितैरित्यस्यार्थमाहुः इतोपीति, कुपितो भवतीति अनुभावेनैव तस्य कश्चनोपद्रवो भवतीत्यर्थः, अथ वेति बहिर्निर्गतं त्वां कश्चिद् दैत्यादिर्मारयेत् प्राणवियुक्तं कुर्यात्, ताडयेद् वेति गृहस्थं प्रति वदति शापं ददातीत्यर्थः, अयमदृष्टप्रकारकत्वादलौकिकः क्रोधः, अन्तःस्थिता बालका इति क्षुधिता इतिशेषः, ते त्वदपेक्षयापि क्षुधिता इत्यर्थः, तदीयेनेति गोपसम्बन्धिना तद्बालेनेत्यर्थः, अन्तरङ्गेषु भगवदीयेषु क्षुधितेषु भक्तसम्बन्धिनः पुरुषस्य भोजनमनुचितमिति भावः ॥ २९ ॥

हस्ताग्राह्य इत्यत्र अन्तर्निहितवयुन इत्यनेन रिक्तारिक्तज्ञानमुक्तं, तद्विदित्यनेन लेखः। तन्निष्ठदध्यादिविशेषज्ञानमुक्तमितिविभेदः, इदं ज्ञानद्वयमपि वस्तुविषयक-
१०–८–३० मेवेतिज्ञेयं, अर्थतः प्रदीपभूतमिति अयमर्थशब्दो वस्तुवाची, तथा च वस्तुत इत्यर्थः, अर्था एव चेतिपक्षे अर्थाः प्रदीपा यत्रेति बहुव्रीहिः, स्वाङ्गमेव वेतिपक्षे अर्थार्थं प्रदीप इति तत्पुरुषः, तथा च प्रथमपक्षवदन्यत्रापि रचयतीतिशेषो ज्ञेयः, पश्येत्यनेन तत्सैनार्थकथनं, मन्दस्नानादाविति अस्पङ्कस्नानादावित्यर्थः, पर्यवसानमाहेति निर्गुणावस्थावेयं सुप्रतीकं रूपमाहेत्यर्थः ॥३०॥

हस्ताग्राह्य इत्यस्य व्याख्याने, पञ्चविधं ज्ञानमिति चौर्यकालज्ञानं वस्तुज्ञानं

योजना । अल्पासाध्यज्ञानं अत्यन्तासाध्यज्ञानं अन्धकारस्थापितपदार्थग्रहणसाधन-
१०-८-३० ज्ञानं चेति पञ्चविधं, तत्र "काले गोप्यो यर्हि गृहकृत्येषु सुव्यग्रचित्ता" इत्यनेन कालज्ञानं, "अन्तर्निहितवयुन" इत्यनेन वस्तुज्ञानं, "छिद्रं ह्यन्त"रिति अल्पासाध्यज्ञानं, "हस्ताग्राह्य" इत्यनेन अत्यन्तासाध्यज्ञानं ज्ञेयम् ॥३०॥

एवं धार्ष्ट्यानीत्यत्र पतिवदिति वस्तुग्रहणकाले पत्यादिवेशं स्वरूपे सम्पादयती-
लेखः । त्यर्थः, देहवदिति देहादीनामिव कार्यं प्रतीयते परं देहादिर्नास्तीत्यर्थः, एवं
१०-८-३१ क्रियारूपानित्यादिषु गुणानितिशेषः, उभयोर्भयनयने इति भगवन्नयनस्थं भयं प्रथमव्याख्याने, गोपिकानयनस्थं द्वितीये क्रियाविशेषणत्वेन व्याख्याने, उभयोरनुवादोयं, भगवान् मत्त इत्यादिकं यशोदाबुद्ध्यनुवादकं, मत्त इति तसिलन्तम् ॥३१॥

व्याख्यातार्था प्रहसितमुखी न ह्युपालब्धुमैच्छदित्यस्य विवृतौ नामलीलया
योजना । वसुदेवः कृतार्थ एव जात इति इह वसुदेवशब्देन नन्दो ग्राह्यः
१०-८-३१ वसूनां देवो वसुदेव इति व्युत्पत्तेः, 'द्रोणो वसूनां प्रवर' इति वाक्येन द्रोणस्य वसुश्रेष्ठत्वात् द्रोणाभिन्नस्य श्रीनन्दस्य वसुदेवत्वात् ॥३१॥

अग्रिमप्रकरणाभासमाहुः नामलीलयेति, शुद्धसत्त्वस्य स्थापितत्वात् नन्दोपि वसुदेवः,
लेखः । अतो वसुदेवपदेन नन्दो वसुदेवश्च ज्ञेयः, इयं त्विति तुशब्देनान्यव्या-
१०-८-३२ वर्तनं, तत्र व्यावर्त्यस्वरूपमनेनोक्तमिति ज्ञेयं, तथा च नन्दस्य गर्गवाक्यान् माहात्म्यज्ञानमस्तीतिभावः, न वदतीति "नाहं भक्षितवानम्बे"तिवाक्योक्तमभोक्तृत्वरूपं स्वधर्मं न वदतीत्यर्थः, नापि प्रदर्शयतीति स्वान्तःस्थं जगद्रूपं स्वधर्ममितिशेषः, स्वविषयक इति स्वपदेन यशोदायाः स्वकीयत्वप्रकारकोध्यासः स्वस्मिन्नेव पर्यवस्यतीतिभावः, स्वसमानेति इयं हेतौ तृतीयेति टिप्पण्यनुसारेण ज्ञेयं, निवर्तिष्यते इति अन्तर्भावितण्यर्थात् कर्मणि लृट्, भगवता निवर्तिष्यते इत्यर्थः, एकदेत्यत्र भिन्नविषयक इति वत्समोचनादिरूप इत्यर्थः, अनेन भगवत्स्वरूपे दोषो न भवति, मृद्भक्षणेन तु स्वरूपे दोषो भवतीत्याहुः समानाश्रयविषयकमिति, आक्रीडमाना इत्याद्युपसर्गस्यार्थमाहुः समानभावेनेति, अत इति रसजननाद्धेतोः साम्ये स्फुरिते स्वात्मनीव भगवत्यपि दोषं दृष्टवन्तः, तत्र दृष्टान्तः, यथा विवेकिनां स्वस्मिन् दोषदर्शनं तथैतेषां तावद्विवेकाभावात् सामान्यमात्रेण भगवत्यपि दोषदर्शनमित्यर्थः, रामाद्या इत्युक्तमिति राम आद्यो येषामित्यतद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिणा रामविजातीया निरुद्धत्वधर्मवन्त इत्युक्तमित्यर्थः, तर्हि रामस्य कथं दोषदृष्टिरित्यत आहुः स हीति, बालानां मुख्यनिरोधाभावादेवम्बुद्धिः, रामस्य तु स्नेहादिति, पुष्टानिति ज्ञात्वेति शेषः, स्वचरणसम्बन्धीति ददद् भगवान् जातस्तदा बालकैस्तथा कल्पितमित्यर्थः, तथा च ददादित्यस्याग्रे जातस्तदेतिपदद्वयं शेषभूतं ज्ञेयम् ।३२।

एकदा क्रीडमानास्ते इत्याद्येकादशश्लोकानां वाक्यार्थानाहुर्दोष इत्यादि[१]का० ५७ ३/४-
कारिकार्थः। ५९ ३/४।"एकदा क्रीडमानास्ते" इतिश्लोके भगवति मृद्भक्षणात्मकदोष-
१०-८-३२ दृष्टिः,"सा गृहीत्वे"त्यत्र दोषनिवृत्त्यर्थं यत्नः,"कस्मान् मृद"मिति यशो-
दाया वाक्यं, "नाहं भक्षितवा"निति भगवद्वाक्यं तस्य यशोदावाक्यस्य नुत् अप्रा-
माण्यसाधकमित्यर्थः,"यद्येवं तर्हि व्यादेही"त्यत्र तत्साधिका स्ववाक्यप्रामाण्यसाधिका
मुखव्यादानरूपा विष्णोः कृतिः, "सा तत्र ददृशे विश्व"मित्यत्र ज्ञानं पूर्वनिवर्तकं
पूर्वोत्पन्नस्य भगवति दोषदर्शनस्य निवर्तकं, "ज्योतिश्चक्र"मिति "एतद्विचित्र"मिति च
द्वाभ्यां विषयाणां वर्णनं,"एतद्विचित्र"मित्यत्रैव भयमपि, "किं स्वप्न"इतिश्लोकपूर्वार्धे
भयनिवृत्त्यर्थं पूर्वपक्षयुक्तयः, "अथो अमुष्यैवे"त्युत्तरार्धे समाधानं "अथो यथाव"-
दिति द्वाभ्यां शरणागतिः ॥५९ ३/४॥

सा गृहीत्वेत्यत्र लौकिकीति करे इत्येकवचनस्यार्थोयं, द्वितीयस्यापि करस्य ग्रहणे
लेखः। अलौकिक्या अपि ग्रहणाद् भगवान् वश्य एव स्यात्, अत एव दामोदर-
१०-८-३३-३४ लीलायां तथेतिभावः, तत् कार्यं स्वयं करिष्यन्निति पिता मरणसमये
स्वकार्याणि पुत्रे स्थापयेत् पुत्रश्च गृह्णीयादिति तन्मन्त्राश्च कौषितक्युपनिषदि स्फुटाः,
परमभाग्यवतीति यशो ददातीति व्युत्पत्त्या यशसो दानकथनेन तदग्रिमगुणस्य
श्रीशब्दवाच्यपरमभाग्यस्य स्थितिः सूचितेतिभावः, अत एव ततोप्यग्रिमगुणे ज्ञानेप्यधिकार
इत्याशयेनाहुः ज्ञानेपीति ॥३३॥ कस्मादित्यत्र ननु रामस्य भगवदावेशात् कथं तात्पर्या-
ज्ञानमित्यत आहुः भगवद्व्यतिरिक्तानामिति, भगवतः सकाशाद् व्यतिरिक्तानां
मिश्रतया स्थितानां यदान्यो भक्तिविरुद्धो धर्मः प्रवर्तते तदा तत्र हरिः स्वामी
आविष्टो न भवत्यतः सोन्यथा वदेत्, आवेशे सर्वत्रैवमेव व्यवस्था, तथा च रामस्या-
प्यधुना मिश्रतया स्थितस्य भक्तिविरुद्धस्वतन्त्रक्रीडारूपधर्मप्रवृत्त्या आवेशाभावः, अत-
स्तात्पर्याज्ञानात् 'कृष्णो मृदं भक्षितवा'निति रामोपि वदतीतिभावः ॥३४॥

कस्मान् मृदमित्यत्र भगवद्व्यतिरिक्तानामन्यधर्मः प्रवर्तते। यदा तत्र
कारिकार्थः। हरिः स्वामी नाविष्टः सोन्यथा वदेत् ॥ ननु रामस्य भगवदावेशात्
१०-८-३४ कथं मृद्भक्षणतात्पर्याज्ञानमित्यत आहुर्भगवद्व्यतिरिक्तानामिति, भग-
वतः सकाशाद् व्यतिरिक्तानां मिश्रतया स्थितानां यदान्यो भक्तिविरुद्धो धर्मः प्रव-
र्तते तदा तत्र हरिः स्वामी आविष्टो न भवत्यतः सोन्यथा वदेत् तथा रामस्याप्य-
धुना मिश्रतया स्थितस्य भक्तिविरुद्धस्वतन्त्रक्रीडारूपधर्मप्रवृत्त्या आवेशाभावः, अतस्तात्पर्या-
ज्ञानात् "कृष्णो मृदं भक्षितवा"निति रामोपि वदतीतिभावः, यद्यपि इतरबालकवद्

१ एषा कारिका मुद्रितकारिकाग्रन्थे नास्ति।

रामस्य न केवलदोषदृष्टिः किंतु स्नेहादेव दोषदृष्टिस्तथापि स्वातन्त्र्येण क्रीडाहेतुकभगवदावेशाभावात् स्वोदरस्थबालकेभ्यो मृद्दानतात्पर्याज्ञानं, तदुक्तं टिप्पण्यां इयं क्रीडा न भगवदर्थं नापि भगवत्सङ्गे किन्तु स्वार्थमेवेति ॥

नाहं भक्षितवानित्यत्र स्ववाक्यप्रामाण्यमपीति आद्यचरणार्थस्तु विषयबाधः,
लेखः। इदं तु सम्बोधनेनाप्रतारणसूचनादुक्तं जातमित्यपिशब्दः, आभासोक्तं
१०-८-३५ वाक्यार्थमाहुर्विरोधीति, एतद्धेतुर्विषयबाध आद्यचरणेनोक्तः, समर्थनमुत्तरार्धेनेति ज्ञेयं, अनशनादयो धर्मा विवृतास्तत्रैवं ज्ञेयं, भगवत्युभयविधा अपि धर्माः सन्ति परं सापेक्षाः, यथैकस्मिन्नेव पुरुषे मातरमपेक्ष्य पुत्रत्वं बोध्यते भार्यामपेक्ष्य तद्विरुद्धं पतित्वं बोध्यते एवमन्यदपि तथा ज्ञानमार्गीयमपेक्ष्य भगवत्यनशनादयो धर्मा बोध्यन्ते भक्तिमार्गीयमपेक्ष्य च भोक्तृत्वादय इति स्थितिः, अत्र च ज्ञानप्रकरणे "भयसम्भ्रान्तप्रेक्षणाक्ष"मित्यनेन यशोदायां ज्ञानस्थापनस्योक्तत्वात् ज्ञानमार्गीया एव धर्मा भगवता बोधनीया भवन्तीत्याशयेन तथा विवृतमाचार्यैः, अयमेवार्थो ज्ञानप्रकरणत्वादपि तथेत्यनेन टिप्पण्यामुक्तः, आधिदैविकेति अक्षरं केनचिदंशेन जगद्रूपं जातं, तदेव जगतो लयस्थानं तदाधिदैविकं रूपं, तस्य धर्मा ब्रह्मक्षत्रभोक्तृत्वादयस्तत्प्रतिपादकानीत्यर्थः, पुराणो जगद्व्यतिरिक्तः पुरुषोक्षररूपस्तत्पराणीत्यर्थः, ज्ञानमार्गस्याक्षरपर्यवसायित्वात् पुरुषोत्तमेप्यक्षरधर्मा एव बोधनीया इत्याशयेन भगवत्येते धर्मा उच्यन्ते इति ज्ञेयं, भगवता "यदि सत्यगिर" इति विचारीत्योक्तत्वाद् तद्रीत्यैव तदाभासमाहुः नन्वत्रेति, भक्षणप्रयोजनमिति रसनेन्द्रियेण रसानुभवः प्रयोजनं, तथा च मुखे रसेन्द्रियस्यादर्शने तज्जनितरसानुभवरूपप्रयोजनाभावज्ञानं भविष्यतीतिभावः, यद्यपीन्द्रियाणामतीन्द्रियत्वात् तदभावोप्यतीन्द्रियस्तथाप्यग्रे 'वैकारिकाणीन्द्रियाणी'त्यनेनेन्द्रियाणां दर्शनस्य वक्ष्यमाणत्वादिन्द्रियाभावस्यापि दर्शनयोग्यतेति ज्ञेयं, यशोदया "कस्मा"दित्यनेन प्रयोजनं पृष्टमित्युत्तरमपि तथा वक्तव्यमितिभावः ॥३५॥

सर्वे मिथ्याभिशंसिन इत्यस्य विवृतौ एते बालकाः सरामा गोप्यश्च ये
योजना। केचिन् मया यत्किञ्चिद् भक्षितं यदा कदापीत्याहुस्ते सर्वे
१०-८-३५ मिथ्याभिशंसिन इति अत्रेदं ज्ञेयं, इह सर्वशब्देन रामाद्या गोपबालका एव गृहीतुं यद्यपि योग्यास्तथापि बालादिपदमनुक्त्वा सर्वपदं भगवतोक्तं तस्याशयः श्रीमदाचार्यैर्विवृत इति श्रीमत्प्रभुचरणैष्टिप्पण्यामुक्तं, तत् तथैव, न च भगवता बाललीलया मातुर्भयादसत्यमेवोक्तमिति वाच्यं, "सत्यं देवानामनृतं मनुष्याणा"मिति श्रुतेरसत्यभाषणस्य मनुष्यासाधारणधर्मत्वात्, मनुष्यासाधारणधर्माणां भगवत्यभावात्,

१-१ इत्यधिकमेकस्मिन्नादर्शे । २ लीलयामितिपाठः

"मायामनुष्यस्य वदस्व विद्वन्" "गूढः कपटमानुषः" "मायामनुज ईश्वर" इत्यादिबहुभिर्वचनैर्मनुष्यासाधारणधर्माणां वस्तुतो भगवति निषेधात्, अतो यथार्थमेव भगवान् व्रत इति मन्तव्यं, तथा च भगवता भक्षणनिषेधे सर्वपदमुक्तमिति तथा सुबोधिन्यां व्याख्यातं, तत्र परमाग्रहेण भोजनाभावः श्रीमदाचार्यैः स्थाप्यते तस्यायमाशयः, "क्षुत् खलु वै मनुष्यस्य भ्रातृव्य" इतिश्रुतेः क्षुधो मनुष्यासाधारणधर्मत्वात् मनुष्यासाधारणधर्माणां "मायामनुष्यस्य वदस्व विद्व"न्नित्यादिवाक्यैर्भगवत्यभावात् क्षुत्पिपासादीनां वक्तुमशक्यत्वात् क्षुत्पिपासाजन्यानां भोजनपानादीनां निषेधो युक्त एव, ननु भगवता चेन्न भुज्यते तर्हि कथं महाप्रसादत्वं तदन्नादेरिति चेत्, सत्यं, न ह्यत्र सुबोधिन्यां भक्षणाभावः प्रतिपाद्यते, किन्तु भगवता भक्षितस्य प्रतिपत्तिर्निरूप्यते, यद् भगवता भुज्यते तदन्तःस्थितबालानां तृप्त्यर्थं न तु स्वतृप्त्यर्थमिति, अतः क्षुद्वशाद् भगवता न भुज्यते, तथा चेत् स्वार्थं भवेत्, अन्तःस्थितबालानां तृप्त्यर्थं भुक्तमिति परार्थतैव, स्वार्थभोजनं तु क्षुज्जन्यं तत् तु भगवति नास्ति, तत्कारणीभूतायाः क्षुधाया असम्भवात्, पूर्वोक्तश्रुत्या मनुष्यासाधारणधर्मत्वेनोक्तत्वात्, अत एव सुबोधिन्यां आरण्यानां भक्षणं तु अन्तःस्थितभक्तानां शुद्धान्नसम्बन्धेन कृतार्थत्वायेत्युक्त्या भक्षणमङ्गीकृतमेव, किन्तु जीवैर्यथा भक्ष्यते तथा न भुङ्क्ते भगवान्, जीवभोजने क्षुत्कारणशरीरपोषणादिप्रयोजनं, भगवद्भोजने तु भगवदीयजननिरुपधिस्नेहः कारणं, भगवदन्तःस्थितभक्ततृप्तिकृतार्थत्वादिप्रयोजनमिति कारणप्रयोजनभेदात्, एवमेव श्रीगोवर्धनप्रसङ्गे "शैलोऽस्मीति ब्रुवन् भूरि बलिमादद् बृहद्वपु"रित्यस्य व्याख्याने 'तदा दत्तं बलिं बुभुजे'इत्युक्त्वा अग्रे'एवं भूरि बलिमादत् पक्वान्नादिकं बहु भक्षितवा'नित्युक्त्वा भगवत्कर्तृकं भक्षणमङ्गीकृतं, अग्रे 'पर्वतस्थान् सर्वानेव तर्पितवा'नित्युक्त्या भक्षणप्रयोजनं परतृप्तिर्न तु स्वतृप्तिरिति भोजनप्रतिपत्तिर्निरूपिता, अतोऽत्र स्फुटमेव भोजनं निरूपितमिति भुक्तशेषस्य भवत्येव महाप्रसादत्वं, एवमेव यज्ञपत्नीप्रसङ्गे "भगवानपि गोविन्दस्तेनैवान्नेन गोपकान् चतुर्विधेनाशयित्वा स्वयं च बुभुजे प्रभु"रित्यस्य सुबोधिन्यां "चतुर्विधेन सम्पूर्णरसात्मकेन गोपानाशयित्वा स्वयं च बुभुजे"इत्युक्त्वा भोजनमङ्गीकृतं, भोजनप्रयोजनं तु एतच्छ्लोकाभासे "तस्मान्तः समागतायां तां बालकांश्च भोजितवानित्याहे"त्यनेन भुक्तयज्ञपत्न्या अन्तःस्थितबालकानां च तृप्तिरुक्ता, अतः प्रयोजनमेवान्यदुच्यते भोजनं तु स्वीक्रियत एव, एवमेव "दध्योदनमुपानीतं शिलायां सलिलान्तिके सम्भोजनीयैर्बुभुज"इत्यस्य सुबोधिन्यां "भजातीयैर्गोपैः सङ्कर्षणेन चान्वितो बुभुजे"इत्युक्त्वा भोजनं स्वीकृतमेव, अत एव "केवलमायाजनितं स्तन्यं भगवान् न पिबे"दित्यत्रापि पानमुक्तं, अतो भगवता भुज्यत इति निर्विवादं, प्रयोजनं तु अन्तःस्थितबालानां तृप्तिकृतार्थत्वादिरूपं निरूपितं, एतावता भगवान् न भुङ्क्ते इति नाभिप्रेतं, अतो भवत्येव भगवत्प्रसादत्वं भगवदुच्छिष्टस्य,

अत एव "उच्छिष्टभोजिनो दासाः तव मायां जयेमहि" इत्यादिवचांसि सङ्गच्छन्ते यत् तु "यस्य ब्रह्म च क्षत्रं च" "अत्ता चराचरग्रहणात्" "भुङ्क्ते विश्वभु"गित्यादिवाक्यान्याधिदैविकरूपधर्मप्रतिपादकानि, अतः पुराणपुरुषपराणि न भवन्तीति ये केचित् भगवन्तं भोक्तारं मन्यन्ते उपदिशन्ति च ते सर्वे मिथ्याभिशंसिनः नैवेद्यं च तुष्टिदं भवति निवेदनमात्रेणेत्यन्तेन भक्षणाभावः प्रतिपादितस्तस्य तु प्रकारो भिन्न एव, न तु पुष्टिभक्तौ भोजननिषेधपरः, तथा हि "यस्य ब्रह्म च क्षत्रं च" "अत्ता चराचरग्रहणा"दित्यादौ यो भोगः स तु ब्रह्मक्षत्रयोर्भुक्तिरूपः, "भुङ्क्ते विश्वभुगव्यय" इत्यत्र तु व्यापकरूपेण विद्यमानो भगवान् जीवद्वारा स्वयं भुङ्क्ते इत्युच्यते 'त्रीन् लोकान् व्याप्य भूतात्मे'तिवाक्यात्, अत एवाधिदैविकरूपधर्मप्रतिपादकानीत्युक्तं विवृतौ, अत एतेषु श्रुतिपुराणादिवाक्येषु न पुरुषोत्तमभोजनमुच्यते न वा सुबोधिन्यां पुरुषोत्तमभोजनाभावः प्रतिपाद्यते, किन्तु एतेषु वाक्येषु न पुरुषोत्तमभोजनव्यवस्थेत्युच्यते, तथा च अन्यैरेव वाक्यैर्व्यवस्थापनीयमिति हार्दं सुबोधिन्याः, ततोग्रे आरण्यानां भक्षणं तु इत्युक्त्वा भक्षणं सिद्धान्तितमेव, तत्र मानं तु "पत्रं पुष्पं फलं तोयं यो मे भक्त्या प्रयच्छति तदहं भक्त्युपहृतमश्नामि प्रयतात्मन" इति भगवद्वाक्यमुपन्यस्तं अतः "पत्रं पुष्प"मितिवाक्यं च न विरुध्यत इति फक्किका, एवं सति "पत्रं पुष्प"मितिवाक्ये "भक्त्या प्रयच्छती"त्यनेन "तदहं भक्त्युपहृत"मित्यनेन च भक्तेः साधनत्वेनोक्तत्वाद् भक्त्या समर्पितं भगवान् पुरुषोत्तमो "लोकवत् तु लीलाकैवल्य"मितिन्यायाल्लोकरीत्या भुङ्क्ते, प्रयोजनं त्वन्तःस्थितभक्तकृतार्थता न तु स्वतृप्तिः, एवं सति भक्तौ भोजनं सिद्धमेवेति महाप्रसादत्वमपि भगवदुच्छिष्टस्य निर्विवादमेव, अपि च, नन्वत्र किं युक्तं भगवान् भक्षयति न वेतीति सन्दिह्य भक्षयत्येवेत्यारभ्य भक्षणमेव सत्यमिति चेदित्यन्तेन पूर्वपक्षमुक्त्वा भक्षणाभावः सिद्धान्तीक्रियते तत् तु भगवत्स्वरूपधर्ममर्यादाशास्त्रैवेति प्रदर्श्यते, पुष्टिभक्तौ तु स्वरूपमर्यादामप्युल्लङ्घ्य भक्तानां प्रीत्यर्थं भोजनं करोत्येवेति सर्वप्रमाणातीतः पुष्टिभक्तिमहिमेति स्फुटीभवति, यदि सर्वत्र पुरुषोत्तमो भोजनं कुर्यात् तदा पुष्टिभक्तौ को वा विशेषः स्यादतो न कुत्रापि पुरुषोत्तमो भुङ्क्ते किन्तु पुष्टिभक्तावेव भुङ्क्ते इति महद्गौरवं पुष्टिभक्तेः, यथा 'आत्मारामोप्यरीरम'दित्यादिनात्मारामत्वेन सर्वत्र रमणाभावं प्रतिपाद्य "अरीरम"दित्यनेन पुष्टिभक्तानां घोषमृगीदृशामुपरि परमकृपया रमणमुक्तं, तच्च सिद्धं परमोत्कर्षेण, यदि सर्वत्रैव रमेत तदा व्रजस्त्रीभिः सह रमणे विशेषो न स्यादतस्तथोक्तिः, एवं अत्रापि सर्वत्र भक्षणाभावे पुष्टिभक्तसमर्पितभक्षणे पुष्टिभक्तेः परममाहात्म्यं स्फुटतीत्याचार्याणामाशयो घनाघनुपमः, पुष्टिभक्तौ तु सर्वत्रैव स्वरूपमर्यादामतिक्रम्य भगवान् क्रीडति, अत एव रासक्रीडायां गजदृष्टान्तविवृतौ ब्रह्म-

मर्यादाभङ्गः सुबोधिन्यां निरूपित इति दिक्, नन्वन्तःस्थितभक्तानां तु कृतार्थतायाः सिद्धत्वेपि पुनर्भगवदुच्छिष्टप्रसादग्रहणे का वा कृतार्थतेति चेत्, मुक्तिरूपपुरुपार्थसिद्धावपि नित्यलीलामध्यपातिभक्तैः सह नित्यलीलानुभवरूपकृतार्थता प्रसादग्रहणाद् भविष्यतीति सुधीभिराकलनीयम् ॥ ३५ ॥

यद्येवमित्यत्र अन्यथेति निरोधार्थमागमनाभावे इत्यर्थः, लौकिकं लोकसाम्येन
लेखः । ज्ञानं तस्य विषयः परिच्छिन्नं भगवत्स्वरूपं परमार्थज्ञानस्य विषयोऽपरि-
१०-८-३६-४३ च्छिन्नं स्वरूपमतो भिन्नविषयत्वाल्लौकिके लोके प्रकटे परिच्छिन्नरूपे
परमार्थभूतस्यापरिच्छिन्नरूपस्य प्रदर्शनमयुक्तं स्यादित्यर्थः, न तु प्रदर्शनार्थमिति, प्रदर्शनं त्वमानुपरूपस्यापि करोति, परं क्रीडाकरणार्थं मानुपत्वमित्यर्थः, लौकिक्यामिति लोकसदृशी क्रियाशक्तिः रिङ्गणादिलीला तस्यां कर्तव्यायामलौकिकक्रियाशक्तेस्तिरोभावोऽप्रकटनमित्यर्थः, तथा च मूले क्रीडार्थं लौकिकक्रियाशक्त्यर्थं मनुजबालकस्तिरोहितालौकिकक्रिय इत्यर्थः ॥३६॥ सा तत्रेत्यस्याभासे सापीत्यादि 'पश्य मे मुख'मित्यनेन प्रेरणस्य 'भयसम्भ्रान्ते'त्यनेन ज्ञानशक्तिप्राप्तेश्चोक्तत्वात् सेतिपदेन तदुभयपरामर्श इतिभावः ॥३७॥ एतद्विचित्रमित्यत्र स्वमभ्रमेति स्वमरूपो भ्रमस्तद्व्युदासार्थमित्यर्थः, यत्र स्थीयते तत् स्थलं स्वमे न दृश्यत इति भावः ॥ ३९ ॥ किं स्वम इत्यत्र देवस्य भगवतो मायेतिपक्षमाश्रित्याहुः भगवत्प्रयत्नेति, भगवत्कृतत्वेऽयं हेतुः, अतो हेतोरियं भगवत्कृता मायोच्येत सापि न भवतीत्यन्वयः, तत्र दूपणमाहुः तथा सतीत्यादि, दर्शनमेवेति प्रथमपक्षेपु पदार्था असन्त उक्ताः, अस्मिन् पक्षे पदार्थाः सत्या एव, दर्शनमात्रांशे भ्रम इत्ययमाकारः, यथा सुरभिचन्दनमित्यत्र सौरभ्यांशे स्मरणं न तु चक्षुषा सौरभ्यग्रहः तथापि कस्यचिद् भ्रान्तोऽनुव्यवसायो भवेत् सौरभ्यमपि पश्यामीति तत्र सत्यस्यैव सौरभ्यस्य दर्शनमात्रांशे भ्रमस्तथातीन्द्रियाणां पदार्थानामिन्द्रियविषयत्वांशे भ्रम इत्यर्थः॥३९॥ अथो अमुष्येत्यत्र अस्मिन्नेव बालके इति आत्मयोगत्वाद् यं प्रदर्शयति स एव पश्यतीति यशोदयैव दृश्यते नान्यैरितिपक्षोप्युपपन्न इतिभावः, मुक्तिश्चेति ज्ञानस्य जातत्वात् तन्मार्गीया मुक्तिर्भक्त्यभावः स्यादित्यर्थः॥४०॥ अथो यथावदित्यत्र यस्माद् भगवत इति यस्माद्धेतुभूतादित्यर्थः, तथा च मूले यत इति हेतौ पञ्चमी, प्रतीयमानमाहुः यत् सुदुर्विभाव्यमिति, यदाश्रयमित्यस्यार्थमाहुः किञ्चेति,येनेत्यस्यार्थमाहुः येन चेति॥४१॥ अहमितिश्लोकस्यान्ते सम्यग्दृश्यैवेति मायामभ्यद्भजीवनिरूपितं गतित्वं भगवति मा भूयादित्यर्थः ॥४२॥अग्रिमप्रकरणार्थमाहुः मोहितवानित्याहेति,अयं मोहो भक्त्यर्थ इतिभक्तिप्रकरणत्वमिति भावः, इत्थमित्यत्र अन्यथेति निश्चत्वाभावे इत्यर्थः, पूर्वघटस्य श्यामत्वदशा तद्विरुद्धा रक्तत्वादिधर्मा उत्तरस्यां पाकदशायां न भवेयुरित्यर्थः ॥४३॥

"इत्थं विदिततत्त्वाया" इत्यत्र प्रक्षिप्ता जालवन् माया तया ज्ञानं विना-
कारिकार्थः। शितम्। प्रमाणानां बलं दग्ध्वा मोहयामास गोपिकाम्॥ अत्र
१०-८-४३ कारिकयैतत्प्रकरणीयश्लोकानां त्रयाणां वाक्यार्था उक्ताः, प्रक्षिप्ता जाल-
वन् मायेतिप्रथमचरणेन "इत्थं विदिततत्त्वाया" इतिश्लोकार्थ उक्तः, तया ज्ञानं
विनाशितमितिद्वितीयचरणेन "सद्यो नष्टस्मृतिर्गोपी"तिश्लोकार्थ उक्तः, [illegible]
चरार्धेन "त्रय्या चोपनिषद्भिश्चे"तिश्लोकवाक्यार्थ उक्तः।

एतत्प्रकरणीयश्लोकानां त्रयाणां प्रत्येकवाक्यार्थानाहुः प्रक्षिप्तेति, [illegible]
लेखः। द्वितीयचरणेनोत्तरार्धेन चेतिज्ञेयं, मायामोहेति 'त्रय्या चे'ति[illegible]
१०-८-४४-४५ मायामोहे भगवताश्चिकीर्षिते सति ज्ञानं नष्टमित्यर्थः, [illegible]
ननु पूर्वं पदार्थानुभव उक्तः, नाशोत्र स्मृतेरुच्यत इति पूर्वोत्तरविरोध [illegible]
अनेनेति, स्मृतिनाशकथनेन स्मृतेरनुभवानन्तरभावित्वादनुभवनाश उक्त इत्यर्थः, [illegible]
विघूर्णन्ति अन्यथेति, एतस्यैव विवरणमनुभवे इति, अनुभवे विद्यमाने [illegible]
सम्भवतीति तत्प्रतियोगिको नाशोपि न सम्भवतीति, स्मृतिमेवेति [illegible]
व्यावर्तितः ॥४४॥ त्रय्येत्यस्याभासे प्रमाणान्तरेणापीति चक्षुरादिभि[illegible]
भुक्तोत्र शब्देन तदनुद्बोध उच्यते इत्यर्थः, प्रमाणैर्हि संस्कारमुद्बोध्य [illegible]
अत्र तु संस्कार एव न जात इतिभावः, व्याख्याने, द्विरूपत्वादिति [illegible]
त्यर्थः, तथा च मूले उपनिषदतिरिक्तः सर्वोपि भागवतपदेनोक्त इति ज्ञेयम्॥४५॥

कृष्णोदारेत्यत्र लौकिकपुरुषार्थेभ्यो भगवदीयपुरुषार्थानामुत्कर्षं [illegible]
लेखः। त्यादिना, लोके धर्मः कर्मरूपः, अर्थः पश्वादिरूपः, कामः [illegible]
१०-८-४७ मक्षभावरूपः,परमानन्दस्तु ततोप्यधिकः,मात्र प्रथमकक्षा [illegible]
अर्थस्थानीयोर्भकरूपो भगवान्, कामस्थानीया लीलोपयोगिनः पुत्र[illegible]
भजनानन्दानुभवः, स्वर्गादिरिति स्वर्ग आदिर्यस्येति मोक्ष इत्यर्थः, [illegible]
मित्यत्र व्युत्क्रमेण पाठः क्रमाविरक्षा वा, टिप्पण्यां तथैव व्याख्यातः, [illegible]
परमानन्दः साधनत्वाद् धर्मः,अर्भकपदेनार्थः,लीलापदेन [illegible]
रूपाः,तस्य औदार्यकथनेन भजनानन्दो मोक्षरूप उक्तः,तथापि [illegible]
मुत्कर्षोऽवाङ्मनोगोचर इतिसूचितं. गायन्तीत्यत्र शब्देन [illegible]
इति ज्ञानं कविपदेन सूचितं, निर्दुष्टेति 'अदोषौ सगुणौ शब्दार्थौ काव्य' [illegible] वा काव्य-
मिति पद्यद्वयमाश्रित्य कविपदार्थ उक्तः, मत्ता इति गानस्य [illegible] ॥४७॥
द्रोण इत्यत्र प्रार्थनेत्यादिना मम प्रार्थनादर्था उक्तः, [illegible]

१ [illegible]

लेखः । १०-८-४८ द्वयेन प्रश्न उक्तः, अत एव तत्र 'प्रश्नो द्वयेने'त्युक्तं, 'द्रोण' इति 'जातयो'-रिति द्वयेन प्रार्थना, प्रथमे प्रार्थनामुवाचेत्युक्तं, द्वितीये प्रार्थनेति भेदः, अत एव "जातयो"रित्यस्याभासे एवकारः, अग्रे दानं भक्तिरागमनं चैकैकेनेतिव्याख्यानानुसारेण श्लोकविभागो ज्ञेयः ॥४८॥

द्रोणो वसूनां प्रवर इत्यत्र प्रार्थनेति का० ६९$\frac{3}{4}$ । अत्र "नन्दः किमकरो"दि-
कारिकार्थः । त्यादिपूर्वोक्तश्लोकद्वयेन सह सप्तश्लोकानामर्था उक्ताः, मूले प्रार्थनातः
१०-८-४८ पूर्वोक्तोपि प्रश्नः कारिकायां क्रमस्याविवक्षितत्वात् पश्चादुक्तः, तत्र "नन्दः किमकरोद् ब्रह्म"न्नित्यादिद्वयेन प्रश्न उक्तः, अत एव तत्र 'प्रश्नो द्वयेने'त्युक्तं, "द्रोण" इति "जातयो"रितिद्वयेन प्रार्थना, प्रथमे प्रार्थनामुवाचेत्युक्तं द्वितीये प्रार्थनेतिभेदः, अत एव "जातयो"रित्यस्याभासे 'प्रार्थनामेवाहे'त्येवकारः, अग्रे वरदानं भक्तिरागमनं चैकैकेनेतिव्याख्यानानुसारेण श्लोकविभागो ज्ञेयः, "अस्त्वित्युक्त" इति वरदानं, 'ततो भक्तिर्भगवती'ति भक्तिः, 'कृष्णो ब्रह्मण आदेश'मित्यनेन हरेर्व्रजे आगमनमित्यर्थः ।

ययाञ्जो दुर्गतिं तरेदित्यत्र अन्यकृतत्वादिति 'तेषामहं समुद्धर्ते'तिवाक्येन
लेखः । भगवत्कृतत्वादित्यर्थः ॥४९॥ अस्त्वित्यस्याभासे पुनः साधनोप-
१०-८-४९-५० देशयोरिति पूर्वं द्रोणे सृष्टिसामर्थ्यं साधितं तदुपदेशश्च कृतः, पुनर्भक्तिः स्थापनीया तदुपदेशश्च कर्तव्यः, एवमुभयकरणेऽसमर्थ इत्यर्थः, ततः स्वे स्वर्ग एवेति सृष्टिलक्षण"मादेशं करिष्यमाण" इति पूर्वमुक्तत्वादितिभावः ॥५०॥

जज्ञे नन्द इतिख्यात इत्यस्य विवृतौ भगवानानन्दः अयं नन्द इति
योजना । फलग्रहणार्थं व्याप्तिं परित्यज्य शिष्टांशेन प्रसिद्ध इति "यो
१०-८-५० नन्दः परमानन्द" इतिकृष्णोपनिषद्भ्यः आनन्दरूप एव श्रीनन्दो भगवद्रूपस्तथा सत्यभेदे बाललीलारसानुभवो न स्यात् तदर्थं "ईषदर्थे क्रियायोगे मर्यादाभिविधौ च यः" इतिशब्दशास्त्रात् व्याप्त्यर्थकस्य आङोऽर्थरूपां व्याप्तिं परित्यज्य आङ्शब्दं हित्वा नन्दशब्देन प्रसिद्धो भेदेन पितृभावेन मुक्तितोप्यधिकरसरूपा बाललीला अनुभवतीतिभावः, अतो वस्तुतः परमानन्दरूप एव भगवद्रूपः, द्रोणरूपत्वकथनं त्वेतस्य द्रोणांशः, ह्यसुरूपेणाविर्भूय पुनः स्वांशिनि नन्दे प्रविष्ट इत्याशयेन यथा भगवदंशस्य नारायणस्य भगवति प्रवेशे "ताविमौ वै भगवतो हरेरंशाविहागतौ भारव्ययाय च भुवः कृष्णौ यदुकुरूद्वहा"वित्यनेन कृष्णरूपता उच्यते तद्वत्, न हि नारायणरूपः कृष्णः किन्तु नारायणः कृष्णस्यांशो अंशिनि कृष्णे प्रविष्ट इतिकृष्णरूपतोच्यते, एवमत्रापि द्रोणो नन्दस्यांशो अंशिनि नन्दे प्रविष्टोतो लोकाः श्रीनन्दं द्रोणावतारं वदन्ति, वस्तुतस्तु "यो नन्दः

१. १०-८-४९ सुबोधिन्याम । २. श्रीमद्भगवद्गीता १२-७ ।

परमानन्द" इतिश्रुतेः श्रीनन्दस्य परमानन्दरूपत्वेन साक्षाद्भगवद्रूपत्वं, एवं सति जज्ञे नन्द इतिख्यात इतिश्रीभागवतवाक्यस्य श्रुत्येकवाक्यताविचारेण नारायणस्यांशिनि कृष्णे प्रवेशात् कृष्णरूपतावत् द्रोणस्यापि स्वांशिनि नन्दे प्रवेशान् नन्दरूपतेतिज्ञातव्यं, एवमेव श्रीयशोदाया धरा अंशरूपा स्वांशिन्यां श्रीयशोदायां प्रविष्टा ह्यभेदेन व्यवह्रियते, "यशोदा सा धराभव"दिति तु नर्मदायाः सागरप्रवेशे नर्मदा सागरोभवदित्यादिवाक्यानि प्रवृत्तानि, नैतावता नर्मदामात्रे सागरः किन्तु नर्मदाप्रवेशस्थानत्वात् नर्मदारूपोपि, एवं न धरामात्रं यशोदा किन्तु धराप्रवेशस्थानत्वाद् धरारूपापीतिज्ञेयं, स्वरूपं तु 'यशोदा मुक्तिरूपिणी'ति कृष्णोपनिषत्सु निरूपितमेव, एवं सति श्रीनन्दयशोदयोर्नित्यत्वमेवेति नित्यलीलाविचारः सम्यक् सिध्यतीति वैष्णवाः प्रसीदन्तु ॥५०॥

लेखः ।
१०-८-५१-५२

ततत इत्यत्र भजनसहितेति देवत्वेन भजने सेवैव मुख्या पुत्रत्वेन भजने तु स्नेह एव मुख्यः सेवाया अविहितत्वेन गौणत्वादितिभावः॥५१॥ कृष्ण इत्यत्र वासस्य प्रयोजनं प्रीतिजननं लीलाया मुख्यं प्रयोजनं स्वरूपानन्दानुभावनम् ॥ ५२ ॥

इति अष्टमोध्यायः।

नवमोध्यायः।

लेखः ।
१०-९-०

नवमाध्याये शास्त्रार्थत इति भगवतः शास्त्रप्रतिपाद्यत्वं ज्ञात्वा भगवतो भजनमित्यर्थः, तथा च शास्त्रार्थज्ञानपूर्विका भक्तिर्यथा येन प्रकारेण निश्चला भवति तदर्थं तत्प्रकारबोधनार्थं चरित्रमिदं प्राहेत्यर्थः, "यच्छृण्वतो हरौ भक्तिर्भवती"तिशास्त्रार्थज्ञानसहितभक्तेः साधनस्य पृष्टत्वात् तथैवोत्तरं, किं शृण्वत इतिपृष्टे भक्तवश्यताबोधकं चरित्रं शृण्वत इत्युत्तरं जातमित्यर्थः, स्वरूपं चेति पूर्वं जगद्रूपधर्मस्य दृष्टत्वादतः परं स्वरूपं भक्त्यर्थं कृपालुत्वं च ज्ञातव्यमतो हेतोः "कृपयासीत् स्वबन्धन"इतिश्लोकोक्ता या दया तत्सहितं ज्ञानं "नाहं तेभ्यो मनागपी"ति वाक्योक्तं भक्तमात्रविषयकमत्राध्याये निरूप्यत इत्यर्थः, स्वरूपज्ञापनं द्व्यङ्गुलन्यूनतया कृपालुत्वज्ञापनं बन्धनेनेतिज्ञेयं, ज्ञानेति ज्ञानं पुष्टिमार्गीयभक्तमात्रविषयकं, तेन भगवान् वशो भवति, भगवान् भक्तानेव जानात्यतस्तद्वशो भवतीति पर्यवसन्नोर्थः, वैराग्यमन्यत्र रागाभावो भक्तेष्वेव राग इति तेन भक्तविषयकरागेण वशो भवति, पुरुषोत्तमस्वरूपमेव तादृशं यद् भक्ताधीनमिति स्वरूपेण हेतुना भगवान् वशो भवतीत्यर्थः, स्वाधीनो

भक्ताधीन इत्यर्थः, अध्यायत्रये वश्यतोक्तेस्तात्पर्यमिदं "गोपीभिः स्तोभित"इत्यादिना तृतीयेऽध्याये वश्यतोक्तेतिज्ञेयं, द्वादशाङ्गमिति दशविधा भक्तिः काण्डद्वयप्रतिपादितं च ज्ञानमेतद्द्वयमर्यादामतिक्रम्य स्वगुणैरेव वश्योऽभवदित्यर्थः, अत एव भक्तिज्ञानाभावेपि कृपैव हेतुत्वेन वक्ष्यते, द्वादशाङ्गः पुरुषः, अस्य पुरुषोत्तमत्वात् तदतिक्रमः, भक्तिर्हीति भगवत्प्राप्तिर्भक्त्या जायत इति दशभिः श्लोकैः प्राप्तिनिरूपणं, सात्र क्रियया जातेत्यतिपौरुषं सिद्धमितिभावः, काण्डद्वयेपि द्वादशाङ्गे समावेशार्थ इत्यर्थः, टिप्पण्यां निवारितापीत्यादिकारिकाव्याख्याने पूर्वमोहनमिति, आद्यश्लोकद्वयोक्तं "पूर्वाध्यायोक्तमोहनस्यैव कार्य"मित्याद्यश्लोकाभासे कथितत्वादितिभावः, कारिकासु, तपसे निर्गत इति तस्मात्तपःसिद्ध्यर्थमित्यर्थः।

नवमाध्यायार्थनिरूपणे अतो दयासुसम्मिश्रं ज्ञानमिति "कृपयासीत् स्वबन्धने" "एवं सन्दर्शिता ह्यङ्ग हरिणा भक्तवश्यते"तिवाक्ये दयामिश्रं भगवत्स्वरूपज्ञानमुक्तं,
योजना। १०-९-० ज्ञानवैराग्यरूपैर्हीति प्रसङ्गेन अध्यायत्रयसिद्धार्थमाहुः ज्ञानवैराग्यरूपैर्हीति, अस्मिन् नवमाध्याये ज्ञानं दशमाध्याये वैराग्यं धर्मी एकादशाध्याये इत्यर्थः, अयमर्थः, "स्वमातुः स्विन्नगात्राया" इतिवाक्ये भगवतो यशोदायां स्वमातृत्वेन ज्ञानमुक्तं, तथा च पुष्टिमार्गे भगवान् सम्बन्धं सर्वत्र यथावत् मनुते, सम्बन्धेनैव सर्वेष्टसाधको भवति, अतःपुष्टिमार्गीयं यत् स्वसम्बन्धिज्ञानं तद्वान् मतो भगवान्, अतो भक्तवश्यो भवतीतिज्ञानेन वश्यता नवमाध्याये दामोदरलीलयोक्ता, "नायं सुखापो भगवान् देहिनां गोपिकासुतः ज्ञानिनां चात्मभूतानां यथा भक्तिमतामिह"त्यनेन शुकैर्भक्त्येकलभ्यत्वोक्त्या यशोदापुत्रस्य भक्तेतरविषयकं वैराग्यमुक्तं, तद् वैराग्यस्वरूपं नलकूबरोद्धारप्रसङ्गे भगवता प्रतिज्ञया निरूपितं "देवर्षिर्मे प्रियतमो यदिमौ धनदात्मजौ तत् तथा साधयिष्यामि यद् गीतं तन्महात्मने"-त्यनेन, इह भक्तमात्रे रागवत्त्वात् तादृगवस्थया सहित एव स्वभक्तवाक्यसत्यकरणार्थं भगवांस्तन्निकटे गत इति भक्तेतरविषयवैराग्यं नलकूबरमणिग्रीवोद्धारे दशमाध्याये निर्णीतं, अतो वैराग्येण वश्यो भवतीति सिद्धं, "गोपीभिः स्तोभितोऽनृत्यद् भगवान् बालवत् क्वचित् उद्गायति क्वचित् मुग्धस्तद्वशो दारुयन्त्रवत्"इत्यत्र श्रीबालकृष्णो धर्मी निरूपितस्तस्य च भक्तवश्यत्वं निरूपितं "तद्वशो दारुयन्त्रव"दित्यनेन, अत एव तादृशलीलाविशिष्टं भगवत्स्वरूपमतः स्वरूपेण भक्तवश्यो भवतीति ज्ञेयं, स्वाधीनो भगवानिति स्वशब्दोऽत्रात्मीयवाची, "स्वो ज्ञातावात्मनि स्वं त्रिष्वात्मीये स्वोऽस्त्रियां धने"इत्यमरकोशात्, तथा च भक्ताधीनो भवेदित्यर्थो भवति, द्वादशाङ्गमतिक्रम्येति अत्र दशभिः श्लोकैः"जवेन विस्रंसितकेशबन्धनच्युतप्रसूनानुगतिः परामृश"दित्यन्तैर्भगवत्प्राप्तिरुक्ता, तत्तात्पर्यं अग्रे वक्तव्यं, तामसादिभेदैः सगुणया नवविधया गुणातीतत्वेनैकविधया भक्त्या भगवान् प्राप्यत

इति दशश्लोकानां सङ्ख्यातात्पर्यं, ततो द्वाभ्यां "दाम्नाऽतद्वीर्यकोविदे"त्यन्ताभ्यां, काण्ड-
द्वयप्रतिपाद्यत्वे सङ्ख्यातात्पर्यमिति, अग्रे वक्ष्यमाणं, इह तु द्वादशश्लोकैर्भगवद्बन्धनोद्यम-
पर्यन्तं गतिर्न तु बन्धनमिति विचार्य "एकदे"त्यारभ्य "दाम्नाऽतद्वीर्यकोविदे"त्यन्तानां
द्वादशश्लोकानां सङ्ख्यातात्पर्यमुक्तं, द्वादशाङ्गमतिक्रम्येत्यनेन "द्वादशो वै पुरुष" इति-
श्रुतेः पुरुषस्य द्वादशात्मकत्वात् तत्पर्यन्तं गतौ न भगवान् बद्धो भवति, तदतिक्रमस्तु
पुष्टिभक्तौ सत्यां भवति, पुष्टिभक्तेः पुरुषोत्तमप्रापकत्वात्, भक्तीतरसाधनानां पुरुषोत्तमांश-
पुरुषमात्रपर्यवसानादिति द्वादशश्लोकसङ्ख्यासूचितोर्थः, द्वादशभिः श्लोकैर्बन्धनेच्छामात्रनिरू-
पणेन बन्धाभावसूचनात् षड्भिर्वश्यो भवेद् गुणैरिति पुष्टिमार्गीयैरैश्वर्यादिभिः षड्भि-
र्गुणैर्वश्यो भवेदित्यर्थः, "न चान्तर्न बहिर्यस्ये"त्यारभ्य "कृपयासीत् स्वबन्धन" इत्यन्तानां
षण्णां सङ्ख्यातात्पर्यमिदमुक्तं, "कृपयासीत् स्वबन्धन" इत्यत्र कृपापदात् पुष्टिमार्ग एव भगवान्
वश्यो भवतीति भणितं श्रीशुकेन, पञ्चपर्वामविद्यां हि लोकानामेवेति "एवं सन्दर्शिता
ह्यङ्ग हरिणा भक्तवश्यते"त्यारभ्य पञ्चभिः श्लोकैः साधनान्तरप्राप्यो भगवानित्याकारका-
ज्ञानरूपा लोकानामविद्या नाशितेत्यर्थः, केवलपुष्टिभक्तिमात्रवश्यतानिरूपणात् अविद्यायाः
पञ्चपर्वरूपत्वात् तन्नाशः पञ्चश्लोकसङ्ख्यातात्पर्यलभ्यः, आसक्तिं चेत् स्वतः कुर्याज्
जीवः कृष्णे पलायते तदा दृढो निरोधः स्यादिति मातृचरणानामग्रे भगवत्पला-
यनस्य तात्पर्यमाहुः आसक्तिमित्यादिना, जीवः स्वतः कृष्णे आसक्तिं कुर्यात्
कृष्णश्चेत् पलायते तदा दृढो निरोधो नाम प्रपञ्चविस्मृतिपूर्विका भगवदासक्तिर्जीवस्य
भवतीत्यर्थः, युक्तं चैतत्, आसक्तिविषयस्य दूरदेशस्थितौ आसक्तिवृद्धेरनुभवसिद्धत्वात् ।
नवमाध्याये शास्त्रार्थत इति का० ६०$\frac{3}{4}$ । "यच्छृण्वतोपैत्यरतिर्वितृष्ण"तिश्लोके
कारिकार्थः। यच्छृण्वतो हरौ भक्तिर्भवतीति शास्त्रार्थज्ञानसहितभक्तेः साधनस्य पृष्टत्वात्
१०-९-० तथैवोत्तरं, किं शृण्वत इति पृष्टे भक्तवश्यताबोधकं चरित्रं शृण्वत इत्युत्तरं
जातमित्यर्थः, तथा च तादृशमुलूखलबन्धनचरित्रं प्राहेत्यर्थः, स्वरूपं चेति का० ६१$\frac{3}{4}$ ।
स्वरूपज्ञापनं द्व्यङ्गुलन्यूनतया कृपालुत्वज्ञापनं बन्धनेनेति ज्ञेयं, निरोध इति का०
६२$\frac{3}{4}$ । ननु सर्वज्ञस्य भगवतः प्रपञ्चविस्मृत्यसम्भवेन प्रपञ्चविस्मृतिपूर्वकभक्तविषयका-
सक्तिर्न सम्भवतीति चेन्, मैवं, "मदन्यत् ते न जानन्ति नाहं तेभ्यो मनागपी"ति
वचनाद् भगवतोपि भक्तेतरविषयकज्ञानाभावस्य प्रमाणसिद्धत्वात्, विरुद्धधर्माश्रयत्वान् न
सर्वज्ञत्वविरोधोपि, तथा चास्मिन्नध्याये भक्तवश्यताबोधकबन्धनेन भगवतो भक्तमात्र-
विषयकं ज्ञानं दयामिश्रितं निरूपितं भवति, ज्ञानवैराग्येति का० ६३$\frac{3}{4}$। ज्ञानं भक्तमात्र-
विषयकमेतदध्यायोक्तं, वैराग्यं दशमाध्यायोक्तं भक्तेष्वेव रागोन्यत्र रागाभाव इति,
रूपमेकादशाध्यायोक्तं स्वयमेव धर्मी भगवान्, पुरुषोत्तमस्वरूपमेव तादृशं यद्भक्ताधीन-

मिति, स्वाधीनो भक्ताधीन इत्यर्थः, अत्राध्याये जीवाधीना बन्धनलीला, द्वितीयेध्याये "देवर्षिर्मे प्रियतम" इति वाक्याद् भक्तेष्वेव रागोन्यत्र वैराग्यं, तेन भक्ताधीनत्वमेवोक्तं, तृतीयेध्याये "गोपीभिः स्तोभित"इत्यादिना भक्तवश्यतोक्तेति ज्ञेयं, अतिपौरुषमित्यादि का० ६४$\frac{३}{४}$,६५$\frac{३}{७}$। एतत्कारिकाद्वयेनतदध्यायान्तर्गत"न चान्त"रित्यादित्रयोविंशतिश्लोकसङ्ख्यातात्पर्याणि त्रिधा विभज्योक्तानि, अत्र हि "अन्वञ्चमाने"तिदशमश्लोके यशोदाया भगवत्प्राप्तिः, ततो द्वाभ्यां वशीकरणोद्यमः,"न चान्तर्न बहिर्यस्ये"त्यादिभिः षड्भिर्वशीकरणं, ततः पञ्चभिरविद्याबाधनं, तत्र द्वादशश्लोकानन्तरं षड्भिः श्लोकैर्वशीकरणोक्तितात्पर्यमतिपौरुषमेतद्धीत्यनेनोक्तं, एतद् भगवद्वशीकरणं जीवानां पौरुषसाध्यं न भवति, तथा च द्वादशाङ्गपुरुषमर्यादामतिक्रम्य स्वकीयैरैश्वर्यादिभिः षड्भिर्गुणैरेव पुरुषोत्तमो वश्यो भवेदिति सङ्ख्यातात्पर्यम् ॥६५$\frac{३}{७}$॥

एकदेत्यत्र गृहदास्य इति चतुर्विधा अपीतिज्ञेयं, गृहदासीष्विति गृहकार्यकर्त्री-
लेख्यः । ष्वितिज्ञेयं, गताः सर्वा अपि,अतो यशोदैव ममन्थ, कासुचिदपि सतीषु
१०-९-१-३ मुख्याया मथनासम्भवादर्थापत्त्या सर्वासामेव गमनं प्राप्तं, तत्र कर्मान्तरे
नियोगो गृहकार्यकर्त्रीणामेवेत्यर्थः ॥१॥ दधिनिर्मथने काले इत्यस्य टिप्पण्यां वस्तुतस्त्वितिपक्षे क्रियाशक्तेरिति हेतौ पञ्चमी व्याख्याता, तत्र पक्षे क्रियायां शक्तिः सामर्थ्यं तत्सिद्ध्यर्थमिन्द्रियेषु स्थिता ये नत्तदाधिदैविकास्तेषामपीन्द्रियमित्यर्थो ज्ञेयः, आधिदैविकस्येति जात्यपेक्षयैकवचनम् ॥२॥ क्षौमं वास इत्यस्याभासे गानस्येति पूर्वमगायतेत्यनेन गानस्य मुख्यतोक्ता अत्र निर्ममन्थेत्यनेन गानस्य गौणत्वं सूचितमितिभावः, क्षौममित्यत्र गतिरूपत्वमिति गतिनिरूपकत्वमस्याः कट्या इत्यर्थः, तटयोर्मध्ये सूक्ष्मायाः कट्याश्चलनाल् लोकरीत्या सौन्दर्यकथनेन शरीरापेक्षाया आवश्यकत्वमितिभावः, पुत्रस्नेहेत्यत्र तदभिमानिनी देवतेति कुचयुगाभिमानिनी तन्नियामिका तदावरिकेत्यर्थः, तत्ग्रन्थ्योः शैथिल्यात् कम्पो जात इत्यर्थः, भीतेति भयं जाड्यं तद्युक्ता आर्द्रेत्यर्थः, सुभ्रूरित्यस्याभासे तां दण्डितवन्ताविति देवताया ग्रन्थिः सम्यक्तया कुतो न बद्धा विदीर्णत्वे वा तामुत्तार्यान्या कुतो न परिहितेत्यर्थः, उत्तारणेन तदभावरूपो नाशो ग्रन्थिबन्धनेन दुःखप्रापणं च मृत्युयमयोः कार्यं दण्डपदार्थटिप्पण्यामुक्तः, क्लेशहेतवो भजजनानां भ्रूभङ्गमात्रेणैव नष्टा दुःखिताश्च भवन्तीति भ्रुवोर्मृत्युयमरूपत्वं भ्रूभङ्गपूर्वकं दर्शने देवतायाः पूर्वोक्तं दण्डं कुर्यादिति "स्वव्यापारे ही"ति न्यायेन भ्रुवोर्दण्डकर्तृत्वं, एनमाहत्तौ हस्ताविति कूर्परात् किञ्चिदधोभागोत्र भुजपदेनोच्यते हस्तपदेन सर्वं इति विभागः, कर्मधारये सुवर्णकङ्कणयोश्चलनासम्भवात् काचकङ्कणानां च बहुत्वेन द्विवचनानुपपत्तेर्मध्यमादिरुक्तः ॥ ३ ॥

एकदा गृहदासीष्वित्यत्र निवारितापीति का० ६६३/४। ननु मायाकार्याद्
कारिकार्थः। भगवत्कार्यं बलिष्ठमिति भगवत्कृते निवारणे सत्यपि कथं गृहकृत्ये प्रवृत्ति-
१०-९-१ रित्याशङ्क्य तत्र हेतुमाहुः पुनर्मोहितेति, अत्र हि मोहनं द्विविधं "वैष्णवीं
व्यतनोन् मायां पुत्रस्नेहमयीं विभु"रिति पूर्वाध्यायोक्तमेकं, अत्राध्याये "तमङ्कमारूढ-
मपाययत् स्तनं स्नेहस्नुतं सस्मितमीक्षती मुख"मिति श्लोकोक्तमायारूपसितकृतं च द्वितीयं
मोहनं, तत्र "गृहीत्वा दधिमन्थानं न्यषेधत् प्रीतिमावह"न्निति भगवत्कृतनिषेधेन पूर्व-
मोहापगमेनावश्यकमपि कार्यं त्यक्त्वा भगवत्परापि यशोदा "सस्मितमीक्षती मुख"मिति-
वाक्यात् स्मितेन पुनर्भगवता मोहिता सती गृह्यकृत्ये प्रवृत्तेत्यर्थः, नन्वन्यासक्तिहेतुत्वेन
निरोधविरोधि पूर्वमोहनमित्याशङ्काभावायाहुर्गुणगान इति, भगवत्कृतत्वान् मोहस्य
तत्कालेऽपि गुणगानार्थमेवाभूदित्यर्थः, मोहेऽस्मिन्नस्ति रूपद्वयं, विषयासक्तिजनकत्वं भग-
वत्कृतत्वं च, तेन द्वाभ्यां श्लोकाभ्यां दधिमथनरूपं संसारकार्यं गुणगानं चोक्तमितिशेषः,
ननु मोहस्य भगवत्कृतत्वे "न्यषेधत् प्रीतिमावह"न्निति भगवत्कृतो दधिमथननिषेधोऽनुपपन्न
इत्याशङ्क्य तन्निमित्तमाहुः ततः श्रमोऽभवदिति, ततः श्लोकद्वयानन्तरमेकेन "क्षौमं वास"
इत्यनेन श्रमोऽभवदिति निरूप्यत इत्यर्थः, यत एवमतो भक्तक्लेशासहिष्णुत्वेन निषेधः कृत
इत्याहुस्त इति का० ६७३/४। "तां स्तन्यकाम आसाद्ये"ति चतुर्थश्लोकोक्तो दधिमथन-
निषेधः, ततो भक्तेः सारभूतं स्तन्यं हरिः पपौ, पुत्रादिविषयकस्नेहेन मातरि स्तन्योत्पत्तेः
स्तन्यस्य भक्तिसारत्वं, एतेन 'तमङ्कमारूढमपाययत् स्तन'मिति पञ्चमश्लोकपूर्वार्धार्थ उक्तः,
उत्तरार्धार्थमाहुस्ततो रिक्तेति, भक्त्यात्मकस्तन्ये पीते सति रिक्ता भक्तिशून्या सती पूर्व-
बुद्ध्या संसारासक्त्या सङ्गता अन्यत् कार्यं चकार उत्सिच्यमानपयोरक्षार्थं गमनं चकारे-
त्यर्थः, एवमिति का० ६८१/४। अनेन"स जातकोप" इति षष्ठश्लोकार्थ उक्तः, चौर्यमिति
का० ६८३/४। यथा लोकाः स्वसुतचौर्यं दृष्ट्वा प्रीता भवन्ति तद्वत्, तस्मात् लौकिकदृष्ट्या
दर्शनाद् भगवन्तं न पश्यति, अनेन "विलोक्य भग्नं स्वसुतस्य कर्म तज् जहास तं चापि
न तत्र पश्यती"त्यस्यार्थ उक्तः, "उलूखलाङ्घ्रेरुपरि व्यवस्थित"मितिश्लोकार्थमाहुर्जिज्ञा-
सायामिति का० ६९१/४। भगवान् क्वास्तीति जिज्ञासायां सत्यां ततो जिज्ञासाबलादेव,
भगवन्तं दृष्ट्वा प्राप्त्यर्थं ग्रहणार्थं यत्नं कृतवतीत्यर्थः, तदुक्तं "निरीक्ष्य पश्चात् सुतमा-
गमच्छनै"रिति, "तामात्तयष्टि"मिति श्लोकोक्तार्थमाहुर्विरुद्धांस्तानिति का० ६९३/४। तान्
यष्टिग्रहणादियत्नान् विरुद्धान् ज्ञात्वा हरिस्तपसे यशोदाया अनुधावनयत्नात्मकतपः-
सिद्ध्यर्थं निर्गतः, तपोऽन्तःकरणदोषापहं दुःखरूपं भगवत्प्रापकं चेत्यनुधावनयत्ने तपस्त्व-
मुक्तं, "अन्वञ्चमाने"ति दशमश्लोकार्थमाहुः पूर्णं इति का० ७०१/४। अत्र दशानां श्लोकानां
परोक्षार्थोऽपि विवक्षित इत्याशयेनाहुः परोक्षेति का० ७०३/४। परोक्षार्थमेवाहुरासक्तिमिति

का० ७१¾। जीवः स्वत आसक्तिं कुर्यात् कृष्णश्चेत् पलायते तदा निरोधो दृढः
स्यात् प्रियपदार्थदूरस्थितेरासक्तिदार्ढ्यजनकत्वप्रसिद्धेरित्यर्थः, प्रकृते च यशोदाया भग-
वत्पश्चाद्गमने सति भगवतः पलायनेन अयं निर्णयः परोक्षवादात् सिद्धः, कृष्णे पलायिते
इति सप्तम्यन्तपाठे तु पलायितेपि कृष्णे जीवः स्वत आसक्तिं चेत् कुर्यात् तदा निरोधो
दृढः स्यादित्यर्थः ॥७१¾॥

तां स्तन्यकाम इत्यत्र नैकट्यदर्शनाभ्यामिति आसाद्येति नैकट्यं प्रीतिमा-
लेखः। वह"मित्यनेन सूचितं दर्शनं ताभ्यां, "अपाययत् स्तन"मित्यनेनोक्तस्य
१०-९-४ क्रियारूपस्य 'ईक्षती मुख'मित्यनेनोक्तस्य ज्ञानरूपस्य च निरोधस्य सिद्धिरि-
त्यर्थः, स्वस्यापीति मथनस्य वर्तमानत्वाद् भगवतः करणप्रतिबन्धरूपः प्रयासः, अपिना
पूर्वार्थसमुच्चयः ॥ ४ ॥

कारिकार्थः। "तां स्तन्यकाम"इत्यत्र सर्वाङ्गमिति का० ७२¾।"प्रीतिमावह"मिति-
१०-९-४ पदसूचितोयमर्थः ॥७२¾॥

सस्मितमीक्षतीत्यस्य तात्पर्यं इदानीं स्थित्यर्थमिति भगवतेदं मोहनं निषेधेन
लेखः। पूर्वाध्यायोक्तमोहनस्य सङ्कोचश्च इदानीमेतस्याः स्थित्यर्थमेव कृतः,
१०-९-५-६ परन्तु मोहस्वरूपस्यैव दोषरूपत्वात् तथा न जातमित्याहुः दोषवशादिति,
अत एव "निवारितापि संसारे" इति कारिकायामेतस्य मोहस्य गृहकृत्यप्रवृत्तिहेतुत्वमुक्तं,
प्रपलप्रपञ्चेति भगवता सम्पादितः स्वस्मिन् मोहोपि यस्याः प्रपञ्चे एव पर्यवसन्नस्तादृशी-
त्यर्थः, भगवदनुरोधमिति भगवन्तमनुरोधयति तादृशं स्तनदानमित्यर्थः॥५॥ स जात-
कोप इत्यत्र अकस्मादेवेति करणं विनैवेत्यर्थः, स जातकोप इत्येवोक्तं न तु तेन जातकोप
इति, अतो गमनस्य निमित्तत्वमात्रं न तु करणतेतिभावः, एतदेव स्थित एवेत्यनेन विवृतं,
एतेन भगवद्धर्मत्वान् नित्यता सूचिता, तद्गतमिति लोभस्यैव विशेषणं यशोदागतमित्यर्थः,
नाग्रनं स्फोटपदार्थं उभयसाधारणो ज्ञेयः, तदा लोभ इति भगवन्निष्ठो बालानामर्थे
स्तन्यविषयक आधिदैविकः यशोदानिष्ठः पयोविषयक आध्यात्मिक इतिज्ञेयं, आध्या-
त्मिकं चेति मारयितुमिति पूर्वेणान्वयः, टिप्पण्यां यशोदाया इति कर्मणि षष्ठी, मया
तत् सम्पादनीयमेव किमर्थं विज्ञाप्यत इति विज्ञापननिवारणं ज्ञेयं, तथान्यां यशोदा-
मिति एतादृशदोषरहितां, "सविशेषणे ही"ति न्यायेन दोषाभावमित्यर्थः, सुबोधिन्यां,
त्र्यगमुत्पादयितुमिति रजोगुणो भिन्नं त्र्यमुत्पादयितुं प्रादुर्भूतो जात इत्यन्वयः,
रजोगुणस्योत्पत्तिहेतुत्वादित्यर्थः, यशोदानिष्ठा इति यशोदाविषयिण्य इत्यर्थः, आधि-
दैविकानामिति "इया ह प्राजापत्या"इत्यत्रोक्तप्रकारेणोत्पत्तिसिद्धानामित्यर्थः, भङ्क्त्वेपीति
स्तनौ जानेपीत्यर्थः, रुद्रः समागम इति "सविशेषणे ही"तिन्यायेन तद्धर्मो रोदनं

तत्साधर्म्यात् क्रोधश्च सर्वनाशकः समागत इत्यर्थः, अन्यथेति क्रोधाभावे इत्यर्थः, नैमि-
त्तिकं चेति निमित्तस्य नाशनमित्यर्थः, स्वस्यापीति गुणगानावस्थासम्पादितनवनीतस्य
भोगः स्वस्याप्युचित इतिभावः, अत्र बालकानां भिन्नत्वाद् भगवतोपि भक्षणमिति ज्ञेयं,
बालकार्थमेवेति बालकेभ्यो दानार्थमेव स्वयमपि जघासेत्यर्थः ॥ ६ ॥

उत्तार्य गोपी सुशृतं पय इत्यत्र जहास तं चापि न तत्र पश्यतीत्यस्य
योजना। व्याख्याने दैत्यानां निवारणात् जहास हास्यं कृतवती न तु क्रोधमिति,
१०-९-७ दधिभाण्डस्फोटने हि दैत्याविष्टपदार्थनाशोभूदतो दैत्यानां निवारणात्
भगवदुपरि वात्सल्यरस आविर्भूतः, अतो मत्पुत्र एतावत् कार्यं कर्तुं समर्थोभूदित्यानन्देन
हास्यं जातं न तु क्रोध इति, दैत्यानां निवारणं चेन् न स्यात् तदा तत्कृत्याद् दैत्य-
धर्मावेशे भगवदुपरि क्रोधः स्यात्, प्रकृते दैत्यनिवारणं भगवता कृतमित्यसत्सङ्गाभावान् न
भगवदुपरि क्रोध इतिभावः ॥ ७ ॥

उलूखलाङ्घ्रेरित्यस्याभासमाहुः भगवांश्चेदित्यादिना, अनुपयुक्तमिति दैत्या-
लेखः। विष्टत्वाद् भगवतोनुपयुक्तमित्यर्थः, तेषामिति मर्कटानां क्रूरत्वदोषनिवृ-
१०-९-८ त्त्यर्थमित्यर्थः, यज्ञपुरुषदर्शने चित्तशुद्धिर्भवतीतिभावः, अग्नेर्नाभिरूपत्वा-
दिति, ननु क्रूराणां यज्ञपुरुषदर्शने कथमधिकार इत्यत आहुः दोषाणामिति, स्वं गोः
सम्बन्धीति अव्ययानामाकृतिगणत्वाद् स्वमित्यव्ययं पूर्वकालवाचकं तत्सम्बन्धिनी
गौः स्वंगौः तस्याः सम्बन्धीति तस्येदमित्यण्, चौर्यस्वरूपमाहुः सर्वपतेरिति, इदं चौर्यं
पूर्वोक्तप्रयोजनाय कृतमित्यर्थः, तत्रेति दोषनिवारके भगवति दोषदृष्टावित्यर्थः, कालेन
बाललीलाकालेनेति टिप्पण्यनुसृतोर्थः, बालभावस्वीकारादेव दोषदृष्टिरितिभावः, तथा च
चौर्ये जाते सति वेः कालात् शङ्कितमीक्षणं ज्ञानं यस्येति मूलार्थः, विषयता षष्ठ्यर्थः,
विनश्यदवस्थाशङ्कापदार्थो ज्ञेयः, ईक्षणस्य ज्ञानेन्द्रियत्वात् ज्ञानरूपत्वं, यद्यपि ज्ञानेन्द्रियाणि
पञ्च तथापि बृहदारण्यके "चक्षुर्वै सत्य"मित्युक्त्वा चक्षुर्हि वै सत्यं तस्माद् यदिदानीं द्वौ
विवदमानावेयातामहमद्राक्षमहमश्रौषमिति य एवं ब्रूयादहमद्राक्षमिति तस्मा एव श्रद्दध्या-
मे"त्यनेन (बृ० ५, १४, ४) चक्षुषो मुख्यत्वप्रतिपादनात् तस्यैव ज्ञानरूपत्वं सर्वत्रोच्यते
इतिज्ञेयं, विग्रहे ईक्षणे इति द्विवचनान्तमुक्तं परोक्षवादेन तदर्थकथने तु ज्ञानपरत्वादेक-
वचनमेव युक्तमिति तथोक्तं, तथा भवतीति भगवानितिशेषः, चौर्येति चौर्यशङ्कायुक्ता-
यामित्यर्थः, अस्मिन् पक्षे चौर्यशङ्कामात्रं न तु वस्तुतश्चौर्यं सर्वपतित्वादितिभावः, उभय-
थापीति वस्तुतश्चौर्यपक्षे तात्पर्याज्ञानात् ज्ञाननाशः, चौर्यशङ्कापक्षे स्वरूपाज्ञानात् ज्ञान-
नाशः इत्यर्थः ॥८॥ तामात्तेत्यत्र तद्दोषेणेति तत्रैव स्थितौ तत्कृतो विरुद्धक्रियारूपो दोषः
स्यात्, ताडनादि कुर्यादित्यर्थः, तस्या दोषेणेति कर्तरि षष्ठी, तत्कृतेन क्रियारूपदोषेण

बालकाः क्लिष्टा भविष्यन्ति, भगवत्स्वरूपे तु न भयमितिभावः ॥९॥ अन्वञ्चमानेत्यत्र श्रोणीति द्वितीया द्विवचनान्तं ज्ञेयं, वस्तुनस्त्विति आत्मजत्वस्य वासुदेवपर्यवसायित्वेन पञ्चमाध्याये व्यवस्थापितत्वादितिभावः, एतद्भावस्य पुरुषोत्तमपर्यवसायित्वे "भक्त्या त्वनन्यये"तिवाक्यात् निरुपधिभावः स्यादेवेत्याहुः जननीति, अत एव व्रजरत्नानां तथेतिभावः, भगवदर्थक्रिययेति क्रियावैपरीत्यं तु प्रतिकूलोपि भगवदर्थं श्रमः सार्थक इत्यनेन पूर्वमेव समाहितं, अत इति उत्पत्तिलयाधिष्ठातृदेवानामपि बन्धविमोको भगवदर्थक्रियातो जायते तत एव हेतोरत्रापि केशबन्धः क्रियया विस्रंसितो जात इत्यर्थः, "स्वर्गे तपोह"मिति वाक्ये उत्पत्तिलयकर्तॄणां बहुत्वमुक्तमतः केशानामपीति बहुवचनमुक्तं, ब्रह्मादीनामपि भक्तानामेव मोक्ष इति निबन्धे व्यवस्थापितम् ॥१०॥ सोज्ज्वलेति उज्ज्वलादिशब्दा गुणवाचका अपि, अत उज्ज्वलवर्णसहितेत्यर्थः, सोपाधिकमिति पुत्रत्वेन ज्ञानं रूपप्रकरणोक्तमित्यर्थः, निरुपाधिकमिति ज्ञानप्रकरणोक्तमित्यर्थः, व्याख्याने व्यामोहितवानिति भगवानितिशेषः, इदमपीति रोदनमित्यर्थः, नमित्यनेन परामृष्टं पूर्वोक्तं सितं प्रथमं व्यामोहकमितिभावः, अञ्जन्मषिणीत्यत्र अञ्जन्ती मषी ययोरितिविग्रहः, अञ्जन्तीत्यत्र करणस्य कर्तृत्वविवक्षया शतृप्रत्ययः, अत एवेति अक्ष्णोर्मारणसाधनीभूतरजोगुणयुक्तत्वाद् दर्शने तस्या अन्यथाभावः सम्पद्येतात एव हेतोरित्यर्थः, भक्तिर्वा भवेदिति धूलिधूसरितश्रमयुक्तलितचरणारविन्ददर्शने स्नेहभरेणाङ्कमेवारोहयेदितिभावः, त्रिभिर्धर्मैरिति पूर्वोक्तं सितमेतच्छ्लोकोक्तं रोदनं भयं चेत्यर्थः, नातः परमुत्थास्यतीति पूर्वं ज्ञानप्रकरणे सर्वात्मभावावधिस्नेहो जनितस्ततो मोहिता सर्वात्मभावं न प्राप्स्यति किन्तु रूपप्रकरणसम्पादितस्वविषयकाध्यासरहितपुत्रत्वोपाधिकस्नेह एव पर्यवसिता भविष्यतीतिभावः, कापि स्नेहकलेति निरुपधिस्नेहांशः कोप्यग्रे न निरूपित इत्यर्थः, अग्रिमवाक्येषु निरुपधिभाव उक्त इत्याशङ्क्य समाहितं अनिष्टेति, अनिष्टानां मारयिष्यामीत्यादिवाक्यानामागूरणानि कथनानीत्यर्थः ॥ ११ ॥

कृतागसं तं प्ररुदन्तमित्यस्य विवृतौ नामत्यन्तं व्यामोहितवानिति भगवायोजना। निनिक्षेपः, भगवांस्तां आसक्तिन्यूनतासम्पादनेन व्यामोहितवानित्यर्थः, १०-९-११ यथात्र उत्तरलीलास्विति श्रीयशोदानयनगोचरदेशतोतिरिक्तदेशसम्बन्धिन्यो या गोचारणादिलीलास्तास्वित्यर्थः, अन्यथेत्यादि यदि मोहं कृत्वासक्तिन्यूनतां न सम्पादयेत् तदा परमासक्तिवशाद् भगवन्तं स्वनिकट एव स्थापयेत्, तथा सति भगवान् व्रजसुन्दरीणां मनोरथपूरणमयीं लीलां कथं कुर्यात्, अतो भगवान् स्वमातुः स्वस्मिन्नासक्तिन्यूनतां सम्पादितवान्, तदा मातृदूरस्थित्या शृङ्गारलीलामौकर्यमभूदितिभावः, तदेतदुक्तं अग्रिमकार्ये प्रतिबन्धिकैव स्यादिति ॥ ११ ॥

कृतागसं तमित्यत्र, तच्चासुराणां मोहाय सतामपि च कुत्रचिदिति का०
कारिकार्थः । तद् रोदनादिकमासुराणां मोहाय क्वचित् सतामपि मोहाय, तथा
१०-९-११ च प्रथमस्कन्धे कुन्तीवाक्यं "सा मां विमोहयति भीरपि यद् बिभेती"ति ।

त्यक्त्वा यष्टिमित्यत्र अनेनेति पूर्वमात्तयष्टिकथनेनात्र यष्टित्यागकथनेन चानयन-
लेखः । मपि लक्षितमेवेत्यर्थः, भगवद्धर्मानपीति भयादीनित्यर्थः, अनुपदोक्त-
१०-९-१२ स्यैव विवरणमिदम् ॥१२॥

दाम्नातद्वीर्यकोविदेत्यस्य विवृतौ पूतनातृणावर्तादयो मारिताः कोस्या
योजना । मारणे प्रयास इतीति इदमत्र हार्दं, न ह्यत्र श्रीयशोदाया अपराधवशान्
१०-९-१२ मारणयोग्यता निरूप्यते अपि तु भगवतो वीर्यस्वरूपमुच्यते पूतनातृणा-
वर्तादयो मारिता इति, कोस्या मारणे प्रयास इति तु वीर्यकोविदानां शुकादीनां
ज्ञानं, इह तु "अतद्वीर्यकोविदे"त्युक्त्या एतादृग् ज्ञानं श्रीयशोदाया नाभूदित्युक्तं, वीर्यज्ञाने
तु भयं स्यात् पूतनातृणावर्तादयो मारिता मामपि मारयेदिति, तथा सति बाललीलैव न
स्यात् भयस्य प्रतिबन्धकत्वात्, अत एव तादृगैश्वर्यख्यापिकां लीलां कृत्वापि माहात्म्यज्ञानं
तिरोभावयति "वैष्णवीं व्यतनोन् मायां प्रजास्नेहमयीं विभु"रितिवाक्यात्, प्रकृतेप्य-
तद्वीर्यकोविदैव प्रभुणा कृता न तु माहात्म्यज्ञानमुत्पादितं, तथा सति बन्धनमेव न कुर्यात्,
'पूतनातृणावर्तादयो मारिताः कोस्या मारणे प्रयास' इति तु भयस्वरूपं विवृतं, यदि महिम-
ज्ञानं स्यात् तदा वीर्यज्ञानेन एतादृशं भयं स्यादिति, अतद्वीर्यकोविदात्वोक्त्या तु भयं
नाभूदित्युक्तं, तत् तु भगवतैव बाललीलाचिकीर्षुणा तथा कृतमिति अतद्वीर्यकोविदात्वं
भूषणाय न तु दूषणायेतिज्ञेयं, अत्र प्रसङ्गे सुबोधिन्यां 'यथा पामरा अनिष्टागूरणं कुर्वन्ती'-
त्यादिकथनं 'मनोदुष्टे'त्यादिकथनं 'शुकोपि तां दूषयन्निवे'त्यादिकथनं आध्यात्मिकपक्षेण
पुष्टिभक्तानां शिक्षार्थमिति ज्ञेयं, तत्र मूलं तु 'दाम्नातद्वीर्यकोविदे'त्यादिशुकोक्ता निन्दा, यत्र
श्रीयशोदायाः भगवत्यन्यथादृष्टौ एतादृशी निन्दा तत्रान्यस्य का वार्तेतिकैमुत्यद्योतनार्थं
एतावान् व्याख्याविस्तारः, एतावता भगवति अन्यथादृष्टिर्न कार्या अपि तु महिमज्ञानेन
स्नेहपूर्वकं सेवैव कार्येत्युपदेशः फलितः, इदं त्ववधेयं, इह भगवत्स्वरूपमाहात्म्यविचारेण
तदजानता मातृचरणानां निन्दा, स्वरूपज्ञानं तु मर्यादायां, श्रीयशोदायास्तु शुद्धपुष्टि-
मार्गीयत्वात् भगवद्बन्धनं परमोत्कर्षाधायकं, अत एव "कृष्णाधीना तु मर्यादा स्वाधीना
पुष्टिरुच्यते" इति तत्त्वदीपे पुष्टिभक्तिलक्षणमुक्तं, "यथा दामोदरलीलायां" इति व्या-
ख्यातं च, वेणुगीताध्याये च "दामोदराधरसुधामपि गोपिकाना"मित्यस्य विवृतौ "भगवतो
गोपिकाधीनत्वं सूचित"मित्यनेन च परमोत्कर्ष एव प्रतिपादितः, अत एवाग्रे शुकोपि
"नेमं विरिञ्चो न भवो न श्रीरप्यङ्गसंश्रया" इत्यादिना श्रीयशोदायाः परममहिमानं

प्रदर्श्य पुष्टिभक्तिमार्गे प्रस्तोष्यति, तथा चाध्यात्मिकपक्षे निन्दामुक्त्वाधिदैविकपक्षे स्तुतिरेवेति शुकस्य तद्वाक्यव्याख्यातुर्भगवतः सुबोधिनीकारस्य निगूढ आशयो विद्वद्भिर्भावनीयः, आध्यात्मिकपक्षे वस्तुविचारो मर्यादया, आधिदैविकपक्षस्तु लीलाप्रधानो वस्त्वनुभवसाधकः पुष्टिमार्गेणेतिविवेकः ॥१२॥

न चान्तरित्यत्र न कस्मादपीति भगवतोन्तः कस्याप्यभावात् किञ्चिन्निरूपिताऽन्तस्त्वयुक्तो भगवान् नेत्यर्थः, मूले अन्तरादिशब्दा भावप्रधाना ज्ञेयाः, ननु
१०-९-१३ यथा गृहस्थितैर्भित्त्यादिभिर्गृहमर्धं परिच्छिद्यते तथा भगवत्स्थितैर्हस्तपादादिभिर्भगवत्परिच्छेदे तन्निरूपितमन्तस्त्वं सिद्धमेवेत्यत आहुः निरवयवत्वाच्चेति, हस्तादिभावापन्नं स्वरूपमेव न त्ववयवावयविभावस्तत्रेत्यर्थः, आधारत्वे स्थिति तुरप्यर्थे तदाप्यन्तस्त्वं नास्तीत्यर्थः, नन्वाधेयनिरूपितमन्तस्त्वं आधारस्य जायत इत्याशङ्क्य नायं नियम इत्याशयेनाहुः रूपादिष्विति, फले बीजनिरूपितान्तस्त्ववद् रूपनिरूपितमन्तस्त्वं नास्ति किन्त्वन्तर्बहिर्व्याप्तं रूपमस्ति, तन्निरूपितान्तस्त्वे बहीरूपाभावात् फलरूपः पदार्थोऽदृश्यः स्यादित्यर्थः, अनिरूप्यस्येति देशादिभिरितिशेषः, सर्वत्रेति पूर्वापरभावस्यैव विशेषतो व्यवहार्यत्वात् स एवोक्त इत्यर्थः, स्वरूपमपीति बहिष्ट्वादिकं भगवानेवेत्यर्थः, जगत्पदेन प्रमाणमप्युक्तमित्याहुः किञ्चेति, जायते गच्छति चेति, तथा च जायते इति जः बाहुलकादनुपपदेपि डः गच्छतीति गत् क्विबन्तं, जश्चासौ गच्चेतिविग्रहः, न गच्छेदिति लीनं न भवेदित्यर्थः, यदीति जगतः सत्ता न स्यादित्यर्थः, विवक्षितधर्मवत्त्वादिति अस्तिभातीत्यादयो भगवद्धर्मा एव जगति प्रतीयन्त इतिभावः ॥ १३ ॥

न चान्तर्न बहिरित्यस्य विवृतौ चकारादित्यादि चकारात् स शब्दोऽपि योजना। भगवति न प्रवर्तत इत्युक्तमित्यन्वयः, अन्तःशब्दव्यवहार्यं
१०-९-१३ आकाश इति अन्तस्त्वबहिष्ट्वव्यवहारस्याकाशाधीनत्वादन्तःशब्दव्यवहार्यत्वमाकाशे, अतः स शब्दोपीति अन्तःशब्दोपीत्यर्थः, न चान्तर्न बहिरित्यनेनान्तस्त्वनिषेधादन्तःशब्दव्यवहार्यत्वमाकाशे, अतः स अन्तःशब्दोपि न भगवति प्रवर्तत इत्यर्थः, आधारत्वे स्थित्यादि "सेतुर्विधरण" इतिश्रुतेः सर्वाधारत्वं यद्यपि भगवतस्तथापि भगवति सर्वमस्तीति वक्तुं युक्तं न तु भगवतः अन्तस्त्वमस्ति, तत्र दृष्टान्तः रूपादिष्वित्यादि, घटादीनां रूपाधारत्वेपि न घटान्तर्वर्ति रूपं, तथा सत्यदृश्यः स्यादिति रूपस्य घटान्तर्वर्तित्वे चक्षुरग्राह्यत्वे नीरूपद्रव्यस्य चाक्षुषत्वं न स्यात्, न हि फलान्तर्वर्तीनि बीजानि फलग्रहणे चक्षुर्ग्राह्याणि भवन्ति, एवं घटान्तर्वर्ति रूपमपि चक्षुरग्राह्यं स्यात्, अत आधारत्वेपि अन्तर्वर्तित्वं न वक्तुं शक्यमतो भगवतो जगदाधारत्वेपि न भगवदन्तर्जगदित्यर्थः, पूर्वापरं बहिश्चान्तरित्यस्य विवृतौ पूर्वभावाभावात् न भवेदिति भगवतः

पूर्वभावो यदि जगत् प्रति न स्यात् तदा भगवतः कारणत्वाभावाज् जगन् न भवेदित्यर्थः, परम्भावाभाव इति यदि भगवान् जगतः परो न स्यात् तदा जगत् न गच्छेत्, कुत्र गच्छेदित्यर्थः, एवं सति जायते गच्छतीतिव्युत्पत्त्यभावे जगत्त्वमेव न स्यादिति हार्दम् ॥१३॥

अधोक्षजमित्यत्र अतिप्राकृतेति विचाररहितेत्यर्थः, स्वाश्रयत्वेनेति पादयो-
लेखः । राश्रयः अग्निरूपत्वान् मुखस्य चाश्रय इति आद्यन्ताश्रयत्वात् तत्र बन्धन-
१०-९-१४ मित्यर्थः ॥ १४ ॥

तद्दामेत्यत्र पूर्वापरयोरिति दोषद्वयस्यैव प्रदर्शितत्वादन्तर्बहिर्भाव एव प्रतीतो न
लेखः । तु पूर्वापरभाव इतिभावः, केनापि धर्मेणेति मानुषत्वेन धर्मेण व्यापकत्वाद्
१०-९-१५ भिन्नेनेतिज्ञापनाय द्व्यङ्गुलन्यूनतां सम्पाद्य पश्चाद् बन्धनं सम्पादितवान्,
क्रोडीकृतस्य व्यापकाद् भेदे पूर्वमेव बन्धनं जातं स्यादितिभावः, टिप्पण्यां यथा जगत्कर्तृत्वादेरिति ईश्वरस्य धर्मद्वयं जगत्कर्तृत्वादिकं कृपा च पुष्टिभक्तानां धर्मद्वयं भगवन्नियामकत्वं दास्यं च, तथा च यथेश्वरस्य धर्मद्वयमध्ये जगत्कर्तृत्वादेर्न भक्तवश्यतापादकत्वं किन्तु भगवत्पौरुषरूपत्वं तथा भक्तानामपि धर्मद्वयमध्ये एतद् भगवन्नियामकत्वं न भगवन्नियम्यतापादकं किन्त्वतिपौरुषरूपमित्यर्थः ॥१५॥

तद् दाम बध्यमानस्येत्यत्र रज्जुस्थूलतायामपि नोदरस्थौल्यमिति भगव-
योजना । दुदरस्य तु न स्थौल्यं, नन्वत्र किं प्रमाणं तत्राहुः प्रतिबिम्बादौ तथोप-
१०-९-१६ लब्धेरिति, श्रीयशोदासदने वर्तमानानि यानि दर्पणमणिस्तम्भादीनि तत्र
भगवत्प्रतिबिम्बोपलब्धावपि न भगवदुदरस्थौल्योपलब्धिरित्यर्थः ॥१६॥

सुबोधिन्यां, एवमित्यत्र ततो रज्जूनामित्यादिना आसीदित्यन्तेन विस्मित-
लेखः । पदार्थो विवृतः, विस्मिता गतगर्वेत्यर्थः ॥१७॥ स्वमातुरित्यस्या-
१०-९-१७-२२ भासे तादृशदुष्टेष्विति दोषारोपयुक्तेष्वितिज्ञेयं, सद्बुद्ध्येति सतां
बुद्ध्या अयुक्तं सोपधिस्नेहवद् वश्यत्वमित्यर्थः, स्वमातुरित्यत्र कृष्णपदार्थकथने धर्मरूपानन्दस्य विद्यमानत्वात् तदभावरूपदुःखाननुभवः आनन्दरूपत्वाच्च दुःखितानामसमक्षः, एतस्यैव विवरणं परदुःखमपीति, स्वस्यानन्दरूपत्वात् स्वसाक्षात्कारे दुःखमेव गच्छतीति स्वयं दुःखं न पश्यति सूर्यस्तम इवेत्यर्थः ॥१८॥ एवं सन्दर्शितेत्यत्र ननु भक्त्या चेदिति भक्तवश्यतेतिपदे अक्षरार्थोऽयं भक्तत्वे सति वश्यः, भक्तत्वं भक्तिरेवेति भक्त्या वश्यत्वकथनेन तथा धर्मधर्मिणामुपमर्द उक्त इतिभावः ॥ १९ ॥ नेमं विरिंच्य इत्यत्र न तु केनचिदिति पूर्वमितिशेषः, खेदास्त्वित्यादि अन्तःकरणधर्मस्य खेदस्य गात्रे कथनेनान्तर्बहिः खेदः पूर्वं निरूपितः, तत्र ज्ञानदानेनान्तःखेदनिवृत्तिः, विदेहकैवल्यदानेन देहाभावाद् बहिःखेदनिवृत्तिरितिद्वयं निरूपितम् ॥२०॥ नायं सुखाप इत्यत्र

न तु भक्तानामिति कदाचिद् भक्तिं विनापि सेवामात्रेण भक्ता भवन्ति तेषां न सुखाप इत्यर्थः ॥२१॥ कृष्णास्त्वित्यत्र पूर्वसम्बन्धमिति पूर्वासां सम्बन्धं गोपिकानां कासाञ्चिदपि गेहे गमनमित्यर्थः ॥२२॥

कृष्णांस्तु गृहकृत्येष्वित्यत्र सखिशब्दवाच्यत्वादिति अर्जुनस्य सखित्वात्
योजना। तद्वाचकार्जुनपदवाच्यौ यमलार्जुनावित्यर्थः, तथा च स्वभक्तसखा-
१०-९-२२-२३ र्जुननामस्मरणेन तयोरुपरि महती भगवत्कृपा जातेतिभावः ॥२२॥
नलोतिसुन्दरः सोपि कुब्जतुल्य इति यस्य नलकूबरस्य परमसुन्दरस्याग्रे नलोपि सुन्दरत्वेन प्रसिद्धोपि कुब्जतुल्य इत्यर्थः ॥२३॥

इति नवमोध्यायः।

दशमोध्यायः।

दशमाध्याये पूर्वानुवादे भक्तिरुक्तेति यच्छृण्वतो भक्तिर्भवति तादृशं चरित्रमुक्त-
लेखः। मित्यर्थः, कृष्णेति कृष्णसेवका नारदादयो दर्शनमात्रेण मोचका इति
१०-१०-० तद्वाक्यान् मोचने तेषु स्वकृपाबोधनं तत्सख्ये हेतुरित्यर्थः, षड्गुण इति
षड् गुणा यस्येत्यर्थः, तत्र हेतुः गुणानामिति, तत्रापि हेतुः स एव हीति, अहिकुण्डलादिन्यायत्रयेपि भगवत एव गुणरूपत्वादित्यर्थः, वैराग्यमिति यत एतयोरविनाशि वैराग्यं शापाज् जातमित्यर्थः, वैराग्यदानेन नारदे वैराग्यसिद्धौ "सेवकास्तादृशा यदी"ति न्यायेन भगवत्यपि सिद्धमितिभावः, अपूर्वत्वादिति शापेन मोक्षस्याश्रुतपूर्वत्वादित्यर्थः॥

दशमाध्यायार्थनिरूपणकारिकासु वैराग्यं भगवद्धर्मः षड्गुण इति अस्मिन्नध्याये
योजना। वैराग्यं भगवद्धर्मो निरूप्यते सोपि भगवदैश्वर्यादिषड्गुणवानित्यर्थः,
१०-१०-० तदेतत् स्पष्टयन्ति गुणानां भगवत्त्वायेत्यनेन, वैराग्ये कारणद्वयमाहुः
भगवद्वाक्यतो भवेदित्यारभ्य न निवर्तेत केनचिदित्यन्तेन, भगवद्वाक्यत इति वरादिरूपादित्यर्थः, यद्वाक्यं केनचिदपि विशेषतो न निवर्तेत तद्वाक्याच् च वैराग्यं भवेत् यथा नारदवाक्यात् शापरूपात्, प्रकृते तदेतत् स्फुटयन्ति तादृशं शापरूपमित्यनेन।

दशमाध्याये एवमिति का० ७३ः। भक्तिरुक्तेति यच् छृण्वतो भक्तिर्भवति
कारिकार्थः। तादृशं चरित्रमुक्तमित्यर्थः, कृष्णसेवकसख्यस्य हेतुरिति "यच्छृण्वतः"
१०-१०-० कृष्णसेवकसख्यं भवति तादृशं यमलार्जुनभङ्गचरित्रमित्यर्थः, नलकूबरमणि-

ग्रीवयोर्भगवद्दर्शने कृष्णसेवकनारदकृपाहेतुकत्वश्रवणात् कृष्णसेवकमाहात्म्यं भवेदितिभावः, वैराग्यमिति का० ७४ ३/४ । अत्र वैराग्यात्मको भगवद्धर्मः षड्गुणः षड्गुणाः यस्य तादृशो निरूप्यते, अत्राध्याये "शापोद्यमस्तथा हेतु"रिति वक्ष्यमाणकारिकोक्तषडर्थनिरूपणादितिभावः, तत्र हेतुर्गुणानां भगवत्त्वायेति, तत्रापि हेतुः स एव हीति, यतः कारणात् स भगवानेव गुणरूपेणाभवत् आविर्भूतः, अतो गुणानामपि भगवत्त्वबोधनाय अत्राध्याये षड्भिः प्रकरणैः षड्गुणो वैराग्यरूपो भगवद्धर्मो निरूप्यत इत्यर्थः, वैराग्यमित्यादि का० ७५ ३/४, ७६ ३/४ । अत्र नलकूबरमणिग्रीवयोरनिवर्त्यवैराग्यजनकं शापरूपं नारदवाक्यं भगवद्वाक्यमेव ज्ञेयं, तथा च भगवतो नारदद्वारा वैराग्यदातृत्वाद् भगवत्यपि वैराग्यगुणः सिद्ध इतिभावः, यद्वाक्यं केनचिदपि न निवर्त्तते तादृशं शापरूपं भक्तानामेव वाक्यं, तद्वाक्यं भक्तद्वारा भगवद्वाक्यमेव, अतो मोक्षावधिः शाप इत्यर्थः, अत्र षट् प्रकरणानि विभजन्ते शापोद्यम इति, का० ७७ ३/४, ७८ ३/४ । एवं द्विचत्वारिंशच्छ्लोकैः षट् प्रकरणानि, प्रथमश्लोकेन प्रश्नश्चेति त्रिचत्वारिंशत्, अपूर्वत्वादिति का० ७९ ३/४ । शापेन मोक्षस्यापूर्वत्वाच्छ्रोतुमिच्छा, तेन हेतुना "कथ्यतां भगवन्नेतत् तयोः शापस्य कारण"मिति परीक्षितः प्रश्नः, स्वस्य परीक्षितोपि तादृशत्वेन ब्राह्मणशप्तत्वेन तद्वत् मोक्षाशयापि प्रश्न इत्यर्थः ॥७९ ३/४॥

लेखः । वारुणीमित्यस्याभासे सदुष्टेति दुष्टं दोषः भावे क्तः दोषसहितां क्रियामित्यर्थः, व्याख्याने सामीप्यसप्तमीति प्रक्रियायां सामीपिकमप्याधारमुक्त्वा आधार-
१०-१०-२ श्चतुर्धोक्तः, नद्यामास्ते इत्युदाहरणं चोक्तं, तत्पक्षे 'गङ्गायां घोष' इत्यत्रापि न लक्षणेति ज्ञेयम् ॥ २ ॥

योजना । रुद्रस्यानुचरावित्यस्य विवृतौ पश्चादेव चलनस्योचितत्वादिति अनुचरपदतात्पर्यमिदं, अनु पश्चात् चरतीत्यनुचर इतिव्युत्पत्त्या रुद्रचलनानुचलन-
१०-१०-२ मुचितं, तथा च "वेदः शिवः शिवो वेद" इतिश्रुतेः शिवस्य वेदरूपत्वात् तदनुचरैर्वेदानुकूलमेव व्यवहर्त्तव्यं तथाकरणाभावादनुचितत्वं प्रदर्शितं, योगिनां भगवच्चिन्तनस्थान इति "नारदाय प्रवोचन्त"मितिवाक्यात् ॥ २ ॥

कारिकार्थः । रुद्रस्यानुचरौ भूत्वेत्यादीनां षण्णां श्लोकानां प्रत्येकमर्थानाहुरुन्मादश्चेत्यादि, का० ८० ३/४, ८१ ३/४ । नलकूबरमणिग्रीवयोरुन्मादप्रमादनिन्दिताचरणानि त्रिभिः
१०-१०-२ श्लोकैः क्रमेण निरूपितानि, महत्स्वपि नारदादिष्वपि तथाविधधार्ष्ट्यसिद्ध्यर्थमिति पूर्वेणान्वयः, चतुर्थश्लोकार्थमाहुर्महतां दृग्गिरिति, महतां नारदानां दृशिर्दर्शनं, कर्तरि षष्ठी नारदकर्तृकं नलकूबरादिकर्मकं दर्शनमित्यर्थः, तदुक्तं "अपश्यन् नारदो देवा"विति, "तं दृष्ट्वा व्रीडिता देव्य" इति श्लोकार्थमाहुर्धाष्ट्र्यं तयोर्न सङ्गस्येति

का०/८१३॥ देवाङ्गनानां नारदे धार्ष्ट्यं नेत्यर्थः, ततश्चोद्यम इति "तौ दृष्ट्वे"त्यनेनं शापोपक्रम इत्यर्थः ॥८१३॥

यदृच्छयेत्यत्र देवानामिति सर्वैर्नारदस्य सम्मानं नमस्कारादिना, तदभावो देवानां
लेखः। न सम्भवत्यतो मत्ताविति ज्ञातवानित्यर्थः ॥५॥ तं दृष्ट्वेत्यत्र कामोद्-
१०-१०-५-७ बोधेनेति अनिष्टजननप्रकारकथनं, धान्येन धनमितिवदभेदे तृतीया ॥६॥
तौ दृष्ट्वेत्यत्र कर्माधिकारीति कर्मभिर्निन्दितैरधिकारिणो जन्तोः फलं स्थावरता तस्य भावना उत्पादना कर्मणा फलोत्पत्तेः पूर्वमेवेत्यर्थः, ननु विधिसम्बन्धाभावे फलासम्भव इत्याशङ्क्याहुः महापुरुषेति महापुरुषदृष्ट्यैव फलमुद्बुद्धं नातो विध्यपेक्षेतिभावः ॥७॥

न ह्यन्य इत्यस्याभासे दोषस्येति श्रीमदस्येत्यर्थः, एतस्य तदुभयाजनकत्वं द्वादशाना-
लेखः। मित्यर्थः, तत्र बुद्धिभ्रंशद्वारा तदजनकत्वमेतच्छ्लोकार्थः, दोषान्तरद्वारा
१०-१०-८ तदजनकत्वमग्रिमाणामर्थ इतिविभागः, श्रीमदे एतदुभयाजनकत्वं शाप-
हेतुतावच्छेदकमतः शापहेतुर्द्वादशभिरिति पूर्वोक्तेन न विरोधः, सद्बुद्धिरिति बुद्धिपदेनान्तःकरणं बुद्धिः सती ज्ञानजनिका नोत्पद्यते इत्यर्थः, तदाहेति सत्याबुद्धेरनुत्पादनं भ्रंशपदेनाहेत्यर्थः, बुद्धेः सतीत्वे चित्ताश्रितज्ञानजननात् तस्याश्रितस्य भवनात् ऊर्ध्वभावः, असतीत्वे तु तस्या मनोरूपत्वभवनाद् भ्रंशः अधःपात एवेति भावः, बुद्धिभ्रंशहेतुरिति तथा च मूले बुद्धिं भ्रंशयतीति बुद्धिभ्रंश इतिविग्रहः, कर्मण्युपपदे अण्, सत्याबुद्धेर्ज्ञानजनकत्वे प्रमाणमाहुः "सत्त्वात् सञ्जायते" इति, तथा च सत्त्वकार्यस्य ज्ञानस्याभावादव्यभिचरितकारणस्य सत्त्वस्याभावोनुमेय इतिभावः, तस्येति चित्ताश्रितस्य ज्ञानस्य, त्रिविधं बाधकं जनने प्रतिबन्धकमतो बुद्धिभ्रंशकमित्यर्थः, गुणा इति ज्ञानस्य गुणा विषयाः, तथा च विरुद्धा निषिद्धा विषयाश्चित्ताश्रितज्ञानप्रतिबन्धका इत्यर्थः, विषय भोगे स्त्री मुख्येति मूले स्त्रीग्रहणं, आश्रयस्य चित्तस्य नाशकं द्यूतं, द्यूतेनान्तःकरणाशुद्ध्या तस्य चित्तत्वं नश्यतीत्यर्थः, आश्रये चित्ते यथार्थज्ञानविरोध्यन्यत् ज्ञानं जनयत्यासवः, मादं मत्यन्यदेव भासत इत्यर्थः, तथा च श्रीमदेन त्रिविधबाधकजननाद् बुद्धिः सती ज्ञानजनिका नोत्पद्यते, बुद्धेर्ज्ञानजननरूपसतीत्वं न भवतीति चित्तत्वरूपोर्ध्वभावान् मनस्त्वरूपाधःपातलक्षणो भ्रंशो भवतीत्यर्थः, तथा च बुद्ध्यभावान् न सन्मार्गसत्सङ्गाविति भावः, मनोबुद्धिश्चितमितिक्रमः अहङ्कारस्त्वप्यनुस्यूतः, एवमन्तःकरणचतुष्टयं ज्ञेयं, दोषसंसर्गरूपादिति भवति तथान्येन न भवतीतिशेषः, आभिजात्यादेरित्यस्याभासमाहुः अन्य इति, विद्यामद आन्तरो दोषः आभिजनो मदो बाह्यदोषः तेष्वप्याधिक्येति तेषु त्रिष्वपि मध्ये आधिक्यमध्यापकः, स्त्रीणामितिशेषः ॥८॥

१ मे१।

न ह्यन्यो जुषतो जोष्यानित्यत्र विद्यामद इति का० ८४$\frac{3}{4}$।

कारिकार्थः। न ह्यन्यो जुषतो जोष्यानित्यत्र विद्यामद इति का० ८४$\frac{3}{4}$।

कारिकार्थः। हन्यन्ते इत्यस्याभासे दोषान्तराण्याहेति अजितात्मपदस्य सर्वपापकर्तृत्वेन व्याः

लेखः। चिख्यासितत्वादत्र बहुवचनं, स्वेष्टसाधनतेति इदमिष्टमिदमनिष्टमिति

१०-१०-९-१९ विवेकवतां न तु मत्तानामित्यर्थः, अत इदमिति तथा च वस्तुतो नश्वरमपि शरीरमजरामृत्यु, एवं प्रकारेण देहं मन्यमानैरिति मूलेऽन्वयः॥९॥ देव-संज्ञितमित्यत्र प्रकृतेपि तदस्तीति अनुक्तमपि हिंसनं श्रीमदस्य हिंसाव्यभिचारादत्रा-प्यस्तीति ज्ञेयमित्यर्थः, अनेनेति यथा देहार्थकत्वाद् भूतद्रोहस्य तत्कर्तुः स्वार्थाज्ञानं तथा स्त्रीसेवाया अपि देहार्थकत्वात् तत्कर्तुरपि स्वार्थाज्ञानमिति इत्यादिपदाभावेपि विम्बप्रति-विम्बभावेन ज्ञापितमित्यर्थः ॥१०॥ देहः किमित्यत्र नित्यप्रलयपक्षमाश्रित्याहुः प्रत्यहं चेति, वैषयिकेति क्रेता बन्दीकर्ता वा तद्देहं स्वकीयं मत्वा तद्विषयानन्नवस्त्रादींस्तस्मै ददातीत्यर्थः ॥११॥ आत्मौपम्येनेत्यत्र आत्मेति इदमर्थकथनं, विग्रहस्तु आत्मनः औपम्यं यत्रेति, तादृशेन ज्ञानेनेक्षत इत्यत्र प्रकारता तृतीयार्थः, घटत्वेन जानातीतिवत्, औपम्यमिति स्वार्थे ष्यञ् ॥१३॥ नित्यमित्यस्याभासमाहुः किञ्च मोक्षे इति, पूर्वश्लोके साङ्ख्यप्रकार उक्त इत्याशयेनाहुः यथा साङ्ख्ये इति, अहङ्काराभावः पूर्वश्लोके उक्त इतिशेषः, नित्यमित्यत्र तद्धेतुभूता तृष्णेति भोगहेतुभूता बुभुक्षेत्यर्थः ॥१६॥ साधूना-मित्यत्र मूले विषमचित्तपदाभावेप्युपेक्ष्यैरितिपदेन तत्प्राप्तिरिति व्युत्पादयन्ति सम-चित्तानामिति समचित्तोपेक्ष्यत्वकथनेन विषमचित्तत्वमुक्तमित्यर्थः, धनस्तम्भैरितिपद-मेतत्त्रयकार्यत्वेनोक्तमित्याहुः अत इति ॥१८॥ तदहं मत्तयोरितिश्लोकस्यार्थमाहुः अतः श्रीमदेति, अतो दोषत्रयमिति स्त्रैणत्वमजितात्मत्वे हेतुः मत्तत्वं श्रीमदान्धत्वं च तमसि मदे च हेतुः, अतो दोषत्रयमेव पर्यवसन्नमितिभावः ॥१९॥

यदिमावित्यत्र ज्ञाननाश इति "अत्यन्तनिन्दितै"रित्यत्र बहुवचनस्य त्रित्वे

लेखः। पर्यवसानादत्र तमो मदः अजितेन्द्रियत्वं चेति दोषत्रयमुक्तं, तेषां भोगः

१०-१०-२० क्रमेणोक्तः, इदं च कर्मफलं दुःखं शीघ्रमनिवृत्तिश्च शापफलं दुःखाभावे सावशेषे कर्मणि वा तादृशजन्मनिवृत्तौ कर्मणां प्ररोहस्वभावत्वाज् जन्मान्तरमेव भवेन् न तु मोक्ष इत्यनुग्रहार्थं शापद्वयमुक्तवानितिभावः, इदं पञ्चकमपि वृक्षत्वे भवति इति तदुक्तमितिभावः, कर्मणा स्थावरत्वमात्रमुक्तमिति वने मालत्यादिवृक्षत्वमेव स्यादतः शापेन व्रजवृक्षत्वं सम्पाद्य गवां छायाजननेन दुःखसहनं नन्दाभिज्ञापकत्वेन चिरस्था-यित्वं च सम्पादितवांस्तेन भोगावशिष्टदोषांशग्रहणरूपोनुग्रहस्तेन वासुदेवसान्निध्यमिति-भावः, वृक्षत्वे इति महावृक्षत्व इत्यर्थः, ननु कर्मणैवेति महावृक्षोपि स्थावर एवेति कर्मणा-पीदं सम्भवतीति कर्मणैवेदमपि साधनीयं प्रसादेन किं, प्रसादो हि कर्मासाध्यसाधकों

वाच्य इत्यर्थः, स्वधर्मेति उद्रिक्तसत्त्वस्य मदंशस्य धर्मः स्मृतिस्तदाविर्भाव इत्यर्थः, परेति एतेषां स्वीकारोवगणनेत्यर्थः, तथा च दोषाननुलक्षीकृत्य तानवगणय्य ग्रहणमिति यौगिकार्थः सम्पन्न इतिभावः, तदीयदोष इति कर्मणां प्ररोहस्वभावत्वाद् भोगे जातेपि यावानंशोवशिष्टस्तावानस्माभिर्गृहीतोऽवगणित इत्यर्थः ॥२०॥

"यदिमौ लोकपालस्ये"त्यादीनां त्रयाणां श्लोकानां प्रत्येकं वाक्यार्थानाहुरर्धेन
कारिकार्थः। दोषानुवाद इति का० ८५⅔। अतोर्हतः स्थावरतामित्यत्र ज्ञान-
१०-१०-२०-२१ नाश इति का०८६⅓।"तदहं मत्तयोर्माध्व्ये"तिश्लोके तमो मदः अजिते-
न्द्रियत्वं चेतिदोषत्रयमुक्तं, तत्र तमःकार्यं ज्ञाननाशः मदकार्यं क्रियानाशः अजिते-
न्द्रियत्वफलं भोगाभावः, एतत् त्रयं कर्मफलं, दुःखं शीघ्रं दुःखानिवृत्तिश्चेति द्वयं शापफलं "वातवर्षातपहिमा"दिसहनेन दुःखं महावृक्षत्वाद् बहुकालस्थित्या शीघ्रमनिवृत्तिश्चेति वृक्षत्वे पञ्च दोषा भवन्तीत्यर्थः ॥८६⅓॥

स एवमुक्त इत्यत्र तद्दोषेति हितार्थं शापदानेपि मनसि क्रोधो जातस्तत्परिहारा-
लेखः। र्थमित्यर्थः, नारायणे क्रोधजयस्य "कामं दहन्ती"त्यनेन द्वितीयस्कन्धे
१०-१०-२३ ब्रह्मणा व्युत्पादितत्वादितिभावः ॥ २३ ॥

योजना। स एव मुक्त इत्यस्य विवृतौ शापदातुः प्रायश्चित्तमिति शापदातुः
१०-१०-२३ नारदस्य प्रायश्चित्तं नारायणाश्रमगमनमित्यर्थः ॥ २३ ॥

देवर्षिर्म इत्यत्र भङ्गानन्तरस्तुत्या स्मृतिर्ज्ञापिता भविष्यति अभङ्गे तु जन्मान्तर-
लेखः। न्यायेन नलकूबरत्वं स्यान् न तु स्तुतिस्तदा स्मृतिर्ज्ञापिता न भवेदिति
१०-१०-२५-२८ भावः, अतस्तावन्तमिति दोषांशमित्यर्थः, धनदांशे इति धनदत्वाद्
धनमदोपि सम्भवति तदंशे इत्यर्थः, तत्रैवेति दोषांशं विहाय भक्त्यंश एवेत्यर्थः, शुष्काविति स्वप्रवेशेन दोषनिवर्तनात् तपसेव शुष्कतां कृत्वेत्यर्थः, स्वाधिदैविकेति दार्वाधिदैविकस्योलूखलस्य भावस्तिर्यग्भवनं तेनेत्यर्थः, तद्विदीर्णमिति मूलं विदीर्णं विधायेत्यर्थः, भृत इति मूलादित्यर्थः ॥ २५ ॥ इत्यन्तरेणेत्यत्र केवलमिति कृष्णत्वेनानन्दमयत्वाद् विज्ञानमयादप्यन्तरापि ययावित्यर्थः, मदानन्देति सत्त्वाद् दोषस्य आनन्दत्वाच् च दुःखस्य निवृत्तिरित्यर्थः ॥२६॥ बालेनेत्यत्र परमेति एतादृशोतिवेपो ययोः स्कन्धादीनां वर्तते इत्यर्थकथनं, विग्रहस्तु परमविक्रमिनयोरिवातिवेपो येषां तादृशाः स्कन्धप्रवालविटपा ययोरिति ॥२७॥ तत्र श्रियेत्यत्र पूर्वं स्फुरच्छब्दस्यावृत्तिरुक्ता ततः पक्षान्तरमाहुः प्रकाश-इति पष्ठ्यन्तं मेयं, भ्रममियेनि पूर्वं नलकूबरत्वेप्यग्निमदस्य तेजो न स्थितमतो भ्रम इत्यर्थः।

स्तुतौ दशभिरित्यादि वृक्षाणां निरिन्द्रियत्वमते शापेन वृक्षत्वेन प्राणा इन्द्रियाणि
लेखः। नष्टा इति पुनः प्राणसम्पादनमिति सङ्गातात्पर्यं प्राणान् बिभ्रति धारय-
१०-१०-२८ न्तीति प्राणभृतस्तादृशैः श्लोकैरित्यर्थः, आध्यात्मिक इति आध्यात्मिक-
त्वे भौतिकत्वे वा सर्वस्मिन् गृह्यमाणे गृहेत, गङ्गास्नाने भौतिकाध्यात्मिकस्पर्शवत्, आधिदैविकग्रहणं तु भक्त्यधीनमतो नाध्यात्मिको न वा भौतिकः किन्त्वाधिदैविकत्वेन सर्वरूप'स्त्वमेकः सर्वभूताना'मिति श्लोकेनोक्तः, तेन ब्रह्मत्वेन सर्वत्र ज्ञानं फलिष्यति "त्वं महा"निति "गृह्यमाणै"रितिश्लोकद्वयेनाध्यात्मिकाधिभौतिककर्तृत्वमुक्तं तेन मुक्तिः फलिष्यतीत्यर्थः, इदं फलद्वयं "तस्मै तुभ्य"मिति "यस्यावतारा" इति च श्लोकद्वयेनोक्तमितिशेषं, वैराग्यनिर्णयमाहुरनेनैवेति, इदमेव सर्वत्वं ज्ञानं चेन् न जनयेत् तदा वैराग्यं कर्तव्यं ब्रह्मत्वेन ज्ञानाभावे सर्वं त्यक्तव्यमित्यर्थः, एतदेव विवृण्वन्ति तदेत्यनेन, ननु षष्ठे श्लोके तु "ज्ञायन्त" इत्यनेन ज्ञानमेव निरूप्यतेतो भक्तिमाहुरिति कथमुक्तमित्याशङ्क्याहुर्भक्तिसिद्ध्यै इति, तु पुनः षष्ठे श्लोके यत् ज्ञानं निरूपितं तत् भक्तिसिद्ध्यै इत्यर्थः, सप्तमार्थमाहुरन्यथेति, अन्यथाभावो मानुषत्वं तच्छङ्काव्यावृत्त्यर्थमित्यर्थः, तदयुक्तमित्यारभ्य नान्यथेत्यन्तेन दशमश्लोकार्थ उक्तः, भक्तिमतामित्यन्तेनाशङ्का, अग्रे समाधानमाहुः भक्तिस्त्विति, तथा च इतीत्यस्यानन्तरं चेदितिशेषो ज्ञेयः, अयं निर्णयो "वाणी गुणानुकथने"इतिश्लोकेन सम्पन्न इत्यर्थः, प्रसङ्गादेकादशस्याप्यर्थमाहुः गुणेति, प्रधानशब्दो भावल्युडन्तत्वपक्षे धर्मवाचकः, तथा च गुणरूपः प्रधानरूपश्च भावो गौणत्वं प्रधानत्वं तद् यस्य तत्त्वमित्यर्थः, तदेकत्र विरुध्यत इति गौणत्वं स्वीकृत्य लीलां कृतवानितिभावः, इदं "दाम्ना चोलूखले बद्ध" इत्यस्य विवरणे स्फुटम् ॥२८॥

कृष्ण कृष्ण इत्यस्याभासे अन्यथेति स्वरूपज्ञानाभावे इत्यर्थः, व्याख्याने,
लेखः। वीप्सातः पक्षान्तरमाहुः कृष्ण इत्यारभ्य तथोक्तमित्यन्तेन, नामरूपे
१०-१०-२९ इति मानुषत्वेन प्रदर्शितं रूपं तद्बुद्ध्या व्यवहार्यमाणं नाम चेत्यर्थः,
तस्मिन् पक्षे इति पुरुषत्वमात्रपक्षविकृतो भवेदतः परत्वमुक्तमित्यर्थः, कार्यस्येति अन्यथात्वे अन्यनिमित्तकत्वे समवायिमात्रस्य मृदादेरिव निमित्तापेक्षया गौणत्वं स्यादितिशेषः, मूलस्वरूपपदस्याग्रे निरूपकत्वार्थोऽपि व्याख्येयस्तमादायेदमुक्तं, निरूपकं निमित्तत्वेन ज्ञापकमित्यर्थः, अवयुत्येति सर्वमेव कदाचिद् व्यक्तं कदाचिदव्यक्तमिति प्रथमः पक्षः,किञ्चिद् व्यक्तं किञ्चिदव्यक्तमित्यवयुत्यानुवादः,अवयुत्यामिश्रीकृत्यानुवाद इत्यर्थः।

स्तुतिश्लोकार्थनिरूपणे द्वयं तस्मादिति यतः अयं भगवानाधिदैविकः अतः तस्मात्
योजना। आधिदैविकात् द्वयं भौतिकाध्यात्मिकरूपं द्वयं जायत उत्पद्यते इत्यर्थः,
१०-१०-२९ ज्ञानभक्ती फलिष्यत इति ब्रह्मत्वेन सर्वत्र ज्ञानं फलिष्यति माहा-

त्म्यज्ञानेन भक्तिः फलिष्यतीत्यर्थः ॥ २९ ॥

स्तुतौ 'कृष्ण कृष्ण महायोगि'न्नित्यादिदशश्लोकार्थान् विचारयन्ति दशभिरिति, का० कारिकार्थः। ८७½। प्राणशब्द इन्द्रियवाची वृक्षाणां निरिन्द्रियत्वमते शापेन वृक्षत्वे प्राणा १०-१०-२९ नष्टा इति पुनः प्राणसम्पादनार्थमिति सङ्ख्यातात्पर्य, प्राणान् बिभ्रति धारयन्तीति प्राणभृतस्तादृशैः श्लोकैरित्यर्थः, ज्ञानेति का० ८७¾। अत्र स्तुतौ द्वयोरपि निर्णय उक्तः, ज्ञाननिर्णयेनैव वैराग्यनिर्णय इत्यग्रिमकारिकायां वक्ष्यन्ति "अनेनैव तु वैराग्य"मित्यादिना, मूलरूप इति का० ८८¾। मूलादिरूपाणि क्रमेण श्लोकत्रयप्रतिपाद्यानि, "कृष्ण कृष्णे"-त्याद्यश्लोके मूलरूपः, जगद्रूपो देहेन्द्रियादिरूपः, मध्यरूपो महत्तत्त्वप्रकृत्यादिरूपः, "गृह्यमाणैस्त्वमग्राह्य" इति चतुर्थश्लोकार्थमाहुर्माहात्म्येति का० ८९¾। आध्यात्मिक इति का० ९०¾। यस्मात् कारणात् सर्वस्मिन् गृह्यमाणेपि पुरुषोत्तमो न गृह्यते ततो हेतोरयं पुरुषोत्तमः आध्यात्मिकरूपः आधिभौतिकरूपश्च न भवति, किन्तु दैविकत्वेन सर्वरूपः स्यात्, तस्मात् पुरुषोत्तमात् द्वयमाध्यात्मिकमाधिभौतिकं च जायते इत्यर्थः, "त्वमेकः सर्वभूताना"मिति द्वितीयश्लोके आधिदैविकत्वेन सर्वरूपत्वमुक्तं, "त्वं महा"निति "गृह्यमाणै"रिति श्लोकद्वयेन आध्यात्मिकाधिभौतिककर्तृत्वमुक्तं, अत इति का० ९१½। "त्वमेक" इति श्लोकोक्तं सर्वरूपत्वं जीवानां ज्ञानं फलिष्यति, श्लोकद्वयोक्तमाध्यात्मिकाधिभौतिककर्तृत्वं च भक्तिं फलिष्यतीत्यर्थः, अत इति का० ९१¾। अतः ज्ञानभक्तिफलनादेव "तस्मै तुभ्य"मिति पञ्चमश्लोके ज्ञानं, "यस्यावतारा"इति षष्ठश्लोके च भक्तिमाहुरित्यर्थः, अध्यायार्थसङ्गतिं दर्शयन्तो वैराग्यनिर्णयमाहुरनेनैवेति का० ९२½। अनेन ज्ञाननिरूपणेनैव वैराग्यं निरूपितं भवतीत्यर्थः, तत्र प्रकारमाहुर्ज्ञानाजनकना यदीति, प्रधत्वेन ज्ञानाभावे सर्वं त्याज्यं, अन्यथा त्यागाभावे विनाशः स्यादित्यर्थः, भक्तिसिद्ध्यै इति भक्तिसिद्ध्यै तु यज् ज्ञानं तत् षष्ठे विनिरूपितं का० ९३½। "यस्यावतारा" इतिश्लोके इत्यर्थः, "स भवान् सर्वलोकस्ये"ति सप्तमश्लोकार्थमाहुरन्यथेति का० ९३¾। "नमः परमकल्याणे"त्यष्टमश्लोकार्थमाहुर्भगवन्तं नमस्कृत्येति, "अनुजानीही"ति नवमश्लोकार्थमाहुर्गमनप्रार्थना कृतेति, ननु तयोर्भक्तत्वेन भगवन्तं परित्यज्य गमनाय प्रार्थनं कथमित्याशङ्कापूर्वकं तत्परिहारमाहुस्तदयुक्तं भक्तिमतामित्यादिना, का० ९४½, ९५½। तदयुक्तं भक्तिमतामित्याशङ्का, अग्रे भक्तिस्तु षड्गुणेत्यादिसमाधानं, तथा च तदयुक्तं भक्तिमतामितीत्यस्यानन्तरं चेदिति शेषग्रन्थो ज्ञेयः, एतेन "वाणी गुणानुकथने" इति दशमश्लोकार्थ उक्तः, भक्तेः षडङ्गान्येतच्छ्लोकोक्तानि कीर्तनश्रवणादीनि, तथा च तादृशभक्तिकरणाय गमनमितिभावः, ननु व्रजेपि भक्तैः सह भक्तिसम्भवे किं परोक्षभजनेनेत्याशङ्क्याहुर्गुणप्रधानेत्यादि, का० ९६½, ९७½। भगवान्

गोकुले भक्तप्राधान्येन स्वगौणभावेन च लीलां करोति, इमौ तु तादृशलीलायामनधिकारिणौ, एकस्यामेव गोकुललीलायां व्रजस्थैः सह गुणभाव एताभ्यां सह प्रधानभावश्च विरुध्यते, अतः कारणाद् गमनप्रार्थना कृतेति पूर्वेणान्वयः, ननु बन्धमोचनं ताभ्यां कुतो न कृतमित्याशङ्क्याहुरत्र भगवान् लीलामिति अत्र गोकुले भगवान् स्वस्यैव रसभोगार्थं गौणभावेन स्वयं लीलां कर्तुं समुद्यतस्तेषु वा रसाधिक्यसिद्ध्यर्थं तदधीनो जात इति निर्णयो नलकूबरमणिग्रीवयोर्नासीत्, किञ्च पक्षद्वये स्वार्थलीलापक्षे परार्थपक्षे च ताभ्यां भगवत उलूखलबन्धनविमोचनं नैव शक्यमिति तादृशलीलायां स्वानधिकारं मत्वा भक्तैः सह परोक्षभजनसिद्ध्यर्थं गताविति भावः, इदं "दाम्ना चोलूखले बद्ध"इत्यस्य विवरणे स्फुटम् ॥ ९७३/४ ॥

त्वमेक इत्यत्र स्वात्मपदेन जीवकथने देहा इति प्रथमाबहुवचनान्तं ज्ञेयं, देह-

लेखः । १०-१०-३० स्वात्मेतिपाठेऽर्थमाहुः आधिभौतिकादीनामिति, देहद्वयेति देहपदेन स्थूलशरीरं इन्द्रियपदेन सूक्ष्मशरीरं तयोः स्वात्मनश्चेश्वर इत्यर्थः, साहित्यमार्थिकं ज्ञेयं, अव्ययपदव्याख्याने अक्षरत्वेन हेतुना समवायित्वं साधितं, यद्यपि सर्वत्वेनापि हेतुना सम्भवति तथापि वाक्येन सर्वव्याप्यापि सर्वत्वमम्भवात् सर्वत्वं न समवायित्वव्याप्यमतोऽक्षरत्वमेव हेतुः, वस्तुन इति समवेतस्य वस्तुनः स्वपरिच्छिन्नत्वधर्मेण समवायिपरिच्छेदबोधकत्वं नास्तीत्यर्थः, परिच्छेदकत्वं परिच्छेदबोधकत्वमित्यर्थः, अत इति भगवतः समवायित्वे दोषाभावादित्यर्थः, टिप्पण्यां, परिच्छेदापात इति परिच्छेदशङ्केत्यर्थः, घटादेः समवायिनो मृदादेरपि परिच्छिन्नत्वादितिभावः, स्वयं भवनेति स्वस्यैव सामर्थ्येन तथाविर्भावो न तु निमित्तान्तरापेक्षा, अतस्तादृशसामर्थ्यवति न सा शङ्केत्यर्थः, तत्कृतेति समवेतपरिच्छिन्नत्वकृतेत्यर्थः, सुबोधिन्यां निर्दिष्टमिति आधिभौतिकादीनामीश्वरत्वेन पूर्वोक्तमित्यर्थः ॥३०॥

गृह्यमाणैरित्यत्र तद्रूपोपीति ते घटाद्यो रूपाणि धर्मा यस्य घटादिधर्मक इत्यर्थः,

लेखः १०-१०-३२ धर्माणामिति धर्मत्वाद् धर्मिसहभानं त्वदाश्रयत्वात् त्वद्रूपाश्रयसहभानमित्यर्थः, प्रकृतिरिति स्वरूपमित्यर्थः, यथा निर्मले जले तलभूमिः सम्यक् प्रतीयते न तु समले तथेति ज्ञेयं, तत्र प्राकृत इति विकारे सति प्रकृतिसिद्धः पदार्थस्तिरोभवतीत्यर्थः, एवमाश्रयसहभाननियमेऽपि तद्ग्रहणेन गृहीतो न भवतीत्यत्र हेतुरुक्तः, धर्मिसहभाननियमेऽपि तैः सहभानं नेतिपक्षे तु कथनार्थं प्राकृतैरितिपदमित्याशयेन तदाभासमाहुः स्वप्रकाशमेव हीति, ज्ञानस्य धर्मा विषयाः, यथा जडैर्विषयैः सह स्वेषां विषयाणां प्रकाशो येन तादृशं ज्ञानं भासते, विषयविषयकज्ञानवानहमिति प्रतीतिर्जायत एवेत्यर्थः, ननु यथा सूर्यादीनां घटादिप्रकाशकत्वात् न तैः सहभानं तथा

भगवतोपि न भानमित्याशङ्क्य दृष्टान्ते स्वप्रकाशमेवेत्युक्तं, सूर्यादयस्तु सर्वमेव प्रकाशयन्ति न तु तमेव विषयमित्यर्थः, भगवानपीत्यपिशब्दस्य प्रकाशयन्नित्यनेनान्वयः, प्रकृतिर्हीति यथा प्रकृतिः पुरुषाच्छादिका तथा प्राकृता भगवदाच्छादका इत्यर्थः, ननु तदा तैर्ज्ञानं कुतो नाच्छाद्यते इत्यत आहुः ज्ञानं त्विति पुरुषनिष्ठमतो धर्मेभ्यः पृथक् स्थितत्वान् न तैस्तदाच्छादनमित्यर्थः, हेतुं वदन्निति भक्तिप्रवर्तनं हेतुर्ज्ञेयः, भक्तिमार्गप्रवर्तकत्वमाहेति स्वरूपस्य ज्ञानायोग्यकरणेन भगवता भक्तिमार्ग एव प्रवर्तित इतिभावः ॥३२॥

तस्मै तुभ्यमित्यत्र केवलमिति नम इत्यनेनान्वेति, तत्पदस्य परोक्षवाचकत्वात्

छेद्यः । तस्मै इत्यनेन दुर्ज्ञेयत्वमुक्तं, युष्मच्छब्दस्य प्रत्यक्षवाचकत्वात् तुभ्य-

१०–१०–३२-३५ मित्यनेन नानाविनोदयुक्तत्वमुक्तं, विनोदार्थमेवेच्छया व्यवहार्यो जात इतिभावः ॥३३॥ यस्यावतारा इत्यत्र तेष्ववतारा इति तेषु मत्स्याद्याकारेषु सत्त्वेषु पुरुषोत्तमस्यावतरणानीत्यर्थः, तथा च सत्त्वस्यैव प्रत्यक्षं, आविष्टपुरुषोत्तमज्ञानं त्वानुमानिकमेवेत्यर्थः ॥३४॥ स भवानित्यत्र एकदेशभावमिति तथा च "तत्रांशेनावतीर्णस्ये"त्यत्रोक्तः अंशपदस्यार्थो ज्ञेयः ॥३५॥ वाणी गुणानुकथन इत्यत्र अवतीर्णस्येति भक्तेष्वाविष्टस्येत्यर्थः ॥३८॥

यदूनां पतये नम इत्यस्य विवृतौ भगवान् स्वामी फलमिति यदा भगवान्

योजना । भक्तिमार्गरीत्या स्वामी भवति तदा फलरूपो भवतीत्यर्थः, तत्र

१०–१०–३६ दृष्टान्तः यथेति,"यदूनां निजनाथानां योगमायां समादिश"दिति-वाक्यात् ॥ ३६ ॥

कारिकार्थः । नमः परमकल्याणेतिश्लोके वारत्रयनमःशब्दार्थमाहुः आदीति का०

१०–१०–३६ ९८½ । कायवाङ्मनोभिरिति स्फुटं विवरणे ॥ ९८½ ॥

अनुजानीहीत्यस्य विवृतौ भूमन्निति सम्बोधनं स्वस्य तत्र स्थातुमयोग्यार्थ-

योजना । मिति "यो वै भूमा तत्सुख"मित्यादिभूमविद्यासिद्धस्वरूपनिर्देशेन सर्वत्र

१०–१०–३७ आधिक्यवचनात् परमकाष्ठापन्नस्य परब्रह्मणोन्तरङ्गलीलास्थाने स्थातुमयोग्यत्वमित्यर्थः, अयोग्यार्थमिति भावप्रधानो निर्देशः, अयोग्यत्वार्थमिति फलति॥३७॥

वाणी गुणानुकथन इत्यत्र वागिति का० ९९½ । वागादिकार्याण्याहुः कीर्तने

कारिकार्थः । इति का० १००½ । गुणानां स्मरणे रूपस्य दास्ये इत्यर्थः, अवतीर्णस्येति

१०–१०–३८ भक्तेष्वाविष्टस्येत्यर्थः, 'दृष्टिः सतां दर्शने'स्त्विति मूलानुरोधात् अवतीर्णस्येतिपदेन सतामप्यवतारतुल्यत्वं बोधितम् ॥ १००½ ॥

लेखः ज्ञानं ममेत्यत्र स ज्ञापदातुरिति दुःखरूपः ज्ञापदातुरपकारः ज्ञाप-

१०–१०–४० समानाधिकरणो भवतीत्यर्थः, ज्ञानरूप इति तन्निरूपक इत्यर्थः ॥४०॥

ज्ञातं मम पुरैवैतदित्यत्र शापो ह्यपकारे भवतीति न हि भवद्भ्यां मुनिना
योजना। शापो दत्तः किन्त्वनुग्रहः कृतः, तत्र हेतुः, शापो ह्यपकारे भवतीति,
१०-१०-४० यद्यपकारः स्यात् तदा शापत्वेन गण्येत, इह तूपकारः कृत इति न
शापत्वमितिभावः, स शापदातुः समानाधिकरण इति शापदातुः शापदातृसम्बन्धी
शापदात्रा कृत इतियावत्, शापदात्रा कृतोपकारः शापसमानाधिकरणो भवति यत्र
शापस्तत्रैवापकारो भवतीत्यर्थः, प्रकृते तु शापाधिकरणयोर्यमलार्जुनयोरपकारादर्शनात् प्रत्युत
भगवत्सम्बन्धलक्षणोपकारदर्शनात् न शापत्वमपि त्वनुग्रह एवेति हार्दम् ॥ ४० ॥

साधूनामित्यत्र अत एवेति कर्मणा तमसो निवर्तितत्वादेवेत्यर्थः, वस्त्रादीनां
लेखः सृष्टिकर्तृत्वात् तद्भावो राजस इतिभावः, सनकादय इवेति ज्ञानेन
१०-१०-४१-४३ रजसो नाशनात् सात्त्विका भवन्तीत्यर्थः,"सत्त्वात् सञ्जायते ज्ञानं"
इतिवाक्यात् सनकादीनां सात्त्विकत्वं, मद्भावमिति भक्त्या सत्त्वस्यापि नाशनात् निर्गुण-
भावं प्राप्नुवन्तीत्यर्थः ॥४१॥ इत्युक्तौ तमित्यत्र लीलाभावादिभिरिति बद्धोलूखल-
स्यैव नमनादिति भावः, लीला दाम्ना बन्धनं, भावो मानुषभावः, आदिपदेन तत्का-
लोचितसभयत्वादिकं तथा चेष्टया स्थितिश्च, कैरप्यमोहितावित्यर्थः ॥४३॥

इति दशमोध्यायः।

एकादशोध्यायः ।

एकादशेध्याये सर्वभावेनेति सर्वेषां करणानां भगवद्विषयकत्वजनको निरोध इत्यर्थः,
लेखः। निबन्धे तथा लक्षणात्, पुंसां चेति उक्त इतिपूर्वेणान्वयः, कृष्णभाव
१०-११-० इति भगवता कृत इतिशेषः, तेन त्याजयित्वेत्यस्य समानकर्तृत्वं, तथा
च हि यतो निरोधः सर्वभावेन वर्णनीयस्ततो हेतोः सामान्यत उक्तोप्यशेषतः
पूर्वावस्थां प्रपञ्चनिष्ठारूपां त्याजयित्वा भगवता कृतो नन्दस्य कृष्णे भाव आसक्तिरूपो
विशेषत एकादशे निरूप्यत इतिश्लोकद्वयस्यैकान्वयः, सगुण इति गुणसहितो धर्मी
निरूप्यत इत्यध्यायार्थ उक्तः, स्वार्थं त्विति परार्थाः पञ्च निरोधाः पूर्वमुक्ताः, "यच्छृ-
ण्वतोपैत्यरति"रितिवाक्याच्छ्रोतृणामरत्यादिनिवृत्त्यर्थमेव ते निरोधा इति परार्थत्वं, स्वार्थं
कार्यो यो निरोधो लीलारूपः स भगवानेवातः सप्तधा उक्त इतिशेषः, तथात्वमिति
कार्यस्य लीलारूपस्य भगवत्त्वं व्यवस्थापितमपि पुनः सद्भावतात्पर्येण ज्ञाप्यत इत्यर्थः,
सर्वस्वमिति यथा मार्गान्तरे आत्मनः सर्वस्वत्वात् तदर्थमन्यत्याग उक्तः "आत्मार्थं सकलं
त्यजे"दिति तथात्र भगवतः सर्वस्वत्वात् तदर्थं स्वान्यत्याग इत्यर्थः, वत्सेति दोषस्य

व्रतसमात्रसम्बन्धित्वात् तदाकृतित्वं, स च तावद्रूप एव न तु बक इव दैत्योपि कश्चिदतस्तन्मारणमेव तन्निवृत्तिरूपमित्यर्थः, तथा न दम्भस्य गोपालमात्रदोषत्वं, तथा सति तदाकृतित्वं स्यात्, किन्तु सामान्यतो दोषरूपत्वमतः प्रसिद्धिबलाद् बकाकृतिः, स च यमुनाजलपानेनैतेभ्यो निर्गतः आकृतिसाम्याद् बके दैत्यो निविष्टोतस्तन्निवारणेन गोपालदोषो व्यावर्त्यत इतिविभेदः, अत्त इति हरीच्छात इत्यर्थः, तदर्थमेवेति सर्वभावेन निरोधार्थमेवेत्यर्थः।

एकादशाध्यायविवरणारम्भे कारिके मोचनं मुग्धलीला चेत्यारभ्य सगुणो योजना। हरिरित्यन्तं "गोपा नन्दादय" इत्यारभ्य "विमुमोच हेत्यन्तं षड्भि-
१०-११-० र्मोचनं, "गोपीभिः स्तोभित" इत्यारभ्य "बालचेष्टित"रित्यन्तं त्रिभिर्मुग्धलीला, "गोपवृद्धा" इत्यारभ्य "राममाधवयोर्नृपे"त्यन्तं षोडशभिः स्थानान्तरपरिग्रहः, "एवं व्रजौकसा"मित्यारभ्य "चेरतुः प्राकृतौ यथे"त्यन्तं चतुर्भिः तत्र लीला वृन्दावने लीला, "कदाचिद् यमुनातीर" इत्यारभ्य "चारयन्तौ विचेरतु"रित्यन्तं षड्भिर्वत्सवधलीला, इह सार्धपञ्च श्लोका एव अन्यत्र उपलभ्यन्ते तथापि "वत्सासुरं हतं श्रुत्वा व्रजे गोप्यश्च विस्मिता" इत्यर्धश्लोकेन षट् श्लोका भवन्ति, "स्वं स्वं वत्सकुल"मित्यारभ्य "ऐक्षन्त तृषितेक्षणा" इत्यन्तं नवभिर्बकवधलीला, "अहो वतास बालसे"त्यारभ्य "मर्कटोत्प्लवनादिभि"रित्यन्तं पञ्चभिर्ज्ञानलीला, एवं सप्त पदार्था अस्मिन्नध्याये निरूपिता इति ऐश्वर्यादिषड्गुणयुक्तो धर्म्यत्राध्यायार्थ इति सङ्ख्यातात्पर्यं, सर्वस्वं हरिरेवेतीति गोकुलस्थानां सर्वस्वं हरिरेवास्ति यतोतः भगवदर्थं चिरकालस्थितिस्थानबृहद्वनत्यागो निरूप्यत इत्यर्थः, वृन्दावने स्थितावित्यादि वृन्दावनगमने भगवत्तोष एव प्रयोजनं न तु प्रयोजनान्तरं गोकुलस्थानामस्तीतिज्ञापनाय "वृन्दावनं गोवर्धनं यमुनापुलिनानि च वीक्ष्यासीदुत्तमा प्रीती राममाधवयोर्नृपे"त्यनेन लीलोपयोगिपदार्थेषु भगवत्प्रीतिरुक्तेत्यर्थः, स्थानत्यागे हरीच्छैवेति बृहद्वनस्य त्यागे हरेर्वृन्दावनाधिकरणकरमणेच्छैव कारणमित्यर्थः, न तु दुष्टतेति बृहद्वनस्य पूतनादिसमागमनजन्यदुष्टता बृहद्वनत्यागे न कारणमित्यर्थः, तत्र हेतुः अत्रापि बकवत्सौ विनाशिताविति, वृन्दावनेपि बकवत्सयोर्नाशनादिदं सूचितं, दैत्यागमनं तूभयत्र दैत्यानां नाशोप्युभयत्र, अतो न बृहद्वनं दुष्टं न वा वृन्दावनं दुष्टमिति, तर्हि बृहद्वनत्यागे को हेतुरिति चेत् हरीच्छैवेतिपूर्वमुक्तमेव।

एकादशाध्याये निरोधः सर्वभावेनेत्यादि का० १०१३,१०२१। पूर्वं सामान्यत कारिकार्थः। उक्तोपि नन्दस्य निरोधोस्मिन्नध्याये पूर्वावस्थां प्रपञ्चासक्तिं त्याजयित्वा
१०-११-० विशेषतो निरूप्यत इत्यर्थः, एतदध्यायप्रतिपाद्यानर्थान् श्लोकसङ्ख्या-

१. मधुरमिति स्व०

निरूपणपूर्वकमाहुर्मोचनमित्यादि का० १०३½, १०४½। "गोपा नन्दादय" इत्यारभ्य "विमुमोच हे"त्यन्तैः षड्भिर्मोचनं, "गोपीभिः स्तोभित"इत्यारभ्य "बालचेष्टितै" रित्यन्तैस्त्रिभिर्मुग्धलीला, "गोपवृद्धा" इत्यारभ्य "राममाधवयोर्नृपे"त्यन्तैः षोडशभिः स्थानान्तरपरिग्रहः, "एवं व्रजौकसा"मित्यारभ्य "चेरतुः प्राकृतौ यथे"त्यन्तैश्चतुर्भिस्तत्र वृन्दावने लीलेत्यर्थः, "कदाचिद्यमुनातीर"इत्यारभ्य "चारयन्तौ विचेरतु"रित्यन्तैः षड्भिर्वत्सवधलीला, इह लीलायां सार्धपञ्चश्लोका एव, अन्यत्र पुस्तकेषूपलभ्यन्ते तथापि "वत्सासुरं हतं श्रुत्वा व्रजे गोपाः सुविस्मिता" इत्येवंश्लोकार्धं श्रीभागवतपीयूषसमुद्रमथनक्षमैर्व्यासहार्दज्ञैः श्रीमदाचार्यवर्यैः पूरितमिति षट् श्लोका भवन्त्येव, "स्वं स्वं वत्सकुल"मित्यारभ्य "ऐक्षन्त तृषितेक्षणा"इत्यन्तैर्नवभिर्बकवधलीला, "अहो बतास्य बालस्ये"त्यारभ्य "मर्कटोत्प्लवनादिभि"रित्यन्तैः पञ्चभिर्ज्ञानलीला, यद्यपि नन्दादीनां भगवद्ज्ञानं त्रिभिः श्लोकैरेवोक्तं, तथापि द्वाभ्यामुपसंहार इति पञ्च, एवं सप्तपदार्था अस्मिन्नध्याये निरूपिता इति ऐश्वर्यादिषड्गुणयुक्तो हरिर्धर्मी अध्यायार्थ इति सङ्ख्यातात्पर्यं, स्वार्थं त्विति का० १०४¾। परार्थाः पञ्च निरोधाः पूर्वमुक्ताः "यच्छृण्वतोपैत्यरति"रिति वाक्याच्छ्रोतृणामरत्यादिनिवृत्त्यर्थमेव ते निरोधा इति परार्थत्वं, स्वार्थं कार्यो यो निरोधो लीलारूपः स भगवानेवातः सप्तधा उक्त इतिशेषः, तथात्वमिति कार्यस्य लीलारूपस्य भगवत्त्वं व्यवस्थापितमपि पुनः सङ्ख्यातात्पर्येण ज्ञाप्यत इत्यर्थः, स्थानत्यागे हेतुमाहुः सर्वस्वमिति का० १०५½। वृन्दावन इत्यादि का० १०६½। "वृन्दावनं गोवर्धनं यमुनापुलिनानि च वीक्ष्यासीदुत्तमा प्रीती राममाधवयोर्नृपे"त्यादिना लीलोपयोगिपदार्थेषु या प्रीतिरुक्ता सा पूर्वोक्तज्ञापनायेत्यर्थः, वत्सचारणेत्यादि का० १०७½। वत्सचारणदोषस्य निवृत्तिरूपं वत्सासुरमारणमित्यर्थः, अनीश्वरस्यैव कार्यं वत्सचारणमितीश्वरस्य तत्करणमनुचितमितिदोषबुद्धिस्तन्मारणकथया निवार्यते, न ह्यनीश्वर एवम्भूतं ज्ञातुमेवं हन्तुं वा शक्तो भवत्यतस्तन्निवृत्तिः, किञ्च वत्साश्च तच्चारणं च तयोः सम्बन्धिदोषस्येत्यप्यर्थः, वत्सानां पशुत्वेन कण्टकशर्कराक्षेत्रप्रवेशहेतुभूतभाव एव दोषः, कण्टकादौ चारणजनितोपराधश्चारणदोषः, स दोषस्तदाधिदैविकवत्सासुरमारणेन निवारित इति टिप्पण्यनुसारेणार्थः, दैत्यानां सामान्यतो दोषरूपत्वे प्रमाणं तु "लोभक्रोधादयो दैत्या" इति कृष्णोपनिषद्वाक्यं, तत्तद्दैत्यानां तत्तद्दोषविशेषरूपत्वं तु कार्यसाम्याद् बोध्यं, यथात्रैव, गोपालेति का० १०७½। बकस्य दम्भात्मकत्वं कार्यसाम्यादवगन्तव्यं स्थानत्याग इत्यादि का० १०८½। गोकुले पूतनाद्युत्पातागमदर्शनेन तत्त्यागे स्थानदुष्टता न कारणं किन्तु हरीच्छैवेति ज्ञापयितुमत्रापि वृन्दावनेपि बकवत्सौ विनाशिताविर्त्यर्थः, अत इत्यादि का० १०९½, १०९¾। अतो हरीच्छातः "अहो बतास्य बालस्ये"त्यादिश्लोकोक्तो गोपानां विमर्शः,

"रममाणाश्च नाविन्दन् भववेदना"मित्यत्रोक्त आनन्दश्च निरूपित इत्यर्थः, तदर्थमेव नन्दादिनिरोधार्थमेव हरेर्बालभावः, सम्पन्ने त्विति नन्दादीनां निरोधरूपे फले सम्पन्ने सति ततस्तस्य बालभावस्य "कौमारं जहतुर्व्रजे" इत्यादिना परित्यागो वर्ण्यत इत्यर्थः॥

भूम्यामित्यत्र पतनस्य कारणमिति निमित्तकारणं प्रयोजककर्तारमन्यमप्रत्यक्षी-
लेखः। कृत्येत्यर्थः, लक्ष्यमिति लक्ष्यं पातनं, केनचित् पातितावित्यनुमानानन्तरं
१०-११-२ तत्कर्त्रनुमित्सा भवति, एते त्वेवमपि न ज्ञातवन्तः किन्तु स्वत एव पतिता-
विति ज्ञातवन्त इत्यर्थः, तत्र हेतुमाहुः ते हीति, एतादृशयोर्महतोः केनचित् पातनं न सम्भवत्यतः स्वत एव पात इत्यर्थः, अत इति पातनाज्ञानेन प्रयोजककर्त्रनुमित्साभावाद् व्याप्तिविशिष्टस्य हेतोरभावः अनिश्चय इत्यर्थः ॥ २ ॥

नन्विति उलूखलमाकर्षतो भगवतः प्रत्यक्षसिद्धत्वात् तत्र कर्तृत्वं प्रत्यक्षेणैव गृह्यतां,
लेखः। सन्देहः को येनान्यगवेषणेत्यर्थः, तत्राहेति तस्यापि कर्तृत्वेनाज्ञानमाहेत्यर्थः,
१०-११-३ उलूखलमित्यत्र अविज्ञायेति पूर्वस्यैवानुवृत्तिः, एतादृशं बालकं च कर्तृत्वेन अविज्ञाय भ्रमुरित्यन्वयः, उलूखलेन सहेति दाम्ना बद्धमिति पूर्वेणान्वयः, प्रत्यक्ष-सिद्धस्यापि तथा अस्वीकारे हेतुरुत्तरार्धेनोक्त इत्याशयेन तदाभासमाहुः भगवन्तमिति, उत्पातत्वेन दैत्यादिकृतत्वकथनाद् भगवतोन्यथासिद्धत्वकरणं, नन्वकारणकेति दृष्टकारणरहितेत्यर्थः, अयमिति पात इत्यर्थः, कार्येति काकुस्वरेण योज्यं, अत एवेति यत-स्तर्कविरुद्धं न मन्यतेऽत एवाग्रिमवाक्याच्च भ्रान्तो ज्ञेय इत्यन्वयः, तादृशाज्ञानस्येति भ्रमात्मकस्येत्यर्थः ॥ ३ ॥

उलूखलमित्यत्र भगवल्लक्षण इति भावे ल्युट् ज्ञेयः, भगवतो लक्षणं पूर्णत्वेन ज्ञानं
लेखः। येनेति विग्रहः, भक्तवश्यत्वासाधारणधर्मज्ञापको भगवत्कर्मक इत्यर्थः, "मामेव
१०-११-६ ये प्रपद्यन्ते" इत्यत्र एवकारादन्यकर्मको भगवत्कर्तृकोपि मायाकरणको बन्धो नान्येन मोच्यः किमुत भगवत्कर्मक इत्यवधारणार्थमेवकारः ॥ ६ ॥

प्रहसद्वदनो विमुमोच हेत्यस्य विवृतौ हेत्याश्चर्यं स्वबन्धनं तेन मोचितमिति
योजना। "कृपयासीत् स्वबन्धने" इति शुकवाक्ये स्वपदाद् भगवान् स्वस्वरूपात्मकेन-
१०-११-६ बन्धनेन बद्ध इति निरूपितं, ततश्च स्वरूपात्मकबन्धनान् मोचनं आश्चर्यजनकमेवातो हेत्युक्तमित्यर्थः, तदेवाहुः भगवल्लक्षणः इत्यारभ्य इदमाश्चर्यमेवेत्यन्तेन, स्वपदप्रयोगादिति "दाम्ना बद्धं स्वमात्मजं" मिति स्वपदप्रयोगात् स्वशब्दस्यात्मात्मीयोभयवाचकत्वेन प्रकृते उभयोरप्यर्थयोरुपयोगात् स्वस्वरूपमात्मजमित्यर्थे सिद्धे नन्दस्य भगवदभेद-सिद्धौ भगवता भगवतो मोचनं युक्तमेवेत्यर्थः, तदेवाहुः भगवद्भावं प्राप्त इतियुक्तिरपीति. नन्वात्मजपदं शुकेन कथं भगवत्युक्तं आत्मजपदस्य पुत्रवाचकत्वे देहजन्यत्वस्य प्रवृत्ति-

निमित्तत्वात् प्रकृते तदभावादित्याशङ्क्याहुः तेषामज्ञानं न तेषां बुद्धिदोषेणेत्यादि, तेषां नन्दादीनां हरौ यदात्मजत्वज्ञानजन्यं पुरुषोत्तमत्वाज्ञानं तत् तु न तेषां बुद्धि-दोषेण किन्तु लीलार्थं भगवतैव कार्यत इतिभगवल्लीलारूपत्वात् तेषां व्रजवासिनां बुद्धिमादायात्मजपदं शुकेनोक्तमतो न दोष इतिभावः ॥ ६ ॥

लेखः । १०-११-७ गोपीभिः स्तोभित इत्यत्र विद्योपजीविनामिति भगवदीयनृत्यगानविद्यां उप-जीवन्ति तदाशया तद्भावनया वा जीवन्ति ते विद्योपजीविनस्तेषां सेवा येन चरित्रेण भवेत् सिध्येत् तच् चकार, स्वस्वगृहं नीत्वेतिकथनात् तेषां तादृश एव समये सेवावसरात्, अतस्तच्चरित्रं प्रथमश्लोकार्थ इत्यर्थात्, येन सुखं भवेत् तच् चकार, अतस्तच् चरित्रं द्वितीयश्लोकार्थः, चकारादयमेव तृतीयस्याप्यर्थः, स्तोभा-क्षराणीति निरर्थकाक्षराणीत्यर्थः, यद्यपि छान्दोग्ये हाऊकारादयस्त्रयोदश स्तोभा उक्तास्तत्र लोकादिदृष्टिरुक्ता तथापि तद्दृष्ट्योपासनमात्रं न तु स शब्दार्थ इतिज्ञेयं, अलौकिकलड्-प्रयोगेण नृत्येप्यलौकिकत्वं ज्ञाप्यते इत्याशयेनाहुः तत्रापीति, तदनुचितमिति अलौ-किकनृत्यस्य फलं स्वरूपानन्दः यथा रासे तावदधिकाररहितानां स्थाने तेन नृत्येन किं फलं सिध्यत्यतोनुचितमित्यर्थः, षड्गुणैश्वर्येति यदा गुणपुरस्कारेण लीलां चिकीर्षति तदा तादृशः, अन्यथा लौकिकप्रकारेण नृत्यं कर्तुं नार्हत्यतो गुणस्वभावादेव तथेत्यर्थः, तर्हीति गुणपुरस्कारे तु विचार्यैव कार्यं करोतीति सुतरामनधिकारिस्थाने तन् नार्हतीत्यर्थः, बालभावमिति बालो ह्यविचार्य करोति, तद्भावस्यापि स्वीकारात् तावदंशे तथेतिभावः॥७॥

योजना । १०-११-७ गोपीभिः स्तोभित इत्यत्र विद्योपजीविनामित्यादि परोक्षवादेन ये केचन व्रज-भक्ता भगवन्नृत्यगीतादिरूपविद्योपजीविनस्तत्रासक्ता इतियावत्, ते विद्योपजीविनस्तेषां सेवा तत्कर्तृका सेवेत्यर्थः, सा सेवा येनोपायेन भवेत् तादृगुपायरूपां राजसादिलीलां चकारेत्यर्थः ॥ ७ ॥

कारिकार्थः । १०-११-७ गोपीभिः स्तोभितो नृत्यन्नित्यत्र विद्योपजीविनामित्यादि का० ११०½ । भग-वदीयनृत्यगानविद्यामुपजीवन्ति तदाशया तद्भावनया वा जीवन्ति ते विद्योपजीविनस्तेषां सेवा येन चरित्रेण भवेत् तत् चरित्रं चकारेति प्रथमश्लोकार्थः, येन सुखं भवेत् तच् चकारेतिद्वितीयश्लोकार्थः, चकारादयमेव तृतीय-श्लोकार्थः, राजसीमिति श्लोकत्रयोक्तानां लीलानां क्रमेण राजसतामससात्त्विकत्वं चित्र-क्षामेदेन बोध्यं, गानं राजसं पीठकादिधारणं तामसं अन्यत् सात्त्विकम् ॥११०½॥

लेखः । १०-११-९-१० दर्शयन्नित्यत्र मूले हर्षमुवाह सम्पादयामासेत्यर्थ इत्याशयेनाहुः हर्षयामासेति, हर्षं सम्पादयामासेत्यर्थः, इदमेव विवृण्वन्ति व्रज इत्यारभ्योवाहेत्यन्तेन, हर्षो भवतीति आश्लेषादिविषयको भावो हर्षस्तत्रासक्तिरितियावत्,

भवति, तथा इष्टरूपं चेष्टाश्च कटाक्षादिरूपाः करोतीतिशेषः, वहनाशक्ताविति विषय-सम्पादनाशक्त्या तादृशहर्षसम्पादनाशक्तावित्यर्थः, हर्षमिति तं हर्षमुवाह सम्पादयामास विषयसम्पादनेनेतिशेषः, आश्लेषादिना तत्प्रकारयुक्तस्वरूपविषयिणीमासक्तिं सम्पादितवानित्यर्थः, तदपीति आसक्तिसम्पादनमपि स्वरूपस्य विषयत्वसम्पादनेन न, किन्तु बालचेष्टितरूपव्यापारपुरस्कारात् करणत्वसम्पादनेनेत्यर्थः, बालचेष्टितैरिति व्यापारे तृतीयेतिज्ञेयं, चेष्टितानां व्यापारत्वात् यत्र चेष्टितानपेक्षा तत्र स्वरूपस्य हेतुत्वमात्रं न तु करणत्वं व्यापारवत्त्वाभावादितिभावः, फलपर्यवसायिन्य इति शृङ्गाररसानुभाविका इत्यर्थः, तत् कथमिति तत् तस्मात् फलपर्यवसानाभावे तज्जन्यजनकत्वाभावेन बालचेष्टितानां व्यापारत्वाभावात् तद्वत्त्वेन स्वरूपस्योक्ता तादृशहर्षे करणता कथं सम्भवतीत्यर्थः, यावतेति भगवत्त्वाद् बालचेष्टितानामपि फलपर्यवसायित्वमित्यर्थः, प्राकृतानामिति अनिवृत्ताध्यात्मिकाविद्यानामित्यर्थः, अत्रेति सर्वसमक्ष इत्यर्थः, वैकुण्ठमिति अन्तरङ्गलीलायोग्यं रहःस्थलमित्यर्थः, वश्यताबोधनं प्रयोजनं ज्ञेयं, तद्वशस्तावत्प्रतीक्षया स्थातुमशक्त इतिभावः, कारिकासु निवारणमिति अथेतिपदेन सुमुहूर्ताद्यपेक्षाभावज्ञापनेन कालापेक्षाया निवारणं नवमश्लोकार्थ इत्यर्थः, रतिस्तत्रेति सर्वेषामितिशेषः, हरेः परा रतिरन्तिमश्लोकार्थः॥९॥ गोपवृद्धा इत्यत्र पूर्वमिति बृहद् ब्रह्मरूपं वनमतस्तत्र नोत्पात इत्यर्थः॥१०॥

गोपवृद्धा इत्यारभ्य "राममाधवयोर्नृपे"त्यन्तं षोडशश्लोकानां सङ्ख्यातात्पर्यमाहुः योजनां। एवं कलाभिर्भगवान् पूर्णो वृन्दावने बभावित्यनेन, षोडशकला-
१०–११–१० युक्तो भगवान् पूर्णः श्रीवृन्दावने बभौ, श्रीवृन्दावनचन्द्रनामा सर्वोत्कर्षेण शोभते इतिफलितम् ॥ १० ॥

गोपवृद्धा इत्यादीनां षोडशश्लोकानां क्रमेण वाक्यार्थानाहुरुद्यम इत्यादि का० कारिकार्थः। १११३। आद्येन गमनोद्यमः,"तत्रोपनन्दनामाहे"त्यत्र मुख्यमन्त्री
१०–११–१० सम्पत्तिः, मन्त्रस्य मुख्यमङ्गं मन्त्री स चोपनन्दः, "उत्थातव्यमितोऽस्माभि"रित्यनेन मन्त्रः, ततस्त्रिभिर्हेतुः,"यावदौत्पातिकोरिष्ट"इत्यनेन निर्धारितश्चासौ परित्यागश्चेति निर्धारितपरित्यागः,"वनं वृन्दावनं नाम पशव्य"मित्यनेन स्थानान्तरगुणाः,"तत् तत्राद्यैव यासाम"इति नवमश्लोकार्थमाहुः कृष्णाज्ञयेत्यादि का० ११२१। कृष्णाज्ञयैव वृन्दावनगमनमित्यथेतिपदेन सुमुहूर्ताद्यपेक्षाभावज्ञापकेन कालापेक्षाया निवारणमित्यर्थः, पञ्चभिरिति "तच्छ्रुत्वैकधिय" इत्यादिभिः पञ्चभिर्गमनं, ततः"वृन्दावनं सम्प्रविश्ये"त्येकेन तत्र वासः, स च गमनं चैवेति चकारेण सूचित इति प्रतिभाति, "वृन्दावनं गोवर्धन"मिति षोडशश्लोकेन तत्र वृन्दावने हरेः परा रतिः, एवमिति का० ११२३। एवं षोडशकलाभिः पूर्णो भगवान् वृन्दावने बभाविति सङ्ख्यातात्पर्यम्।

तत्रेत्यत्र असाधारणनिरोध इति नन्दगोपसुतमात्रविषयकः सर्वात्मभाव-
लेखः। वतीष्वन्तरङ्गलीलाजनित इत्यर्थः, साधारण इति सर्वभक्तसाधारण
१०-११-११-१२ इत्यर्थः ॥११॥ उत्थातव्यमित्यत्र विरोधे एवेति प्रामाण्यमादर-
णीयमित्यर्थः ॥ १२ ॥

प्रियकृद्रामकृष्णयोरित्यस्य विवृतौ प्राधान्यप्रतिपत्त्यर्थमित्यादि मन्त्रोपदेष्टुरुप-
योजना। नन्दस्य प्राधान्यप्रतिपत्त्यर्थं मुख्यत्वसिद्ध्यर्थमित्यर्थः, द्वयोरिति
१०-११-११-१२ रामकृष्णयोरित्यर्थः, यद्यपि श्रीकृष्ण एव नन्दपुत्रस्तथापि वृद्धाः स्व-
सम्बन्धिनं स्वसुहृत्सम्बन्धिनं च तुल्यतया गणयन्तीति वसुदेवपुत्रो रामो नन्दपुत्रः श्रीकृष्णश्च
साम्येन व्यवह्रियत इति रामकृष्णयोः प्रियकृदित्युक्तं, तथा च उपनन्दे प्राधान्यं वृद्धत्वं
सिद्धमित्यर्थः ॥११॥ गोकुलस्य हितैषिभिरित्यत्र अतो विरोध एव तयोरिति यत्र
साधने कृतेपि विरुद्धं फलमुत्पद्यते तत्रैव तयोः कालकर्मणोर्भिन्नं प्रामाण्यं कालेना-
न्यथाकृतं कर्मणान्यथाकृतमित्युद्घोषदर्शनात्, अत्र तु साधनानामेव मुख्यत्वमिति गोकु-
लस्य हितैषिभिः कालकर्मविचारमकृत्वा लौकिकन्यायेनैवोपायकरणे बृहद्वनादुत्थातव्य-
मिति मन्त्रदातुर्हार्दम् ॥ १२ ॥

आयान्त्यत्र महोत्पाता इत्यत्र महोत्पातलक्षणमाहुर्लौकिक इति का० ११४½।
कारिकार्थः। यत्र यस्मिन् महोत्पाते सति तत् महोत्पाताधिकरणीभूतं स्थानं
१०–११–१२ त्यागयोग्यं भवतीत्यर्थः॥११४½॥

मुक्तः कथञ्चिदित्यत्र अत एवेति उत्पातत्वेन प्रतीकारसहितत्वादेवेत्यर्थः॥१३॥
लेखः। चक्रवातेनेत्यत्र सरस्वतीतिपक्षे विपदमित्यत्र व्यत्ययेन प्रथमार्थे
१०-११-१३-१६ द्वितीया, वियदित्यत्र तृतीयाया लुक्॥१४॥ यन्न नेत्यत्र प्राकृतानां-
मिति मूढानामित्यर्थः ॥ १५ ॥ भगवत इति एकवारमच्युतस्य भगवतो वारत्रयं
देवानामेवं वारचतुष्टयमित्यर्थः ॥ १६ ॥

यावदौत्पातिकोरिष्ट इत्यत्र बालानां कर्मतेति "तावद् बालानुपादाय" इत्युपा-
योजना। दानकर्मता बालानामित्यर्थः, यद्यपि सर्वपदार्थानामुपादानकर्मता तथापि
१०–११–१६ बालानां मुख्यत्वमिति तथा ॥ १६ ॥

वनं वृन्दावनमित्यत्र स्त्रीप्राधान्यादिति दैत्यानां स्त्रीरूपाया मुख्यत्वात् तत्स्थाने
लेखः। ते नायान्तीत्यर्थः, तर्हि शत्रुस्त्रीस्थानत्वाद् देवा एव उपद्रवं कुर्युरित्याशङ्क्य
१०–११–१७ देवानामप्यनुरोधमाहुः भगवतेति, यतः पशव्य इति देव इत्यर्थः.
अरण्यपात्रा इति पृथुसम्पादितदोहे पशूनामरण्यं पात्रमुक्तं, गोपीगोपेत्यस्याभावे अति-
गुप्तेति अन्तरङ्गलीलाज्ञानाभावेपि स्त्रीणां निःसङ्कोचेन यथासुखं विनिरतिगुप्त एव सम्य-

वतीत्येवमुक्तं, मन्त्रे स्त्रीरक्षाया मुख्यत्वेन गोपीनामभ्यर्हितत्वात् पूर्वनिपातः, अत इति पशव्यत्वात् तामसानां गोप्यादिसेव्यत्वाद् राजसानां पुण्याद्यादियुक्तत्वात् सात्त्विकानां हितकारीत्यर्थः ॥ १७ ॥

वनं वृन्दावनं नामेत्यत्र अरण्यपात्रा इति चतुर्थस्कन्धे पृथुकर्तृकपृथ्वीदोहप्रसङ्गे
योजना। पशूनामरण्यपात्रता निरूपिता, त्रिविधा भूमिरित्यादि तत्रातिगुप्ता निकु-
१०-११-१७ ञ्जादिरूपा गोपीनां सेव्या भगवता सह लीलानामभिलषितत्वात् अतिप्रकटा गोपानां तृणादिगह्वरा गवां सेव्येति सर्वेषां व्रजस्थानां हितं वृन्दावनमित्यर्थः॥

गोप्य इत्यत्र वयःसाधनेति भगवद्भोग्या वयआदय उक्ता इत्यर्थः, गोपीपदेन
लेखः। पुंयोगयोग्यत्वात् तारुण्यं निरूपितं, तस्यान्यभोग्यत्वमाशङ्क्याहुर्भगवत
१०-११-२२ एवेति, केवलं निरोधपरेति पूतनामारणादिलीलेत्यर्थः, एतासामेवेति यशोदारोहिण्योस्तु शकटो वक्ष्यते इत्येवकारः, एतासां तथाधिक्ये हेतुमाहुर्भगवांस्त्विति, एतासामेव हृदयेषु प्रतिष्ठितः स्थिरः सन् गच्छति, यशोदाक्रोडादिषु गच्छत्यागच्छति च न तु स्थिर इति तुशब्दः, अत एतासामेव रथ उक्त इतिभावः ॥ २२ ॥

गोप्यो रूढरथा इत्यस्याभासे भिन्नतयैव निर्गता इति शृङ्गाररसोपयोगिसम्पत्त्या
योजना। निर्गता इत्यर्थः, अत एव न शकटारोहणं किन्तु रथारोहणं, वयःसा-
१०-११-२२ धनशोभाभोग्या उक्ता इति वयःसाधनशोभा भगवदेकभोग्या उक्ता इतिज्ञेयं, कुचकुङ्कुमकान्तय इतिपदत्रयेण क्रमेण वयःसाधनशोभा भगवदेकभोग्या उक्ता इतिज्ञेयं, कृष्णपदेनेति "स्त्रीभावो गूढः पुष्टिमार्गे तत्त्वमिति कृष्णपदार्थ" इत्यग्रे वक्ष्यमाणत्वात् स्त्रीभावयुक्तो भगवान् कृष्णपदवाच्यः, स च रसाधिक्यवत्त्वादानन्दमय इति एतल्लीलाया अप्यानन्दमयत्वमितिभावः, निरोधपरायां लीलायां तु माहात्म्यांशोऽप्यस्तीति तदपेक्षयेयं लीलोत्कृष्टेत्यर्थः, भगवांस्तु तास्वेवेति वयःसाधनशोभानां कुचकुङ्कुमकान्तय इतिपदेनोक्तत्वात् तत्सार्थक्याय भगवान् तासां निकटे एव तिष्ठतीतिज्ञेयं, अन्यथा वयआदीनामुक्तिर्व्यर्था स्यात्, बाल्यभावे हि सर्वेषां निर्दोषबुद्धिरिति न किञ्चिद् बाधकम् ॥ २२ ॥

तथा यशोदारोहिण्यावित्यस्य विवृतौ यशोदाक्रोडे स्थित इति बालकृष्णो
योजना। हि बालस्वभावात् कदाचिद् यशोदाक्रोडे कदाचिद् गोपिकानिकटे
१०-११-२३ तद्द्वयेषु तिष्ठति तत्रापि गोपिकानिकटेऽधिकं तिष्ठतीति बोध्यम् ॥२३॥

वृन्दावनमित्यत्र नन्दस्थानं चेति नन्दग्रामोऽपि गोवर्धनसमीप एवेत्यर्थः, तदा
लेखः। वरमान्यादयोऽपि तत्रैवेतिज्ञेयं, तत्तदधिष्ठातृदेवतेति व्यापि वैकुण्ठरूप-
१०-११-२४ ममाधिदैविकस्थानमहिता इत्यर्थः, येष्टनेति शकटा एव गृहरूपा इत्यर्थः,

गृहाणामिति अन्तरङ्गलीलार्थं तादृशनिकुञ्जेषु शीतादिनिवारकमन्दिरनिर्माणमित्यर्थः।२४।

अविदूर इत्यत्र अत्रापीति बृहद्वनेपि "गोपीभिः स्तोभित" इत्यादिना त्रिविधा
लेखः। क्रीडोक्तेत्यपिशब्दः, सूक्ष्मगोपालानामिति बालकानामित्यर्थः
१०-११-२७-२९ ॥२७॥ उभयोरिति वत्सगोपालयोरित्यर्थः, अतस्तयोरेव दोषनिवृत्ति-
रुक्तेतिभावः ॥ २८ ॥ अनुकृत्येत्यत्र जीवास्त्विति प्रमाणनिष्ठाः स्वरूपमात्रनिष्ठाश्चेति-
द्वैविध्यम् ॥ २९ ॥

तं वत्सरूपिणमित्यत्र प्रदर्शितत्वादेवेति भगवद्भावनायाः सतीत्वात् सोपि
लेखः। स्वस्य दैत्यत्वं भावयामास, आविश्चकारेति मनसैवेति ज्ञेयं, अवाच्य-
१०-११-३१ तामिति अदृश्यत्वमित्यर्थः, भगवत्कृत्येति भावनया मनसैव दैत्यत्वं
भावितवान्, कृत्या तु बहिरपि दैत्यत्वं प्रकटयेदित्यर्थः ॥ ३१ ॥

दर्शयन् बलदेवायेत्यस्य विवृतौ वाच्यतानिराकरणायेति बलदेवाय वत्सासुर-
योजना। निष्ठमासुरत्वं प्रदर्शितमित्यासुरत्वज्ञानात् न निन्दा भवेदिति हार्दं, बल-
१०-११-३१ देवाय प्रदर्शनं तु बलदेवस्य वेदरूपत्वात् तत्सम्मतिग्रहणार्थं, वत्सासुरस्य
वत्सदोषरूपत्वं यदुक्तं तत् तु कृष्णोपनिषत्सु "लोभक्रोधादयो दैत्या" इत्यत्र श्रुतौ आदि-
पदोपादानाद् भगवद्द्वेष्याणां दैत्यानां दोषरूपत्वं यथासम्भवं ग्राह्यमिति वत्सदोषरूपता
निरूपिता वत्सासुरस्य ॥ ३१ ॥

लेखः। देवाश्चेत्यत्र वत्सेष्विति "द्वया ह प्राजापत्या" इतिन्यायेनोभयविधत्वं
१०-११-३४ स्थितमिदानीमासुरभावस्य निवर्तितत्वात् केवलदेवत्वं सम्पन्नमित्यर्थः॥३४॥

स्वं स्वं वत्सकुलं सर्वं इत्यत्र नवानां श्लोकानां वाक्यार्थानाहुर्यमुना जलेत्यादि
कारिकार्थः। का० ११५½। प्रथमश्लोके जलपानं द्वितीये दैत्यदर्शनं, तदेवाहुरत्र
१०-११-३६ इति का० ११६½, ११७½। भगवता सह स्थितानां गोपानां तोषो "मुक्तं
बकास्या"दितिश्लोकार्थः, गोकुलस्थानां तोषः "श्रुत्वा तद्विस्मिता गोपा" इति नवम-
श्लोकार्थः, तोष इतिपदमुभयत्र सम्बध्यते, नवश्लोकसङ्घाततात्पर्यं नव प्राणा हि
शोधिता इति, गोकुलस्थानामिति च पदमुभयत्रान्वेति ॥११७½॥

स वै बक इत्यत्र सेवेतीति असुरोपास्यो मायारूपो भगवाननेन बकाकृतिरुपास्यत
लेखः। इत्यर्थः, 'लोभो दुःखधर्मद्विषोद्भेदरूप' इतिनिबन्धे विवृतं, दुःखं चानन्दा-
१०-११-३८ भावः, अतो लोभरूपाभावसामग्र्या बलिष्ठायाः प्रतियोगितिरोधायकत्वं
युक्तमितिविमर्शेनाहुः आनन्दो हीति ॥ ३८ ॥

तं तालुमूलं प्रदहन्नित्यत्राभासे सरस्वतीस्थान इति कण्ठदेश इत्यर्थः,

१ [illegible]

योजना। कण्ठदेशस्य सरस्वतीस्थानत्वात् वेदानां प्रामाण्यार्थमिति पितरं जग-
१०-११-४० द्गुरोरित्यस्य विवृतौ तत्रासम्भावनयेति "तत्त्वमसी"त्यत्र जीवस्य भगवदभेदः प्रतिपादितः, स च सर्वज्ञेन सहाल्पज्ञस्य न सम्भवतीत्यसम्भावनया लोको न मन्यते, तस्या असम्भावनायाः निवृत्त्यर्थं विरुद्धधर्माश्रयत्वं भगवता लोके प्रदर्शितं गोपालसूनुत्वजगद्गुरुपितृत्वप्रदर्शनेन, तदेतदाहुः तस्येति, "तत्त्वमसी"त्यत्र सर्वज्ञाल्पज्ञयोरभेदो निरूपितस्तस्याभेदस्येत्यर्थः, तदेतन्निदर्शनार्थं भगवता कृतमिति निदर्शनार्थं भगवता एतत् कृतमित्यन्वयः, विरुद्धधर्माश्रयत्वबोधनार्थं गोपालसूनुत्वजगद्गुरुपितृत्वरूपधर्मनिदर्शनं कृतमित्यर्थः, एवं सति सर्वज्ञाज्ञयोरभेदे गोपालसूनुत्वजगद्गुरुपितृत्वरूपधर्मस्य निदर्शनत्वमितिबोध्यं, यथा गोपालसूनुत्वेपि जगद्गुरुपितृत्वं तथा जीवत्वेपि ब्रह्मत्वमिति निदर्शनं ज्ञेयम् ॥ ४० ॥

तमापतन्तमित्यत्र दुःखदूरीकर्त्रेति दुःखधर्मस्य द्वेषस्योच्छेदात् लोभेन ग्रासेपि स्वयं
लेखः। तन्मूलस्य दुःखस्यैव दूरीकर्तृत्वेन ततोपि समर्थः, प्रतियोगिनोऽभावात्
१०-११-४१ पलिष्ठत्वादित्यर्थः, ननु मारणे इति दम्भो निवर्तनीयः, यत्राकृतिसाम्यात् दम्भो निविष्टस्तस्य दैत्यस्यापि निवारणे इत्यर्थः, केचिदिति वरस्यैव विवरणं बकहन्तेति, पूर्वं विधेयं पश्चादुद्देश्यमुक्तं, तत्पक्षे उदरपर्यन्तं प्रवेशः स्यात्, अत्र तु तालुपर्यन्तमेव प्रवेश उक्तः, अतो न भागवतकल्पीयं तदित्यर्थः ॥ ४१ ॥

पश्यत्सु बालेषु ददारेत्यस्य विवृतौ बालानामेव दोष इति "लोभक्रोधादयो
योजना। दैत्या" इतिकृष्णोपनिषद्वचो ये ये कृष्णावतारे दैत्या हतास्ते सर्वे लोभ-
१०-११-४१ क्रोधादिरूपास्तत्र बकासुरो बालानां दम्भात्मकदोषरूप इतिज्ञेयम् ॥४१॥

मुक्तमित्यत्र दुर्निमित्तापगम इति दुष्टं प्रतिबन्धनिमित्तं प्रतिबन्धकं तदपगमे
लेखः। इत्यर्थः, प्रतिबन्धं निवर्त्य स्वयमेव मुक्तत्वकथनेन साधनासाध्यत्वं प्रति-
१०-११-४३ बन्धकाभावमात्रसाध्यत्वं च सूचितं, तादृशे दुर्लभत्वज्ञानेनात्यमीप्सितत्वमनुभवसिद्धं, न ते रामादय इति तथा च तादृशमुपलभ्य रामादयो जाताः पूर्वं तु यथा प्राणं विनेन्द्रियो गणस्तादृशास्ते इत्यन्वयः ॥ ४३ ॥

श्रुत्वेत्यत्र इयं बुद्धिरिति अमर्यादबुद्धिरित्यर्थः, तस्या आरोपितत्वे तन्निवृत्तौ
लेखः। नेत्रयोस्तृप्तिः स्यादित्यर्थः ॥४४॥ अहो इत्यत्र कृतपूर्वमिति पूर्वं कृतं
१०-११-४४-४५ कृतपूर्वमिति समासः॥४५॥ अथापीत्यत्र अन्यथेति यत्र कुत्रचिदपि भयाकर्तरि प्रयत्नकरणेन नाश इत्यर्थः, तस्मादिति यद्यपि न शक्नुवन्ति तथापि प्रयत्नमात्रान् नश्यन्तीतिपूर्वानुसन्धानेनान्वयः, अभिप्रायार्थमपीति उत्तरार्धं विचार्यतात्पर्यव्याख्यानं, तत्रेति साधारणधर्मसहितो दृष्टान्तो द्वितीयार्धार्थः अभिप्रायेति हननमभि-

प्रायविषयः, आसादनं प्रयत्नस्तद्विरुद्धं फलं स्वनाश इत्यर्थः, दृष्टान्ताभिप्रायं विवृण्वन्ति ते हीति ॥४६॥

अहो इत्यत्र असत्या न भवन्तीति फलाजनिका न भवन्तीत्यर्थः, तत्र
लेखः । हेतुरिति विधायकवाक्यत्वे हेतुर्भगवत्त्वमित्यर्थः, यत् तदिति पञ्च-
१०-११-४७-४८ म्यन्तमव्ययत्वेन व्याख्यातं, तत्र हेतुर्वेदवादिन इति, जैमिनीया इत्यर्थः, व्यासस्य तु "फलमत उपपत्ते"रित्यत्रोक्त एव सिद्धान्त इति ज्ञेयं, नन्दस्य प्रामाणिकत्वात् सात्त्विकज्ञानस्य वाक्यार्थत्वात् प्रकरणस्य प्रमाणत्वाच् च प्रमाणरीत्यैव व्याख्यानं, प्रमेयमार्गे भगवानेव सर्वसाधक इति ज्ञेयम् ॥४७॥ इतीत्यस्याभासे उपसंहरतीति इतिशब्देनोपसंहारोऽप्युक्त इति ज्ञेयं, व्याख्याने, जातब्रह्मात्मानुभवा इति "ततः संसारदुःखस्य निवृत्तिर्ब्रह्मबोधन"मितिप्रकारो जात इतिभावः, तदासक्तिश्चेति मूले रममाणा इत्यस्य रतियुक्ता इत्यर्थमभिप्रेत्येदमुक्तम् ॥४८॥

एवमित्यस्याभासे क्रोडीकृता इति भगवत्सङ्गताः कृता इत्यर्थः, तादृशं कौमारं
लेखः । वयो दृष्ट्वा कौतुकेन तत्र सङ्गता इतिभावः, प्रयोजने इति कौमार-
१०-११-४९ कर्तव्ये निरोधे इत्यर्थः, एवमित्यत्र विजातीयानामिति कालमात्रसम्बन्धिलीलाकथने कौमारविजातीयानां पौगण्डादिलीलानामित्यर्थः, अरणेरिति कार्यस्य कारणनिवर्तकत्वं कथमित्याशङ्क्य दृष्टान्तेन बोधनार्थमिदमुक्तं, कौमारं जहतुरिति व्रजे कौमारवयःस्थापनकथनेन भगवतः पौगण्डादिभावेपि तासां तादृग्वयस्कत्वमिव सूक्ष्ममेव रूपं सर्वजनीनं, "परिधाय स्ववासांसी"ति वक्ष्यमाणप्रकारकरसाकरत्वानन्तरमपीति ज्ञेयं, मूलरूपलीला विवृण्वन्ति भगवानिति, परमानन्दो भूत्वेति सृष्ट्यारम्भे सच्चिदंशौ पृथक्कृत्येत्यर्थः, वृक्षादित्यादि क्षितिदेशो वृक्षः शाखास्ताः फलं तत्स्थो रसः, प्रतिवृक्षं गत्वा तत्तच्छाखाफलं भुङ्क्ते, एकस्मिन् वृक्षे एकस्यामेव शाखायां स्थित्वा शाखान्तरावयवरसमपि भुङ्क्ते, इदं द्वयं मर्कटोत्प्लवनं, एकस्यां शाखायां स्थित्वा तन्निष्ठमेव फलं तत्तदवयवभेदेन बहुविधं भुङ्क्ते तन् मण्डूकप्लवनं ज्ञेयं, एकस्मिन्नेव वृक्षे स्थित्वा तत्रत्यासु सर्वशाखासूत्प्लुत्योत्प्लुत्य तत् तत् फलं भुङ्क्ते इति वा, मण्डूको हि दूरोत्प्लवनासमर्थ एकस्मिन्नेव देशे तत्तदंशभेदेनोत्प्लवति ।

एवंविहारैः कौमारैरित्यस्याभासे येन भक्तेन कालेनेति कौमारलीलासाधकेन
योजना । आधिदैविककालेनेत्यर्थः, क्रोडीकृता इति कौमारलीलामात्रासक्ता
१०-११-४९ इत्यर्थः, तं कालमिति आधिदैविकं कौमारलीलाकालमित्यर्थः, सिद्धे प्रयोजने इति निरोधात्मकप्रयोजने सिद्धे इत्यर्थः, अत एव कृष्णरामकथां कुर्वाणानां

१. कौमारलीलामात्रासक्तभगवता निरोधरूपे प्रयोजने ।

भववेदनाज्ञानाभावः पूर्वश्लोके निरूपितः, त्यक्तवानिति स्थापितवानित्यर्थः, "स्वसैन्यं स बहिस्त्यक्त्वा जगाम गहनं वन"मित्यादौ बहिःस्थापनस्य त्यागपदार्थत्वात्, तथा च कौमारलीलातत्परिकरसहितं कालं स्थापितवानितिफलितं, कौमारस्य लीलायाः तत्परिकरस्य तदधिकरणस्य कालस्य च नित्यत्वात्, उपलब्ध्यनुपलब्धी तु आविर्भावतिरोभावसाध्ये इति बोद्धव्यं, **कौमारैरि**त्यस्याभासे **ननु विजातीयानां कथं कौमारनिवर्तकत्वं** इति नन्वियं शङ्कैव नोदेति सर्वत्र पार्थिवानां काष्ठपटादीनां तेजोरूपेणाग्निना नाशदर्शनात् विजातीयेषु नाशकत्वस्य दृष्टत्वात्, सत्यं, अन्यत्र विजातीयानां नाशकत्वेपि पलनिमेष-घटिकादिरूपे काले तत्परिच्छेद्ये वयसि च विजातीयस्य नाशकस्य अदृष्टत्वात् शङ्काया अवकाश इतिध्येयं, **निलायनैरि**त्यस्य व्याख्याने, **सर्वैरेव विहारैर्व्रज एव कौमारं** जहतुरिति इह प्रभोर्व्रजस्थितत्वेन व्रजपदोपादानं विना व्रजस्य कौमारत्यागाधिकरणत्वे सिद्धेपि व्रजपदोपादानेन व्रज एव कौमारत्यागो न त्वन्यत्र इति ज्ञाप्यते, त्यागस्त्वत्र स्थापनं न तु स्वसत्तानिवृत्तिः, "स्वसैन्यं स बहिर्हित्वा जगाम गहनं वन"मित्यादौ हित्वेत्यनेन स्थापनमेवोच्यते, अतोत्रापि स्थापनं ग्राह्यं "कौमारं जहतु"रित्यनेन, तथा च व्रजे कौमारं स्थापितमिति फलति, कौमारशब्देन कुमारस्य भावः कुमार्याश्च भावो ग्राह्यः, तद्धितप्रत्ययेन उभयथापि कौमारशब्दसिद्धेः, एवं पुम्भावस्त्रीभावविशिष्टं उभयमपि कौमारं व्रजे स्थापित-मित्याशयेनाचार्यचरणा आहुः **अतो व्रज एव कुमारो जातः कुमारी चेति,** भगवान् **व्रज एव कुमारो जातः कुमारी च जात** इत्यन्वयः, कुमाररूपेण कुमारीरूपेण च व्रजे प्रकट इत्यर्थः, "स आत्मानं द्वेधाऽपातयत् ततः पतिश्च पत्नी चाभवता"मितिश्रुतेः भगवत एवोभयभावेनाविर्भावात् प्रभोः कुमारीरूपत्वमप्यविरुद्धं, तथा चाधिदैविककुमारी-रूपो भगवान् जात इति यावत्यो व्रजे कुमार्यस्ता सर्वा अपि कुमारीरूपस्य भगवत एव स्वरूपभूता इत्याहुः **अतोग्रे वक्तव्याः कुमार्यः कृष्णचेतस इतीति,** "एवं मासव्रतं चेरुः कुमार्यः कृष्णचेतस" इत्येकोनविंशाध्याये वक्तव्याः, कुमार्योप्याधिदैविककुमारी-रूपस्य भगवतः स्वरूपभूता इत्यर्थः, एवं सति कौमारशब्दस्य कुमारीभाववाचकत्वपक्षः 'निलायनैः सेतुबन्धैः मर्कटोत्प्लवनादिभि'रित्यनेन (कौमारैरित्यस्याभासे ननु विजाती-यानां कथं कौमारनिवर्तकत्वमिति नन्वियं शङ्कैव नोदेति सर्वत्र पार्थिवानां काष्ठवस्त्रा-दीनां तेजोरूपेण वह्निना नाशदर्शनादिति चेत् न, अन्यत्र विजातीयानां नाशकत्वेपि बाल्यकौमाराद्यवस्थानां स्वसजातीयावस्थान्तरकनाशत्वेन शङ्कायाः सम्भवात् पदकुमारीभाव-वाचकत्वपक्षे 'निलायनैः सेतुबन्धैर्मर्कटोत्प्लवनादिभि'रित्यनेन) उक्तानां निलायनादिक्रीडानां कुमारीरूपेपि अवश्यवाच्यत्वेन तासां क्रीडानां तत्र योजने प्रकारमाहुः **करिष्यन्ति च**

१ एतच्चिह्नमध्यस्थं पाठः [illegible] ।

लीलां लतागृहादिषु लीना इत्यादिना, अयमर्थः, ताः कुमार्यः भगवता सह रमणे रसविशेषोत्पत्त्यर्थं वियोगे च तद्गात्मकतया कुञ्जेषु निलीय क्रीडां करिष्यन्ति, अतो निलायनं तास्वपि सिद्धं, भगवद्वशीकरणप्रयत्ना इति रसमर्यादया भगवद्वशीकरणार्थं भगवदनुकूलभूषणवसनचेष्टादिकं ता रचयन्तीदमेव सेतुबन्धनं ज्ञेयं, गृहस्थमर्यादोल्लङ्घनकर्त्र्यश्चेति, मर्कटोत्प्लवनमेतत् मर्कटवदुत्प्लवनं लोकवेदोल्लङ्घनं, तदपि प्रभुकृते ताभिः कृतमिति लीलात्रयं तास्वपि सिध्यति, एवं निलायनादिविहारैः सह व्रजे उभयविधकुमारस्थापनोक्तेस्तादृग्विहारविशिष्टकुमाररूपेण स्वभोग्यकुमारीरूपेण च भगवान् व्रजे सर्वदा विजयतेऽतो नित्यत्वं लीलातत्परिकरविशिष्टस्वरूपस्येतिमञ्जुलमखिलं, निलायनक्रीडाया आशयं निरूपयन्ति स हि परमानन्द इत्यादिना, अनवतीर्णं मूलरूपं ब्रह्म मायाजवनिकया यथा छन्नं भूत्वा अन्यस्य स्वविषयकं ज्ञानं रुणद्धि "न चक्षुषा गृह्यत" इतिश्रुतेः तथा अवतीर्णं मूलरूपं श्रीकृष्णाख्यं ब्रह्मापि निलीय तिष्ठतीति चक्षुरग्राह्यं भवति, सर्वशाखाफलभोगार्थं एकस्यामप्यारूढः सर्वफलं भुङ्क्ते इति, अयं च मर्कटोत्प्लवनादिकं यदुक्तं तस्याभिप्रायः, आदिशब्देन शाखान्तरस्थितिसामायिकशाखान्तरफलभोग उक्तः, मर्कटो यथा शाखायामेकस्यामारूढः अन्यासां बह्वीनां शाखानां फलं बलात्कारेण गृहीत्वा भुङ्क्ते तथा भगवानपीत्यर्थः, इह परोक्षवादेन शाखाशब्देन व्रजवरनितम्बिन्य उक्ताः, तथा च एकस्या घोपसीमन्तिन्या गृहादिषु स्थित्वा बह्वीभिर्व्रजमृगदृग्भिः सह रमते इति सूचितं, आदिशब्देन मण्डूकप्लुत्यादिकमपीति, अत्रापि परोक्षवादः, तथा च मण्डूको यथा मध्ये द्विपत्प्रदेशं त्यक्त्वा कुत्रचिदुत्प्लवनं करोत्येवं प्रभुरपि कस्याश्चिद्गृहे रमणं विधाय काश्चिन् मध्ये त्यक्त्वा कस्याश्चिद्गृहे रमते इति सूचितं, तथा सति मध्ये यां त्यक्त्वा गतः सा अन्यस्मिन् दिवसे खण्डिताभावं प्राप्नोतीति रसे चमत्कारविशेषः सिध्यति, एतावता शृङ्गाररससम्बन्धिनीरनेकविधा लीलाः प्रभुः कुर्वन् शुद्धपुष्टिभक्तानां लोचनयुगलं शिशिरयतीति निरूपितं, तामसानां प्रमाणप्रकरणस्य समाप्तौ "रसो वै सः" इति श्रुतिप्रमाणसिद्धं रसात्मकं ब्रह्म श्रीशुकेन गूढतया वर्णितं, तदेव शुकहार्दविदा भगवता सुबोधिनीकारेण परोक्षवादरीत्या प्रदर्शितमिति रसिकवैष्णवा विदां कुर्वन्तु (आदिशब्देन मण्डूकप्लुत्यादिकमपीति, मण्डूको यथा कुत्रचित् स्थितः कश्चित् प्रदेशं त्यक्त्वा कुत्रचित् प्रदेशे प्लवति, एवं कृष्णोऽपि कस्याश्चिद् गृहे स्थितः काश्चिद् वञ्चयित्वा कयाचिद् रमते, तथा च यस्या वर्जनं सा प्रातः खण्डिता भवतीति मण्डूकप्लुतिः, एवं बहुधा रमणं शुकेन गुप्तरीत्या प्रदर्शितमिति रसिकवैष्णवा विदांकुर्वन्तु), ब्राह्मणोऽपि भवति क्षत्रियोऽपि भवतीति ब्राह्मणशब्दो वामनावतारपरः "जटिलं वामनं विप्रं मायामाणवकं हरि"-

---

एवंविधमत्रो एव यत्रे।

मित्यादिषु विप्रत्वोक्तेः स वामनो यथा स्वरूपनिलायनं कृत्वा सूक्ष्मरूपं प्रदर्शयित्वा स्वकार्यं बलिराजात् साधयित्वा पश्चात् बृहद्रूपं प्रकटीचकार एवमिहापि गूढदुर्लभव्रजवधूप्राप्त्यर्थं स्वस्वरूपनिलायनं विधाय रमणाभिलापं साधयित्वा पुनः पूर्वभावं सम्पादयतीति ब्राह्मणोपि भवतीत्यनेन 'निलायनै'रित्यस्य हार्दं स्फुटीकृतं, क्षत्रियशब्देन श्रीरामचन्द्रः, स यथा सेतुबन्धेनोपायेन जानकीं प्राप्तवान्, तथेहापि रसशास्त्रोक्तचातुर्यरूपसेतुबन्धेन व्रजसुन्दरीः प्राप्नोतीति 'सेतुबन्धै'रित्यस्याशयः, किञ्च सेतुबन्धशब्देन नानाप्रकारयुक्ता राजनीतिरुच्यते, श्रीरामो यथा राजनीत्यानेकराज्यसम्बन्धिफलानि बुभुजे तथा भगवानपि रसशास्त्रोक्तचातुर्यरूपनीत्या विविधगोपवधूटीविलासफलानि भुङ्क्ते इति 'सेतुबन्धै'रित्यस्य तात्पर्यं, इह ब्राह्मणोपि भवति क्षत्रियोपि भवतीत्यस्य आधिदैविकपक्षसिद्धा रसिकभगवदीयमनोहरा निगूढा अर्थास्तु सुबोधिनीहार्दविदा भगवता श्रीविठ्ठलेश्वरेण टिप्पण्यां स्फुटीकृता इति भाग्यवद्भिस्तत एवावधार्याः ॥ ४९ ॥

"जानीत परमं तत्त्व"मितिश्लोकेन वर्णितः । परब्रह्मस्वरूपः श्रीबालकृष्णो मुदेस्तु मे ॥१॥

इति एकादशोध्यायः।

प्रक्षिप्ताध्यायाः १—३ ।

योजना। श्रीगोवर्धनधारी करोतु कुशलानि । अतः परमग्रेघासुरवधवत्सहरणब्रह्मस्तुतिनिरूपकास्त्रयोध्यायाः केनचित् प्रक्षिप्ता सन्ति न तु वेदव्यासविरचिताः, अतः श्रीभागवतबहिर्भूता इति सुबोधिन्यां साधितं, अध्यायत्रयस्य प्रक्षिप्तत्वे प्रमाणानि बहून्येव टिप्पण्यामुपन्यस्तानि, तानि पुनर्न लिख्यन्ते किन्त्वेतेध्यायाः प्रक्षिप्ता इतिश्रीधरस्वामिभिरप्युक्तं तदुपपाद्यते, तथा हि "द्वात्रिंशत्त्रिशतं च यस्य विलसच्छाखा" इति गणना श्रीधर्यां कृता, ततश्च द्वात्रिंशदधिकत्रिशतमध्यायाः श्रीभागवतस्येत्येतदध्यायत्रयस्य प्रक्षिप्तत्वमेवाभिप्रेतं स्वामिनामपि, त्रयाणां शतानां समाहारस्त्रिशतं, पात्राद्यन्तस्य नेतिनिषेधात् न स्त्रीत्वं पात्रादिराकृतिगण इतितत्त्वबोधिन्यामुक्तं, द्वात्रिंशच्च त्रिशतं च द्वात्रिंशत्त्रिशतं सङ्ख्याया अल्पीयस्यः इत्यनुशासनेन द्वात्रिंशत्शब्दस्य पूर्वनिपातः, केचित् तु द्वात्रिंशच्च त्रयश्च शतानि चेतिविग्रहस्य शतानि चेतिबहुवचनेन शतत्रयमेव ग्राह्यं प्रसिद्धत्वादित्याहुः, तन्न, प्रसिद्धियशाच्छतत्रयलाभे तु प्रसिद्धेरेव पञ्चत्रिंशद्ग्रामसिद्धौ सङ्ख्याकरणस्यैव वैयर्थ्यापातात्, सङ्ख्याकरणं हि शिष्यबोधाय, तत्र शिष्याणां शतत्रयसङ्ख्याज्ञाने प्रसिद्धिपरतन्त्रत्वं चेत् तदा गणना व्यर्थैव स्यात्, द्वात्रिंशच्च त्रयश्च शतानि चेतिविग्रहे सङ्ख्याया अल्पीयस्या इतिवाक्यात् त्रिद्वात्रिंशत्शतमितिरूपं स्यात्, अपरं च गणनाकृतिर्हि बोधसौकर्याय, तत् तु द्वात्रिंशच्च

त्रिशतं चेति विग्रहे भवति, द्वात्रिंशच्च त्रयश्च शतानि चेतिविग्रहे त्वत्यन्तं दौर्लभ्यं बोधस्येत्येतादृशी क्लिष्टगणना श्रीधरैः कथं क्रियेत, तस्मात् द्वात्रिंशत् त्रिशतं चेत्येव विग्रहः, ततश्चैतेध्यायाः श्रीधरमतेपि प्रक्षिप्ता इतिदिक्, माध्वैस्त्वेतेध्यायाः श्रीभागवतपुस्तकेपि प्रायो न लिख्यन्त इत्यलं विस्तरेण ।

कारिकार्थः। प्रक्षिप्ताध्यायेषु प्रथमाध्याये प्रक्षिप्तत्वं समर्थयितुं मतान्तरमाहुः कथामात्रमित्यादि का० ११८½–¾। क्वचित् पद्मपुराणादौ प्रसिद्धां, एवं मतान्तरमनूद्य दूषयन्ति शब्दार्थेति ११९½ । सङ्गतिविरोधस्तु सुबोधिन्यां टिप्पण्यां विशेषतः श्रीगोपेश्वरैश्च उपपादितः, विजयध्वजनाम्ना माध्वेनापि स्वीकृतः श्रीभागवतविवरण एतदध्यायत्रयं न व्याख्यातं, एवं प्रक्षिप्तत्वे सत्यप्येतद्व्याख्याने प्रयोजनमाहुः लोकेति का० ११९¾। तत्र प्रथमाध्यायार्थमाहुः तत्रेति का० १२०½। स्वयुक्तित इति "पीनाहिभोगोत्थित"मितिश्लोकोक्ताघासुरस्य मुक्ति"र्नैतद्विचित्र"मित्यादिश्लोकद्वयेन युक्त्या समर्थितेत्यर्थः

द्वितीयाध्याये द्वितीय इति का० १२१½ । बालैः सह वत्सहरणम् ।

तृतीयेध्याये स्तुतिरिति का० १२२½ । स्नेहोपपत्तिरिति "ब्रह्मन् परोद्भवे कृष्ण इयान् प्रेमा कथं भवे"दित्यादिना राजप्रश्ने "सर्वेषामपि भूतानां नृप स्वात्मैव वल्लभ"इत्युत्तरेण भगवति व्रजस्थानां स्नेहोपपत्तिरित्यर्थः, "एवत् सुहृद्भिश्चरितं मुरारे"रित्यनेन श्रवणस्य फलं च। नौमीड्य ते इत्यत्र लौकिके इति का० १२३½। ननु "गुञ्जावतंसपरिपिच्छलसन्मुखाये"त्याद्युक्तप्रकारेण लौकिकव्यवहारविषय एव भगवान् किमर्थं प्रार्थ्यते श्रुतिसिद्धमेव रूपं कुतो न प्रार्थ्यत इत्याशङ्क्याहुर्लौकिके इति, लौकिके लोकप्रसिद्धे प्राकृते गुञ्जावतंसेत्याद्युक्तप्रकारेण प्राकृतसदृशे भावे यस्य भावः स एव भक्तिमान्,तं प्राकृत भावं हीनं विदित्वा योन्यथा वेद स अधम इत्यर्थः,किञ्च यद् गृह्णातीति का० १२४½। अयं भगवान् लोके यत् यादृशं रूपं गृह्णाति यथैव बोधयति येन प्रकारेणानुभावयति तदेवास्माकं प्रमाणं, इहेति भक्तिमार्गे इत्यर्थः, नान्यदिति जगत्कर्तृत्वव्यापकत्वादिविशिष्टं वेदप्रसिद्धं रूपं नास्माकं फलत्वेन प्रार्थनीयमित्यर्थः, तत्र हेतुर्भिन्नाधिकारत इति, भक्तभिन्नाधिकारत्वादित्यर्थः, तादृशे वेदप्रसिद्धे रूपे ज्ञानमार्गीयाणामेवाधिकारो न तु भक्तानामित्यर्थः, एतदेवोक्तमेतद्व्याख्याने सुबोधिन्यां "नास्माकं फलं शब्दविषयं ब्रह्म किन्त्वेतदेव प्रत्यक्षतो दृश्यं, तदपि प्राकृतचक्षुषैव, तत्रापि सर्वाभरणभूषितं, तत्रापि प्राकृतालङ्कारसहितं, तत्राप्येतदवस्थापन्न"मिति । इति प्रक्षिप्ताध्यायाः १–३ ।

इति तामसप्रकरणे प्रमाणप्रकरणम् ॥

१ ग्रहृतश्रीमद्भागवतविवरणे इत्यपि पाठः ।

अथ तामसप्रकरणे प्रमेयप्रकरणम्।

द्वादशोध्यायः।

द्वादशेऽध्याये यशोदानन्दयोरिति प्रसङ्गात् सर्वेपामेव निरूपितस्तथाप्येतयोः सुष्ठु
लेखः। मुख्यतया निरूपित इत्यर्थः, आध्यात्मिकीमिति स्थूलदेहाद्यध्यास-
१०-१२-० रूपाधिभौतिकी लिङ्गदेहाद्यध्यासरूपाध्यात्मिकी अलौकिकदेहाद्यध्यास-
रूपाधिदैविकी, इयं तु भगवत्सेवोपयोगित्वान् न निवर्तनीयेति भावः, उभयेपामिति निरोधार्थमितिशेपः, देहाध्यासो हीति धेनुकपदस्य देहाध्यासवाचकत्वं योगरूढ्यो-रभावेपि कल्पनया टिप्पण्यां व्याख्यातं, परोक्षवादस्थले कल्पनाया अपि प्रवृत्तिनिमित्तत्वं "कल्पनोपदेशाच्च" ति सूत्रे व्यवस्थापितं, धेनुकमारणं देहाध्यासनिवारणं चैकपदवाच्यत्वादैक्येनैव भगवता सम्पादितमितिभावः, ज्ञानपूर्वं इति अत्र ज्ञानपदेन तत्त्वादिस्वरूपज्ञानं दशरसानुभवश्चेति टिप्पण्यामुक्तं, यद्यपि बलभद्रं प्रति बोधयति तथापि प्रसङ्गादन्येपामपि श्रवणमिति ज्ञेयं, ततश्चेदिति ल्यब्लोपे पञ्चमी, तं मरणं प्राप्य पुनर्जीविता इत्यर्थः।

द्वादशाध्यायविवृतौ पञ्चधैवानुभावोत्रेति अविद्यायाः पञ्च पर्वाणि देहेन्द्रियप्राणा-
योजना। न्तःकरणाध्यासाः स्वरूपविस्मृतिरूपश्चेति तन्निवारको भगवदनुभावोत्र
१०-१२-० निरूपित इत्यर्थः, दुष्टनिग्रहरूपवानिति देहाद्यध्यासाः स्वरूपविस्मृति-
संज्ञकश्चेति पञ्च पर्वाणि यानि निरूपितानि तान्यत्र धेनुकादयो दैत्या मूर्तिमन्तः "लोभक्रोधादयो दैत्या" इति कृष्णोपनिपद्रूप्यः, तन्निग्रहरूपवान् भगवदनुभाव इत्यर्थः, आध्यात्मिकीमविद्यां वा इति एतानि पञ्च पर्वाणि निवर्तितानीत्यनेनाध्यात्मिकी अविद्यैव निवर्तिता, भौतिकी तु पूतना पूर्वं नाशिता, आधिदैविकी तु लीलोपयोगिदेहाद्यध्यासरूपा तादृग्लीलोपयोगिस्वरूपाज्ञानरूपा चेति सा न निवर्तनीयेतिभावः, ततः सर्वविनाशः स्यादिति विपरूपविपयसम्बन्धात् सर्वपारमार्थिकहानिः स्यादित्यर्थः।

द्वादशेध्याये यशोदेति का० १२५$\frac{3}{4}$। प्रसङ्गात् सर्वेपामेव निरोधः पूर्वप्रकरणे निरू-
कारिकार्थः। पितः, तथाप्येतयोः सुष्ठु मुख्यतया निरूपित इत्यर्थः, अत्रास्मिन्
१०-१२-० प्रकरणे सस्त्रीकाणां गोपालानां निरोधो मुख्यतयोच्यत इत्यर्थः, नन्वत्र
प्रमेयप्रकरण एव मुख्यनिरोधसिद्धावग्रिमप्रकरणवैयर्थ्यमित्याशङ्क्याहुर्मध्यम इति का० १२६$\frac{1}{4}$। यद्यपि वयस्यानां स्वामिनीनां च पूर्वप्रकरणोक्तनिरोधापेक्षयास्मिन् प्रकरण अधिको निरोध उच्यते तथापि वक्ष्यमाणनिरोधमपेक्ष्य एतत्प्रकरणोक्तो निरोधो गोपालानां स्वामिनीनां च द्वयोरपि मध्यम एवेत्यर्थः, पञ्चधेति का० १२६$\frac{3}{4}$। धेनुककालियप्रथमदावाग्निप्रलम्बद्वितीयदावाग्निनिग्रहात्मकः पञ्चधा भगवदनुभावोत्र प्रकरणे निरूप्यत इत्यर्थः, एते पञ्च देहेन्द्रियप्राणान्तःकरणाध्यासस्वरूपविस्मृतिरूपाः पञ्चभिरध्यायै-

निरूप्यन्ते,तत्र प्रथमो दावाग्निः प्राणाध्यासरूपः, प्रलम्बः अन्तःकरणाध्यासः,द्वितीयदावाग्निः स्वरूपविस्मरणात्मक इति तत्र तत्र स्फुटं,आध्यात्मिकीमित्यादि का० १२७ ३/४। लिङ्गशरीराद्यध्यासरूपामविद्यां दूरीकर्तुमविद्यापर्वरूपधेनुकादिवधकरणं, आधिभौतिक्यविद्या पूतनारूपा पूर्वं नाशिता, आधिदैविकी तु लीलासाधकत्वान् न निवर्तनीयेतिभावः, तदर्थं धेनुकादिवधार्थं क्रमतः पञ्चाध्यायाः, उभयेषां वयस्यानां स्वामिनीनां च निरोधार्थं क्रमेण सप्तदशाष्टादशात्मकमध्यायद्वयमित्यर्थः, उभयेषां निरोधस्य पृथङ्निरूपणे निमित्तमाहुः स्नेहाधिक्येति का० १२८ १/२। साधारणापेक्षया अधिकस्नेहज्ञापनार्थं पृथङ्निरूपणमित्यर्थः, एतत्प्रकरणीयनिरोधस्य मध्यमत्वोक्तौ हेतुमाहुः स्नेहान्त इति, स्नेह एवान्तः फलं यस्य तादृशो निरोधो मध्यम इत्यर्थः, अत्र स्नेहपदेनासक्तिर्ज्ञेया स्नेहान्तनिरोधस्य प्रमाणप्रकरण एव सिद्धत्वात्, व्यसनसिद्धिश्च साधनप्रकरणे, तथा चोक्तं दशमस्कन्धनिबन्धे "सर्वतस्त्वधिकः स्नेहः पूर्वत्र विनिरूपितः आसक्तिस्तुद्वितीये हि तृतीये व्यसनं मतं फलप्राप्तिश्चतुर्थे हि सिद्धो रोधश्चतुर्विध"इति,अध्यायार्थमाहुः प्रथममिति का० १२९ १/४। अत्र ज्ञानपदेन लीलासम्बन्धितत्त्वादिस्वरूपज्ञानं दशरसात्मकलीलानुभवश्चेति टिप्पण्यामुक्तं, फलं चात्र विषाम्भःपानेन परेतानाममृतवर्षिण्या ईक्षया पुनर्जीवनसम्पन्नया ज्ञानपूर्णलौकिकदेहप्राप्तिः, फलावधीति नपुंसकप्रयोगात् क्रियाविशेषणमिति टिप्पण्यां व्याख्यातं, क्रियाविशेषणे द्वितीया क्लीबत्वं चेति वैयाकरणसिद्धान्तात्, कालीय इति का० १२९ ३/४। अत्र इतिशब्दमध्याहृत्य इत्याहुरिति व्याख्यातं टिप्पण्यां, तत्रायमाशयः, आहुरितिकर्तरिप्रयोगेण कालीयशब्दादनभिहिते कर्मणि द्वितीया स्यात्, इतिशब्दाध्याहारे तु आख्यातादिभिरिव निपातेनाप्यभिधाने प्रथमानुशासनान् न काप्यनुपपत्तिः, तथा च इन्द्रियाणीतिपदमपि प्रथमान्तमेव,इतीति निपातेनाभिधानात्,एतदेव हृदि कृत्वा तथा व्याख्यातं प्रभुभिः, तत इति का० १३० १/४। तत इन्द्रियेभ्यो विषयेभ्यश्च सर्वविनाशः स्यादिति बोधयितुमन्ते अध्यायान्ते मरणाभिधा विषाम्भःपानेन मरणोक्तिः, ततो मरणानन्तरमपि सर्वे जीविताश्चेत् तदा पुनः अलौकिकदेहान्तरस्थितिरित्यर्थः।

ततश्च इत्यस्याभासे तत्रेति ज्ञानपूर्वधेनुकवधे निरूपणीये, तस्य वनलीलात्वात्

लेखः। प्रथममिदं त्रयमाहेत्यर्थः, तच्च त्रयं ज्ञानं निरूपयन्नाह सत्त्वप्रधानेय

१०-१२-१ लीलेतिवक्ष्यमाणत्वाद् रसस्वरूपज्ञानं निरूपयन्नित्यर्थः, तादृशलीलार्थं वनप्रवेशे हेतुमाहुर्वन एवेति, वनस्य तत्तद्रसस्वरूपज्ञापकस्तम्भादिसात्त्विकभावहेतुत्वान् तत्रैव तद्ज्ञानं भवतीत्यर्थः, मध्ये मार्गमेवं न भवतीति तद्व्यावर्तनार्थैवकारः, वनस्य तादृशत्वे हेतुमाहुः तत्रोद्वेगो न भवतीति, मध्येमार्गं वक्ष्यमाणमत्कृत्रिमानसम्भवेऽप्यन्यदर्शनसम्भावनयोद्वेगो भवतीति तेन न तावती लीला यया स्तम्भादिभावा भवन्ति,वने तादृशो-

द्वेगो न भवतीति वनस्यैव सात्त्विकत्वमित्यर्थः, इदमेव 'सत्त्वप्रधानैव लीले'त्यनेन वक्ष्यते, तथा च विहर्तुकाम इतिपदस्य वनपदसमभिव्याहारात् सत्त्वप्रधानलीलाकाम इत्यर्थ इतिभावः, तत्रेति तादृशवने क्रीडायां तस्या मनोजन्यत्वान् मनो निरूपणीयमतोऽग्रिमश्लोकेन तदुक्तमित्यर्थः, ननु 'तन् निरीक्ष्य मनो दधे' इतिकथनात् प्रवेशः प्राप्त एवेति भिन्नतयैकेन प्रवेशः कथमुक्त इत्यत आहुः प्रवेशश्चेति, पूर्वाध्यायेपि वनलीलोक्ता तथा-'ऽप्यविदूरे व्रजभुव' इतिवाक्याद् ग्रामसम्बन्धिन्येव, अत्र ततो भिन्नप्रक्रमेण केवलवनलीलाबोधनार्थं प्रवेशश्च वक्तव्य इत्यर्थः,मनो निरूपणीयमयं च वक्तव्य इत्यन्वाचयः, दैत्येति दैत्यस्य मधोर्भूमौ मधुवने तत्पुत्र्या वृन्दाया वनमस्तीत्यर्थः, दोषाभाव इति पौगण्डलीलाभक्तेषु पुरुषार्थान् स्थापितवानिति वक्ष्यते एवंवृन्दावने इतिचतुर्भिः, ते च चत्वार इति चतुर्वर्षात्मकत्वं तस्य, कौमारलीलाया भगवति दोषाभावनिरूपणेन भक्तेषु दोषाभावो निरूपितस्ते च पञ्चेति पञ्चवर्षात्मकत्वं तस्येत्यर्थः, तदनन्तरमिति भगवति दोषाभावेन भक्तेष्वपि दोषाभावसाधकलीलाकालानन्तरं पुरुषार्थसाधकलीलाकालमाश्रितावित्यर्थः, भगवति दोषाभावेन भक्तेष्वपि दोषाभावः सिद्ध इति टिप्पण्यां व्युत्पादितं "अन्यथा सख्यदानं न स्या"दित्यनेन, ततश्चेति चकारस्यार्थमाहुः तारुण्यमिवेति, पशूनामिति अस्मिन् पक्षे पालनं पालः पशूनां पाले पालने सम्मतौ योग्यावित्यर्थः, स्वयमेवेति पुण्यं साधितं तत्साधनं भवति इदं स्वयमेवेत्यतिशयः, स्वत इति पुण्यं फलदमिदं स्वयं फलरूपमिति चातिशयः ॥१॥

ततश्च पौगण्डवय इत्यस्याभासे भगवतो मध्यमलीलायामिति प्रेमासक्तिव्यस-
योजना। तानि क्रमेण प्रमाणप्रमेयसाधनप्रकरणैर्व्रजजनानां सिध्यन्तीति निबन्धे
१०-१२-१ उक्तं, अतः प्रमेयप्रकरणे अस्मिन् आसक्तिसाधकलीला मध्यमलीलेत्यर्थः,
पशुपालने चेति अस्मिन् पक्षे पालनं पालः पशूनां पालः पशुपालः तत्र सम्मतौ योग्या-
वित्यर्थः, समं चेति अस्मिन् पक्षे समं तुल्यमित्यर्थः ॥१॥

विशेषाकारेणेति सामान्यतस्तु प्रथमश्लोकेप्युक्त एवेतिभावः, तन्माधव इत्यत्र
लेखः। लक्ष्म्या सहेति माधवपदसमभिव्याहाराद् विहर्तुकाम इत्यस्य लक्ष्म्या
१०-१२-२ सह विहर्तुकाम इत्यर्थोऽग्रिमश्लोके 'रन्तु' मित्यस्य "सर्वाभिरेव देवताभिः
सह रन्तु"मित्यर्थं इतिविशेष इतिभावः, संवादार्थमिति वेणुनादस्य लीलास्वरूपनिरूपकत्वं वेणुपदव्युत्पत्त्या निरूपितं टिप्पण्युक्तकैमुत्येन लीलायास्तदुभयविस्मारकत्वबोधनेन सर्वोत्तमत्वबोधनाय वेणुवादनमित्यर्थः, स्वरूपानन्देति मोक्षानन्दस्वर्गाद्यानन्दावित्यर्थः, वेणोस्तादृशत्वं स्रावयन्ति तद्वादने इति, यत इति शेषः, यतो वेणुवादने सति विषयिणो

१ पिबतीति पाठः।

भोगपरा मुक्ता निवृत्तिमार्गीयाः शक्रशर्वपुरोगाः समायान्ति, तद् विहायैतद्विचारपरा
एव भवन्तीत्यर्थः, प्रयोजनान्तरमाहुः आध्यात्मिका इति, आत्मानं जीवमधिकृत्य वर्तन्ते
ते आध्यात्मिकाः,देवं भगवन्तमधिकृत्य वर्तन्ते ते आधिदैविकाः,उभयानुगुणकर्तारोपि
स्वामिनीः समानीय भगवन्तं प्रतीक्षन्ते नादश्रवणे भगवानागत इतिज्ञानादुद्बुद्धा भवन्ति,
तत आधिदैविका आगत्य स्वामिन्यागमनं भगवते सूचयन्ति इति तैर्वृतो भवतीत्यर्थः,
सौन्दर्यं वेशः अमर्यादलीला इत्यादिरूपं यशस्तैर्निरन्तरं गीयते, सामर्थ्यार्थमिति प्रति-
बन्धकागमनाभावार्थमित्यर्थः, बलात्मेति बलं प्रतिबन्धकनिरसनसामर्थ्यमात्मनि यस्ये-
त्यर्थः, क्रियायामिति गोचारणलीलायामित्यर्थः, क्रियाशक्त्येति वनप्रवेशनेनेत्यर्थः,
शुद्धानिति यथा वत्सासुरमारणेन वत्सानां कण्टकशर्कराक्षेत्रप्रवेशहेतुभूतं भावं निवर्तित-
वानित्युक्तं,तथा वनप्रवेशनेन गवां तं भावं निवर्तितवान्,तथा च शुद्धांस्तादृशभावरहिता-
नित्यर्थः, वृन्दावनस्य निर्दुष्टतृणादिमत्त्वमनुपदमेव वक्ष्यतेतस्तत्सम्बन्धाद् गवामपि निर्दुष्टत्वं
भविष्यतीति भावेन पशव्यपदमुक्तमित्याहुः स्थानमपीति, विहारे हीति क्रिया
अन्तरङ्गलीला पूर्णा स्तम्भादिभावावधिका विहारे हि सति भवतीत्यर्थो ज्ञेयः, रजो-
विकासानामिति रजोरूप उद्दीपको विकासो येषामित्यर्थः, सत्त्वप्रधानैवेति, स्तम्भादि-
पर्यन्ता रसस्वरूपज्ञानहेतुत्वात् सात्त्विकी लीला, उद्बोधकोद्बुद्धरसस्य सत्कृतिरूपा लीला
रसे लोभजननाद् राजसी, अमर्यादलीला प्रमादमोहनीयीं प्रतीतिप्रकारकाज्ञानसम्पादक-
त्वात् तामसी, इयं त्वधुना वने गृह इव निर्भयतया स्थित्यभावान् न सम्भवतीति एव-
कारेण व्यावर्त्यते, रजोलीलेति रसोद्दीपकसामग्रीविशिष्टा लीलेत्यर्थः ॥ २ ॥
तादित्यस्याभासे पश्चादिति तदागमनसूचनानन्तरमित्यर्थः, सर्वाभिरेवेति पूर्वं
लेखः । त्वेकत्रैव सङ्केतस्य कृतत्वात् तत्रैव रिरंसासीत् तदुक्तं लक्ष्म्येत्येकवचनेन सर्वा-
१०-१२-३ गमनज्ञानानन्तरं तु सर्वत्रैव रिरंसा जातेत्यर्थः, देवताभिः क्रीडायोग्याभिः,
अलौकिकीभिः लोकावेद्यतया स्थिताभिरित्यर्थः, व्याख्याने, तत्र भूदोप इति नीरस-
त्वमित्यर्थः, तथा सति तृणपुष्पफलाभावादेते त्रयो न तिष्ठेयुरित्यर्थः, तृणादीनामपि
निर्दुष्टत्वात् तदात्मकवनस्य लीलोपयोगित्वमाहुः तृणेति, तत्सम्बन्धिनां वक्ष्यमाणस्व-
रूपमञ्जुघोषत्वेन तृणपुष्पफलानामप्यास्तरणकुसुमग्रथनफलभोगादिरूपलीलोपयोगित्वमेव,
इदमेव निर्दुष्टत्वं, भगवतस्तथदाकाङ्क्षायामकालेप्याविर्भावात्, तदाकाङ्क्षाभावे कालेप्यना-
विर्भावाद्, प्रियस्थितिज्ञापकत्वमिति तेषां निर्जन एव देशे यथेच्छं क्रीडया घोष-
सम्भवेन तत्रैव ता इति ज्ञानजनकत्वमित्यर्थः, गुणपूर्णतापीति निर्दुष्टगुणवद्वात-
सेवितत्वमित्यर्थः, अन्तरिक्षदैवत्या इति वायवस्येत्याह "वायुर्वा अन्तरिक्षस्याध्यक्षः

१. देवत्या इतिसर्वादर्शेषु ।

अन्तरिक्षदेवत्याः खलु वै पशवः वायव एवैनान् परिददाती"तिश्रुतेः, तथा च गावोन्तरिक्षदैवत्या अन्तरिक्षं च वायुदेवत्यमतो वायुर्गवाधिपतिरित्यर्थः, रुद्रदेवत्यपक्षेपि त्रिदेवतापक्षे रुद्रस्यापि वायुभेदत्वाद् गवाधिपतित्वं वायोः, तदैव लीलेति वायोर्दोषराहित्ये गवाधिपतित्वादरण्यस्यान्तरङ्गनिकुञ्जाधिपतित्वाच् चान्तरङ्गनिकुञ्जेषु ता न गमयेदितिभावः, (आगन्तुकेति औष्ण्यचण्डतानिकृष्टगन्धश्च वक्ष्यमाणगुणैरेव परिहृतो भवतीतिभावः, जलं पुष्पाणि च विशेषणान्युक्तानीतिशेषः, तेनैते गुणाः उक्ता इतिशेषः), अग्रे लयविक्षेपेति लयः शोषः विक्षेपः प्रवाहः तडागे नद्यां च तत्सम्भवात् सरःपदमित्यर्थः, सदादीति पयसि महन्मनःप्रख्यत्वकथनेन पयसाति सरसि महत्प्रख्यत्वमुक्तं जातमितिभावः, पयसो मनस्त्वं तत्सम्बन्धेन सरसो महत्त्वं च सादृश्येन कल्पनया, यथा ज्योतिषोल्पदोग्धृत्वादिसादृश्येनाजात्वं "ज्योतिरुपक्रमा"दितिसूत्रे व्युत्पादितं तथात्रापि ज्ञेयं, भागवतेपि वेदफलरूपत्वात् तथा व्याख्यानं कर्तव्यमितिभावः, पुष्पविशेषा चेति कुशेशयानां रात्रिविकासित्वादिदमुक्तं, गन्धोस्यास्तीति अस्तिविवक्षायां मत्वर्थीय इन्, तेनापीति आमासे मनो दधे इत्यत्र धातोर्धारणार्थमादाय वाक्यार्थ उपक्रान्तः, अत्र पोषणार्थमादाय प्रवृत्त इत्यनेनोपसंहृतः, आगमनज्ञानानन्तरं मनः कृतवान्, तादृशवायुसेवितवनदर्शने तुद्बुद्धभावः सन् प्रवृत्त एवेत्यर्थः, तथा च धात्वर्थतावच्छेदकावच्छिन्नो वाक्यार्थ इत्युपक्रमोपसंहाराविरोध इत्याकलनीयम्, तथा च प्रवृत्त इत्यस्य मनः पोषितवानित्यर्थः, दर्शनेन प्रवृत्तौ मनःपोषस्यावान्तरव्यापारत्वेपि फलरूपप्रवृत्तिनान्तरीयत्वात् प्रवृत्तित्वेनोक्तः, व्यापारान्तरमाहुः भृङ्गादिष्विति, साम्यज्ञानं चावान्तरव्यापार इत्यर्थः ॥३॥

तन्मञ्जुघोपालीत्यस्याभासे तत्र स्थिताभिरिति वृन्दावनगोवर्धननिकटवर्तिग्रामस्थिताभिरित्यर्थः, देवताभिरिति व्रजवरनितम्बिनीभिरित्यर्थः,
योजना।
१०-१२-३ परोक्षवादेन "देवता"पदवाच्यत्वात् तासां, अन्तरिक्षदेवत्याः पशव इति 'वायुर्वा अन्तरिक्षस्याध्यक्षः अन्तरिक्षदैवत्याः खलु पशवो वायव एवैतान् परिददाती'तिश्रुतेर्वायुरन्तरिक्षस्याध्यक्षः, अन्तरिक्षं पशुदैवतमतो वायोरुभयाधिपतित्वं, भृङ्गादिष्विति अलिभृङ्गद्विजादिष्वित्यर्थः, त्रयो गुणा इति मञ्जुपदवाच्यास्त्रयो गुणास्तत्र निर्दुष्टत्वमेको गुणः भगवत्स्वरूपनादानुभवानन्दजत्वलक्षणो द्वितीयः स्वस्थितिदेशे भगवत्स्थितिज्ञापकत्वरूपस्तृतीयः ॥ ३ ॥

'रन्तुं मनो दध' इत्यनन्तरमे'वंवृन्दावने' इत्येव वक्तुमुचितं तथापि मध्ये श्लोकपञ्चक-

१. एतदधिकमेकस्मिन्नादर्शे ।

लेखः । मुपोद्घातार्थमित्याहुः कदाचिदित्यारभ्य बोधयतीत्यन्तेन, प्राकृतेति
१०-१२-४ प्राकृतैः पदार्थैः रतिमित्यर्थः, प्राकृतसामग्र्या रतिं करोतीतिशङ्कायां
लीलासामग्री भावनीया न भवेदिति विवरिष्यते, स्वरूपमिति दोषाभावो गुणाश्चेत्यर्थो विवरिष्यते, भूमेश्चेति चकारेण तच्छ्लोकोक्तास्तृणवीरुधादयो ज्ञेयाः, भूमिवृक्षयोर्वन-स्वरूपत्वमाहुः वनं हीति, तत्स्था इति अलयो मृगपक्षिणश्चेत्यर्थः, स्वरूपतोपीति 'यदि दुष्टं भवे'दिति पूर्वेणान्वयः,अलीनां मृगपक्षिणां च दोषस्तत्स्थदोषः भूमेर्वृक्षाणां च दोषः स्वरूपदोषः, एवं चतुर्विधदोषे भावनया त्याज्यं स्वादियमविशेषात् सर्वैव च लीलासामग्री भगवद्भावनायां भावनीया न भवेत्, तथा सति मुक्तिरेव सिध्येन् न तु निरोध इत्यवतार-प्रयोजनं विरुध्येतेत्येतन्न्यायेन सर्वस्या अपि निर्दोषत्वेनाप्राकृतत्वं निर्धारितं भविष्यतीति-भावेन भगवता रमणारम्भे दोषाभावो वक्तव्य इत्यर्थः, तर्हि गोपैरन्योन्यं वक्तव्यं किं भगवद्बलभद्रसंवादेनेत्याशङ्क्याहुस्तानिति, बलभद्र एव च बुध्यत इत्यन्वयः, अत इति यतस्तयोरेव बोध इत्यर्थः, प्रत्यक्षत इति प्रतिबन्धकागमनार्थं बलभद्रं ज्ञापयित्वैव लीलाकरणात् तन्मानसप्रत्यक्षविषयत्वेन लीलां कर्तुं बलभद्रबोधनमित्यर्थः,स तत्रेत्यस्या-भासमाहुः यदि वनस्था इति, इत्याहेति इति 'स तत्र तत्रे'तिश्लोकेन आहेत्यन्वयः, उपलक्षितानिति लक्ष्म दर्शनाङ्कनयोः तादृशश्रियाङ्कितान् तत्सहितानित्यर्थः, तथा च सहार्थे तृतीयेतिबोध्यं, बलभद्रे सिद्धं बोधनप्रयोजनमाहुः आवेशितत्वेनेति, चतुर्व्यूह-विशिष्टभगवदावेशवत्त्वेन हेतुनेत्यर्थः, तादृशावेशसिद्ध्यर्थं बोधनमित्यर्थः, अन्यथेति एवम्बोधनाभावे सदोषत्वेन प्राकृतत्वं मत्वा तच्चिन्तनं न कुर्यात् तदा तदावेशो न भवे-दित्यर्थः, बलभद्रपरत्वेन निरूपणे हेतुरधुनैवावेशस्य शैघ्र्यमित्यग्रे वदिष्यन्त्या "वेशिनः सर्वभावेने"त्यादिना, (अतस्तत्पराणीमानि वाक्यानि न त्वावेशाधिकरणशेषपराणीत्यर्थः।)[1] तथापि तदपेक्षया अवतारस्य मुख्यत्वात् तत्परत्वेनैव कथनमुचितमित्याहुः नन्विति ॥४॥

भगवानेव जानाति बुध्यते च बलभद्र एवेति "स्वयमेवात्मनात्मानं वेत्थ
योजना । त्वं पुरुषोत्तमे"तिवाक्याद् भगवत्स्वरूपं भगवानेव जानाति वृन्दावनं
१०-१२-४ च साक्षात्पुरुषोत्तमात्मकमेवेति, तत्रस्थतरुलतालिमृगपक्षिपश्वादिरूपं भग-वदितरो न जानात्यतः प्रभुरेव निरूपयति, बलभद्रस्य वेदात्मकत्वात् स एव बुध्यते, अनेन वृन्दावनस्वरूपं वेदेनापि स्वतो न बुध्यते भगवदुपदेशेन ज्ञायते इति-सूचितमिति यत्र सर्वज्ञस्य वेदस्यापीयं व्यवस्था तत्रान्यस्य कथं बोध इति कैमुत्यं दर्शितं, स्मयन्निवाहाग्रजमादिपुरुष इत्यस्य विवृतौ अग्रे स एवाविर्भूत इति यद्यप्यावेशा-वतारयोर्मध्येवतारस्य मुख्यत्वात् तत्परत्वं वृक्षादीनां वक्तव्यं न तु बलदेवपरत्वं तथापि

१. इत्यधिकमेकस्मिन्नादर्शे ।

ज्येष्ठभ्रातुरभ्यर्हितत्वस्य वेदे निरूपितत्वाद् धर्ममार्गसरणिमादाय ज्येष्ठभ्रातुरुत्कर्षकथनार्थं तत्परत्वं वृक्षादीनां वर्णितमित्याहुः अग्रे स एवाविर्भूत इति, तर्हि बोधनमिति ज्येष्ठभ्रात्रे उपदेशस्यानुचितत्वादाशङ्का, समाधानं तु "आदिपुरुष" इत्यनेन पुरुषोत्तमत्वमादाय पुरुषोत्तमस्य सर्वगुरुत्वात् ॥४॥

अहो इत्यत्र अवान्तरभेददर्शनमिति दोषाभावार्थं सजातीयत्वात् सङ्कर्षण एव
लेखः । नमस्य इति भगवदंशावतारभेदज्ञानं वृक्षाणामित्यर्थः, प्रदर्शनेनेति 'अमी
१०-१२-५ नमन्ती'तिप्रदर्शनेनेत्यर्थः, चेतनत्वमिति नमनाच्चेतनत्वं, 'असौ लोक' इत्यादिष्वदम्शब्दस्य पारलौकिकपदार्थवाचकत्वेन अमीपदादाधिदैविकत्वं च सूचितमित्यर्थः, दैवकार्यसाधक इति यज्ञप्रतिबन्धकासुरनिवारणेन यज्ञसाधक इत्यर्थः, अत एवेति तमोपहत्यर्थं नमनकथनादित्यर्थः, नोक्त इति क्वचस्तु चतुर्व्यूहविशिष्टपुरुषोत्तमनमस्कारः, तन्मध्ये सङ्कर्षणमात्रनमस्कारोत्र भगवता उक्त इत्यर्थः, मूलभूतं चेति देहकारणीभूतं तमो यावद्देहं न गच्छतीत्यर्थः, शिष्टमिति रसानुभावनमित्यर्थः, तदर्थमिति रसानुभावनार्थमित्यर्थः,वृन्दावनेति मूले जन्मन आत्मीयत्वमुक्तं तदनेन साधितं,उत्पत्तिमत आत्मीयत्वे उत्पत्तेर्हेतुत्वाज् जन्मन आत्मीयत्वमुक्तं, तथा च वृन्दावनस्वरूपभूतानामात्मीयत्वे किं वाच्यमितिभाव इत्यर्थः, वक्ष्यति चेति भगवदीयत्वमत्र सूचितं अग्रिमवाक्याभ्यां वक्ष्यति चेत्यर्थः ॥५॥

एतेऽलिन इत्यस्याभासे विज्ञापनमिति, भगवते स्वदोषाभावगुणविज्ञापनमित्यर्थः,
लेखः । व्याख्याने, तामसा इति वृक्षवदेतेषामपि स्वरूपाज्ञानसम्भवादितिभावः,
१०-१२-६-७ राजसा इति रसोद्दीपका इत्यर्थः, प्रार्थना त्विति स एव तमोपहतिरूपो दोषाभावो गुणश्च सेवारूपः सर्वत्रानुसन्धेयः, परन्त्वत्र यशसः स्वत एव दोषनिवारकत्वात् प्रार्थना नापेक्ष्यत इत्यर्थः, गानस्य सेवारूपगुणत्वं विवृण्वन्ति प्रभूणामिति, अग्रे वने चेति सात्त्विकभावहेतौ रहःस्थले इत्यर्थः, अन्यथेति उच्चैःशब्दे सर्वेषां ज्ञानसम्भवादितिभावः, अनुग्रह इति आत्मीयत्वं माननीयमित्यर्थः ॥ ६ ॥ नृत्यन्तीत्यत्र तासां शब्देन चेति हरिणीनां स्वरूपेण तासां शब्देन च महानानन्द इत्यर्थः ॥७॥

कारिकार्थः । नृत्यन्त्यमीत्यत्र आगत इति का० १३१½, १३२½ । अत्र शिखिनां
१०-१२-७ हरिणीनां कोकिलानां च क्रमेण तोषः प्रियार्थनिवेदनं स्तुतिश्चोक्ता।

धन्येत्यस्याभासे स्तौतीति स्तुतिरुत्कर्षाधायकगुणवर्णनं, तथा चोत्कर्षार्थं दोषा-
लेखः । भावं गुणांश्च वर्णयतीत्यर्थः, व्याख्याने, धनं भगवांस्तत्सम्बन्धो यथाधि-
१०-१२-८ कारं सर्वत्र ज्ञेयः, ननु कथमस्येति आलिङ्गनस्यापि शब्दसूचितं दुर्लभत्वं कुथमित्यर्थः, प्रीणिता इति धनयोग्यताकथने तत्सम्बन्धेन धनधर्मप्रीतिजननं सूचित-

मितिभावः, अन्यथेति अधुनावेशाभावे इत्यर्थः, अर्थादिति 'आवेशिनः सर्वभावेने'त्यादिनोक्तप्रयोजनाद्धेतोस्तत्सिद्ध्यर्थमित्यर्थः,बलभद्रबोधनं बलभद्रपरत्वेन बोधनमित्यर्थः, इत्याहेति इदं निरूप्य इदं कृत्वा क्रीडां कृतवानितिहेतोस्तदनन्तरं रमणमाहेत्यर्थः, तथा च व्याख्याने अध्याहारनिषेधेप्यार्थिकमानन्तर्यमितिभावः, एवंवृन्दावन इत्यत्र स्वत एव समागतेति आज्ञामनपेक्ष्येच्छामेव ज्ञात्वा सर्वास्ताविष्टेत्यर्थः, अत इति श्रीमत्पदसूचितलक्ष्म्यावेशाद्धेतोरालम्बनवाचकैस्ताभिरित्यादिपदैरनुक्तमपि ताभिः सह रमणं सिद्धमेवेतिहेतोस्त्रयोपि निरूप्यन्ते इत्यन्वयः, अनुभावा इति गवां स्मरणे तासामागमनसम्भावनया रसे शङ्का भवतीतिशङ्कारूपव्यभिचारिभावहेतुत्वाद् धर्मस्य व्यभिचारित्वं, तथा चैते त्रयो मनोदेशधर्मा इति ज्ञेयं, आलम्बनाकथने हेतुमाहुः लक्ष्मीरेवेति, अनाविष्टाः नालम्बनमित्येवकारः, सा तु श्रीमत्पदेन सूचितैवेतिभावः, तस्यापीति नायकेपि कृष्णपदेन सत्त्वं दोषाभाव आनन्दो गुण उक्त इत्यपिशब्दः,कृष्णपदसमभिव्याहारान् मनस्यपि सत्त्वं सूचितमित्याशयेनाहुः निर्दुष्टमिति, उभयोरिति चारणरमणयोरित्यर्थः, 'रमणमिति करोतीतिशेषः ॥९॥

एवंवृन्दावने इत्यस्य विवरणे दशधा रस इति शृङ्गारादिभक्त्यन्तै रसैर्दशधा

योजना। रस इति स्वरूपानन्दो लोके लीलासृष्टौ अनुभूयते इत्यर्थः, ब्रह्मा-
१०-१२-९ नन्दापेक्षयेत्यादि ब्रह्मानन्दे हि एकरूपत्वेन सुखानुभवः भजनानन्दे दशधा रसानुभव इत्याधिक्यं, आलम्बनं तु लक्ष्म्येवेति लक्ष्म्येति तृतीया, लक्ष्म्या इव गोपिकाभिः सह क्रीडां कुर्वाणो भगवानेवालम्बनविभावरूप इत्यर्थः, यमालम्ब्य रस उत्पद्यते स आलम्बनविभाव इति रसशास्त्रराद्धान्तात्, अन्यत्र गमनशङ्काभावाच् चारयन्नेव रमणं सम्भवतीति इह "चारयन्नेवे"त्यन्तं भिन्ना फक्किका, तथा च "चारयन्नेव रेमे" इति मूले विद्यमानेन रेमे इतिपदेनान्वयो योधितः, ततो रमणं सम्भवतीतिभिन्ना फक्किका, यत एवं रमणं सम्भवति ततो रेमे इत्यर्थः, न ह्यत्र गोचारणक्रियाव्यापृतस्य भगवतः आनन्दतिरोभावः किन्तु गोचारणं कुर्वत एव रमणसम्भवात् परमानन्दानुभव इतिहार्दं, अत एतत्सूचनार्थं सानुगपदं मूले अनुगा गाश्चारयन्ति स्वयं तु रमत इतिभावः ॥९॥

क्वचिदित्यत्र निजभक्तैरिति वेण्वादिकं सङ्गे नयन्ति तादृशैरित्यर्थः, स

लेखः। एवेति अर्थभोगवानेवेत्यर्थः, भक्तैश्वर्योद्भावनमाहुः तेषामप्यर्थभोग
१०-१२-१० इति ॥१०॥

क्वचिद् गायतीत्यस्याभासे एवं धर्मोद्भावनेनेति 'रेमे सञ्चारयन्नद्रे'रित्यनेन

योजना। गोचारणाख्यक्रीडानिरूपणेन धर्मोद्भावनमुक्त्वेत्यर्थः, निबन्धे "मोक्षः
१०-१२-१० कामश्चेतिसाक्षात्पुरुषार्थद्वयं मतं तत्साधकत्वं धर्मस्ये"ति व्यवस्थापितं,
प्रकृतेपि व्रजसीमन्तिनीभिः सह तृतीयपुरुषार्थरूपरमणस्य साधकं गोचारणमिति धर्मत्वं ज्ञेयं, साक्षात्पुरुषार्थत्वं शृङ्गाररमणस्य, तत्साधकत्वं गोचारणस्य, एवं व्रजसुन्दरीविचारेपि धर्मत्वं तासामपि शृङ्गाररमणरूपपुरुषार्थं गोचारणलीलैव साधयति ॥१०॥

कामलीलामाहेति भगवत्कूजितबन्धस्वरूपज्ञाने भगवत्कामो भवतीतिभावः,
लेखः। क्वचिच्चेत्यत्र रसार्थमिति कूजितोद्गतरसानुभवार्थमित्यर्थः, सम्बद्धस्येति
१०-१२-११ सहितस्येत्यर्थः, अन्ये सर्वे इति जीवनिष्ठा आश्लेषादय(स्तत्स्वभावाज्
जायन्ते मुख्यो भोगस्तु रसनिर्गमनमेवातोनुकरणं तस्यैव)इत्यर्थः, अत एवेति कामस्य विलक्षणत्वादेवेत्यर्थः, शब्द इति शब्दस्य मनःपूर्वकत्वात् तज्जनकं मनःसम्बन्ध्येव किञ्चिद् वाच्यमतो मानसैकशरणस्यैव कूजितं,तादृशं भगवत्कूजितजनकं भवतीत्यर्थः, "मानस"पदे श्लेषो ज्ञेयः, कूजितस्य भगवदीयत्वात् तज्जनककूजितवति रसारसयोर्भेदकत्वमुक्तं, तथा च तदनुकरणेन भगवता स्वकूजितस्य यत्र यथोचितं तत्र तथा श्रवणमश्रवणमन्यथाश्रवणं वा भवतीति रसारसभेदपूर्वकत्वं बोधितं स्वस्य मानसैकशरणत्वं च, मानसमेवैकं शरणं गृहं यस्य तत्त्वं, अन्तःकरणसम्बन्धित्वमित्यर्थः, उपलक्षणेन सर्वस्यैवेन्द्रियकार्यस्य रसारसभेदपूर्वकत्वं बोधितमितिभावः, अत एवेति भगवत्कूजितजनककूजितवत्त्वादेवेत्यर्थः, सर्वेति जीवान्तरविलक्षणत्वमित्यर्थः, कलानामिति अव्यक्तमधुरशब्दानां हंसः प्रकाशक इत्यर्थः, हंसानां कूजितमितिबहुवचनैकवचनयोस्तात्पर्यमाहुः बहूनामिति, बहुप्रतिपादितस्यैकस्य श्रवणे श्रोता तन्निष्णातो भवतीति भगवति कूजितनिष्णातत्वं सूचितमित्यर्थः, भगवांस्त्विवति हंसस्त्वेक एकविधं कूजितं करोति भगवांस्तु सर्वेषामेवेति तुशब्दः, (हांसयन् क्वचिदित्यस्याभासमाहुरन्यथा मेघादीति क्रीडायामेतत् द्वयमप्यस्तीति ज्ञापयितुमेवं नृत्यन्तमभिनृत्यतीत्यर्थः, आद्यनृत्यपक्षे ॥ रस एवास्तीति तत्र रसेनेत्युक्तं,)तदाहेति रसपोषकोभयनिरूपणार्थमिदं नृत्यमिति शृङ्गारोद्बोधकनृत्ययुक्तस्य हासविषयत्वकथनेन भावस्य पक्षिनिष्ठत्वकथनेन चाहेत्यर्थः ॥११॥

क्वचिच्चेत्यस्याभासे एवमर्थलीलामुक्त्वेति "क्वचिद् गायति गाय"त्स्विति पूर्व-
योजना। श्लोकेनेत्यर्थः, भगवत्कर्तृको गानादिसम्पत्तिभोगो भगवतोर्थलीला,
१०-१२-११ तादृगर्थलीलामनुभवन् भगवानेवार्थरूपपुरुषार्थस्वरूपो भक्तानाम् ॥११॥

मेघगम्भीरयेत्यत्र मुक्तिश्चेति संसारान् मोचनमित्यर्थः, अत्रापि स्वस्य सहयोग-

१. ३. इत्यधिकमेकस्मिन्नादर्शे। २. तादृशमिति भगवत्कूजितरूपशब्दजनकमित्यर्थ इत्येकस्मिन्नादर्शे।

लेखः । स्तुणादिविषयान् मोचनं च सम्पादनीयमितिभावः, तत्तद्धर्मेति श्रवण-
१०-१२-१२ कीर्तनादिधर्मद्वारा सम्बन्धजनकानां श्रवणादीनामित्यर्थः, भगवत्कृता-
नामिति "श्रोतव्यः कीर्तितव्यश्च स्मर्तव्यश्चेच्छताभय"मितिवाक्योक्तानां त्रयाणां भग-
वत्कृतानामेव साधकत्वं, भक्ता एतत्साधनं भगवते विज्ञापयन्तीति श्रवणं, अयं मोचनीय
इतिचिन्तनं स्मरणं, आतिवाहिकेभ्यस्तादृशाज्ञादानं च कीर्तनमित्यर्थः, यथा ते इति
भक्ता इत्यर्थः, साक्षात्कारानन्तरं तु पादसेवनादिकमेव भवतीतिभावः,तथा चासाक्षात्कृत-
स्य नाम गृह्णन्तीति पर्यवसितं, दूरगानेनेति असाक्षात्कृतानित्यर्थः, पशव इति पूर्वो-
त्तरकाण्डसाधनाभावेनेन विधृतः पशुत्वेनायोग्यत्वाद् बुद्धिविरहाच्च, गोपाला गुरव
इवेति गा भगवत्समीपमानयन्तीति भगवत्प्रापकत्वाद् गुरुत्वं, पूर्वं तत इति दर्शनात्
पूर्वमेव ततो वर्णित एव रसानुभवस्तथा च साधनदशायामेव फलानुभव इत्यर्थः, इद-
मेवालौकिकत्वं, इमामेवेति अयं मां प्रापणीय इत्यातिवाहिकमाज्ञापयतीत्यर्थः, श्रवण-
स्मरणे तु तस्यापि पूर्वाङ्ग इत्येवकारः, अत्र तु साक्षादेव मोक्षदानार्थं प्रकट इति नाति-
वाहिकापेक्षेतिभावः, तदवान्तरेति कीर्तनस्यावान्तरसाधनानि रूपध्यानादीनीत्यर्थः,अत्र
तत्तद्धर्मसम्बन्धजनकमपि साधनं नास्ति तथापि मुक्तिदाने हेतुमाहुः प्रथमत एवेति ॥१२॥

चकोरेत्यत्र चकोरभोगं दृष्टान्तेन साधयन्ति सूर्यकिरणा इवेति, आप्यमण्डल-
लेखः । जलांशाश्चन्द्रकिरणास्तद्धोक्तारः सूर्यकिरणाः, अन्यथा किरणद्वारा जला-
१०-१२-१३ ग्रहणे पर्जन्यो न वर्षेत्, "याभिरादित्य" इतिश्रुतेः, तथा चकोरा अपि,
ननु तादृशकिरणदर्शनेनासदादेरिव नेत्रयोस्तापो निवर्तत इत्येव वाच्यं, न तु भोक्तृत्व-
मित्यत आहुरन्यथेति, भोगाभावे अन्तःशैत्याभावेनाङ्गारभक्षणजनिततापनिवृत्तिर्न स्यादि-,
त्यर्थः, तथैवेति चन्द्रकिरणवदित्यर्थः, स्त्रीभिर्भुज्यन्त इति गतसाराः क्रियन्त इत्यर्थः,
स्त्रीभिः पुरुषा भुज्यन्ते पुरुषाश्च दास्यमेवानुभवन्ति न तु रसमिति, ननु प्रतीयते भोक्तृ-
त्वमित्यत आहुस्तथैवेति, प्रतीतिस्तथैव वस्तुतस्तूक्तहेतोस्तथैव क्रियन्ते परन्तु गतविवेक-
त्वाद् भोक्तृत्वं मन्यन्त इत्यर्थः, इदं "कामिनां दर्शयन् दैन्य"मित्यत्र विवरिष्यते, तथा
च चन्द्रकिरणस्थानीयाः पुरुषाः चकोरस्थानीयाः स्त्रिय इति पर्यवसन्नं, भगवति वैलक्षण्य-
माहुस्तद्वदयमिति, चन्द्रकिरणस्थानीयाः स्त्रियः स्वयं चकोरवत् तद्भोक्तेति तथा
अनुरीतीत्यर्थः, यस्य यस्य स्थायिभावो यत्र यत्र प्रसिद्धः स स तत्तद्रसेनुक्रियते तत्र
चन्द्रविषयिणी रतिश्चकोरे प्रसिद्धा, क्रौञ्चे युद्धोत्साहः, अग्रेप्यूह्यं, तत्तदनुकरणे तत्तद्धर्म-
स्मृत्या स्वस्य तत्तद्रसास्वादे तत्तद्रसाविष्टा भक्ताः सेवितुं शक्ता भवन्तीत्यर्थः, चक्रवाके
करुणाख्यायिभावं शोकमाहुः स हीति, करुणाप्यस्तीत्याहुः चक्रेति, चक्रपदश्रवणे प्रायेण
कस्मिन् मारयिष्यतीतिज्ञानेन मायोपरि करुणा चक्रवाकस्य भवतीत्यर्थः, मत्स्यसम्बन्धि-

न्यवस्थेति शशादिसम्बन्धिनीत्यर्थः, अत्र परन्त्वितिशेषः, मौनेन स्थितिरूपा शशाद्यवस्था भये परमा काष्ठा भवति परन्तु वचनस्यातिसुन्दरत्वात् तदेव निरूपितमित्यर्थः॥१३॥

चकोरक्रौञ्चेत्यस्य व्याख्याने, सर्वे पुरुषाः स्त्रीभिर्भुज्यन्त इति कामशास्त्रोक्त-
योजना। लक्षणानां कस्मिन्नपि पुरुषेऽसम्भवात् पुरुषस्य भोक्तृत्वं भाक्तं, वस्तुतः
१०-१२-१३ कामिन्य एव भोक्त्र्यः, भगवति तु तच्छास्त्रोक्तलक्षणानां सर्वेषां सत्त्वाज् जागरूकं भोक्तृत्वमित्याहुः तद्धृदयं भगवान् नेत्यारभ्य वाग्व्यापारो निरूप्यत इत्यन्तेन, चकोरो हि परमरसिकोत्यन्तालौकिकप्रकारेण चन्द्रकिरणान् भुङ्क्ते तदेकरतश्च, तद्वद् भगवानपि दूरस्थितचन्द्रमुखीमुखचन्द्रिका भुङ्क्ते तन्मात्रासक्तश्च, अतिदुरापनायिका-भोगस्त्वतिचातुर्येण भवतीति तादृक्चातुर्यचमत्कारसूचनाय चकोरवद् वक्तीति शृङ्गार-रसोनेन निरूपितः,क्रौञ्चो वीर इति क्रौञ्चस्य युद्धाद्युत्साहवत्त्वात् उत्साहस्य वीररसस्थायिभाव त्वाद् वीररसः क्रौञ्चवद् वाग्व्यापारेणोक्तः, चक्रवाकः करुणायामिति करुणारसो दुःखिते भवति, शोकस्थायिभावकत्वात् चक्रवाको ह्यत्यन्तं दुःखितः, चक्रवाकीवियोगव्याकुलः, अतस्तत्र करुणारसः स्फुट एवेति तदेवदाहुः, स हि वियुक्त इति, चक्रपदेन मारण-मभिप्रेतमितीति चक्रे जलचक्रे पतितः परमकष्टं प्राप्नोति चक्रपतितपुरुषमारणाय चक्रं बहुप्रकारेण यतते, एवं चक्रवाको विरहचक्रे पतितः परमपीडामनुभवति, तद्वद् वाग्व्या-पारकरणात् स्वस्मिन् व्रजवामलोचनाविरहव्याकुलत्वं चक्रभ्रमणगतपुरुषवद् दुःखितत्वं भगवान् सूचयतीति युक्तः करुणारसः, अत एव गीतगोविन्दे उक्तं "प्रहरन् हरभ्रान्त्या-नङ्ग मुधा किमु धावसी"ति "सद्वृत्तः स्तनमण्डलः सखि कथं प्राणैर्मम क्रीडती"ति च, एवं करुणारसो विप्रलम्भशृङ्गारे स्पष्ट इति, शृङ्गाररससम्बन्धित्वाद् रसत्वं करुणारसस्य, यत्र तु करुणायाः शृङ्गारसम्बन्धो नास्ति तत्र करुणामात्रत्वं न तु रसत्वं, एवमेव हास्या-दीनामपि शृङ्गाररसमध्यपातित्वे रसत्वं न त्वन्यथा, शृङ्गार एव सर्वे रसा इति नाट्यशास्त्र-सिद्धान्तात्, ननु वियोगेनैतादृशी व्याकुलतास्ति चकोरवद् दुःप्रापपदार्थभोगचातुर्यं चास्ति तर्हि भगवान् किमिति वियोगमनुभवतीत्याकाङ्क्षायां भयस्य प्रतिबन्धकत्वबोधनाय भया-नकरसं निरूपयन् व्याघ्रसिंहयोर्भीतवदनुरौति, भयानकरसोपि शृङ्गाररसेनुकूलः, अन्यथा निर्भीततया प्रवृत्तौ तु सर्वत्र प्रसिद्ध्यापत्त्या रसत्वमेव भज्येत, गुप्तो हि रसो रसत्वमा-पद्यत इतिराद्धान्तात्, अत एव शृङ्गाररससम्बन्धित्वाद् भयानकरसस्य रसत्वं अन्यथा तु भयमात्रत्वमिति ॥ १३ ॥

क्वचित् क्रीडापरिश्रान्तमित्यत्र विगतश्रमेति युक्तमिति भावे क्तः, योग
लेखः। इत्यर्थः, तथा च विगतं श्रमयुक्तं श्रमयोगो यस्मात् तादृशं करोतीत्यर्थः,
१०-१२-१४ अङ्गान्तरं विहाय पादयोरेव संवाहे हेतुमाहुः पादे हीति, बीभत्सो

भवतीति द्रष्टुर्जुगुप्साजनको भवतीत्यर्थः, अग्रे अत एव विकलत्वादिति अधुना क्रियामात्रव्यापृतत्वेन स्वामित्वस्फूर्तिरूपज्ञानकलारहितत्वादित्यर्थः, उपनिबध्यत इति तेपूत्पन्नो रसो भगवतानूद्यत इत्यर्थः ॥१४॥

क्वचित् क्रीडापरिश्रान्तमित्यस्याभासे बीभत्सरसलीलामाहेति अयमपि शृङ्गार-

योजना । रससम्बन्धं लब्ध्वैव रसतां प्राप्नोति अन्यथा तु बीभत्सत्वमेव न तु

१०-१२-१४ रसत्वं, "स्युः शृङ्गारसंवलिता रसा हास्यादयो यदी"तिवाक्यात्, शृङ्गाररसे एतस्याप्यपेक्षास्ति, अन्यथा उभयोः आलम्बनविभावयोः परस्परात्यन्ताकाङ्क्षा-वशवर्तित्वात् मानखण्डितादिभावा नोद्भवेयुः, बीभत्सरसस्तु जुगुप्सास्थायिभावकत्वात् मनसः परावृत्तिमात्रजन्या स्वल्पाया अपि स्नेहन्यूनताया दर्शनाद् भ्रमात्मकज्ञानाद् वा अयोग्यतादिदर्शनेन वा परमानन्दकाङ्क्षां निवारयन् मानखण्डितादिभावसम्पादको भवति, अत एव शृङ्गाररसं पोषयन् रसत्वमाप्नोति, अत एव "वापीं स्नातुमितो गतासि न पुन-स्तस्याधमस्यान्तिक"मित्यादौ नायकेऽधमस्वोक्तिर्युज्यते, दूतिकासम्भोगवद्ज्ञानान्नायकतो मनसः परावृत्त्या बीभत्सरसोदयात्, श्रीगीतगोविन्देऽपि "याहि माधव याहि केशव मां वद कैतववाद"मित्यत्र "याही"त्युक्त्या बीभत्सरसोदयो दृश्यते, प्रकृते बलदेवपादसंवाहनं निरीक्ष्य किमयं भगवान् शृङ्गाररमणोद्योगं विहाय वृथाव्यापारं करोतीति सुदृशां मनसि बीभत्सरस उदेति, एतावदेव बीभत्सरसत्वं, यत्र तु कुत्सितपदार्थसत्तानिरूपणं तत्र बीभ-त्सरसो नास्तीति ज्ञेयं, रसस्वरूपाभावात्, रसत्वं ह्युत्तमजनोपादेयत्वं सुखजनकत्वं च, कुत्सितवस्तुनिरूपणे तूत्तमानां वमनाद्युत्पत्त्या दुःखजनकत्वेन सुखसंसर्गाभावात् न रसत्वं, अत एव नोपादेयत्वं अपि तु हेयत्वमेवेति तत्र रसतानिरूपणमाग्रहमात्रं, अत एव श्रीम-दाचार्यैर्भगवत्ययं रसो निरूपितः, एवं सति वीरकरुणाहास्यादिरसाः शृङ्गाररसस्यावयवास्तैः पुष्टः शृङ्गाररसो भवतीति "रसो वै स" इत्युपनिषत्सिद्धः शृङ्गाररसात्मा श्रीवृन्दावनविधुः श्रीकृष्णो निरूपित इति भाग्यभाजो विभावयन्तु ॥ १४ ॥

नृत्यतो गायत इत्यस्याभासे रौद्ररसमाहेति अयमपि शृङ्गाररसम्बन्धी,

योजना । प्रकृतेऽपि मल्लयुद्धदर्शनासक्तिं दृष्ट्वा वृथाकालक्षेपकर्तरि नन्दनन्दने शृङ्गार-

१०-१२-१५ रससम्बन्धिक्रोधजन्मा रौद्ररस उदेति वधूनां, अत एव रसत्वं, अयं रौद्र-रसः क्रोधस्थायिभावको मानिनीनां विप्रलब्धानां च बहुधा योमत्रीति ॥१५॥

नृत्यतो गायतः क्वापीत्यत्र कायवाङ्मनोभिरिति का० १३३६ । नृत्यतो गायतो

कारिकार्थः । वल्गत इतिपदत्रयेणोक्तं कायवाङ्मनोभिर्यद्युद्धं युक्तं पीडारहितं

१०-१२-१५ युध्यत इतिपदोक्तं पीडकं अत एव अयुक्तं युद्धं, एवं चतुर्विधापि मल्ललीला हरिणा मुदा स्तूयते ।

क्वचित् पल्लवतल्पेष्वित्यत्र शान्त इवेति निर्वेदः प्रयत्नशैथिल्यं तेन युक्त इवे-
लेखः । त्यर्थः, यद्यप्यष्टावेव रसा मुख्यास्तथापि शृङ्गारव्यभिचारित्वेन निर्वेदस्य
१०-१२-१६ स्वीकृतत्वात् तस्यैव च शान्तस्थायिभावत्वाच् छान्तरसोऽप्युक्तो जात इति इव भवतीत्युक्तं, मूले शृङ्गाराङ्गत्वेनायं रस उक्तस्तत्तात्पर्यमिदमुक्तमिति ज्ञेयं,प्रत्येकपर्यवसायीति समुदाये निर्वेदावधिरमणासम्भवात् पूर्वोक्तरसवत् समुदाये पर्यवसन्नो न भवतीत्यर्थः, निरूपयन् बहुवचनं तत् तस्मादाहेत्यन्वयः, भगवानिति अनेकरूपत्वे हेतुत्वार्थमुक्तं, अग्रे स्वरूपकथनार्थमुक्तमितिविभागः, तथा च भगवत्त्वादनेकरूपः सन् भगवांस्तत्र शयानो जात इत्यन्वयः, ननु तथापीति तल्पेषु स्वातन्त्र्यमेव शयनं किमर्थमित्यर्थः, तानाश्रयत इति तेषु पदकमलं स्थापयतीत्यर्थः, कृतार्थीकर्तुमिति सरयुद्धानन्तरमपि तल्पे शयानो भवतु तदा वयं चरणसेवां कुर्म इति तासां मनोरथं पूरयितुमित्यर्थः, लोकानामेवेति श्रान्तत्वादतिकोमलतल्पे शेत इत्यन्तरङ्गगोपानां प्रतीतिर्भगवांस्तु योगिमनोरथपूरणार्थमेव शेते न तु श्रान्त इत्यर्थः, स्वधर्मव्यापकमिति स्वकारणजातीयैः स्वावयवैः सेवा स्वधर्मः मुखेनोपदेशेन सेवा ब्राह्मणधर्मः बाहुभ्यां रक्षया सेवा क्षत्रियधर्मः तथोरुभ्यां सेवैतेषां स्वधर्म इति तद्व्यापकमित्यर्थः ॥ १६ ॥

क्वचित् पल्लवतल्पेष्वित्यस्याभासे शान्तरसलीलामाहेति अयमपि शृङ्गाररस-
योजना । सम्बन्धीति भवत्येतस्य रसत्वं शृङ्गाररससम्बन्धस्तु सुबोधिन्यां परोक्षवादे-
१०-१२-१६ नोक्तः टिप्पण्यां तु स्फुट एव, एवं नव रसाः शृङ्गाररससम्बन्धिनो भूत्वा रसतां लभन्ते, भक्तिरसस्तु शृङ्गाररसाङ्गभूतः कुत्रचित् स्वतन्त्रोऽपीति नास्मिन्नङ्गभावेनैव रसत्वमित्याग्रहो विदुषां, 'शृङ्गार एव सर्वे रसा' इत्यत्र तु नवानामेवाङ्गत्वोक्तिः भक्तिरसस्य तत्राप्रसिद्धत्वात् ॥ १६ ॥

पादसंवाहनमित्यत्र अत्र दास्यमिति पूर्वश्लोकोक्तं चरणसंवाहनं योगिकृतत्वा-
लेखः । दात्मनिवेदनरूपं, अत्रोक्तं गोपकृतत्वाद् योगिषु गतेषु गोपैः कृतं यद्
१०-१२-१७ दास्यं तादृशदासरूपं न त्विदं द्वयमपि पादसेवनभक्तिरूपं, तथा सत्यश्रान्तरमर्दनादिकं न प्राप्येत,अत एव लक्ष्मीकृतजानुसंलालने 'करपल्लवरोचिषे'तिपदे तस्याः सभयत्वमेव व्याख्यातं, एवमुभयविधा इति हरिसेवयैव देहादीनां ब्रह्मभावं सम्पाद्य सायुज्यं प्राप्ता आसन्यस्य सेवया इन्द्रियाणां देवतात्वं सम्पाद्य हरिसेवया (ब्रह्मभावरूपं) सायुज्यं प्राप्ताश्चेत्यर्थः ॥ १७ ॥

प्रकृते तु "पादसंवाहनं चक्रु"रित्यनेनोक्तस्य पादसंवाहनरूपभजनस्य दर्शनात्

१. भा० ३-२८-२१। २. इत्यधिकमेकस्मिन्नादर्शे।

योजना। १०-१२-१७ व्रजरमणीनामपि भक्तिरस उदेति, अयं भगवान् न लौकिकनायक इत्याभिरप्येतस्य भजनमेव कार्यं भक्तिलभ्यत्वात् पुरुषोत्तमस्येति, एवमत्र भक्तिरसोपि शृङ्गाररसाङ्गभूत एव, मातृचरणानां तु स्वतन्त्र एव पुत्रभावरूपो भक्तिरसः "ततो भक्तिर्भगवति पुत्रीभूते जनार्दन" इतिवाक्यात् ॥ १७॥

लेखः। १०-१२-१८ अन्य इत्यस्याभासे तां लीलामाहेति भक्तिरसलीलामित्यर्थः, अन्य इत्यत्र भक्तानां त्विति भक्तानां भक्तिमार्गविरुद्धं चरित्रममनोहरमित्यर्थः, तथा च यत्प्राकट्यं भगवतोनभीष्टं तदन्तरङ्गचरित्रं भगवतोऽमनोहरं, भक्तानाममनोहरं रोदनादिचरित्रं च न गीतमित्यर्थः, अनुरूपाणीत्यनेन बालभावाननुरूपपूतनामारणादिचरित्रव्युदासो ज्ञेयः, 'भगवत्सान्निध्यादभीष्टगुणाचेति रूपलीलातो नामलीलातश्च प्रेमोद्गमः "स्नेहक्लिन्नधियः शनै"रितिपदद्वयेनोक्त इत्यर्थः, गानस्य शनैष्टे हेतुमाहुः आर्द्रवाससेति, इति दृष्टान्तेन क्लिन्नधीकृतगानस्यापि क्लेदात् छनैष्टमित्यर्थः, सायुज्यमिति नित्यलीलास्थितिमित्यर्थः, कैः सहेति नित्यलीलास्थितावेतेषां तु निवर्तनीयदेहाध्यासाभावाद् धेनुकवधादिलीला कैः सह स्यादित्यर्थः ॥ १८॥

लेखः। १०-१२-१९ एवमित्यत्र तामसीति यत्र भगवानपि स्वस्वरूपं धर्मांश्च विस्मृत्य रन्तुं प्रवृत्तस्तादृशीत्यर्थः, ज्ञानस्येति तद्धर्मरूपस्येतिशेषः, तमो विरुणद्धि तादृशत्वात् तस्येत्यर्थः, ज्ञानलीलेति धर्मरूपं ज्ञानमित्यर्थः, टिप्पण्यां स्वकार्येति स्वस्य धर्मरूपज्ञानस्य कार्यं तमसो विरोधः कार्यप्रतिबन्धस्तदकरणमित्यर्थः, तेनेति प्रतिबन्धाभावेन हेतुना तद्विपरीतस्य तमसः कार्यमसम्भव इत्यर्थः, सुबोधिन्यां, चरितानीति गवाह्वानादिचरितान्यलौकिकानि तेषु मोक्षदानरूपाणि, तथात्वज्ञानं मायया प्रतिबध्यते इति गोपालमत्वादेव करोतीत्येन ज्ञानं भवतीत्यर्थः, चरितैरितिबहुवचनस्यार्थमाहुः बहूनामेवेति ॥ १९॥

योजना। १०-१२-१९ एवं निगूढात्मगतिरित्यस्य व्याख्याने एता एव लीला यत्र क्वचिदिति एतासु दशविधलीलासेव सर्वशृङ्गारसम्बन्धिलीलानामन्तर्भाव इति हार्दम्, रमालालितपादपल्लव इत्यत्र समतया गतेति रमणे हि ममत्वमपेक्षितं, तुल्यतायां तु न भक्तिरसोतो रमणसमये तुल्यतां कृत्वापि पुनर्भक्तिलाभार्थं श्रीलक्ष्मीः पादसंवाहनं करोति सेत्यर्थः ॥ १९॥

लेखः। १०-१२-२० श्रीदामेत्यस्याभासे संस्कारार्थमिति नित्यलीलायोग्यतार्थमित्यर्थः, दोषनिराकरणार्थमिति तनुनवत्वसिद्ध्यर्थमित्यर्थः, श्रीदाम यस्येति सा एवं यस्य तत्सन्देशादिद्वारा सेवास्तीत्यर्थः ॥ २०॥

श्रीदामा नामेत्यस्य विवृतौ लक्ष्म्याः सम्बन्धी कश्चिद् तद्भ्रातेवेति इद लक्ष्मी-

योजना। पदेन मुख्यस्वामिनी श्रीवृषभानुनन्दिनी ग्राह्या, वैष्णवास्तां लक्ष्मीं "परां
१०-१२-२० राधां प्रचक्षते" इतिब्रह्मवैवर्ते लक्ष्मीपदवाच्यतोक्तेः तस्याः श्रीदामा
भ्राता भवत्येवेति स्फुटं ब्रह्मवैवर्तादौ प्रसिद्धिश्च, भ्रातेवेत्यत्र इवपदोपादानं तु श्रीस्वा-
मिन्या भगवद्रूपत्वादयोनिजत्वख्यापनार्थं, सोपि गोपालः नन्दवंशोद्भव इति श्री-
नन्दस्य सम्बन्धी यो वंशः यदुवंशः तत्रोद्भवो यस्येत्यर्थः, पुराणे श्रीनन्दस्य श्रीवृषभानोश्च
यदुवंशोद्भवत्वकथनात् ॥ २० ॥

तदाहुरिति तत् तस्मात् प्रार्थनार्थमाहुः प्रथमश्लोकेन वनस्वरूपमिति शेषः ॥२१॥

लेखः। तस्मादित्यत्र हे कृष्णेति अमित्रहन्नित्येकवचनात् कृष्णे दुष्टनिबर्ह-
१०-१२-२१-३७ णत्वस्य पूर्वमुक्तत्वाच्च कृष्णेत्यनेनैव सम्बध्यते इतिभावः ॥२४॥
पुनरासाद्येत्यस्याभासे बलभद्रोपीति इतीत्यस्याग्रे बलेनेति शेषः, इति हेतोर्बलेनापराधः
सोढ इत्यर्थः ॥३१॥ तांस्तानित्यत्र तृणराजस्विति समासान्तस्यानित्यत्वान् न टच् ॥३७॥

कृष्ण इत्यत्र तदिति कृष्णस्य व्रजागमनमागन्तुः कमलपत्राक्षत्वात् तापहारकमित्यर्थः,

लेखः। इत्थैव सङ्केतसूचनाद् भाव्यर्थनिश्चयेन तापनिवृत्तिरितिभावः, अग्रिमश्लोके
१०-१२-४१ तापान्तरस्य वक्ष्यमाणत्वादत्र विरहपदं, नन्विति अध्यात्ममन्तःकरणं
तत्सम्बन्धिनि विरहकारणभूते मदमानादिरूपे इत्यर्थः, अनेनेति एतयोः पुण्यत्वकथनेने-
त्यर्थः, पुण्यं हि प्रायश्चित्तं तात्कालिकपापभोगनिवर्तकं न तु स्वरूपतो नाशकमिति निबन्धे
निरूपितं तत्सूचनाय जलपूरदृष्टान्तः, पूरो हि वस्तु देशान्तरे क्षिपति न तु स्वरूपतो
नाशयति, तथात्रापि तात्कालिकमदमाननिवृत्तिः, कालान्तरे तु रसोद्रेकाद् भविष्यत एवेति
भावः, श्रवणे इति सतीतिशेषः, कथापूर इति सुधासंवलितकथापूर इत्यर्थः, शुद्ध इति
पूर्वोक्तपापरहित इत्यर्थः, नन्वेवमपीति श्रवणकीर्तनाभ्यामाध्यात्मिकपापनिवृत्तावपि
भगवत्यनित्यरतित्वादिदोषदर्शनलक्षणस्याधिदैविकपापस्य विद्यमानत्वात् तन्निवर्तकोत्कर्षा-
धायकगुणवर्णनरूपा कीर्तिः कथं प्राप्यते इत्यर्थः, अनुगा इति अन्तरङ्गा इत्यर्थः, अलौ-
किकेनेति लोकावेद्येनेहैव भगवान् रतो यथापूर्वमेवेत्यादितद्वर्णनप्रकारेण भक्तस्तुत्या
सुलभत्वमुक्तं, लोकवेद्येन प्रकारेण गोपस्तुत्या सुलभत्वमित्यर्थः ॥ ४१ ॥

स्तूयमानोनुगैरित्यत्र अलौकिकेन लौकिकेनापि प्रकारेणेति रहस्यलीलाकथनं

योजना। हि सर्वेषां लोकानां सन्निधौ न भवति किन्तु तादृशभक्तनिकटे रहस्येव
१०-१२-४१ भवति, तस्य वक्तारोपि विरला अतस्तेषां लोकावेद्यत्वादलौकिकप्रकारे-
णैव तेभ्यो लीलास्वरूपं लभ्यते, प्रकटलीलास्तु गोपैः सर्वसमक्षं गीयते, तल्लाभोपि सर्व-
प्रसिद्धलौकिकप्रकारेणैव भवतीत्यर्थः ॥ ४१ ॥

तमित्यत्र न दृष्टेति नानुभूतेत्यर्थः, तत्तद्धर्मदर्शनेन तत्तत्स्थायिभावोनुभूतो भवतीति

: लेखः । ज्ञेयं, अत्र धर्म इति पुरुषार्थपरत्वव्याख्याने इत्यर्थः, शृङ्गाररसपरत्वे
१०-१२-४२ त्वनुभावत्वं वक्ष्यत इतिभावः, रजोदर्शनेन परम्परया तत्सम्बन्धिगोसम्ब-
न्धिनी सर्वापि धर्मादि(विभावानुभाव)लीला नित्यत्वादृध्यनुभूता भवति साक्षात्त्वर्थलीला-
नुभूता भवतीत्यर्थः, एवं सर्वत्र ज्ञेयं, मोक्षस्थानीया इति टिप्पण्युक्तदिशा अलकेषु सर्वापि
मोक्षलीला अन्यत्र त्वंशतो धर्मादिलीलेतिविशेषः,एकवाक्यतेति गोरजश्छुरितकुन्तलेत्यस्य
छुरणक्रियावत्त्वाद् वाक्यत्वं, तथा चैकस्मिन्नवान्तरवाक्ये सम्बन्ध इत्यर्थः, कामरूपा इति
कामनिरूपकास्तदुद्बोधका इत्यर्थः, रजोगुण इति रजसः कामदातृत्वस्य फलप्रकरणे"दिन-
परिक्षये"इतिश्लोके वक्ष्यमाणत्वाद् रसोद्दीपका इत्यर्थः, अत्रानुभावा इति पूर्वं व्यभि-
चारित्वेनोक्ता अप्यत्रानुभावा इत्यर्थः, टिप्पण्युक्तदिशा परिरम्भादिरूपानुभावसम्पादनेन
प्रियसारणेन च रसं बहिरन्तश्चानुभावयन्तीति यौगिकोर्थो ज्ञेयः, तेनेति उद्दीपनानुभाव-
साहित्येनेत्यर्थः, शृङ्गारे चकोरदृष्टान्तस्योक्तत्वाच् चन्द्रे चकोर इव भवतीष्वहं रत इति-
ज्ञापनेन भगवन्निष्ठा शृङ्गारस्थायिरूपा रतिः कुन्तलदर्शनादिना भावोद्बोधनादेताभिरनु-
भूतैतासामपि तेन रतिर्जातेति पर्यवसन्नोर्थः, निरूपित इति भगवतैतासु स्थापित इत्यर्थः,
बर्हस्येति अनेन समयविशेषे स्वकृतबर्हबन्धसरणेन भगवतो लीलान्तरोत्साह आश्चर्यं
चैताभिरनुभूतं भवतीत्यर्थः, एते त्रयो भगवन्निष्ठा एताभिरनुभूताः, अग्रिमास्त्वेतास्वेव
जाता इति जनयतीति तत्रोक्तं, वनसम्बन्धिपुष्पधारणेन वने रुचिज्ञापनात् भगवान् पुन-
र्वैनं गच्छेदिति भयं, रसक्षमा अस्मान् विहाय प्रकृष्टा स्रजा येषां तैरक्षमैर्दिनं नीतवानिति
हासः, एतादृशोस्मान् पूर्वोक्तपापवशात् त्यजतीति शोकः, त्यक्त्वा गत इति वयमेवं तस्मा
स्वयं च हसतीति क्रोधः, पूर्वार्धसमुदितधर्मदर्शनेन तत्रापि नयनसमर्थस्तदकृत्वा अनुनय-
नार्थं किमित्येवं करोतीत्याकारिका जुगुप्सा, नाट्यावशिष्टेति नाट्येष्ववशिष्ट इत्यर्थो ज्ञेयः,
वेणुनादेन शान्तिरूपो निर्वेदो जनितः प्रपञ्चशैथिल्यलक्षणः, येनान्तरेव नादरसानुभवो
भवति, एतदेवोक्तं "ब्रह्मामृत"मिति नादब्रह्मरसं इत्यर्थः, अनुगत्वेन रूपात्मकभगवत्सेवा-
लक्षणो गानेन नामात्मकभगवत्सेवालक्षणश्च भक्तिरसो जनितः, बद्धबर्हो वन्यप्रसूनानि
रुचिरेक्षणं चेति द्वन्द्वः, ततस्तैः सहितश्चारुहासो यस्येति बहुव्रीहिस्ततो 'गोरजश्छुरिते'त्यनेन
कर्मधारयः, दिदृक्षितदृष्टय इति दिदृक्षा सञ्जाता आसामिति तद्धितान्तं ज्ञेयं, निष्ठान्तत्वे
कर्मवाचकं दिदृक्षितपदं स्यात्, न हीत्यादि रसानुभवे विशेषः, दर्शने तु सर्वसाधारण्य-
मेव, असाधारणं दर्शनमाहुः एकान्त इति, अभिपदार्थमाहुः ताभिरेवेति, एवकारेण
व्यावर्त्यानाहुः अग्रे इति, तथा च व्यावर्त्या गवादय इत्यर्थः, गोपिकागमनेनापि वेष्टन-

१ इत्यधिकमेकस्मिन्नादर्शे । २ एव व्याप्तिदर्शनेन साक्षात्तामसीलानुभव परम्परया तदवान्तरानुभव इति ज्ञेय-
मित्येकस्मिन्नादर्शे अधिकम् ।

मेव निरूपितमिति भगवद्वर्णनलक्षण एव वाक्यार्थ आभासे उपक्रान्तोत्र वेष्टित इत्यर्थः इत्यनेनोपसंहृतः ॥ ४२ ॥

तं गोरजश्छुरितमित्यस्य विवृतौ बर्हस्य मयूरपिच्छस्य बन्धनं वीराद्भुतरसौ
योजना। बोधयतीति वीरा हि स्ववीरताख्यापकं लक्ष्मविशेपं बिभ्रति, भगवान-
१०-१२-४२ पीह शृङ्गाररससम्बन्धिस्ववीरताबोधनार्थं उद्बुद्धशृङ्गाररसस्य मयूरस्य
चिह्नं बर्हं धारयत्यतस्तद्दर्शने वीररसोनुभूयते, बर्हदर्शने मयूरस्य लोकविलक्षणायाः कामलीलायाः स्मरणे आश्चर्यं भवति, मत्कृते भगवानप्यप्राकृतीं लोकविलक्षणामेव कामलीलां करोतीति तस्या अनुभवादद्भुतरसो बोभूयते, वनोद्भवानां प्रसूनानामिति बद्धबर्हतादर्शनेनाविर्भूतयोर्वीराद्भुतरसयोः प्राबल्यादस्मदर्थं भगवानेतावत् करोत्यस्मदेकरत इतिज्ञानादेतादृश्यार्तिरभूद् यया व्रीडादिपरित्यागेन बलात्कारेणायं ग्राह्यो यथास्मन्निकट एव तिष्ठेत् इति त्वरिता बभूवुः, परं वन्यप्रसूनदर्शने पुनरपि वने गमिष्यतीति भयमुत्पद्यते, ततश्च लज्जापरित्यागो न कर्तव्य इतिमतिरुदेति, युक्तं चैतत्, यदि भयानकरसो नोत्पद्येत तदा लज्जात्यागे रसप्राकट्याद् गुप्तो हि रसो रसत्वमापद्यत इति रसमर्यादाया अभावात् रसत्वमेव न स्यात्, अतो भयरसोपि शृङ्गाररसपोषक इति सिद्धं भयस्य रसत्वं, किञ्च वन्यप्रसूनदर्शने भगवति चातुर्यभावमवगच्छन्ति, एतादृशीः सौन्दर्यचातुर्यस्नेहादिवतीरस्मान् विहाय "वनं तु सात्त्विको वास" इतिवाक्यात् कामलीलाप्रतिबन्धके वने पशुपालान् गृहीत्वा पशूनां पृष्ठभागे परिभ्रमतीति हास्यरसमुदयते, रुचिरेक्षणं करुणारसमिति वन्यप्रसूनदर्शनेन प्रकटीभूतयोर्भयानकहास्यरसयोः प्राबल्येनोत्पन्नाया उदासीनतायाः प्रशमनाय करुणारस उत्पादनीयः, स च रुचिरेक्षणदर्शनेन उत्पद्यते इत्याशयः, रुचिरेक्षणावलोकनेन एतादृशे मध्यनिविष्टरसनिमग्नचञ्चरीकसरसिजसदृशे ईक्षणे एतावत्कालमस्माभिः कुतो नानुभूते इतिशोकस्थायिभावकः करुणारस उद्भवति, तथा च येन केनापि प्रकारेण सरसिरुहनयने सततमवलोकनीये इति पुनरभिलापसङ्घः परिस्फुरति, एवं शृङ्गाररसाङ्गता करुणारसस्य, एवं करुणारसे उत्पन्ने मानादिकं नोत्पत्स्यत इति तदुत्पत्त्यर्थं पुनर्मानादिबीजमुद्बोधयितुं क्रोध आवश्यक इति तं प्रकटयितुं चारुहासं करोति, ततश्च वयमेतादृशानुरागवत्यः एतावत्कालपर्यन्तमेतादृग् दुःखमनुबभूविम भगवांस्तु दुःखितानप्यवलोक्य हसतीति नायमस्मद्विषयकस्नेहवानतः क्रोधस्थायिभावको रौद्ररसः आविर्भवति, सोयमित्थं शृङ्गाररसपोषक इति बोद्धव्यं, इत्थं कदाचिदुत्साहः कदाचिद् विस्मयः कदाचिद् भयं कदाचिद्धास्यं कदाचित् तापः कदाचित् क्रोध इति नानाविधपुरुषोत्तमभूषणावयवाद्यवलोकनैर्नानाप्रकारका भावाः समुज्जृम्भन्ते, एवं विविधभावोत्पत्त्या विलक्षणः कश्चिदास्वादः शृङ्गार- ... र्वरसानामङ्गिभूते समुल्लसति, परं क्रमेण भवति, क्रमेणावलोकनात् क्रमेण तत्-

त्तात्पर्यावधारणात्, यदा तु समूहावलम्बनवत् युगपदेव सर्वे धर्मा गोरजश्छुरितकुन्तलबद्ध-बर्हादयः परिस्फुरन्ति तदा वीभत्सरस उदेतीत्याहुः **महतस्तादृशो विशिष्टो वेषो नाट्यावशिष्टरसं जनयतीति** नाट्ये अवशिष्टं नाट्यावशिष्टं वीभत्सरसं जनयतीत्यर्थः, "वीभत्साद्भुतसंज्ञौ चेत्यष्टौ नाट्ये रसाः स्मृताः" इतिवाक्यादष्टौ रसा नाट्ये, तत्र शृङ्गारादिरौद्रान्ता रसा इह निरूपिता अतो वीभत्सरसोऽवशिष्टः, स तु "गोरजश्छुरितकुन्तलबद्ध-बर्हा"दिसर्वधर्मविशिष्टवेशावलोकने सम्भवति, अयं तु भगवाननेकचरित्रचमत्कारयुक्तोऽस्त्यतः कुत्र कुत्रास्य स्नेहः कुत्र कुत्रास्य रमणं किं किं न कामकापट्यं करोतीतिबुद्धौ जुगुप्सास्थायिभावको वीभत्सरस उदेति, सोयं मनसः परावर्तको रसः शान्तरसेन शमनीय इति शान्तमुत्पादयितुं वेणुनादं करोतीत्याहुः **वेणुं क्वणन्तमिति,** शान्तरस इति वक्ष्य इत्थं यथौ ब्रह्मानन्दविषयानन्दौ अणू यस्मादितिव्युत्पत्तिसिद्धो वेणुस्तत्क्वणने परमानन्दोत्पत्तौ घोषकामिनीनां भगवदितरविषयकनिर्वेदस्थायिभावकः शान्तरसो जायते तदा सर्वप्रयत्नराहित्येप्रेमलीला न सम्भवतीति तदुत्पादनाय स्वस्य शृङ्गाररसोपयोगिकीर्तिश्रवणं कारयित्वा भक्तिमुत्पादयतीत्याहुः **अनुगैरनुगीता कीर्तिर्यस्येति,** भक्तिरस इति अनुगा अन्तरङ्गगोपास्तैर्गीयमानां कामकीर्तिं भगवतः श्रुत्वा अयं भगवान् सर्वोत्तमः सकलरसिकशिरोमणिरित्येतत्सादानन्दानुभवः सर्वथा कर्तव्यो न मानादिकं कर्तव्यमित्यभिलाषेण दास्यादिरूपो भक्तिरसः प्रकटीभवति, सोयं शृङ्गाररसानुसंसृष्ट इति ज्ञेयं, एवं सर्वरसयुक्तं भगवन्तमिति इदमत्र ज्ञेयं, अस्मिन् श्लोके ये दश रसा उक्तास्तेषु केचन भगवति जाताः शृङ्गारादयः, केचन भयादयो व्रजवामलोचनास्वेव जाता इति कथं सर्वरसयुक्तत्वं भगवतीति चेत्, इत्थं, यथा यशोदानन्दने वन्यप्रसूनाद्यासक्तिं दृष्ट्वा व्रजनारीणां भयहास्यादिरस उत्पद्यते एवमेतास्वपि गुरुजनपरतन्त्रतादिज्ञानेन तादृक्चातुर्यभावज्ञानेन च भयहास्यादयो रसा भगवत्यपि प्रादुर्भवन्ति, अतिमाने च क्रोधश्च, कदाचिदत्याग्रहेण भगवत्प्रार्थिताकरणे जुगुप्सास्थायिभावको रसोपि सम्भवति, रतिरम्भादिमदहरसितावलोकनमधुरभाषणादिसौष्ठवं व्रजवधूटीनामवलोक्य तदितरविषयकनिर्वेदस्थायिभावकः शान्तरसः प्रभाध्युदेति, मानापनोदनादौ भक्तिरसस्तु व्रजसुन्दरे स्फुट एव, अत एव दशमस्कन्धे बहुसाश्चश्रुतदेवप्रसङ्गे उक्तं 'भगवान् भक्तभक्तिमा'निति "अहं भक्तपराधीनो ह्यस्वतन्त्र इव द्विजे"त्यादि भगवताप्युक्तं, अतः सर्वरसयुक्तो भगवान् गोवर्धनधर इति सर्वरसयुक्तं भगवन्तमित्युक्तिर्युक्तैव ॥ ४२ ॥

पीत्वेत्यस्याभासे तत इति तत्कृतिकथनपूर्वकव्रजागमननिरूपणं वाक्यार्थ इत्यर्थः,

लेखः। व्याख्याने, आदावविति पानं तापत्यागः सत्कृतिश्च तत्कृतिः, तत्रादा-

१०-१२-४३ वित्यर्थः, करुणेति करुणया वीचियुक्तादित्यर्थः, पेपीयमान इति

यङ्लुगन्तात् कर्मणि शानच्, तचेति तादृशं वस्त्वित्यर्थः, दोषत्रयेण बहुपानासम्भवस्तत्र दुग्धस्य मिष्टत्वेपि तृषाजनकत्वं न तु तापहारकत्वं, आदिपदाभ्यां निम्बादेस्तापहारकत्वेपि तिक्तत्वेन वैरस्य जनकत्वं न तु मिष्टत्वमित्यर्थः, जलं तादृशमपि बहु पातुं न शक्यते तत्र हेतुमाहुर्यदीति, विकारजनकमित्यर्थः, नीहारवदिति हिमवदित्यर्थः, सर्वगुणेति मुकुन्दसम्बन्धाद् दोषाजनकत्वं मुखसम्बन्धात् तापहारकत्वं मुखस्य दर्शनमात्रेणैव तापहारकत्वात्, सारघत्वान् मिष्टत्वं, एभिस्त्रिभिर्गुणैर्बहु पानं सम्भवतीत्यर्थः, भक्त्यात्मकमिति तापहारकमित्यर्थः, तत्रेति मुखे इत्यर्थः, मधु क्रियत इति यथा कुसुमजलमानीय सारो निष्काश्यते तथेत्यर्थः, दृष्टान्ते स्थापनमुक्तमित्यत्र बोधनस्य स्थापनत्वमाहुः सर्वप्रकरणेष्विति, सरघाभिः पुष्पेभ्यो रसः समानीयते रसनिष्ठो यः सारः यथा कुसुमजलान् निष्काश्यते तन्मधुसारघं तथात्र सरघास्थानीयाः श्रुतयः रसस्थानीयो भगवान् सारघस्थानीयं लावण्यमिति ज्ञेयं, रसस्त्विति लावण्यरूप इत्यर्थः, सरघाभिः पुष्परसो भुज्यते रसनिष्ठो रसस्त्वन्यैरेव भुज्यते तथात्र गोपिकाभिरेव भुक्तः, तत्र हेतुः त एवेति, हि यत इत्यर्थः, रसो हि ज्ञात्वा भोक्तव्यः ज्ञानं तु भृङ्गत्वादेतच्चक्षुषामेव, तथा च रसज्ञचक्षुर्युक्तत्वादेताभिरेव ज्ञात्वा रसो भुक्तः, भृङ्गनिष्ठं रसज्ञानमेव दृष्टान्तार्थः, अत एव जानन्तीत्युक्तं न तु भुञ्जत इति, अनेनेति श्रुतिबोधितरसनिष्ठसारघपानकथनेन श्रुतिभिरादिपदेन ब्रह्मादिभिश्च, सह साजात्यमेकरससम्बन्धित्वं निरूपितं, इयान् परं विशेषः, श्रुतीनां सरघादृष्टान्तेन रसभोग एतासां तु भोक्तृजनदृष्टान्तेन रसनिष्ठसारघभोग इति, अत एवापीत्युक्तं, अनुक्त्यापि चक्षुमिरेव रूपदर्शनसम्भवेनाक्षिपदं किमर्थमित्याशङ्क्याहुः गोपिकानामिति, ब्रह्मादीनां देवतात्वाच् चक्षुःसंयोगं विनैव योगजधर्मप्रत्यासत्त्या सर्वदर्शनं तथैतासामपि देवतात्वस्य वक्ष्यमाणत्वादुक्तत्वाच्च सम्भवतीत्यक्षिभृङ्गैरित्युक्तमित्यर्थः, अन्त इति लावण्यामृतस्य गुणत्रययुक्तत्वेन बहुपानात् तस्मिन्नन्तः पूर्णे सति पूर्वश्लोकोक्तस्तापोतुपदोक्तश्चतुर्दशधर्मविरहजो गच्छत्यान्तर इत्यर्थः,अन्यस्त्विति 'कृष्ण' इतिश्लोकोक्तो बाह्य इत्यर्थः, त्रिविध इति धर्मिविरहरूपाधिभौतिकपापजनितः आध्यात्मिकपापजनितः आधिदैविकपापजनितश्चेति, सन्निधान एवेति भगवता व्रजे एव कुतो न स्थीयते इत्यर्थः, तथा सति चतुर्दशापि धर्माः साक्षाद् दृष्टाः स्युरितिभावः, व्रजस्य हीति व्रजसम्बन्धित्वेनास्मदर्थमेव भगवान् प्रकट इति ज्ञानेन सर्वत्रैव यथेच्छं क्रीडितुमुचित इति विवेकराहित्याद् व्रजस्थितौ स्वाधीनत्वेन लीला अन्यास्तामिर्बाध्येरन् स्त्रीत्वेन पराधीनत्वात् तास्वपि सा न सम्भवति, हीति व्रजसम्बन्धिनीनां तादृशविवेकराहित्यं युक्तमेवेत्यर्थः, तत्राप्यह्नीति प्रतिबन्धकानां वनगमनादिना यथाकथञ्चित् समाधानसम्भवेपि मध्यमलीलात्वात् त्रपाद्यनुरोधेनैव सर्वं कर्तव्यं न तु निःशङ्कतयेति त्रपारूपः समावोप्यह्नि बाधको भवति, निशि तु सर्वेषां शयान

त्वेन स्वीयप्रतिबन्धकानां स्वपार्श्वस्थत्वमाननेन च सर्वं सम्पद्यत इतिभावः, लौकिक-भोजनादिरिति अग्रे मात्रा कर्तव्यं दुग्धान्नभोजनमित्यर्थः, भोजनमिति हेतुमण्णिजन्ता-द्भावे ल्युट्, सन्ध्याभोगसामग्रीभोजनानन्तरं तु पयःपानं सार्थकमेवेतिभावः, पुनर्गोष्ठ इति गोष्ठे गत्वा गाः स्थापयित्वा गृहे गत्वा रात्रिकं स्वीकृत्य तं वेषमुत्तार्य तत्समयोचित-लघुवेषं विधाय फेनभोगार्थं पुनर्गोष्ठे समागमनमित्यर्थः, लौकिकं चेति लावण्यपानोक्त्या वस्तुतः सत्कारोपि तत्सजातीय एव वाच्यः, अतो लौकिकभोजनादिकं पाकादिवैयर्थ्यात् पूर्वोक्तेन बाध्यते, अतोपि न तथेत्यर्थः, विशिनष्टीति समधिगम्येति क्रियां विशि-नष्टीत्यर्थः, यादृशीति विभावानुभावरहिता मुख्यरसमात्रानुभवरूपेत्यर्थः, अलसादय इति चस्त्वर्थे, एते तु अनुद्बुद्धरसदशायामेव सम्भवन्ति, तत्र च रसोद्बोधाय विभावानु-भावा अपेक्षिताः, अतो व्यावर्त्यतेऽनेन विशेषणेन, सव्रीडेत्यादि तु तमस्यपि सम्भवति, चेष्टयैव व्रितयवोवनसम्भवात्, तस्येति मुख्यरसस्येत्यर्थः, अधिभूतानिति शरीरभूता-नित्यर्थः, सव्रीडेत्यत्र व्रीडनं व्रीडः इयं व्रीडा न निषेधिका किन्तूत्साहसंवर्धनेन रमार्थे प्रेरिका, व्रीड चोदने लज्जायां चेति धातुपाठात्, अतः स्त्रीत्वविशिष्टस्य रूढ्या लज्जामात्र-वाचकत्वेन स्त्रीत्वस्यात्राविवक्षितत्वान् न टाबिति प्रतिभाति,गवामिति तत्र गवां बन्धनार्थ-मन्येषामागमनावश्यकत्वेन तासामेव वेष्टनासम्भवादित्यर्थः ॥४३॥

योजना। १०-१२-४३ पीत्वा मुकुन्देत्यत्र जलं नीहारवत् पातुं न शक्यते इति बहु पातुं न शक्यत इत्यर्थः, तत्र दृष्टान्तः नीहारवत् इति, हिमं यथा बहु पातुं न शक्यते तथा तापहारकमपि जलं बहु पातुं न शक्यते, विकारोत्पादकत्वात्,मुकुन्द-मुखसारघं तु तापहारकत्वात् मिष्टत्वात् तृषादिदोषाजनकत्वात् परिणामसुखदत्वाच्च भूयो भूयः पातुं शक्यत इति भावः, ब्रह्मादयोत्र सर्वे श्रुतयश्च सर्वाः सरघास्थानीया इति सरघा यथा पुष्पेभ्यो रसं समानीय मधु करोति तथा ब्रह्मादिभिः श्रुतिभिश्च भगवा-नानन्दनिधिरत्र व्रजे समानीत इति सरघास्थानीयत्वं ब्रह्मादीनां श्रुतीनां चेत्यर्थः, तथापि सरघा तु बहुभ्यः पुष्पेभ्यो रसं समानीयैकत्र मधु करोति भगवांस्त्वेक एवात्रानीत इति न दृष्टान्तस्वारस्यमतो दृष्टान्तस्वारस्यायाहुः तैः सर्वैरेवेत्यारभ्य बोधित इत्यन्तेन, यथा सरघया बहुभ्यः पुष्पेभ्यो रसं आनीय मधु क्रियते तथा ब्रह्मादिभिरपि निखिल-वेदेषु उक्तो यः परमानन्दो भगवान् स श्रीकृष्ण एवेति बोधितं "वसुदेवगृहे साक्षाद्भगवान् पुरुषः परः" इत्यादिवाक्यैरित्यर्थः, श्रुतिभिरपि सर्वत्र प्रकरणेषु उक्तो यः परमात्मानन्द-निधिः स "रसो वै सः" "आनन्दमयमात्मानमुपसङ्क्रामति" "सच्चिदानन्दरूपाय कृष्णाया-क्लिष्टकर्मणे नमो वेदान्तवेद्याय गुरवे बुद्धिसाक्षिणे" "कृषिर्भूवाचकः शब्दः णश्च निर्वृति-वाचकः तयोरैक्यं परं ब्रह्म कृष्ण इत्यभिधीयते" इत्यादिभिः श्रीकृष्ण एव परब्रह्मस्वरूप

इति बोधितं, एवं सति सरघया यथा बहुपुष्पनिष्ठरसस्यैकीकरणेनैकत्र मधुकरणं तथा ब्रह्मादीनां श्रुतीनामपि सर्वत्रोक्तस्य परमानन्दत्वस्यैकत्र श्रीकृष्णे एकीकरणं, इह श्रीकृष्णरूपपरमानन्दस्याजन्यत्वात् तद्बोधनमेव करणमिति ज्ञेयं, फलितमाहुः सर्वप्रकरणेष्वित्यादिना, अतोस्माभिरेतावत्कालं नानुभूत इति चिन्तयेति इदमनुशयानाया नायिकाया यल्लक्षणं रसशास्त्रे उक्तं तदत्र सिद्धं पश्चात्तापकरणात्, तत्सत्कृतिं समधिगम्येत्यत्र लौकिकं च बाध्यते लौकिकं भोजनादि तु बाध्यते इह न सम्भवतीत्यर्थः, व्रजनागरीभिः शृङ्गाररससम्बन्धिसत्कारकरणस्यात्रोचितत्वात् ॥४३॥

गताध्वानेत्यत्र नीवीमिति कच्छपटं पीतमित्यर्थः, ग्रन्थिमत्त्वेन मल्लकच्छसादृश्यं,
लेखः। धौत्रपरिधाने गोदोहनादौ तत् मुक्तं भवेदिति भावः, मध्ये त्विति एतत्
१०-१२-४८ कार्यं गोप्यत्वात् सर्वत्र सङ्क्षेपेणैवोच्यते, अतः स्वमार्गीयसेवारीतिसिद्धं फेनभोगादिकं तत्र नासाभूषणोत्तारणादिकं च सर्वमेवास्तीति ज्ञेयं, पूर्वश्लोके जननीकृतत्वमुक्तमग्रिमश्लोकेपि तथा,मध्येस्मिन् श्लोके जननीकृतत्वानुक्त्या तैरेव तथा कृताविस्यर्थः ४५

गताध्वानश्रमौ तत्रेत्यत्र मज्जनान्युन्मर्दनादीनीति मज्जनान्येव उन्मर्दनादी-
योजना। नीत्यभेदे कर्मधारयो बोद्धव्यः, तदुपपादयन्ति उन्मर्दनमादिर्येषां
१०-१२-४५ मज्जनानामित्यनेन, बहुव्रीहौ कृते मज्जनान्येव उन्मर्दनादिरूपाणि, अन्यथा पूर्वं मज्जनं पश्चादुन्मर्दनमित्युक्तिर्बाध्येत लोकविरुद्धत्वात् अरुचिसम्पादकत्वाच्च, बहुव्रीहौ कृते तु पूर्वमुन्मर्दनं पश्चात् मज्जनं सिध्यतीति युक्तमेव, लोके तथैव क्रियमाणत्वात् सुखदायकत्वाच्च, द्वन्द्वसमासमाश्रित्य पक्षान्तरेण व्याकुर्वते, छान्दसः परनिपात इति उन्मर्दनशब्दस्येत्यर्थः, मज्जनं च उन्मर्दनं चेति द्वन्द्वे कृते अजाद्यन्तमित्यनुशासनादुन्मर्दनशब्दस्य पूर्वनिपातोपेक्षितः स छान्दसत्वाद् बाधितः किन्तु परनिपात एव जात इत्यर्थः, अस्मिन् पक्षे मज्जनोन्मर्दनयोः पूर्वापरभावो नास्ति किन्तु यथोचितं मज्जनोन्मर्दने इति, उन्मर्दनमज्जनयोः पूर्वापरभाव इत्यर्थः, मज्जनं चेति मज्जनशब्दस्य पूर्वं कथितत्वात् पूर्वं मज्जनमेव वाच्यमितिपक्षे तु चरणारविन्दमात्रमज्जनं मज्जनपदेन ग्राह्यं,तच्चोन्मर्दनात् पूर्वमेव, वनादागतस्य कृष्णस्य चरणारविन्देषु रजःसम्बन्धोस्ति तस्य दूरीकरणस्य पूर्वमेवोचितत्वात्, ततः पादयोर्मज्जनानन्तरं सर्वत्रानन्दमयविग्रहे उन्मर्दनं,ततः स्नानं त्वर्थात् प्राप्तमतो नोक्तं, आदिशब्देन वा ग्राह्यं, एवं सति बोधसौकर्याभावजन्यामरुचिं मत्वा पक्षान्तरेण व्याकुर्वते मज्जने वा उन्मर्दनादिना इति, सप्तमीतत्पुरुषः, सप्तमी निमित्ते, मज्जननिमित्तं यानि उन्मर्दनादीनीत्यर्थो भवति, एवं सति सौकर्यं शब्दसाधनेर्थबोधने चेति ज्ञातव्यं, रजोनिवृत्त्यर्थं आदौ वा मज्जनमिति आदौ मज्जनं सकलानन्दविग्रहस्य,तत उन्मर्दनं,ततः पुनर्मज्जनं आदिशब्देन ग्राह्यं, पूर्वं चरणमात्रमज्जनमुक्तं, अस्मिन् पक्षे सकलाङ्गस्य मज्जनं

बारद्धयमिति विवेकः ॥४५॥ बलभद्रेणैवेत्येवकारेणान्ये बालका व्या-
रोहिण्या समानयने हेतुः प्रायश इति,
लेखः। वर्तिताः, तथा सति तज्जनन्योप्यानयेयुः,व्यावृत्तौ हेतुः असमासादिति,
१०-१२-४६ समसनं समासः, आवेशेन सम्यक्तया स्थितिरित्यर्थः, अन्यैः सह तद-
भावात्, अतो जननीभिरिति बहुवचनान्तेन न समासः,लीलार्थं कदाचिदन्यैरपि सह सम्भ-
वतीति प्रायश इत्युक्तं, तर्हि यशोदया समानीतमिति कुतो नोच्यत इत्याशङ्क्याहुः द्रव्य-
मिति कोमलदुग्धान्नादिकमिति, सुभृतं दुग्धमन्नादिकं चेत्यर्थः, आदिपदेन शाकः सन्धि-
ताम्रार्द्रादि चेति, व्रजे हीति पूर्वनाडीचतुष्टयावधि न सुप्तव्यमिति धर्मस्तत्प्रधानता न
किन्तु 'निसि शयानमतिश्रमेणे'तिवाक्याच् छीघ्रमेव शयनं, अतो दिवा सुखस्वापार्थं
व्याजेन वनगमनवद् रात्रौ महच् चरित्रं नापेक्षितं किन्तु माययैव तदज्ञानेन पार्श्वस्थत्वमान-
नेन तत्सिद्धिः, अतः 'सुखं सुषुपतु'रित्येवोक्तं न तु तदर्थमन्यत् किञ्चिदुक्तमित्यर्थः॥४६।
जनन्योपहृतं प्राश्येत्यस्य विवरणे रोहिण्या समानीतमिति जननीशब्दो रोहिणी-
योजना। वाचकः, तस्मात् इह जननीपदेन रोहिण्येवायाति बलदेवनिरूपितजनन-
१०-१२-४६ कारणत्वं तत्रैव, यतः बलदेवस्य गृहीतजन्मत्वात्, अत एव "अयं वै
रोहिणीपुत्र" इत्यत्र रोहिणीपुत्रत्वनिश्चयार्थं वैपदं, व्याख्यातं च सुबोधिन्यां तथैव, अतो
बलदेवे जननधर्मस्य विद्यमानत्वात् तत्कारणीभूता रोहिणी जननीपदवाच्या, यशोदा तु न
जननीपदग्राह्या, भगवति जननधर्मस्याभावेन तन्निरूपितजननीत्वस्य श्रीयशोदायाममावात्,
अत एव "अयं वै रोहिणीपुत्र" इत्यस्य विवृतौ "यदि भगवान् केनाप्यंशेन प्राकृतो भवेद्
याशोदेयः दैवकेय इति नाम भवेत्" इत्युक्तं, अतो न यशोदा जननीपदवाच्येति जननीपदेन
रोहिण्येव ग्राह्येत्याशयेन रोहिण्या समानीतमित्युक्तं, प्रायशो भगवतो बलभद्रेणैव
सह भोजनमसमासादिति जनन्योपहृतं प्राश्येत्यत्र जनन्येत्यसमासादित्यर्थः,
समासे हि जनन्या उपहृतं जनन्युपहृतं जननीभ्यां वा उपहृतं जनन्युपहृतं इति स्यात्, तथा च
यशोदा रोहिण्योरुभयोरपि ग्रहणं स्यात्,यद्यपि भगवति जननधर्माभावाद् यशोदायां जननी-
त्वांशो नास्ति, ततश्च जननीपदेन यशोदाया ग्रहणं न भवेत्, तथापि जननप्रसिद्धिमादाय
जननीत्वसिद्धेर्जननीभ्यामुपहृतं जनन्युपहृतं इतिसमासे कृते यशोदाया अपि ग्रहणं स्यात्,परन्तु
जनन्योपहृतमिति पाठादसमासे एकया जनन्या उपहृतमित्यर्थो भवति, सा जननीत्व-
वती तु रोहिणी, तया उपहृतं उभाभ्यां रामकृष्णाभ्यां प्राशितं, यदि उपहरणे यशोदाया
अपि ग्रहणं स्यात् तदा यशोदया पृथक् भोजितो भगवानित्यर्थो भवेत्, प्रकृते तु जनन्ये-
कवचना, तेन असमस्तपदेन पूर्वोक्तरीत्या रोहिणीमात्रग्रहणात् तयैकया समानीतं द्वाभ्यां

१ अत्र 'प्रातीतिकोयं श्रम इति' इत्यधिक आदर्शद्वये तथापि प्राचीनादर्शे तन्न नास्ति।

प्राशितमित्युक्तं भवति, ततश्च भगवतो बलभद्रस्य चैकत्रैव भोजनमायातीति युक्तमुक्तं सहैव भोजनमिति,अतो न रात्रिकृत्यमुक्तमिति 'सुप्तं सुषुपतुरिति'वाक्याच् छयनमात्रमुक्तं, भगवतस्तथैव गोपानामपि कृत्यन्तरस्यानुक्तेः शयनमात्रमायाति ततश्च नास्ति धर्मप्रधानतेत्यवगम्यते, यदि धर्मप्रधानता स्यात् तदा दिवसे कार्यव्यापृत्या धर्मकरणाभावेपि रात्रौ कथाश्रवणादिकं स्यात्, तदपि नास्तीति केवलं धर्मिप्रधाना एवेति सर्वसाधनरहिता प्रमेयबलेनैव कृतार्था भविष्यन्तीति भावः,यद्यपि "वर्णकभेदेन गोपानामपि सोच्यते" इतिवक्ष्यमाणत्वाद् गोपानां रात्रौ भगवत्कथाश्रवणकीर्तनादिकमस्ति तथापि तत् केषाञ्चिदन्तरङ्गानामेव गोपानां न तु सर्वेषामतः सर्वस्य व्रजस्य तु "अह्नयापृतं निशि शयानमतिश्रमेणे"तिवाक्याद् दिवा व्यवहारकार्यं रात्रौ शयनमिति न धर्मप्रधानता किन्तु सर्वसाधनराहित्येन केवलं भगवत्यविहितस्नेहेन धर्मिमात्रपरतेत्येतेषां कृतार्थता भगवत्प्रमेयबलेनैवेति सर्वं सुस्थम् ॥ ४६ ॥

वैषयिकमिति 'विषयास्तद्विष'मित्युक्तत्वाद् विषकार्यमरणनिवर्तकमित्यर्थः, एव-
लेखः । मित्यत्र एवमित्यस्य विवरणं निरोधार्थमिति,तत्कार्यमिति तनुनवत्व-
१०-१२-४७-५० सम्पादनमित्यर्थः, स्वसाध्यमेवेति सङ्कर्षणस्य प्रलयकर्तृत्वात् तस्मिन् विद्यमाने तद्विरुद्धं नूतनदेहोत्पादनं न भवेदित्यर्थः ॥ ४७ ॥ अथेत्यस्याभासे इत्याहेति इति हेतोर्जलपानमाह, भगवता सह गमने तु तादृशं जलं न पिबेयुरित्यर्थः, अथेत्यनेनोक्तं भिन्नप्रक्रमं विवृण्वन्ति क्वचिदित्यादिना ॥४८॥ विपाकभ इत्यत्र पूर्वसन्ततिरिति देहाध्यासस्य निवृत्तत्वाद् देहान्तरं तु नोत्पत्स्यते परन्तु पूर्वं जाता या स्थूलदेहरूपा लिङ्गशरीरस्य सन्ततिः सापीत्यर्थः, अलौकिकसुकृतेनेति ततः प्रतिफलितेन भगवत्कृतेनेत्यर्थः, तादृशानामेव साधकत्वं 'मेघगम्भीरया वाचे'त्यत्र व्युत्पादितम् ॥४९॥ वीक्ष्येत्यत्र सर्वे हि प्राणा इति जीव प्राणधारण इति धातोरिति भावः, आधिदैविका इति आसन्यरूपा भगवदर्थकोद्गानकर्तार इत्यर्थः, इदं 'वेधाद्यर्थभेदा'दित्यधिकरणे सम्यग् व्युत्पादितं, तेषु देहेष्विति नूतनलिङ्गकेष्वित्यर्थः ॥ ५० ॥

त इत्यत्र अत इति सर्वस्मृतियुक्तत्वादित्यर्थः, एतस्य सुविस्मिता इत्यनेनान्वयः,
लेखः । मध्ये स्वरूपकथनं, अत्र पञ्चम्युक्त्या जलान्तिकात् समुत्थाय अन्यत्र
१०-१२-५१-५२ गत्वेत्येवमर्थ उक्तः, एतावानिति तनुनवत्वरूपो भाव इत्यर्थः, अत इति कार्यस्य दृष्टत्वात् कारणस्य चाज्ञानात् कुत इदं जातमिति विस्मय इत्यर्थः, कारणाज्ञाने हेतुमाहुः भगवद्भावस्येति, अलौकिकदेहाः सत्यज्ञानानन्दरूपा इति फलाध्याये निरूपितं, भगवता भक्तिमार्गीयलीलासिद्ध्यर्थं तेषां तत्त्वं निवर्तितं हस्तापिहितमिव कृतमतोऽज्ञानमित्यर्थः, अग्रिमश्लोके उत्प्रेक्षां वक्ष्यति तन् न याथार्थ्यज्ञानमिति भावः ॥५१॥ अन्वमं-

सतेत्यत्र 'अन्यमंमने'त्यस्योत्प्रेक्षापरत्वेन व्याख्याने हेतुमाहुः भगवद्वैभवस्येति, भगवत्त्वस्य निवृत्तत्वेन 'नूतनदेहान् निर्माये'त्यादिनोक्तस्य भगवद्वैभवस्याप्रत्यक्षत्वादनुग्रहेक्षणहेतुकत्वानुमितिर्न सम्भवतीत्युत्प्रेक्षाया एवानुमितिरमुक्तं 'परोक्षज्ञानस्यैवानुमानत्वमिति ब्रह्मवाद' इत्युक्तत्वात् ॥ ८७ ॥

इति द्वादशाध्यायः।

त्रयोदशोध्यायः ।

लेखः । १०-१३-० त्रयोदशेध्याये समुदाहृता इति 'शतायुः पुरुषः शतेन्द्रिय' इत्यत्रेन्द्रियत्वेन मृत्यव उक्ता इत्यर्थः, त एवेति पूर्वाध्याये गोपमृत्युजनकविषपूर्णत्वेन तन्मृत्युरूपेन्द्रियरूपत्व कालीयस्योक्त, अत्र रोषेण विषमुच्चैः स्थापितवान्, अत एवाक्षिभिर्गरलोद्गमन, अतस्तेनैव हेतुना शिरसामिन्द्रियरूपत्व, देहस्यालौकिकत्वसम्पत्त्या तत्र प्रवेष्टुमशक्नुवन्ति सविषयेन्द्रियाणि मृत्युरूपत्वेन साजात्यात् कालीयशिरःसु स्थितानि महातस्य विषसम्बन्धे देहस्य पात इन्द्रियाणा विषद्वारा कालीये स्थितिरिति भावः, अत इति इन्द्रियरूपत्वादित्यर्थः, उपमर्दो दोषनिवृत्त्या नवत्वसम्पादन, हीति तनुनवत्वानन्तरमिन्द्रियनवत्वमुचितमित्यर्थः, सन्तुष्ट इति एवं चेत् करोति तदा भक्तिमार्गरीत्या तनुनवत्वरूपो निस्तारो भवेत् अन्यथा ज्ञानमार्गरीत्या न भवेत् सङ्घातराहित्यमेव स्यादित्यर्थः, तेषामिति इन्द्रियाणा विषयरूपो विस्तरः कामिन्यो विशेषतस्तास्वेन विषयानुभवात्, इन्द्रियाणां हीति स्वेन्द्रियाणामित्यर्थः, तत इति स्वेन्द्रियाणा कार्याप्रकटनरूपनिग्रहादित्यर्थः, अक्लिष्टेति अक्लिष्टकर्मत्वाल्लीलयैव स्वस्वरूप कालियाय ज्ञापयामासेत्यर्थः, कार्यमिति भगवत्कार्यं तन्निग्रह इत्यर्थः ॥

योजना । १०-१३-० त्रयोदशाध्यायार्थोक्तौ कालियस्य शिरांसि हीति कृष्णोपनिषत्सु कृष्णावतारे गव्याना दोषरूपता निरूपिता तन्न्यायेन निगृह्याणामपि स्वरूप किञ्चिद् विलक्षण शास्त्रमतो धर्मसाम्याच् चरित्रसाम्याच्च यस्य यद्दोषरूपत्वं तदवगम्यते, द्वादशाध्यायविवृतौ "कालीय इन्द्रियाण्याहु"रित्यस्य टिप्पण्या तदुपपत्तिर्निरूपिता, अतस्तदुपमर्द इति विषयरूपविषपूर्णानामिन्द्रियाणामुपमर्द एव कर्तव्यो न

स्वरूपतो नाशः, स्वरूपनाशे भजनं न स्यात्, उपमर्दाभावे संसारासक्तिः स्यात्, अतः संसारासक्तिनिवारणाय कालियशिरसां उपमर्दः कृतः इति सारं, सन्तुष्ट इत्यारभ्य नान्यथा भवेदित्यन्तं तेषु विषयासक्तेन्द्रियेषु स्वलीलां नृत्यादिरूपां चेत् करोति तदा इन्द्रियवतो निस्तारो भवति, भक्तिमार्गानुसारेणेति अनुजिघृक्षया स्नेहेनेत्यर्थः, अत एवं भगवता भक्तिमार्गरूपचरणारविन्दाभ्यां कालियशिरःसु नृत्यलीला कृतेति ज्ञेयं, तथा चायमाध्यात्मिकः पक्षः सिद्धः, यदा जीवस्य विषयासक्तेन्द्रिये भगवद्रमणं भवेत् तदा जीवः कृतार्थो भवेदिति।

त्रयोदशेऽध्याये इन्द्रियाणीत्यादि का० १.३४ ३/४। समुदाहृता इति "शतायुः कारिकार्थः। पुरुष शतेन्द्रिय" इत्यत्र इन्द्रियस्त्वेन मृत्यव उक्ता इत्यर्थः, त एवेति ते इन्द्रिय-
१०-१३-० रूपा मृत्यवः एव कालीयस्य विषपूर्णानि शिरांसि ज्ञेयानि, अत इत्यादि का० १.३४ ३/४। अत इन्द्रियरूपत्वादुपमर्द एव युक्तो न तु नाश इति भावः, शिरस्सु नृत्यप्रयोजनमाहुः सन्तुष्ट इत्यादि का० १.३५ ३/४। अन्यथेन्द्रियाणामलौकिकत्वं न स्यात् किन्तु ज्ञानमार्गानुसारेण इन्द्रियादिसङ्घातराहित्यमेव स्यादित्यर्थः, तेषामित्यादि का० १.३६ ३/४, १३७ ३/४। तेषामिन्द्रियाणां विषयरूपो विस्तारः कामिन्यो नागपत्न्यस्ताश्चेत् सर्वथा कृष्णस्य भवन्ति तत एवेन्द्रियाणि अञ्जसा हरेर्वशे भवन्ति, तदैव विषयोऽपि पूर्वसम्बन्धहानतः सर्वोपयोगरहितः हरेर्भवति, तथा च इन्द्रियाणां विषयाणां च भगवदीयत्वसम्पादनमेव प्रकृतलीलाप्रयोजनमिति भावः, ननु कालीयस्य भक्तापराधित्वेन निग्रह उचितः, "तं नागभोगपरिवीतमदृष्टचेष्ट" मित्यादिनोक्तलीला त्वयुक्ता उत्पाताश्चानुपपन्नाः, वस्तुतः कालादिभयरहिते भगवत्युत्पातहेत्वभावादित्याशङ्क्य तत्तात्पर्यमाहुः परीक्षेत्यादिना का० १.३८ ३/४। परीक्षेत्यनन्तरं निरूप्यत इति शेषः, तथा च कृतो निरोधः सम्पन्नो न वेति परीक्षैवास्मिन्नध्याये निरूप्यत इत्यर्थः, तत्रोपपत्तिं वदन्त 'स्तं नागभोगे' त्यादिनोक्तभक्तपीडाजनकलीलातात्पर्यमाहुरिन्द्रियाणां हीति, हि यतो हेतोरिन्द्रियाणां निग्रहं परीक्षार्थं हरिः कुरुत इति सम्बन्धः, अत्रेन्द्रियपदं भगवदिन्द्रियपरं निग्रहपदं च भगवदिन्द्रियाणां स्वकार्याप्रकटनपरं, तथा च भगवान् "तं नागभोगपरीवीतमदृष्टचेष्ट" मित्याद्युक्तप्रकारेण स्वेन्द्रियाणां स्वकार्याप्रकटनरूपं निग्रहं यत् कृतवान् स निग्रहो भक्तानां पीडाजनकदण्डरूपो जात इति निग्रहपदं, तथा च भगवतः स्वेन्द्रियकार्याप्रकटनं मृत्योरप्यधिकपीडाजनकनिग्रहरूपं भक्तानां पूर्णे निरोधे सत्येव भवेत् नान्यथेति पूर्णनिरोधपरीक्षार्थमेव तथात्मानं दर्शितवानित्यर्थः, उत्पातोत्पत्तिमाहुस्ततो देवः कालं प्रेरितवानिति, देवपदेनाधिदैवरूपः काल उच्यते, स च भगवद्रूपः स्वयमाध्यात्मिकाधिभौतिकौ प्रेरितवान् अत एव "त्रिविधा" इत्युक्तं मूले, स्वामिन्त्विरिति का० १३९ ३/४। केषाञ्चिद् भक्तानां परीक्षा कर्तव्या कृतपरीक्षाणां केषां-

चिद् भक्तानामासक्तिश्चापि कर्तव्या, किञ्च एतस्मिन् प्रमेयप्रकरणीये मध्यमे निरोधे
भगवता प्रमेयबलेन महान् यत्नः कर्तव्य इति हेतोर्मुग्धभावं चकारेत्यर्थः, नन्वियं कथा
प्रासङ्गिकी न तु निरोधसाधिकेत्याशङ्क्याहुः कथामात्रत्वेति का० १४०$\frac{३}{४}$। एतत्कथायाः
कथामात्रत्वाभावाय साधारणकथात्वाभावबोधनाय पुरा पूर्वं सङ्क्षेपेण "विलोक्य
दूषितां कृष्णा"मित्येकेन शुक आहेत्यर्थः, ततः "कथमन्तर्जलेऽगाध" इति विशेषप्रश्ने
सति शुको विस्तरेणाह, अतो ज्ञायते एतत्कथायां कश्चिदभिप्रायो वर्तत इति, अभिप्रायस्तु
कालीयदमनेन भक्तानामिन्द्रियदोषनिवर्तनेन निरोधसाधकत्वमेवेति, अभिप्रायविशेषाभावे
तु प्रश्नं विनैव प्रसङ्गवशात् स्वयमेव वदेदिति भावः, तथा च भगवन्मार्गीयसिद्धान्तो विशेष-
प्रश्नं विना विस्तरेण न वक्तव्य इति सूचितं, तदुक्तं प्रथमस्कन्धनिबन्धे "ततो विशेषप्रश्ने-
ष्वेव वाच्यं रीतिरियं मदे"ति, अक्लिष्टेति सदोषेन्द्रियरूपकालीयेन भगवदपराधकरणात्
सदोषेन्द्रियाणां भगवदपराधकर्तृत्वमिति लीलयैव भगवान् ज्ञापयामास अन्यथा अक्लिष्ट-
कर्मत्वं न स्यादित्यर्थः, अत्र प्रकरणानि विभजन्त उद्यमश्चेति, का० १४१$\frac{३}{४}$। उद्यमः
कालीयदमनार्थो भगवदुद्यमः, अपराधः कालीयकर्तृकः, परीक्षा भक्तानां स्नेहपरीक्षा,
कार्यं भगवत्कर्तृकं कालीयनिग्रहरूपं, स्तुतिर्नागपत्नीनां, प्रसादो भगवतः, एवं षट्
प्रकरणानीत्यर्थः।

हृषीकेशत्वादिति एतच्छिरसामिन्द्रियरूपत्वेन स्वस्य तदीशत्वादिति भावः ॥ १ ॥
लेखः। ब्रह्मन्नित्यत्र बुद्धीति बुद्धेः स्वविषयत्वसम्पादनार्थमित्यर्थः, यतमान-
१०-१३-१-६ स्येति इन्द्रियविषयतां प्राप्नुवत इत्यर्थः, गवामिन्द्रियाणां रक्षक इत्यर्थः,
विषयविषयकत्वे इन्द्रियाणि नष्टानि स्युः ॥२॥ तमित्यस्याभासे एतादृशा इति उद्यमहेतुः
पूर्ववाक्ययोः शक्योर्थः, भगवत्सामर्थ्यं तात्पर्यार्थः, अतितुङ्गादित्यत्र देवाधिदेवा-
दन्यस्य विषदोषनिवारणाशक्तेरुक्तत्वाद् गरुडस्य तन्निवारकत्वं न सम्भवतीत्यरुच्या सिद्धान्त-
मन्यमाहुः विप्रुष्मतेतीति ॥ ६ ॥

तमित्यत्र प्रेक्षणीयत्वेन ज्ञानयोग्यत्वात् "सत्त्वात् सञ्जायते ज्ञान"मितिवाक्यात्
लेखः। सात्त्विकानामादरणीयः, सुकुमारत्वात् स्वरूपलोभेन 'रजसो लोभ
१०-१३-९-१३ एवे'तिवाक्याद् राजसानामादरणीयः, घनावदातत्वेन नीलश्वेतरूप
इति वर्णतः साजात्यात् स्वदोषनिवृत्त्यर्थं तामसानामादरणीय इत्यर्थः, प्रमेयेति श्रीवत्स-
स्याक्षरात्मकत्वात् पीताम्बरस्य च वेदरूपत्वात् प्रमेयत्वप्रमाणत्वे, नीतिशास्त्रविरोध इति
एतादृशदुष्टजले निर्भयश्चेत् किञ्चित् कारणं, तत्र विचार्य कर्तव्यं न तु सहसेति नीतिस्तद्वि-
रोध इति ॥९॥ तमित्यत्र आर्ता जाता इति प्रलये आत्मस्मरणेन नास्माकं सेवा सेत्स्यतीति
भावः, प्रियसखा इति प्रियाश्च ते सखायश्चेति कर्मधारयस्तत्रटच्, ते हीत्यारभ्य तदार्ह-

त्यन्तं कृष्णेर्पितात्मेत्यस्याभासो ज्ञेयः, अत एव दुःखमिति अपराधकृतदुःखं भगवति सम्बद्धुमशक्तं सदेतदात्मनि सम्बद्धमित्यर्थः, भयेन चेति दुःखानुशोकयोस्तामसराजसत्वात् मोहजनकत्वं, भयस्य तु सात्त्विकत्वात् सहकारित्वमेवेति भिन्नतया कथनं, मूर्छिता इति नीत्युपसर्गस्यार्थः ॥१०॥ गाव इत्यत्र सात्त्विकभावं विवृण्वन्ति ते सर्पादिभेदं न जानन्तीति, "रुदन्त्य" इत्यत्र रोदनस्य वक्तव्यत्वादि'वे'त्यनुपपन्नमतः पक्षान्तरमाहुर्यथा वेति, तस्थिरे इत्यात्मनेपदानुपपत्त्या अवतस्थिर इत्युक्तं, तदा 'समवप्रविभ्यः स्थ' इत्यात्मनेपदं, भागुरिमतेनाकारलोपः, सवर्णे वर्णलोपः, इइति इवार्थे वा ॥ ११ ॥ अथेत्यत्र दिवीति एत एव क्रमेणाधिदैविकाधिभौतिकाध्यात्मिकरूपा ज्ञेयाः, अत एव टिप्पण्यां तथैवोक्तं, शरीरे चेति चकारादात्मपदेनान्तरिक्षमपि गृह्यते, "सूर्यं ते चक्षु"रित्यनुवाके "अन्तरिक्षमात्मे"त्यनेन पश्चात्मत्वं मध्यवर्तित्वसाम्येनोपलक्षणेनोक्तमिति तेनैव हेतुना सर्वात्मत्वमपि ॥१२॥ ते चेति चकारोन्वाचये, गोपा इत्यस्य पूर्वव्याख्याने कर्मित्वमेव स्यात् न तु भक्तिमार्गीयत्वमित्यतः पक्षान्तरमाहुः कृतेति, तद्भक्तेभ्यः सकाशादेतेषां भाववैलक्षण्यं विवृण्वन्ति कृष्ण इत्यादिना ॥ १३ ॥

आबालेत्यस्याभासे गोकुलं शून्यमित्याङोर्थः ॥१५॥ तेन्वेषमाणा इत्यस्याभासे लेखः। गमनस्य पूर्वश्लोके उक्तत्वादियं भावना पदव्यां पर्यवस्यति, 'दध्ना जुहोती'-१०-१३-१८-२७ तिवत्, तथा च भ्रमाभावहेतुपदव्येव वाक्यार्थः, अभिज्ञानमाहेति करणव्युत्पत्त्या अभिज्ञापकमित्यर्थः ॥१६॥ ते तत्रेत्यत्र पदवीविशेषणस्य भगवत्पदस्यापि पूर्वं निरूपितत्वात् तत्राप्यनुपपन्ना तद्विशेषणे गोगोपसाहित्याभिज्ञापके तत्पदे पर्यवस्यति, दध्नेन्द्रियकामस्येतिवदतिपाराध्यं, अतः स्वस्यापीति भूमिः पदैः कृतार्था स्वस्यापि तथेत्यपिशब्दः ॥१७॥ अन्तर्हृद इत्यस्याभासे इति हेतोराह आर्तिमिति शेषः, उपसंहारे आर्तेरेव वाक्यार्थत्वोक्तेः ॥१९॥ इत्थमित्यस्याभासे परीक्षामिति परित ईक्षा येनेति, परीक्षाहेतुमित्यर्थः, अस्मिन् श्लोके इदं सूचितं, वाक्यार्थस्तत्स्थानमेव, उपसंहारे तथैवोक्तत्वात्, व्याख्याने, जडस्त्वादिति गोकुलत्वेन हेतुना मूढत्वादनन्यत्वमेव भगवदागतौ साधनमुक्तं न तु धर्मादिकमन्यदित्यर्थः ॥२३॥ तत्प्रथ्यमानेत्यत्र उल्मुकयुक्तमिति यथा आम्रामिरुल्मुकयुक्तस्तथा सर्वतो जाज्वल्यमानं मुखं यस्येत्यर्थः, तथा च मूले अम्बरीपदृष्टान्त उभयत्राप्यन्वेतव्यः, उल्मुकयुक्तमुल्मुकं, अर्श आद्यच् ॥२४॥ तं जिह्वयेत्यत्र भगवत्परिमरणं वाक्यार्थः, तद्भ्रमणं तु भगवति दृष्टान्तसूचितं भयाभावं दृढं कर्तुं, तथा च मूले सोपीत्यपिशब्देन न भगवत्समुच्चयः, किन्तु वाक्यार्थे भ्रमणस्यगौणत्वं बोधितं, एतत्सूचनाय व्याख्याने स एवेत्येवकारः, यद्धपेति अवसरप्रतीक्षाया उक्तत्वादिदमागतम् ॥२५॥

१. त्वस्यापि इति प्राचीनादर्शे।

तं नर्तुमित्यत्र पुष्पवृष्टिर्नुतिश्च भगवत एव कृता निर्विघ्नार्थं न तु ते नृत्याङ्गे, ततो भगवान्
नृत्यं कृतवान्, अतस्तदङ्गत्वेन गीतवाद्यसम्पत्तिरेव वाक्यार्थः ॥ २७ ॥

यद्यदित्यस्याभासे तदाहेति दमनमाह, श्लोकद्वयेनेति शेषः, अध्यायकारिकासु
लेखः। लीलया दमनमुक्तमिति मर्दनादिकमपि दमनप्रकारविवरणत्वेन व्याख्या-
१०-१३-२८-२९ यते, तथा च दमनप्रकारविवरणं प्रथमश्लोकार्थः, दमनं द्वितीयश्लोकार्थः,
सप्रकारं दमनं श्लोकद्वयमहावाक्यार्थः, तत्रैवमन्वयः, यद्यच्छिरो न नमते तत्तन्
नमयन् दमयाम्बभूव, तत्र प्रकारः, अङ्घ्रिपातैर्ममर्द, ततस्तस्य रुधिरं उल्बणं जातं
तद् वक्त्रान् नस्तो वमन् स परमकश्मलमाप, ततोक्षिभिर्गरलमुद्वमतस्तस्य
शिरस्सु मध्ये यद्यत् समुन्नमति तत्तदनुनमयन् जातः, एवं दमयाम्बभूवेति,
प्रहारो नामनं तस्य विवरणं ममर्देति, यन् न नमते तस्य नामनं, ततोपि यत् समुन्नमति
तस्यानुनामनमिति विशेषः ॥२८॥ मर्दनस्य देहक्लेशजनकत्वादाधिभौतिकस्य "ममर्दे"-
त्यनेन दण्ड उक्तः, "कश्मलमापे"त्यनेन मूर्छाया इन्द्रियसामर्थ्यनाशकत्वात् तद्दण्ड
आध्यात्मिकस्य, विषस्योपास्यदेवत्वादग्रिमश्लोकेनाधिदैविकस्य दण्ड उक्तः, तस्या-
क्षिभिरित्यत्र ज्ञानप्रधानत्वादिति तादृशे उपास्यदेवप्रतिबन्धकं नायातीत्यर्थः, विष-
स्याधिदैविकत्वेन तद्दमकशिरोनुनामनेपि विषस्य दण्डो न जात इत्यरुच्या पक्षान्तरमाहु-
राधिदैविकेति, विषस्य सततस्थित्या तद्रूपाण्येव कानिचिज् जातानीत्यर्थः, दमनं कारि-
तवानिति इन्द्रियाणि दाम्यन्ति स चरणः तानि दमयाम्बभूव, तेन भगवान् दमयाम्ब-
भूवेति णिजन्ताण्णिच्, तथा च तेन चरणेन प्रयोज्यकर्त्रेन्द्रियाणां दमनं कारितवानित्यर्थः,
तथा सति चरणकर्तृकं दमनमायाति, अत्र तु भगवत्कर्तृकमेवेन्द्रियाणां दमनरूपपदत्वमभि-
प्रेतमिति तावद्गौरवे प्रयोजनाभाव इति पक्षान्तरमाहुः स्वयमेवेति, अस्मिन् पक्षे नृत्य-
रूपदा करणेन भगवानिन्द्रियाणि तच्छिरांसि तत्र यद्यन् न नमते तत्तद् दमयाम्ब-
भूवेत्यन्वयः, प्रथमपक्षे चरणस्य प्रयोज्यकर्तृत्वमितिविशेषः, आधिदैविकस्येति विष-
भावापन्नस्य शिरस इत्यर्थः, उपास्यस्येति विषस्येत्यर्थः, अस्वारस्यमिति तत्कृतः शोभा-
भाव इत्यर्थः, शिरसापि मणितेजसा रक्तोत्पलवत्स्थितेन शोभैव जाता विषेणापि स्वतेजसा
नीलोत्पलवत्स्थितेन शोभैव जातेतिभावः, इयमेव पूजा ज्ञेया, त्रयमपीति आधिदैविकोपि
प्राकृततुल्य इति प्रकृतिमतां पुरुषं नाभिभवितुं शक्नोत्यतस्तत्र शोभाजनक एव भवति,
पुरुषत्वेपि विषस्य नीलकण्ठे 'तस्यापि दर्शयामास स्ववीर्य'मित्यनेनाभिभवस्योक्तत्वाद् विषे-
णाभिभवः शङ्क्येत पुरुषोत्तमे तदपि तथेत्यर्थः, श्लोकद्वयमहावाक्यार्थमुपसंहरन्ति एवमिति,
मूर्छापर्यन्तमिति प्रकारः, दण्डदमनमित्यर्थः, एवं सतीति त्रयाणामपि दण्डे जाते
सतीत्यर्थः ॥२९॥

तच्चित्रेत्यत्र आधिदैविके हीति आधिदैविकानि शिरांसि शेषरूपाणि अतस्तत्पूजा-
लेखः । दर्शने शेषद्वारा नारायणस्मृतिः, हि यतस्तत्र स शेत इत्यर्थः, आधिदै-
१०-१३-३०-३२ विकेनेति स्वमणितेजसा तत्कृतपूजासम्पादनमुपकारो ज्ञेयः, उपास्येनेति
उपकृत इतिशेषः, मणिप्रभायाः पुष्पायितत्वदर्शनेन "करपल्लवरोचिःसंलालित"स्मरणं, विष-
प्रभाया अपि पुष्पायितत्वेनायमेव नारायण इति ज्ञानमितिभावः, पुरुषत्वादाधिदैविक-
पूज्यत्वं नारायणत्वादुपास्यपूज्यत्वं चराचरगुरुत्वात् स्वस्य दासत्वं पुराणत्वात् तस्य
स्वामित्वमेवं ज्ञानं भक्त्युपयोगित्वेन निरूपितं, आद्यत्वेनेति पुराणत्वेनेत्यर्थः, आधि-
दैविके हीत्यारभ्य ज्ञात्वेत्यन्तं ज्ञानविवरणं मनसा हीत्यारभ्य भवतीत्यन्तं भक्ति-
विवरणमिति ज्ञेयं, अन्येनेति आधिदैविकेन उपास्येन च प्रपन्नो जातः, न तु स्वतः, अतः
परिकरेण स्तुत्या मोचनं, न तु स्वस्य शरणागतिमात्रेण, स्वतः प्रपत्तौ तु शरणागतिमात्रे-
णैव मोचनं स्यादित्यर्थः ॥३०॥ कृष्णस्येत्यत्र स्वत इति देहत इत्यर्थः ॥३१॥ अग्रे
मानवतीनामिति पतिव्रत्याभिमानेन शरीरे अभिमानवतीनामित्यर्थः, तथा च पत्नी-
पदस्यार्थोयं, तादृशीनां स्वभावत एवं न सम्भवतीतिभावः, अग्रिमश्लोकाभासमाहुः भर्तृ-
मोचनार्थमिति तीरस्थभूमौ वेति नमस्कारं कुर्वेत्यग्रिमेणैतस्यान्वयः, पक्षान्तरमाहुः
अन्तरिति,एतादृशं भगवन्तं वा,प्रणम्येतिशेषः,प्रणम्य भगवत्स्तोत्रं कृतवत्य इत्यन्वयः,
जले भूम्युद्गमस्यानुक्तत्वाद् द्वितीयः पक्षः, तीरेपि नन्दादिस्थित्या तथा न सम्भवतीति
तृतीयः पक्षः, व्याख्यानान्ते स त्विति तुशब्दः मारणीय इत्यस्यानन्तरमन्वेति, मार-
णीयस्तु न परं पापापराधनिवृत्तिर्न भविष्यतीत्यर्थः, पापापराधयोर्निवारणमेव मोचन-
मिति 'कृष्णस्ये'त्यस्याभासेन न विरोधः ॥३२॥

कारिकासु द्विविधस्यापीति सर्पयोनिकारणीभूतस्य सहजस्य तमो अज्ञानं तद्रूपस्य
लेखः । प्रत्यहं जायमानस्य चेत्यर्थः, दण्डानुमोदनेन सहजपापस्य निवृत्तिः
१०-१३-३३ नमनेन तमोरूपस्य प्रार्थनया अपराधस्येति, त्रयाणां सङ्ख्यातात्पर्यमाहुः
भगवानिति "अवतारः खलनिग्रहाये"त्युक्तत्वाद् दण्डे हेतुः स्वरूपमेव, तत्र षड्गुणमिति
दण्डानुमोदनं षड्भिरुक्तं, तासु दशधेति प्रकट इति शेषः, दशलीलाविशिष्टस्तासां हृदये
प्रकट इति नमनं दशभिः, प्रार्थनीयः पतिः, भगवति पतित्वं पञ्चधा, पञ्चानां पतिरिति-
यावत्, "श्रियः पतिर्यज्ञपतिः प्रजापतिर्धियां पतिर्लोकपति"रिति, धराया अपि लोकत्व-
मभिप्रेत्य पञ्चधैवोक्तः, अत एव सङ्ग्रहकारिकायां "स्त्रीभिश्च याज्ञिकैर्लोकैर्बुद्धिमद्भिः स्थितैः
क्वचित् असाधनैरपि ह्येतैः प्रार्थनीयो हरिः पति"रिति पञ्चानामेव पतिरुक्तः, अतः प्रार्थना
पञ्चभिः कृतेत्यर्थः, न्याय्यो हीति अस्य न्याय्यत्वसमर्थनाय दण्डत्रयं विवृण्वन्ति
ईश्वरो हि इति, राजादिरित्यर्थः, रिपोरित्यत्र प्रथमपक्षे स्वसुतानामित्यध्याहारो भवतीति

द्वितीयः पक्षः, उभयत्रापि सम्बन्धमात्रप्रतीत्या विषयताबोधो न स्वारस्येन भवतीति तृतीयः पक्ष उक्तः ॥ ३३ ॥

नागपत्नीस्तुतौ न्याय्यो हि दण्ड इत्यत्र अध्यायविभागपूर्वकं स्तुतेस्त्रैविध्यमाहु-
कारिकार्थः। दण्डानुमोदनमित्यादि का० १४२½,१४३½। दण्डानुमोदनं षड्भिरिति
१०-१३-३३ कारिकातः पूर्वोक्तं सर्पयोनिकारणीभूतं सहजं पापमेकं द्वितीयं च प्रत्यहं
क्रियमाणमज्ञानरूपं तृतीयो भगवद्विषयकोपराधः, एवं त्रयाणामपि नाशिका त्रिविधा
स्तुतिरिति सङ्क्षातात्पर्यं, भगवानिति "अवतारः खलनिग्रहाये"त्युक्तत्वाद् दण्डे हेतुः
स्वरूपमेव, तच्च षड्गुणमिति दण्डानुमोदनं षड्भिरुक्तं, तासु दशधेति प्रकट इति
शेषः, दशलीलाविशिष्टस्तासां हृदये प्रकट इति नमनं दशभिः, पञ्चधा पतिरिति तदुक्तं
द्वितीयस्कन्धचतुर्थाध्याये,'प्रार्थनीयः पतिः', भगवति पतित्वं पञ्चधा, "श्रियः पतिर्यज्ञपतिः
प्रजापतिर्धियां पतिर्लोकपति"रिति,धराया अपि लोकत्वमभिप्रेत्य पञ्चधैवोक्तः,अतः प्रार्थना
पञ्चभिः कृतेत्यर्थः।

अनुग्रह इत्यत्र खल्वित्यस्यार्थमाहुः दण्डो भगवानितीति, अतः क्लेशरूपो-
लेखः। पीति दण्डस्य भगवत्त्वात् क्लेशजनकोपि दण्डः कल्मषनाशकः, यथा
१०-१३-३४ क्लेशजनकमपि तपः "तपो मे हृदय"मितिवाक्येन भगवत्त्वात् कल्मष-
नाशकं तथेति, ननु दण्डनलक्षणकर्मरूपस्यास्य कथं पापकर्मनाशकत्वं कर्मणः कर्मानाशक-
त्वस्य निबन्धे व्यवस्थापितत्वात्, अत आहुर्दण्डोपीति, दण्डनलक्षणकर्मरूपोपीत्यर्थः,
यागवदिति यथा यागः कर्मरूपोपि "तरति ब्रह्महत्या"मितिश्रुत्युक्तत्वात् कर्मनाशकः
तथायमपि भगवत्त्वात् तथेत्यर्थः, उत्तरार्धस्याभासमाहुः नन्विति, यथा दीपेनान्धकार-
निवृत्तावप्यन्धकारकारणीभूताया रात्रेर्विद्यमानत्वाद् दीपे निवृत्तेन्धकारस्तिष्ठेदेव तथा प्रत्यहं
जायमानस्य पापस्य दण्डेन निवृत्तावपि तत्कारणीभूतस्य दन्दशूकत्वजनकपापस्य विद्य-
मानत्वाद् दण्डे निवृत्ते पापं तिष्ठेदेवेति तादृशी निवृत्तिर्मूलभूतपापस्याभावं प्रत्यप्रयोजिके-
त्यर्थः, अन्वयेति तादृशनिवृत्त्यैव मूलभूतपापनिवृत्तौ दण्डापेक्षया पूर्वदुःखस्याल्पत्वं
ज्ञात्वा कामादिजनितदुःखनिवृत्त्यर्थं पापं न कुर्यात्, अतस्तथा ज्ञात्वापि मूलभूतपाप-
वशात् पापं करोतीति भावः, यद् दन्दशूकत्वमिति यस्मात् कल्मषाद् दन्दशूकत्वं जातं
तादृशकल्मषापह इत्यर्थः, आदाविति पापस्यासद्योनिजनकत्वं पूर्वमुक्तमेव, तदा तद्ग-
मनेन सत्त्वं भवतीति च सिद्धमेव जातमित्यर्थः, जातमिति यस्मात् कल्मषादितिशेषः,
तवपीति सर्पयोनिहेतुभूतकल्मषमपीत्यर्थः, अत्र सहेतुकदण्डस्यानुग्रहत्वं वाक्यार्थ इत्युप-
संहाराद् ज्ञेयं, आश्चर्यं वाक्यार्थोग्रिमश्लोके आभासेन निरूपितः ॥ ३४ ॥

तपः सुतप्तमित्यत्र एतत्तपोधर्मयोर्लोकोत्तरत्वं निरूपयितुं लोकसिद्धे ते निरूपयन्ति

लेखः । धर्मो द्विविध इत्यादिना, विद्यमानस्यैवेति न त्वविद्यमानफलसम्पादक
१०-१३-३५ इत्येवकारः, असत्सम्बन्धस्येति स्त्रीपुत्रादिभिः सम्बन्धस्येत्यर्थः, एक-
स्त्विति निवृत्तिलक्षणो धर्मः असत्सम्बन्धं निवर्त्य विद्यमानमेवात्मरूपं फलं प्रयच्छति,
प्रवृत्तिलक्षणस्तु दोषमनिवर्त्यैवाविद्यमानं स्वर्गादिकं प्रयच्छति, अत्र जातस्य भगवत्तोषरूप-
फलस्योभयविधत्वं निरूपयन्ति भगवांस्त्विति, तुशब्देन फलान्तरस्योभयविधत्वं निवा-
रितं, आत्मत्वाद् विद्यमानफलरूपं ज्ञानं प्रसादो यस्य तादृशः, ईश्वरत्वादविद्यमान-
फलरूपा भक्तिः प्रसादो यस्य तादृशः, तथा च तपोधर्मयोर्भगवत्तोषं जनयित्वैव तदु-
भयजनकत्वात् तपोधर्माभ्यां तत्सम्बन्धः सम्भवति, तथापि लोकसिद्धतपसोभिमानरूप-
दोषसहितत्वात् तन्न सम्भवति, अतो लोकोत्तरं किं तप इत्याश्चर्यं, धर्मोपि योनिजीवस्य-
भावकर्मणां विरुद्धत्वात् कथमस्य सम्पन्न इत्याश्चर्यमुपसंहारे वक्ष्यते, तत्राद्ये पक्ष इति
तपसा भगवत्परितोषपक्ष इत्यर्थः, न निवृत्तिरिति असत्सम्बन्धस्येत्यर्थः, स दोष इति
तपसा दूरीकर्तुमशक्य इत्यर्थः, प्रत्युतेति तपसि जाते प्रवर्धतेपीत्यर्थः, देशेत्यादि सु
इत्यस्याक्षरार्थोयं, निर्दुष्टं पङ्गुणं जातमित्यर्थः, भवत्पदस्य भागवते भगवानर्थः, तदर्थः
पङ्गुण इति तादृशो भगवान् पङ्गुणेनैव तपसा तुष्यति, तपसः पङ्गुणत्वं द्वितीयस्कन्धे विवृतं,
दोषान्तरेति विषयाभिलापया चित्तवैयग्र्यस्यान्तरदोषस्येत्यर्थः, निरभिमान इति गत-
देहाभिमान इत्यर्थः, तेन शीतादिकालधर्मैश्चित्तवैयग्र्यं न भवति, अन्यस्मै मानदानेन च
तत्कृतप्रतिबन्धाभावाच् चित्तवैयग्र्यं न भवति, पूर्वोक्तोहङ्कारस्तु अहं तपस्वी महानित्याका-
रको ज्ञेयः, परकृत इति अहं ब्राह्मणः कथमन्यस्य सन्माननं करोमीत्याकारको ब्राह्मण्यादि-
धर्मकृत इत्यर्थः, धर्मोथवेत्यत्राथ वा इत्यव्ययद्वयं ज्ञेयं, एको दोष इति उपद्रवकारित्व-
रूपो दोष इत्यर्थः, अयमेवेति नृत्यावधितोषाजनकत्वरूपः पूर्वमुक्तोपि मुख्योयमेवेत्येव-
कारेण स व्यावर्त्यते, तपसीति विषयसप्तमी, तपोविषयक इत्यर्थः, तत्रापीति द्रोहाभाव
मयत्रापि, परन्तु कीर्तने लोकानुग्रहोपि सिध्येदितिभावः ॥३५॥

कस्येतिश्लोकत्रयेपि पूर्वोक्तादधिकमाश्चर्यमेव वाक्यार्थ इति आभासे किञ्चेति
लेखः । समुच्चय उक्तः, कस्येत्यत्र अनुभावपदार्थं विवृण्वन्ति भगवच्चरणा-
१०-१३-३६ रविन्दरेणव इत्यारभ्य ज्ञायत इत्यन्तेन, अस्य चेति भगवदीयानां
जायत एव अस्यापि जात इति चकारः, परमिति सम्बन्धो जातस्तेन तत्प्राप्तिश्च भविष्यति
परमेवं व्यवस्थापक्षे असम्भावितमित्यर्थः, तेषामिति येषां रेणुसम्बन्धो जातः, त्रिविधेति
अग्रिमश्लोके विवृतं सात्त्विकादित्रैविध्यमत्रापि ज्ञेयं, त्रिविधधर्मसंस्कृतरेणुसम्बन्धे
त्रिविधधर्मफलं न वाञ्छन्तीति द्वयोः सङ्गतिः, भूतानीति चरणास्थितानि रेण्वादीनीत्यर्थः,

साधारणेति तदुपार्जितत्वं विशेषः पूर्वमुक्तः धर्ममात्रसंस्कृतानि रेण्वादीनि तादृशं देहं जनयन्तीतिपक्षे इत्यर्थः, तत्रापीति रेणुभिस्तादृशफलोपपत्तावपि रेणुसम्बन्धे हेतुर्वक्तव्य इत्यर्थः, धर्मे हेतुरुक्तः स त्वत्र तु न सम्भवतीत्याहुः स चेति, अलौकिकस्त्विति अनुभावस्तु हेतुर्भवतीत्यर्थः, अनुभावस्यालौकिकत्वं व्युत्पादयन्ति स लोके इति, लोकासिद्धत्वादलौकिक इत्यर्थः, तत इति अनुभावस्य हेतुत्वमम्भवादित्यर्थः, प्रयोजनमिति फलमित्यर्थः, समासमाहुरद्धीति, येनाधिकारो जातस्तादृशोनुभाव इत्यर्थः, अनधिकारिण्यधिकारसम्पादनमाश्चर्यमित्यर्थः, एतत्समर्थनार्थं अधिकाराभावमुत्तरार्धाभासेनाहुः गुणातीता एवेति, हि यत इत्यर्थः, तस्याश्चेदिति सगुणानां निरूपणीयत्वात् ब्रह्मरुद्रावपि निरूपणीयाविति कैमुतिकन्यायेन तन्निरूपणमुक्तं, ब्रह्मानन्देति सा तु गुणातीतैवेतिभावः, स्त्रीरूपेति विष्णोः सत्त्वाधिष्ठातुः स्त्रीत्यर्थः, त्रितयमिति सगुणमित्यर्थः, न तु चरणाविति भगवच्चरणयोर्गुणातीतत्वादितिभावः, सगुणेषु कामकामेष्वेव सा तिष्ठति न तु गुणातीतचरणाश्रितेषु भक्तेषु "तं भजन् निर्गुणो भवे"दित्यादिवाक्यैरितिभावः, ब्रह्मानन्दरूपा तु व्यावृत्तैव, दीर्घेति दीर्घकालः आदरः नैरन्तर्यं च तेषामभाव इत्यर्थः, एवमिति अस्मिन् श्लोके वाक्यार्थोयं, आभासे तु श्लोकत्रयस्योक्त इति ज्ञेयम् ॥३६॥

यत्पादरज इत्यत्र यदिति द्वितीयान्तं पादरजसो विशेषणं न तु समासः, प्रपत्तिः

लेखः । शरणागतिः ॥ ३७ ॥ संसारचक्र इत्यत्र यस्येति इच्छां कुर्वत

१०-१३-३७-३९ इत्यनेन सहान्वयात् षष्ठ्यन्तमुक्तं, मूले तु द्वितीयान्तमेव ॥३८॥ एवमिति चरणस्पर्शस्तत्तोपश्चाश्चर्यमिति पूर्वमुपक्रान्तः श्लोकत्रयार्थोत्रोपसंहृतः,कारिकासु वेदार्थरूप इति वेदरूपोर्थरूपश्चेत्यर्थः, तन्त्रार्थ इति तन्त्रप्रतिपाद्य इत्यर्थः, गुणार्थ इति गुणानां वस्तुरूप इत्यर्थः, अवतारकृदिति "आद्योवतारः पुरुषः परस्ये"तिवाक्यात् तत्रावतरणकृदित्यर्थः, अन्तर्यामी चेति चकारेण "परावरगतिज्ञश्च" तत्रैवोक्तः, कारिकाणामन्ते ननु दशश्लोकेषु नमनमेव वाक्यार्थ इति स्वरूपवर्णनं कुत्रोपयुज्यते इत्यत आहुः ज्ञात्वा हीति, स्वरूपं ज्ञात्वा स्तोत्रमुचितं, हि युक्तोयमर्थः,अन्यथा स्तुतेरारोपितत्वं भगवान् मन्येत, अतः स्वज्ञानं भगवते बोधयितुं स्वरूपवर्णनमित्यर्थः, वाचिकनमनेन भगवतो नमस्यत्वगुणस्योक्तत्वात् नमनस्यापि स्तुतित्वमितिभावः ॥ ३९ ॥

नमस्तुभ्यमित्यादिदशश्लोकार्थनिरूपककारिकासु मूलरूप इति 'नमस्तुभ्य'मितिश्लोके

---

१ अत्र "अतोन्यापि ह्येतयामुभयोरिति न्यायेन पुष्टिमार्गीयेषु सौहार्दकरणे तत्साधुधर्मत्वः प्रमा तद्धर्मतापि संस्कृतानि रेण्वादीनि" इत्यादिक मदादर्शद्वयेपि दृश्यते तत् केनचित् प्रक्षिप्तमिति भाति ।

२ "हेतुत्वसम्भवात् कस्मिंश्चिन्महापुरुषेनेन सौहार्दं कृत तदनुभावेस्मिन् सम्पन्न इत्यर्थं" इति मदादर्शद्वये भाति तत् पश्चात् प्रक्षिप्तमिति प्रतिभाति ।

योजना। भगवंत्पदोपादानात् परमात्मपदोपादानाच्च, वेदान्तवेद्य इति "ज्ञान-
१०-१३-३९ विज्ञाननिधये" इतिश्लोके ब्रह्मपदानन्तशक्तिपदोपादानात्, जगद्रूपेति
"कालाये"ति श्लोके विश्वायेतिपदोपादानात्, सङ्घातजीवरूप इति "भूतमात्रेन्द्रिये"ति-
श्लोके भूतमात्रेन्द्रियेत्यादिपदोपादानात्, नानारूप इति "नमोनन्ताये"तिश्लोके अन-
न्तायेतिपदोपादानात्, वेदार्थरूप इति "नमः प्रमाणमूलाये"तिश्लोके प्रमाणमूलादिपदो-
पादानात्, तन्त्रार्थ इति "नमः कृष्णाये"तिश्लोके व्यूहसहितपुरुषोत्तमनिरूपणात्, तथा हि
'रामाये'त्यनेन सङ्कर्षण उक्तः, 'वसुदेवसुताये'त्यनेन वासुदेवः, 'प्रद्युम्नानिरुद्ध'पदाभ्यां तावेव,
'कृष्ण'पदेन सच्चिदानन्दः पुरुषोत्तम उक्तः, गुणार्थ इति "नमो गुणे"तिश्लोके'गुणप्रदीपाये'-
त्यादिपदोपादानात्, अवतारकृदिति "अव्याकृते"तिश्लोके 'अव्याकृतविहाराये'त्याद्युक्तेः,
अन्तर्यामी चेति "परावरे"तिश्लोके 'परावरगतिज्ञाये'तिपदोपादानात्। तुभ्यं भगवते
इत्यस्य विवृतौ आविर्भूतानाविर्भूत इति तुभ्यमिति युष्मच्छब्देन पुरोवर्तिनिर्देशात्
पुरोवर्तित्वस्याविर्भूत एव सत्त्वात्, भगवत्पदं अनाविर्भूत इति, "ब्रह्मेति परमात्मेति
भगवानिति शब्द्यत" इतिवाक्याद् भगवत्पदं परमकाष्ठापन्नवस्तुवाचकं, परमकाष्ठापन्नं त्वा-
विर्भूतानाविर्भूतत्वेन द्विविधं, तत्र तुभ्यमित्यनेनाविर्भूतस्योक्तत्वाद् भगवत्पदेनानाविर्भूत
उच्यत इत्यर्थः ॥ ३९ ॥

नमस्तुभ्यमित्यादिदशश्लोकप्रतिपाद्यानि रूपाण्याहुर्दशरूपाणीत्यादि का०
कारिकार्थः। १४४ ३/४। "कालाये"तिश्लोके जगद्रूप उक्तः, यद्यप्येतदाभासे जगद्रूप-
१०-१३-३९ तामुक्त्वा नमस्यन्तीत्युक्तं तथाप्युक्त्वेति न पूर्वानुवादः किन्तु 'कालाये'ति-
श्लोक एव जगद्रूपताकथनपूर्वकं नमनमेव वाक्यार्थ इति, सङ्घातेति का० १४५ ३/४, १४६ ३/४।

ज्ञानविज्ञाननिधय इत्यस्य विवृतौ ज्ञानमहत्त्वसामर्थ्यानीति "ज्ञानविज्ञाने"-
योजना। त्यनेन ज्ञानं "ब्रह्म"पदेन महत्त्वं "अनन्तशक्ति"पदेन सामर्थ्य-
१०-१३-४० मित्यर्थः, बन्धदोषजडता इति "अगुण"पदेन बन्धाभावः, "अवि-
कार"पदेन दोषाभावः, "अप्राकृत"पदेन जडत्वाभावः, एवं दोषत्रयाभावः पदत्रयेण
निरूपितः ॥४०॥

कालायेत्यस्याभासे जगद्रूपतामिति एतत्कथनपूर्वकं नमस्कारो वाक्यार्थः, न त्वयं
लेखः। पूर्वानुवादः, व्याख्याने, स्थानं हीति हि यतः स्थितिरेव स्थानं स्वीय-
१०-१३-४१ तेस्मिन्निति च स्थानमेवं द्विविधं स्थानं पञ्चमस्कन्धे उक्तमित्यर्थः, शब्देति
वेदोक्तकर्मप्रकारेण स्थिताविल्यर्थः, अर्थानां शब्दप्रतिपाद्यानां पुरुषार्थानां मर्यादा जम्बू-
द्वीपतीर्थादिस्थानमित्यर्थः, तदपीत्यपिशब्देनैतस्य प्रासङ्गिकत्वं सूचितं मुख्यतया वाक्या-
र्थस्त्वाभासोक्त एवेतिभावः, मृत्युनेति कालस्य स्वस्थानस्थितिः प्रयोजनं तदर्थं मृत्युं

स्यान्तर्निवेश्य प्रलये तदन्तःस्थिताः प्रजाः सृष्ट्वा बहिः कृतवान् भगवानित्यर्थः, मात्रा-त्मका इति ह्रस्वादिमात्राणां मूलत्वादितिभावः ॥४१॥

कालायेत्यस्य विवृतौ शब्दमर्यादायामिति वेदोक्तमर्यादायां कालस्य नियामकत्वं

योजना । कालेकर्मविधानादित्यर्थः, शब्दमर्यादायामिति वेदमर्यादायामित्यर्थः,
१०-१३-४१ कालः सूर्यः इति "कालाये"त्यनेन सूर्य उच्यते कालभौतिकरूपत्वात् सूर्यस्येत्यर्थः, तत्रोपपत्तिस्तु "सूर्यस्य कालात्मत्वं तृतीये मपञ्चित"मित्यनेन वक्ष्यत्यनुपदं, अत एव निबन्धे "सूर्यस्तस्याधिभौतिक"मित्युक्तं, अनेनार्थमर्यादेति अनेनेति "विश्वाये"-त्यादिपदचतुष्टयोपादानेनेत्यर्थः, अर्थमर्यादापीति वेदात्मकालौकिकशब्देन प्रतिपाद्या ये अर्थाः पुरुषार्था धर्मार्थकाममोक्षाख्यास्तेषां मर्यादापीत्यर्थः, पुरुषार्थान् प्रतिपादयन्ति विश्वमेवार्थरूप इत्यारभ्य तद्धेतुधर्म इत्यन्तेन तदुपद्रष्ट्रे इति "कश्चिद् धीरः प्रत्य-गात्मानमैक्ष"दितिश्रुतेः उपद्रष्टृशब्दवाच्यस्य प्रत्यगात्मनो दर्शनं मोक्षः, मोक्षे च शुद्धा-द्वैतस्फूर्तौ मोक्षरूपत्वं उपद्रष्टुरुक्तं, तत्कर्ता काम इति "सोकामयत बहु स्यां प्रजायेये"-तिश्रुतेः कामस्यैव जगत्कर्तृत्वाभिधानात् ॥४१॥

द्वयमेव हि भगवतः पुष्टिर्यदमर्यादव्यवस्थया स्थितिरिति "गूढस्यात्मानु-

योजना । भूतय"इत्यनेन भूताद्यात्मकस्यापि गूढस्यानुभवत्वमुक्तं, तच्च युक्तिविरुद्ध-
१०-१३-४२ मित्यमर्यादत्वं प्रदर्शितं, मर्यादाविरोधो भगवत्कृतश्चेत् तदा पुष्टिकार्यत्वं तस्य, कश्चिज् जीवमनुगृहीतुमेव मर्यादाविरोधो भगवता क्रियते, अतो मर्यादाविरुद्धभग-वत्कृत्या तत्कारणीभूता पुष्टिरनुमीयते, प्रकृते मर्यादाविरोधस्य "गूढस्यात्मानुभूतय"इत्यने-नोक्तत्वात् पुष्टिलीलानेनोक्तेत्यर्थः ॥ ४२ ॥

नमोनन्तायेत्यस्याभासे एवमिति श्लोकचतुष्टयार्थस्यानुवादोयं, शब्दस्यापि प्रमेयत्वात्

लेखः । पञ्चमश्लोके तथोक्तमतः कारिकासूक्तं पञ्चानामपि प्रमेयरूपत्वं सिद्धमिति-
१०-१३-४३-४६ भावः, व्याख्याने, तत्पापण्डेति स चासौ पापण्डश्च, सिद्धान्तरूपो यः पापण्डो बाह्यसिद्धान्त इत्यर्थः, सिद्धान्ताभासो मायावादादिः, यथाकथञ्चिद् वेदनिष्ठत्वात् ॥४३॥ नमः प्रमाणेत्यत्र आदरणीयत्वमिति द्वितीयस्कन्धोक्तप्रमाणलक्षणमनुसृत्या-बाधितत्वं नित्यत्वमित्यर्थः, प्रमाणं मूलं यस्येतिव्युत्पत्त्या भगवान् प्रतिपाद्यो यत्र तादृशत्वं प्रमाणानां, प्रमाणेन भगवद्ज्ञानं भवतीतियावत्, प्रमाणस्य मूलमिति व्युत्पत्त्या भगवत्प्रति-पादितत्वं तेषां प्रमाणभूतो मूलभूतश्चेतिव्युत्पत्त्या भगवद्रूपत्वं तेषामितिविवेकः, अन्यथा त्वदिति नित्यत्वरूपं प्रामाण्यमित्यर्थः, अप्रामाण्यं चेति सामान्यतः प्रमाजनकत्वं च न स्यादित्यर्थः, अनेनेति विशेषणद्वयेनेत्यर्थः, कर्मधारयपक्षमेवानुसृत्य मूलत्वेन शब्दवक्तृत्वं प्रमाणत्वेन शब्दरूपत्वं कविपदेन तद्मामिज्ञत्वं च निरूपितम् ॥४४॥ नमः कृष्णायेत्य-

स्वाभासे वैदिकेति वेदप्रकारयुक्तामित्यर्थः, व्याख्याने, चकारादिति प्रद्युम्नोप्ययमेव न तु सङ्कर्षणवद् रूपान्तरमपीति चकारेण सूचितमित्यर्थः, शुद्धसत्त्वानामिति सात्वत्पदस्यार्थद्वयमभिप्रेत्यात्र पदद्वयमुक्तं, भक्तेः फलं "भक्त्या मामभिजानाती"तिवाक्योक्तं ज्ञानमित्यर्थः ॥ ४५ ॥ नमो गुणेत्यत्र उपलक्ष्यते इति "गुणप्रकाशैरनुमीयते भवा"निति प्रकारेणोपलक्षणविधया ज्ञायते इत्यर्थः ॥४६॥

अव्याकृतेत्यत्र अव्याकृतो विहारो यस्येतिपक्षे विहारः पुरुषेवतरणमित्यर्थः,
लेखः। तस्यैव ब्रह्माण्डोत्पत्तिहेतुत्वात् तस्य व्याकृतत्वे ब्रह्माण्डोत्पत्तिकारणत्वं न
१०-१३-४७ स्यादितिभावः, अव्याकृतार्थमिति व्याकृतमिति भावे क्तः, तथा च स्वरूपस्याव्याकृतत्वार्थमज्ञापनार्थमित्यर्थः, तस्येति प्रकृतिपुरुषरूपस्य विहारस्य स्वरूपस्य चेत्यर्थः, आद्यस्य व्याकृतत्वे तस्योत्पत्तिर्न स्यात् द्वितीयस्य व्याकृतत्वे ब्रह्माण्डोत्पत्तिर्न स्यात्, तृतीयस्य व्याकृतत्वे देवतिर्यगाद्युत्पत्तिर्न स्यात्, किन्तु तेषां मोक्ष एव स्यादितिभावः, कार्यवैलक्षण्यस्यावश्यवाच्यत्वादिति सर्वत्र हेतुः, एवं व्याकृतोत्पत्तावव्याकृतत्वं हेतुरुक्तः, ज्ञप्तौ तु हृषीकेशत्वं हेतुर्वक्ष्यते, अत्र त्वव्याकृतमेव स्वरूपं स्वेच्छया ज्ञापितवानित्याहुः प्रकृते इति, साक्षादिति ते इत्यस्यार्थोयं, तादृशीमिति नमनयोग्यामिन्द्रियप्रेरणावस्थामित्यर्थः, अस्त्विति प्रार्थनायां लोट्, तर्हीति व्याकृतज्ञापनार्थं हृषीकेशत्वे सतीत्यर्थः, अव्याकृतस्येन्द्रियैस्तत्पतिप्रेरितैर्ज्ञापनाभावे वस्तुसत्त्वैव न सिध्येदितिभावः, मननमेवेति एवकारेण भगवत्पतिकानीन्द्रियाणि व्यावर्त्यन्ते, मुनयश्चेति चकारोर्थविशेषे यत इत्यर्थे, तद्रूप इति भगवानेव मुनिरूपः सन्नात्मानं पश्यति, तेनाव्याकृतत्वमपि न हीयते वस्तुसत्ता च साधितेतिभावः, एवमग्रिमविशेषणेपि समानो यस्येत्यनेन मत्वर्थ एव विधृतः, तदेकमिति सर्वोत्पादकं सर्वज्ञापकं चाज्ञेयमक्षरं भगवत एव रूपं, पूर्वोक्तप्रकृत्यादेर्भिन्नत्वशङ्कापरिहारायेदमुक्तं, यत्रैवेति अक्षर एवेत्यर्थः, पुरुषोत्तमस्तु "भक्त्या मामभिजानाती"तिवाक्याद् ज्ञायत एवेतिभावः ॥ ४७ ॥

परावरेत्यस्याभासे शास्त्रार्थरूप इति शास्त्रप्रतिपाद्यं रूपं यस्य, पूर्वमज्ञेयं रूपमुक्तं,
लेखः। शास्त्रज्ञेयमप्येकं रूपमस्ति तदत्रोच्यत इत्यर्थः, अक्षरस्य रूपद्वयमज्ञेयं ज्ञेयं
१०-१३-४८-४६ चेति, एकदेशिमतमिदं 'न भेदादिति चेन् न प्रत्येकमतद्वचना'दिति, व्याख्याने, शास्त्रेण हीति हि यतः शास्त्रेण यस्य रूपस्य ज्ञानमुत्पाद्यते तद्रूपं परावरगतिज्ञं सर्वप्रेरकं च भवति, शास्त्रं परावरगतिज्ञत्वप्रकारेणान्तर्यामित्वप्रकारेण च ज्ञानमुत्पादयतीत्यर्थः, एवमिति बहिःस्थितस्य भगवद्ज्ञानं परावरमर्यादास्थापकत्वेन "मद्भयाद् वाति वातोय"मित्यादिवाक्येभ्यः, अन्तःस्थितज्ञानं सर्वप्रेरकत्वेन भवतीत्यर्थः, अत इति बहिरन्तर्ज्ञानविषयो यत इत्यर्थः, तेषामिति शास्त्राणामित्यर्थः, प्रमाणतेति हेतुत्वस्येतिशेषः

॥४८॥ त्वं ह्यस्येत्यत्र हेतुमाहेति ईहाभावात् कारणमन्यमाहेत्यर्थः ॥४९॥ तस्यैवेत्यस्याभासे कार्यमाहेति शिक्षाकार्यमित्यर्थः, व्याख्याने, द्वितीयसर्गेति क्रीडार्थं जगत्करणप्रकार इत्यर्थः,उपसंहारे उभयमपीति मद्रक्षा धर्मपरीप्सा चेत्यर्थः॥५०॥ अपराध इत्यत्र अत एवेति यतो भर्त्रा सोढव्यो भवति अत एव त्वं क्षन्तुं सोढुमर्हसीत्यर्थः, उपायान्तरमिति प्रजात्वं स्वनिष्ठं कारणमुक्तं, शान्तिरपि भवन्निष्ठा कारणान्तरमस्तीत्यर्थः, कार्यस्येति निग्रहस्येत्यर्थः ॥५१॥ विधेहि त इत्यत्र आत्मनिवेदनेनेति आत्मनो निवेदनं दुःखिततरत्वज्ञापनं तेनेत्यर्थः ॥५३॥ वयं खला इत्यत्र तदिति खलत्वमित्यर्थः॥५६॥

इत्याकर्ण्येत्यस्याभासे यत्कृतमिति प्रकारान्तरेण प्रमादः कृत इति सार्धचतुष्टयलेखः। श्लोकवाक्यार्थ उक्तः, एतद्वाक्यार्थस्त्वाज्ञात्रयकथनमुपसंहारे वक्ष्यते,
१०-१३-६०-६६ व्याख्याने, वच एवेति अर्थस्य पूर्वमेव ज्ञातत्वान्न वाक्यत्वमितिभावः, स्वकृतत्वादिति तदपराधं विना तत्सदनाभिभवस्य स्वत एव कृतत्वादित्यर्थः, पूर्वभावस्येति सृष्टिभावस्येत्यर्थः, अन्यथेति अत्र स्थापनप्रकारादन्येन प्रकारेण समुद्रे स्थापयित्वा गरुडभयाभावसम्पादनेनेत्यर्थः ॥६०। य एतदित्यत्र ननु दीर्घमन्युपदतात्पर्यार्थत्वेन वैष्णवपीडाया उक्तत्वात् तत्समाधानार्थमत्र वैष्णवपीडाभाव एव वक्तव्यो न तु स्मरणमात्रेण सर्वेषां तद्भयाभाव इत्याशङ्क्याहुः वैष्णव इति, तत्र हेतुः यः पुनरिति, तथा च कैमुतिकन्यायेन वैष्णवपीडाभाव एव समर्थितः, दीर्घमन्युपदे तात्पर्यार्थत्वेन वैष्णवपीडोक्तेत्यत्रापि वाक्यतात्पर्यार्थत्वेन तदभाव उक्त इतिभावः, परीक्षितस्तु न सर्पाद् भयं किन्तु ब्राह्मणाज् जातमितिभावः, प्रथमपक्षे मदनुशासनमित्यत्रानुशासनं निग्रह इत्यर्थः, आश्वेव पीडाभावो भविष्यतीति तावत्कथनमनतिप्रयोजनमित्याशयेन पक्षान्तरमाहुस्तुभ्यं त्वदर्थमिति ॥६१॥ (योस्मिन्नित्यस्याभासे नन्विति वैष्णवेपि यत्र भगवान् प्रारब्धं भोजयितुमिच्छति तत्र तद्भोगार्थं पीडा सम्भवत्यतः पापनिवृत्त्यर्थं वैष्णवेनाप्येतत् कर्तव्यं, "त्वत्पादमूलं भजत" इत्यत्र तु प्रमेयभक्तिमार्गीयस्य स्वधर्मोक्तिभावः), योस्मिन्नित्यत्र अनेनेति पूर्वदिवसे तु तीर्थविधिनैव प्राप्तिरित्यनेन द्वितीयेपि दिवसे विहितमितिभावः, तद्धुपवासोपि द्वितीयदिने प्राप्येतेत्यरुच्या पक्षान्तरमाहुः काम्यं वेति ॥६२॥ जगन्नाथमित्यत्र सर्वस्वामित्वेपि प्रकृते न कोपि विशेष इत्यत आहुस्तत्रापीति, "स वै पतिः स्या"दितिलक्षणकं नाथत्वमभिप्रेतमिति ज्ञेयम् ॥६६॥

इति त्रयोदशाध्यायः।

१. एतत् कङ्गपत्रीतः प्राते प्राचीनादर्शे नास्ति।

चतुर्दशोध्यायः ।

चतुर्दशेध्याये कारिकायां प्रासङ्गिकमिति निर्वृत्यनन्तरमग्नेः संरक्षित इति प्रासङ्गिक-
लेखः । मिहोच्यत इत्यर्थः, संरक्षणस्य प्रासङ्गिकत्वं विशदयन्ति इन्द्रियेति,
१०-१४-० नान्यथेति एतल्लीलाभावे सर्वेषां सौभर्यादीनां दोषा न यान्ति इति च
वक्तुं "अचात्सीद् गरुडाद् भीत" इत्यन्ता प्रासङ्गिकी कथोक्तेत्यर्थः, दोषाष्टिप्पण्यां
विवृताः, तथा चाध्यायप्रतिपाद्यं संरक्षणमेव, अन्यत् तु तदङ्गत्वेनोक्तम् ।

चतुर्दशाध्यायार्थकथने इन्द्रियप्राणयोर्दोष इत्यादि कालीयदमनेन निरोध्यभक्ताना-
योजना । मिन्द्रियदोषो नाशितः, एवं निशीथसमये समागतो दावाग्निर्भगवता
१०-१४-० दूरीकृतः, स प्राणदोषात्मेति तस्य निवारणमावश्यकमेव, तस्य दवाग्ने-
र्निरोध्यभक्तदोषरूपता तु "लोभक्रोधादयो दैत्या" इतिकृष्णोपनिषत्सु कृष्णावतारनाट्यानां
लोभादिदोषात्मकत्वोक्तेर्युक्ता, तत्र प्राणदोषरूपत्वं तु तत्सदृशधर्ममादायेति बोध्यं, एत-
स्याग्नेरपि दैत्यत्वं भक्तनाशार्थं प्रवृत्तेः, न हि स्वाभाविकदैत्यत्वमावेशदैत्यत्वं वा विना
कोपि भक्तनाशार्थं प्रवर्ततेतस्तथा, अतः कालीयकथयेति सहार्थे तृतीया, कालीय-
कथया सह दाहाभावो निरूप्यत इत्यर्थः ।

चतुर्दशाध्याये भगवत इति का० १४७½-१४९½ । अत्राध्याये भगवतो दर्शनान
कारिकार्थः । निर्वृत आनन्दितो व्रजः पश्चादग्नेः संरक्षितः, प्रासङ्गिकं सौभर्युपाख्यान-
१०-१४-० मित्यर्थः, अस्मिन्नध्याये कालीयकथया सह दावाग्निनिवृत्तिकथने हेतुमाहुः
इन्द्रियप्राणयोर्दोष इत्यादि, इन्द्रियप्राणयोर्मध्ये एकस्यापि सदोषत्वे द्वितीयस्य निर्दोष-
त्वमप्रयोजकमिति तयोर्दोषः सहैव निवार्यः, अत इन्द्रियदोषात्मककालीयकथया सह
प्राणदोषात्मकदावाग्निजनितदाहाभावो निरूप्यत इत्यर्थः, प्रासङ्गिककथेत्यादि, प्रास-
ङ्गिककथा तु हरेरद्भुतकर्मतां वक्तुमुक्ता मत्स्यरक्षार्थं भक्तस्य गरुडस्यापराधे कृते
भगवता कालीयस्तत्रानीतो येन सर्वमत्स्यनाशोभूदित्यद्भुतकर्मत्वं, अन्यथैतल्लीलाभावे
सर्वदोषाः सर्वेषां सौभर्यादीनां यमुनायाश्च दोषा न यान्तीति ज्ञापनाय प्रासङ्गिकी
कथेत्यर्थः, सौभर्यादिदोषनिवृत्तिप्रकार उक्तष्टिप्पण्याम् ।

उपहार्यैरित्यत्र उपहरन्तीति यानितिशेषः, यानुपहरन्ति ते पदार्था उपहाराः,
लेखः । कर्मणि घञ्, समर्प्यन्त इति स्वयंकथनं, उपहारेषु साधव उपहार्या इति-
१०-१४-२ विग्रहः, यानस्पत्य इति समानार्थे यत्यन्तत्वाद् दित्यदित्येतिण्यः ॥२॥
उपहार्यैः सर्पजनैरित्यत्र अमावास्यायां वृक्षमूले नागलोकेषु यद् भवेत्।

कारिकार्थः । एकस्मिन् दिवसे तावत् एकत्र स्थापयन्तु हि ॥१॥ ततो हि
१०-१४-२ गरुडस्तस्मिंस्तद्भुक्त्वा नैव पीडयेत्। इतिव्यवस्थया सर्पा मासि
मासि वलिं ददुः ॥२॥ स्पष्टम्।

करालजिह्वोच्छ्वसितोग्रलोचन इत्यत्र उच्छ्वसितत्वान् मर्यादाभङ्ग इति
योजना । उच्छ्वसितयुक्तत्वाद् दर्शनशक्तेर्मन्दत्वं सूचितं, ज्ञानशक्तिमान्द्ये मर्यादा-
१०-१४-६-७ भङ्गो युक्त इति गरुडबलिभोगरूपो मर्यादाभङ्गः कालीयेन कृत इत्यर्थः,
विपरीतत्वमिति स्वमारकस्य गरुडस्य मारणार्थं प्रवृत्तिरित्यर्थः ॥६॥ पक्षेण सव्येने-
त्यस्य विधृतौ ब्रह्मात्मकं भवतीति वेदात्मकमित्यर्थः, हिरण्यरूपत्वं भगवद्धर्म
इति य "एषोन्तरादित्ये हिरण्मयः पुरुष" इतिश्रुतेः ॥७॥

लेखः। १०-१४-११ अत्र प्रविश्येत्यत्र तत्रापि ह्रदादन्यत्र स्वदेशेपीत्यर्थः॥११॥

अत्र प्रविश्य गरुड इत्यत्र तथा भवेदित्येक इति अत्र श्रीयमुनाह्रदे प्रविश्य
योजना । गरुडः सद्यः प्राणैर्वियुज्येतेत्यन्वयेन ह्रदप्रवेशमात्रेण गरुडप्राणनाशो भवे-
१०-१४-११ दित्येकः शापः, अत एव गरुडागम्यं तत्, 'तदगम्यं दुरासद'मिति-
वाक्यात्, यदि गरुडो मत्स्यानत्र खादति तदा प्राणैर्वियुज्येतेति द्वितीयः शापः ॥११॥

कृष्णं ह्रदादित्यत्र दिव्यानि स्पष्टानीति 'दिव्यस्रग्गन्धवाससा'मितिवाक्यात्
योजना । स्रग्गन्धवाससां दिव्यता स्पष्टैवेत्यर्थः ॥१३॥ यशोदा रोहिणी नन्द
१०-१४-१३-२० इत्यत्र ततो नन्दः रोहिणीस्पर्शभयादिति ततः रोहिणीकृत-
भगवदालिङ्गनाद्यनन्तरं नन्दः कृतवान्, तत्र हेतुः रोहिणीस्पर्शभयादिति, रोहिण्या
ज्येष्ठभ्रातृपत्नीत्वेन पूज्यात्वात् नमस्कारार्थं चरणस्पर्श उचितः,तदतिरिक्तसमये पूज्यस्पर्श-
स्यानुचितत्वाद् भयं,अन्यथा रोहिण्यपेक्षया श्रीनन्दस्य भगवति प्रीत्यतिशयात् श्रीयशोदा-
नन्तरं नन्दमेव वदेत् न तु रोहिण्यनन्तरमतस्तथेत्यर्थः ॥१५॥ तदाशु विपिनोद्भूत
इत्यस्याभासे सर्वभक्षणार्थं स्थितो मृत्युश्चेति प्राणधर्मस्वरूपो क्षुद्रूपोग्निः सर्वभक्षणार्थं
स्थितो मृत्युरित्यर्थः, क्षुद्रूपाग्नेर्मृत्युरूपत्वं "क्षुद् खलु वै मनुष्यस्य भ्रातृव्य" इतिश्रुतेः,
"अशनया मृत्युरेवे"तिश्रुतौ स्फुटमेव मृत्युरूपत्वोक्तेश्च, तद्देहसम्बन्धित्वं दूरीकरि-
ष्यन्निति तस्य भगवद्विषयकव्रजवासिस्नेहस्य देहसम्बन्धित्वं दूरीकरिष्यन्नित्यर्थः, दावा-
नलपानेन भगवता तस्मिन् देहाभावः प्रदर्शितः, न हि देहवानेवं वह्निं पिबति, तथा च व्रज-
जनानां गोपदेहप्रयुक्तस्नेहोपि गतः किन्तु वस्तुतो भगवत आत्मत्वादात्मत्वज्ञानाभावेपि
प्रमेयबलेन निरुपाधिकः स्नेह उत्पन्न इत्यर्थः ॥२०॥

इत्थं स्वजनेत्यत्र अन्तःकालीयेति "तं प्रेक्षणीयसुकुमारे"त्यनेनोक्तप्रकारे भग-

लेखः । यतोपहतपाप्मत्वादन्तःस्थिते जगति तद्दोषो जातः, तथा चान्तःस्थिते
१०-१४-२४ जगति कालीयसम्बन्धकृतो यो दोषस्तेन ये दुष्टाः पदार्थास्तेषां दाहेन सुवर्णस्येव दोषनिवृत्त्यर्थमित्यर्थः ॥२४॥

योजना । इत्थं स्वजनेत्यस्य विवृतौ मुखमप्यग्निरिति "अग्निर्मुखं यस्य च
१०-१४-२४ जातवेदा" इतिवाक्यात् ॥२४॥

इति चतुर्दशोऽध्यायः ।

पञ्चदशोऽध्यायः ।

पञ्चदशेऽध्याये कारिकादौ उक्त इति अन्तःकरणदोषनिवृत्तिर्भगवदाविष्टेन भगवदीयेन
लेखः । भवतीति ज्ञापयितुमत्रावेशिचरितं वाच्यं, ततो हेतोर्बलभद्रकृतः
१०-१५-० प्रलम्बस्य वधः पञ्चदशेऽध्याये शुकेनोक्त इत्यर्थः, सर्वथेति सर्वप्रकारेण व्रजे गतस्येत्यर्थः, यावन्तो वने स्थितास्तैः सर्वैः सहेतियावत्, दोषाणां नियतधर्मत्वात् तन्निवृत्तौ केषाञ्चिद् धर्मिणामपि निवृत्तिमाशङ्क्यैतदुक्तं वनगोष्ठयोरिति, तदनन्तरमिति-शेषः, गोष्ठलीला द्वितीयाध्यायान्ते "गाः सन्निवर्त्य"त्यनेन (१०-१६-१८) उक्तेति-ज्ञेयं, द्वयमप्येकदिनकृत्यमिति महैवोक्तम् ।

पञ्चदशाध्यायार्थोक्तौ अन्तःकरणदोषश्च महानत्र निवर्त्यत इति अस्मिन्
योजना । अध्याये प्रलम्बनाशो वर्णनीयः, स प्रलम्बो निरोध्यभक्तानामन्तःकरण-
१०-१५-० दोषरूपः "लोभक्रोधादयो दैत्या" इति कृष्णोपनिषद्भ्यः, कृष्णावतारे नाश्यानां दैत्यानां दोषरूपत्वोक्तेः ।

पञ्चदशाध्याये उक्त इत्यादि का० १५०३, १५१३। आवेशीत्यादि अंशां-
कारिकार्थः । शिनोरभेदादावेशिचरितमपि मूलचरितमेवेति तदपि वाच्यं वक्तुं
१०-१५-० योग्यं, अतो बलभद्रकृतः प्रलम्बवधोऽत्राध्याये उक्त इत्यर्थः, व्रजे गतस्येत्यादि, सर्वथेत्यस्य व्रजे गतस्येति पूर्वेणान्वयः, यावन्तो वनक्रीडायां स्थितास्तैः सर्वैः सह न तु कमपि वने स्थापयित्वा व्रजं गत इत्यर्थः, तदनन्तरं वनगोष्ठयोर्लीला, वन-लीलात्रैवाध्याये,पुनर्गोष्ठलीला तु षोडशाध्यायान्ते "गाः सन्निवर्त्य"त्यनेनोक्तेति ज्ञेयं,द्वय-मेकदिनकृत्यमिति हेतोः कारिकायां महैवोक्तं, अन्तःकरणेत्यादि अत्र प्रलम्बवधलीलायां महानन्तःकरणदोषो निवर्तते, तथा च प्रलम्बस्यान्तःकरणदोषात्मकत्वं बोधितम् ।

अथ कृष्ण इत्यत्र अन्यथेति मत्यापत्तिकथनाभावे दोषाणामप्यासानां नियत-
लेखः । धर्मत्वान् नित्यसहचरितधर्मत्वाद् धर्मी इन्द्रियप्राणादिरपि गच्छेत्,
१०-१८-१ सम्भावनायां लिङ्, श्रोतुरितिशङ्का स्यादित्यर्थः, मत्यापत्तिकथने तु निर्दुष्टे-
न्द्रियप्राणादियुक्ता एते इतिज्ञानं भवेत्, लीलासाधकोप्यामस्तु न दोषरूप इतिभावः ॥१॥

मत्यापत्तिरुक्तेति दवाग्निपानानन्तरं "अथ कृष्णः परिवृतो ज्ञातिभिर्मुदितात्मभि"-
योजना । रित्यनेन भगवता सह सर्वेषां व्रजे समागमनमुक्तमित्यर्थः, तस्य प्रयो-
१०-१५-१ जनमाहुः अन्यथेत्यादिना, कालीयदमनदावाग्निपानाभ्यामिन्द्रियप्राण-
दोषनिराकृतिरुक्तेति तेषां दोषाणामभावे दोषयुक्तानां भक्तानामप्यभावः स्यात्, इन्द्रिय-
प्राणदोषाणां नियतधर्मरूपत्वात् ,नियतधर्मास्तु धर्मिणं विहाय न तिष्ठन्तीति धर्मनाशे
धर्मिनाशोपि सम्भाव्येत ततश्च गोकुलस्थानामिन्द्रियप्राणदोषनिराकृतौ कस्यचिद् धर्मिणो
गोकुलवासिनोपि निवृत्तिर्जातेत्याशङ्का स्यात् तच्छङ्कानिवृत्त्यर्थं गोकुलवासिनः सर्वेपि
श्रीकृष्णेन सह व्रजं समागता इत्युक्तं शुकेनेतिभावः ॥१॥

व्रजे विक्रीडतोरित्यस्याभासे पूर्वलीलापि निदाघकालीनेत्यधुना ग्रीष्मप्रवृत्तिः कथ-
लेखः । मुच्यत इत्याशङ्क्य वर्षान्तरसम्बन्धिग्रीष्मः किञ्चिद्ज्ञापनार्थमुच्यत इत्याहुः
१०-१८-२ अयं सर्वोपीति, स्कन्धारोहणादिनिमित्तभूतो वक्ष्यमाणस्तादृशः पूर्वोक्त-
श्चावतारकालकृत इति ज्ञापयितुं ग्रीष्मोपद्रवस्यावतारकालिकत्वात् तद्वर्णनमित्यर्थः,अवतीर्णो
हि भगवाँल्लीलासिद्ध्यै प्राकृतं भावं स्थापयित्वा क्रमेण तं निवर्तयतीति निरूपणात्, तथा
च भगवदिच्छयैव मानुषभावस्वीकारात् स्थितोयं दोष इतिभावः, एतेनैवंविधस्थलेवतार-
लीलेति ज्ञेयमिति सूचितं, स्वसन्निधीति शुकज्ञापितो दोष एवं सूचयतीत्यन्वयः,इतिसूच-
नार्थं कालकृतत्वं ज्ञापितमितियावत्, भगवत्स्थापितो दोषो भगवत्सान्निहितैरेव बलतुल्यै-
र्गच्छतीति बलेन प्रलम्बमारणमितिभावः ॥ २ ॥

स चेत्यस्याभासे आविर्भावमिति मानुषभावाच्छादनं त्यक्त्वा बहिराविर्भावमित्यर्थः,
लेखः । तत्स्वीकारादेव ग्रीष्मप्रवृत्तेः, व्याख्याने, मीनादिष्विति मीनादिषु राशि-
१०-१८-३ पञ्चकेषु न तु मीने इत्यर्थः, ग्रीष्मादिष्विति ग्रीष्मो वृषस्तदादिपञ्चसु
तापाधिक्यं मीनमेषयोस्तु समत्वमित्यर्थः, वृन्दावनगुणा इति सरसदेशसरित्सरःप्रभृतय
इत्यर्थः, आधिभौतिकेत्यादि भौतिकस्य शरीरस्य तापाजनकत्वरूपमाद्यं, ग्रीष्मे छाया-
द्यर्थं क्रीडास्थाने प्रतिबन्धकाऽऽगमनशङ्कया योन्तःकरणे सम्भावितस्तापस्तदजनकत्वरूपं
द्वितीयं, प्रतिबन्धकनिरासके रामे विद्यमाने स तापो न भवतीत्यर्थः, विरहतापाजनकत्वरूपं
तृतीयं,ग्रीष्मे दिनानां महत्त्वाद् विशेषतः स सम्भाव्येत,भगवति विद्यमाने स न भवतीत्यर्थः,
प्रपचादय इति भवेयुरित्यर्थः, पूर्वोक्ता न भवेयुः एते च भवेयुरिति, साक्षादिति न तु

प्रियव्रतादिष्विव धर्मद्वारेत्यर्थः ॥ ३ ॥

वसन्त इव लक्षित इत्यस्य विवृतौ ईश्वरस्थितावेव सर्वेति श्रीकृष्णस्य
योजना । ईश्वरत्वात् तत्स्थितौ ग्रीष्मेपि वसन्तगुणा आयाताः, वीर्ये सत्यन्यदीया
१०-१५-३ इत्यादि वीर्यवान् हि अन्यस्य वस्त्वपहृत्यान्यस्मै प्रयच्छति, प्रकृतेपि वसन्त-
गुणा ग्रीष्माय दत्ता वीर्यवता प्रभुणेति ग्रीष्मो वसन्ततुल्यो जात इत्यर्थः, यशसीति
यत्र यशस्तत्र, यशस्विनि सर्वे गुणा आयान्तीति यशस्विनि श्रीकृष्णे विराजमाने ग्रीष्मर्ता-
वपि वसन्तगुणानामागमनं युक्तमेव, श्रियां चेति यत्र श्रीस्तत्र सर्वे उत्तमा आयान्तीति
साक्षाच्छ्रीमति कृष्णे वसन्तगुणा आगच्छेयुरेव, ज्ञाने सर्वात्मकतायामिति "स सर्व-
मभव"दितिश्रुत्या ज्ञाने सर्वात्मकता निरूपिता, प्रकृते ज्ञानवान् श्रीकृष्णः सर्वात्मकतया-
विर्भूत इति ग्रीष्मस्यापि वसन्तत्वं, वैराग्ये चेति यो विरागी स उष्णमपि शीतं मनुते,
प्रकृते वैराग्यवान् कृष्णो ग्रीष्ममपि वसन्तमेव मनुते, यतो विरक्तस्य सर्वत्र तौल्यं, अतो
श्रीकृष्णेन यदा ग्रीष्मो वसन्तत्वेन मतस्तदा वसन्तरूपेणैवाविर्भूतः, श्रीकृष्णस्य सत्य-
सङ्कल्पत्वात्, एवं यत्रास्ते भगवान् साक्षादित्यत्रोक्तस्य भगवत्पदस्य सर्वेथां निरू-
पिता इति ज्ञेयम् ॥३॥

यत्रेत्यत्र अनिष्टेति झिल्लिकशब्दस्येत्यर्थः, सुशब्दो निर्झरशब्द इत्यर्थः, उभयोस्तथात्वे
लेख्य । हेतुः रसेति,जलरूपो रसः सर्वतो झिल्लिके गच्छति, अतो रसहारकस्य झिल्लिकस्य
१०-१८-४ जलरूपरसदायको निर्झरः, अतस्तौ शब्दौ तत्तत्सम्बन्धात् तथेत्यर्थः ॥४॥
कारिकार्थः । यत्र निर्झरनिर्ह्रादेत्यत्र राजस इति का० १८२ । यत्र 'निर्झरे'त्यादि-
१०-१८-४ श्लोकत्रयेण राजसः सात्त्विकस्तामसश्च वृन्दावनगुण उच्यत इत्यर्थः ।
अगाधेत्यस्याभासे शिष्टानपीति श्लोकद्वयार्थः, वक्ष्यमाणा गुणा न वसन्तत्वे
लेख्यः । हेतवः किन्तु रसोद्बोधायोक्ता इति तेषां प्रासङ्गिकत्वबोधनायापि-
१०-१८-६-२२ शब्दः ॥६॥ वनमित्यत्र मिथुनत्वं विघूर्णन्ति नादे हीति, परपुष्ट
इति पोषकात् पत्युः परेण जारेण पुष्टो भाव इत्यर्थः, श्रुतिपूरकपदेपि तादृशो भाव इत्यर्थः,
तथा च श्रुतिपूरकमावनृत्यपरपुष्टदेहयुक्तास्त्रयो मृगबर्हिकोकिला उक्ता इति ज्ञेयम् ॥७॥
क्रीडिष्यमाण इत्यत्र बलं चेति क्रियाशक्तिरित्यर्थः, पूर्ववदिति एकादशेध्याये "अवि-
दूरे व्रजभुव" इति श्लोकत्रयोक्तवदित्यर्थः, सेवार्थमिति गोपसाहित्यं तेषां सेवासिद्ध्यर्थं,
वेणुनादोर्थार्थं, द्वादशाध्यायेर्थलीलायां गानस्य निरूपितत्वात् ॥८॥ प्रचालेत्यत्र ते सर्वे
इति अनद्गुणसंविज्ञानमादाय गोपा एव न तु भगवानित्यर्थः, भगवल्लीला त्वग्रिमश्लोके
वक्ष्यत इति भावः ॥९॥ कृष्णश्रेत्यस्याभासे भगवत इति ज्ञानस्य प्रशंसापाश्च वागि-
द्रागमिति पूर्वोक्तत्वेन वादनस्य च देहविलासमिति पूर्वोक्तत्वेन न ते वाक्यार्थभूते किन्तु

कृष्णनृत्यमेव वाक्यार्थः, गानवादने तु तदङ्गत्वेन निरूपिते दध्ना जुहोतीतिवदितिभावः, व्याख्याने, शिक्षार्थमिति गोपान् शिक्षयितुमित्यर्थः, लोके इति भगवदीयेष्वित्यर्थः, भगवदीया अन्यत्रापि नृत्यं दृष्ट्वा भगवन्तमेव स्मरन्तीतिभावः, दलैः शृङ्गैरिति तृतीया द्वितीयार्थे व्यत्ययेनेत्याशयेनाहुः शृङ्गाणि चेति॥१०॥गोपजातीत्यत्र देवपदेन नित्यलीलास्था गोपा इत्याशयेनाहुर्भगवत्सेवका इति, तेष्वाविष्टा इति प्रतिछन्ना आविष्टा इत्यर्थः, तथापीति नित्यलीलास्थत्वेपीत्यर्थः ॥ ११ ॥ एवं ताविल्यत्र अत्र प्रमाणमिति एतावल्लीलाज्ञानजनका लोका एवेत्यर्थः ॥१३॥ पशूनित्यस्याभासे क्रियामयानिति भगवन्तं विना केवलक्रीडाप्रचुरानित्यर्थः, संस्काररूपानिति केवलक्रीडास्मरणजनको यः संस्कारस्तद्रूपानित्यर्थः, तासु भगवत्प्रवेशे भगवता सह क्रिया भवन्ति संस्कारोपि भगवत्सहितानामेव भवतीतिभावः, (उपाख्यानमिति बाहुलकात् कर्मणि ल्युट्, लीलाप्रकारमित्यर्थः, भगवत्कृतमितिशेषः, तथा च तान् निवर्त्य तां निवारयितुं भगवता कृतं लीलाप्रकारं वक्तुं शुक आरभत इत्यन्वयः), व्याख्याने, अन्तःकरणमेवेति अन्तःकरणं स्मर्तरि स्मर्यमाणस्वरूपसमर्पकमित्यन्तःकरणे विषयतासम्बन्धेन स्मर्यमाणस्वरूपं वर्तते, अतस्तदभिमानिनस्तादृशं रूपमुचितं यस्मिन्नन्तःकरणे क्रीडानुभवजनितसंस्कारोत्पत्तौ विषयतासम्बन्धेन गोपा एव न तु भगवांस्तद्रूपः प्रलम्बः, अतस्तस्य तादृशमेव रूपमितिभावः, साधनचिन्तनहेतुस्तथैवेति ॥ १७ ॥ तत्रोपाहूयेत्यस्याभासे वधप्रकारमिति तादृशविहारोपदेशमित्यर्थः ॥१९॥ तत्र चक्रुरित्यत्र प्रतियोगिन इति स्वसङ्घट्टिनो योगिनः परसंघट्टिनः प्रतियोगिन इत्यर्थः, नापि निसर्गेत इत्यनेन "वहन्तो वाह्यमानाश्च"तिपदार्थ उक्तः, वाक्यार्थस्तु "जग्मु"रित्यन्तेनोपसंहारे वक्ष्यते ॥२२॥

अग्रिमश्लोकान्ते ज्ञापयितुमिति गोपेष्वितिशेषः, एवं ज्ञाने केनापि कस्यचित् पक्षो
लेखः । न कर्तव्यस्तेन लीला सम्यक् सिध्यतीतिभावः, लक्ष्मीवनमालारूप-
१०-१५-२३ त्वमिति लक्ष्म्या स्वसमर्पणीयवनमालाग्रथनाधिकारोस्मै दत्त इति सततं
तद्भावनया तद्रूपत्वमेवास्य सम्पन्नं परं तत्स्वरूपगोपनाय लोकेभ्यस्तथा न प्रदर्शयति, भगवांस्तु जानातीति तद्व्याजेन तदाधिदैविकरूपं मालामुवाह,लोकानां त्वाधिभौतिकरूपप्रतीतिरितिभावः, तथा च श्रियो दाम श्रीदामा, पुंस्त्वं तु परोक्षवादाय लोकप्रतीतिमनुसृत्येति ज्ञेयं, अत्र श्लोके वहनानुवादेन तत्प्रकारो वाक्यार्थः, अत एवास्याभासः पृथङ् नोक्तः, सप्रकारकं वहनं श्लोकद्वयार्थो ज्ञेयः ॥ २३ ॥

योजना । रामसङ्घट्टिनो ये हीत्यस्य विवरणे कारिकायां धर्मप्रधानो भगवा-
१०-१५-२३ निति अक्लिष्टकर्मत्वलक्षणः स्वधर्मः प्रधानं यस्येत्यर्थः ॥२३॥

१ इत्यधिकमेकस्मिन्नादर्शे ।

रामसङ्घट्टिनो यर्हीत्यत्र अक्लिष्टेति का० १५।२३½। ननु परवहने स्वस्य हीनत्वं
कारिकार्थः। भवतीति भगवान् श्रीदामानं किमित्युवाहेत्यत आहुरक्लिष्टेत्यादि, केनापि
१०-१५-२३ कस्यचित् पक्षपातो न कर्तव्य इति गोपेषु ज्ञापयितुमित्यर्थः।
लेखः। अविपह्यमित्यत्र स्वकार्येति स्वस्य कार्यमुपद्रवस्तस्य फलं भगवदीयानां
१०-१५-२५ क्लेशस्तत्साधक इत्यर्थः॥ २५॥

तमुद्वहन्नित्यत्र वपुरास्थितो जात इति वाक्यार्थः, भानस्य प्रकृते नोपयोग-
लेखः। इति मुख्यत्वाभावाद् वपुर्वर्णनाय तदङ्गत्वेनोक्तं, तथा च पदार्थत्वमेव
१०-१५-२६ पर्यवसन्नमतो दैत्यरूपग्रहणमेव वाक्यार्थ आभासे हरणमनूद्योक्तः, तडिद्-
द्युमांश्च यस्येति विग्रहे तडिता सह द्युमान् यस्येति बहुव्रीहिः॥ २६॥

तमुद्वहन्नित्यस्याभासे अहङ्कारदेवतायामपह्नुतायां दोषो दृढ इति अहङ्कारस्य
योजना। देवता सङ्कर्षणः अतो बलदेवहरणं, यावदहङ्कारस्तिष्ठति तावत् केवलं
१०-१५-२६ प्रकृत्यधीनो न भवति पुरुषः, अहमेतादृशः कथमेवं कुर्यामितिबुद्ध्या
दोषेभ्यो वैमुख्यबुद्धेरुदयात्, गते त्वहङ्कारे प्रकृतिपरवशो भवति, अहङ्काराभावस्तु अह-
ङ्कारदेवतापहारे भवतीतिहेतोरहङ्कारदेवतारूपस्य श्रीबलदेवस्य हरणमित्यर्थः॥२६॥

निरीक्ष्येत्यत्र केवलकृत्यं त्रासरूपं वाक्यार्थः, भगवदाविष्टकृत्यमग्रिमश्लोके॥२७॥
लेखः। स आहत इत्यत्र अन्तर्गतमपीति मस्तकविशरणेन बाह्यदोषनिवृत्तिः,
१०-१५-२७-२९ अनेनान्तरस्येत्यर्थः, तेन मुक्तियोग्यता सूचितेतिभावः, अपस्मृत इत्यत्र
अपस्मृतिशब्दादर्शआद्यजित्यभिप्रेत्याहुः स्मृतिरहितोपीति, न कदाचिदपि उन्नतो-
नापि प्रवृद्ध इति, कदाचिदसुरा आगत्य मृतसञ्जीवन्या जीवयेयुरिति तथा सम्भावना।२९।

आशिष इत्यत्र ततो देवा इति अग्रिमश्लोकस्थ 'देव'पदमत्रान्वेति, अत्र भूमिष्ठा
लेखः। उक्ता अग्रे दिविष्ठा इति विभागः, देवभावमन्तःकरणदोषनिवर्तनेन शुद्ध-
१०-१५-३१ सत्त्वात्मकत्वं प्राप्ता इत्यर्थः॥ ३१॥

आशिषोभिगृणन्तश्चेत्यत्र उत्तमानां हीनानां उत्तमान्यभावौ चेति, उत्त-
योजना। मानां वृद्धानां आशिषोभिगृणनमुत्तमभावः, हीनानां बालानां पूजा-
१०-१५-३१ करणानन्तरं स्तोत्राकरणं हीनभाव इत्यर्थः॥ ३१॥
लेखः। पाप इत्यत्र अन्यथेति साधुत्वाभावे इत्यर्थः, तदभिमानिनामपीति
१०-१५-३२ अन्तःकरणाभिमानिनामलौकिके प्रवृत्तिहेतुनामित्यर्थः॥३२॥
योजना। पापे प्रलम्बे निहत इत्यत्र तैश्चानुमोदिन इति गतदोषैर्गोपैरित्यर्थः,
१०-१५-३२ "साधु साध्वि"तिवादिन इतिवाक्यात्॥३२॥

इति पञ्चदशोऽध्यायः।

षोडशोध्यायः ।

लेखः । १०–१६–० षोडशेध्याये अज्ञानात्मेति भगवदज्ञानरूपो जीवस्य दोषो दवाग्निरित्यर्थः, तत्रार्थापत्तिं प्रमाणयन्ति सम्यगित्यारभ्य फलिष्यतीत्यन्तेन, तन्निवारणानन्तरं "मेनिरे देवप्रवरा"वित्यनेन ज्ञानमुक्तमतोस्य तथात्वमिति युक्तिसूचनाय हिशब्दः, स्त्रीणां चैवेति एतासामपि लीलां "भार्या बभूवु"रित्यादिना वक्ष्यतीति चकारः, प्रीत्यासक्तिरूपं फलं त्वेतासामेवेत्येवकारः, यद्यपि तदध्यायकारिकायां गोपानामपि तत्फलमुक्तं तथापि सूचितत्वेन, एतासां तु स्फुटमेवोक्तमेतज्ज्ञापनायैव तत्कारिकायां 'स्फुटे'त्युक्तम् ।

योजना । १०–१६–० षोडशाध्यायार्थोक्तौ अज्ञानात्मा ह्यात्मदोषो दवाग्निरिति "लोभक्रोधादयो दैत्या" इति कृष्णोपनिषद्भ्यः कृष्णावतारे नाश्यानां दोषरूपत्वं, तत्राविद्यायाः पञ्च पर्वाण्यपि नाश्यानि, तेषु देहाध्यासरूपो धेनुको नाशितः, इन्द्रियदोषो दूरीकृतः कालीयदमनेन, प्रथमदवाग्निः प्राणदोषरूपो नाशितः, अन्तःकरणदोषः प्रलम्बो नाशितः, स्वरूपाज्ञानरूपो द्वितीयो दावाग्निस्तन्नाशोस्मिन्नध्याये उच्यते, एवं चतुर्थाध्यासः स्वरूपविस्मरणं चेति पञ्चाप्यविद्यायाः पर्वाणि मूर्तिमन्ति निवर्तितानि, ततो दासैर्मुदा लीलेति ततः पञ्चपर्वाविद्यानिवृत्त्यनन्तरं दासैः गतदोषत्वेन स्वरूपं ज्ञात्वा सेवां कुर्वद्भिः सह लीला भवति, सा सप्तदशाध्याये निरूप्या, स्त्रीणां चैवेति वेणुनादश्रवणेन मनसः प्रीतिं व्रजस्त्रीणां कृतवान्, सा लीला अष्टादशाध्याये निरूपयिष्यते ।

कारिकार्थः । १०–१६–० अध्यायार्थमाहुरज्ञानात्मेत्यादि का० १९५४½, स्वरूपाज्ञानात्मक इत्यर्थः, स्कन्धार्थसङ्गतिमाहुर्निरोध इत्यादि, एवं तत्तद्दोषात्मकतत्तद्दैत्यवधादेस्तत्तद्दोषनिवृत्तिद्वारा निरोधसाधकत्वेनाङ्गाङ्गिभावसङ्गत्या निरोधस्कन्धे निरूपणं ज्ञेयं, तत इत्यादि का० १९५५½, ततः आसक्तिरूपनिरोधाद् दासैर्गोपैः सह स्वच्छन्दा लीला सप्तदशाध्यायोक्ता भविष्यति, स्त्रीणां चेति स्त्रीणां च अष्टादशाध्यायोक्ता भगवदासक्तिः फलिष्यतीत्यर्थः ।

लेखः । १०–१६–१ असदवस्थेति निश्चितस्वमचाकस्य देहादिमावस्थाभावाद् वास्तवस्वरूपस्य चाज्ञानादित्यर्थः, बलिष्ठमिवेति चतुर्विधाध्यासरूपान्यथाज्ञानस्य निवृत्तत्वादित्यर्थः, तथापि भगवान्निवर्तक इति इवेत्युक्तं, उपाधेरिति अन्यथाज्ञानोपाधिभूतस्य देहसामस्त्यपदार्थेषु निवेशाद् देहो नाहमित्याकारकात् तत्सङ्घातनिविष्टस्यात्मनोपि किञ्चिद्दोषसम्बन्धो युक्त इत्यर्थः, सर्वोपाधीति चतुर्विधाध्यासरहितोपीत्यर्थः ॥१॥

अजा गावो महिष्यश्चेत्यत्र निरुपद्रव इति तादृशो देशः पूर्वोक्तवने वर्तते

लेखः। इत्यर्थः, म्रियमाणा इति ग्रीष्मतापेनेतिशेषः, एतादृशा अन्यस्मा-
१०-१६-२-३ दिषीकावनाद् भयहेतोः स्वस्य रक्षां स्वयमेव कथं कुर्युः किन्तु छाया-
भ्रमेण तत्र गच्छेयुरेव गोपाश्च रक्षका न सन्ति अतस्तत्र निविष्टा इत्यर्थः, स्वसम्बन्धा-
भाव इति स्वेषु गोपेषु सम्बन्धस्याभावः, स्वतो गोपेषु न सम्बद्धा इति क्रन्दन्त्य इत्यनेनोक्तं,
अनिष्टस्य दावस्य सम्बन्धो दावतर्पिता इत्यनेनोक्त इत्यर्थः ॥२॥ तेऽपश्यन्त इत्यस्या-
भासे स्मृतिमाहेति श्लोकद्वयेनेतिशेषः, अयं वाक्ययोस्तात्पर्यार्थः, एकस्मिन्नपि पर्वणि
विद्यमाने पर्वान्तरमुद्गच्छेदिति सूचनाय पुनर्देहादिस्मरणमेव वाच्यं, अनुतापोऽज्ञानं गति-
विचयनमनुगमनं च तत्कार्यत्वेनोक्तमितिभावः, व्याख्याने, स्मृतिं विशदयन्ति स्मरणा-
नन्तरमिति स्मरणं विना अनुतापादिकं न सम्भवतीति तेन स्मरणं ज्ञापितमितिभावः ॥३॥

अन्तःकरणदोषे परिह्रियमाणे जीवस्य असदवस्था भवतीति अन्तःकरणा-
योजना। व्यासेन अहमिदमनुभवामि स्मरामीत्याद्यन्यथाज्ञानपरतन्त्रो जीवः सत्त्वेन
१०-१६-१-३ भाति, अन्तःकरणदोषे परिह्रियमाणे अन्यथाज्ञानाभावादहंवित्तौ आत्मा
न सम्यक्तया भातीति ज्ञानाभाव एव बलिष्ठो भवति, तदेतत् "तेऽपश्यन्तः पशून्
गोपा" इत्यस्य पश्वज्ञानस्याध्यात्मिकपक्षेण तात्पर्यमुक्तं, यत् तु तेऽपश्यन्तः पशून्
गोपा इत्यस्याभासे निवृत्तान्तःकरणदोषाणां स्मृतिमाहेत्युक्तं तत्तु "विचिन्वन्तो
गवां गति"मित्यस्य हार्दार्थ उक्तः, देहानां त्रैविध्यमिवेति इह अजागोमहिषीणां राजस-
सात्त्विकतामसीनां देहतौल्यं निरूपितं तत्तु यत्र यस्याधिका प्रीतिस्तत्रैव देहदृष्टान्तः सुगमो
भवति, अज्ञानां देहस्यैव परमप्रीतिविषयत्वात् ॥१-३॥

तत इत्यस्याभासे एतस्मिन्निति अत्र भगवता द्वयं सम्पादितं दैत्यवधोन्तःकरण-
लेखः। दोषनिवृत्तिश्च, तद्व्यापकारं विवृण्वन्ति उपासितेति, प्रलम्बेनेतिशेषः,
१०-१६-७-८ लौकिक्य इति लौकिकप्रवृत्तिहेतव इत्यर्थः,अलौकिकप्रवृत्तिहेतूनां तु पूर्वा-
ध्यायेनुमोदनमेवोक्तमितिभावः, दवानलरूपा इति अज्ञानात्मकस्य दवानलस्य निरूपका
उद्दीपका इत्यर्थः ॥७॥ तमापतन्तमित्यस्याभास इत्याहेति इतिहेतोस्तेषां भयं तत्कृत-
प्रार्थनारम्भं चाहेत्यर्थः ॥८॥

कारिकार्थः। कृष्ण कृष्णेत्यादिश्लोकद्वयवाक्यार्थावाहुः प्रार्थनामुपपत्तिं च क्रमे-
१०-१६-९ णाह निराकृतावित्यर्थेन, निराकृतौ दावाग्निनिराकरणनिमित्तमित्यर्थः॥

नूनं त्वद्बान्धवाः कृष्णेत्यस्याभासे पुष्टिमार्गेणापि स्वरक्षाया इति पुष्टि-
योजना। मार्गे देहसम्बन्धस्यापि साधकत्वं "सम्बन्धाद् वृष्णयः स्नेहाद् यूयं
१०-१६-१० भक्त्या वयं विभो"इति सप्तमस्कन्धे नारदवाक्ये वृष्णीनां देहसम्बन्धेन,
भगवत्प्राप्तिकथनात्, प्रकृतेपि श्रीकृष्णस्य नन्दराजकुमारत्वाद् गोपानां देहसम्बन्धोस्तीति

पुष्टिमार्गेणापीत्युक्तं सुबोधिन्यां, मूले "त्वद्बान्धवा" इत्यनेन देहसम्बन्धस्य रक्षायां हेतुत्वोक्तेः पुष्टिमार्गोक्तिरितिहार्दम् ॥१०॥

वचो निशम्येत्यस्याभासे भगवांस्त्विति, उभौ प्रार्थितौ तत्र रामस्तूष्णीमास

लेखः। भगवांस्तु कृतवानिति रामव्यावृत्त्यर्थं तुशब्दः, श्लोकद्वयस्य वाक्यार्थोयं,
१०-१६-११ व्याख्याने, उभयविधानामिति रामसङ्गिनां स्वसङ्गिनां चेति प्रथमपक्षे, सनाथानां गवां स्वपरायणानां गोपानामिति द्वितीयपक्षेर्थः, एतज्जातमिति स्वदोषरूपदावाग्निदर्शनजभयमित्यर्थः, ज्ञानस्य पूर्वावस्था यत् स्वदोषस्फुरणमतो ज्ञानजनकशक्तिप्राकट्यादेवं जातमित्यर्थः, अज्ञाने त्विति तस्मिन् स्थापनीये तु दावाग्निप्रकटनं हितमेव मानयेयुस्तत्र दृष्टान्तः यथेति, अग्निं हितं मत्वा ते तत्र पतन्ति तथैतेपि पतेयुरेव न तु त्राणं प्रार्थयेयुरित्यर्थः, तथा च ज्ञानपूर्वावस्थासूचनाय दर्शयित्वा चक्षुर्निमीलनं कारितवानन्यथा पूर्वमेव दर्शनं न सम्पादयेदितिभावः, ईश्वरवाक्यत्वादिति आद्यचरणस्यार्थोयं, विशिष्टवाक्यार्थस्तु पूर्वश्लोकाभास एवोक्तः सख्यसम्बन्धेनेति सख्याधिकरणयोः समानशीलत्वनियमात् स दोषो भगवत्यपि प्राप्तस्तस्यापहतपाप्मत्वात् तत्रासम्बद्धस्तदन्तःस्थितजगति पर्यवस्यति तद्दाहार्थमित्यर्थः, तेषामिति लौकिकानामन्तःकरणदेवानां स्वरूपाज्ञानरूपस्य चेत्यर्थः, एते संसारतापजनकत्वात् लौकिकाग्निरूपाः भगवन्मुखमाधिदैविकाग्निरूपं अतस्तत्र गता एते दग्धा भवन्तीत्यर्थः, संस्कारोपीति औष्ण्यमपीत्यर्थः ॥११॥

तथा निमीलिताक्षेष्वित्यत्र सख्यसम्बन्धेन प्राप्तदोषदाहार्थमिति भगवता

योजना। सह मख्ये साम्यस्फूर्तेर्हरिदासत्वलक्षणस्वस्वरूपविस्मरणरूपो दोषः प्राप्तस्तस्य
१०-१६-१२ दोषस्य दाहार्थं दावाग्निपानं, दावाग्निर्हि निरोध्यभक्तानां स्वरूपविस्मरणरूपो दोषः, 'अज्ञानात्मा ह्यात्मदोषो दवाग्निस्तन्निवारण'मितिपूर्वमध्यायार्थकारिकासूक्तत्वात्, अतस्तस्य दोषस्य दाहार्थं पानं, मख्यस्य परमपुरुषार्थत्वेन लीलायां चिकीर्षितत्वाद् भगवतोभिप्रेतत्वाच्च, तस्य दोषत्वं वक्तुमयोग्यत्वादरुचिं मत्वा पक्षान्तरेण व्याचक्षते, तेषामग्निरूपदोषाणां दाहार्थं चेति दवाग्निरूपा ये दोषा आत्मविस्मरणरूपा अविद्याकार्यभूतास्तेषां दाहार्थमित्यर्थः, दावाग्निर्मूर्तिमानात्मदोषो ह्यज्ञानात्मा 'लोभक्रोधादयो दैत्या' इति कृष्णोपनिषद्भ्यः, "अज्ञानात्मा ह्यात्मदोषो दवाग्नि"रितिपूर्वमुक्तत्वाच्च च, अतो दोषस्याग्निरूपस्य आधिदैविकाग्निरेव नाशक इत्याधिदैविकाग्निरूपे मुखे दाहः कर्तव्य इतिहेतोः पानं, ते ह्याधिदैविक एवेति ते सर्वेषामात्मदोषा अग्निरूपत्वादाधिदैविकाग्नावेव दग्धा भवन्तीत्यर्थः ॥१२॥

उन्मील्येति अन्तर्भावितणिजर्थोयं नेत्राण्युन्मीलन्ति गोपा भगवांस्तैस्तान्युन्मील-

लेखः। यति, तथा चोन्मील्य भाण्डीरमापिता इत्यर्थः, यतो भगवानिति
१०-१६-१३ पूर्वं निमीलनोपदेशे हरिपदमुक्तं, विमर्शार्थं तत् सारयन्ति, दुःखाभावार्थं हि निमीलनोपदेशः, तत्रैवोन्मीलने दग्धवनदर्शने दुःखं स्यादेवेतिभावः ॥१३॥

वीक्ष्य तं मेनिरेमरमित्यस्य विवृतौ अमरं मरणनिवर्तकमिति न मरो मरणं
योजना। यस्मात् स अमर इतिव्युत्पत्त्या यस्माद्धेतोः अन्यस्य मरणं नास्तीति-
१०-१६-१४-१६ फलितं, तदेतदुक्तं मरणनिवर्तकमिति, कालातीतं वा पुरुषोत्तमः मिति न मरो मरणं यस्येति "नैवेशितुं प्रभुर्भूम्न ईश्वरो धाममानिना" मितिवाक्यात् पुरुषोत्तमस्य कालातीतत्वमतस्तथेत्यर्थः ॥१४॥ क्षणं युगशतमिवेत्यस्य व्याख्याने एकक्षणे अनन्तवारमुत्पद्यन्ते म्रियन्ते चेति 'मृत्युरत्यन्तविस्मृति'रितिवाक्यात् सर्वथा विस्मरणं मृत्युपदवाच्यं, पुनर्देहादिस्मृतिरुत्पत्तिः, तदेतासामत्युग्रविरहवशाद् भूयो भूयो जायते इति तथोक्तं, एकस्मिन् क्षणे अनन्तवारमुत्पत्तिमरणे देहस्मृतितदभावरूपे भगवद्विरहस्याचिन्त्यप्रभावाद् भवत इति ज्ञातव्यं, तथा चानेकोत्पत्त्यनेकमरणाधिकरणत्वाद् भगवद्विरहक्षणस्य युगशतत्वं युक्तमेवेतिभावः ॥१६॥

इति षोडशोऽध्यायः।

सप्तदशोऽध्यायः।

सप्तदशेऽध्याये कारिकासु दोषापगमन इति दोषनिवर्तकलीलाश्रवणेन श्रोतॄणां
लेखः। तत्तद्दोषापगमने इत्यर्थः, 'अग्रेऽपि ये भविष्यन्ति कीर्तनात् तेऽपि तादृशा' इति
१०-१७-० वाक्यादितिभावः, माहात्म्येति लौकिकस्नेहव्यावृत्त्यर्थं तुशब्दः, कृष्णे हीति हि यतो निर्दोषानन्दे तादृश एव स्नेहो युज्यते तादृशस्नेहयुक्तैरेव च क्रीडा युज्यते, अतो हेतोस्तत्रापि देवप्रवरत्वरूपमाहात्म्यज्ञानमपि निरूप्यत इत्यर्थः।

सप्तदशाध्यायार्थोक्तौ प्राजापत्ये निरूप्यते इति "सप्तदशो वै प्रजापति" रिति श्रुतेः
योजना। प्रजापतिशब्देन सप्तदश गणोच्यते, तथा च सप्तदशाध्याये निरूप्यत
१०-१७-० इत्यर्थः।

सप्तदशाध्याये का० १५६३-१५८२। अध्यायार्थमाहुर्लीलेत्यादि सर्वतत्त्वमिति
कारिकार्थः। लीलामध्यपातिनां सर्वेषामित्यर्थः, दोषापगमन इत्यादि दोषाणां
१०-१७-० देहाद्यध्यासादीनामपगमे सत्येव सर्वतत्त्वस्य लीलामध्यपातिनां सर्वेषां

तत्त्वस्य बोधनं, तत्त्वे ज्ञाते सति सत्क्रीडा आनन्दरूपा क्रीडेत्यर्थः, मारणार्थमपि
दैत्यासम्बन्धिनीत्वात् केवलानन्दरूपत्वमेव क्रीडायाः सत्त्वं, प्राजापत्ये इति सप्तदशे-
ध्याये इत्यर्थः, 'मेनिरे देवप्रवरौ कृष्णरामौ व्रजं गता'विति माहात्म्यज्ञानप्रयोजनमाहुर्मा-
हात्म्येत्यादि, निर्दोषानन्दरूपे कृष्णे निर्दोष एव स्नेहो युज्यते युक्तो भवति, तच्चापीति
माहात्म्यज्ञानमपीत्यर्थः ।

गोपवृद्धाश्चेत्यत्र देवानामपीति मध्य इतिशेषः, तेषामपि मध्ये ये प्रकृष्टा वरणीयाः
लेखः । ते के इत्यत आहुर्देवानामिति, प्रकृष्टा इति वरा इतिशेषः, एतदन्तेन
१०-१७-२ तदेवानूद्य ते इन्द्रादय इत्युक्तं, इदमर्थकथनं ज्ञेयं, विग्रहस्तु देवेषु
प्रवरा देवप्रवरास्तेषां सम्बन्धिवरौ देवप्रवरौ एकस्य वरशब्दस्य छान्दसत्वात् पृषोदरादि-
त्वाद् वा लोपः ॥ २ ॥

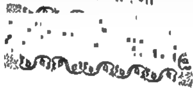
मेनिरे देवप्रवरावित्यस्य विवृतौ देवानां मध्ये प्रकृष्टा इन्द्रादयस्तेषामपि वरणीया-
योजना । विति, देवप्रवरावित्यत्र प्रशब्दमात्रस्य प्रकृष्टवाचकत्वं, निरुक्तव्युत्पत्तौ
१०-१७-२ तथैव व्यवहारात्, "अप्यक्षरसाम्येन निर्ब्रूयात् न संस्कारमाद्रिये"दित्यनु-
शासनात्, अत एव "भाति सर्वेषु वेदेषु रतिः सर्वेषु जन्तुषु तरणं सर्वभूतानां तेन
भारतमुच्यत" इति भारतनिरुक्तौ एकाक्षरनिर्देशेन सकलशब्दार्थो बोध्यते, तथा च देवानां
मध्ये ये प्रशब्देन प्रकृष्टा इन्द्रादयस्तेषां वरणीयौ कृष्णरामावित्यर्थो भवति ॥ २ ॥

तत इत्यत्र ननु प्रावृडागमनं प्रथमश्लोके उक्तं तथा च द्वाविंशतिश्लोकानां तथा-
लेखः । भासोऽनुपपन्न इत्यत आहुः आद्याविति, द्वाविंशतिश्लोकेष्वाद्यावित्यर्थः,
१०-१७-३ स्वयमिति धर्मिरूपेत्यर्थः, तथा च प्रथमश्लोके धर्मिरूपेणागमनमग्रिम-
श्लोकेषु तु धर्मरूपेणेतिविभागेन द्वाविंशतिश्लोकैरागमनमेवोक्तमित्यर्थः, सर्वजीवेष्वे-
वेति आत्मरतौ क्रीडा न सम्पद्यते अतः स्वरूपव्यावर्तनायैवकारः, हरिलीलायाः शास्त्रार्थ-
त्वेन दुःखनिवारणार्थं क्रीडा, दुःखित्वं तु जीवधर्म इति तेष्वेव लीलेतियुक्तिबोधनार्थे
हिशब्दः, मण्डूकादिषु विशेषतो लीलाया असम्भवात् पक्षान्तरमाहुः तदर्थं वेति, तदु-
द्धारार्थमित्यर्थः, द्वाविंशतिश्लोकेषु सर्वत्र जीवोद्भवो नोक्त इत्यरुच्या पक्षान्तरमाहुः सर्व-
सत्त्वगुणोद्बोधाद्वेति, यथा सर्वेषामंशानां समागमनादत्र भगवतः पूर्णत्वं तथा या
या अंशरूपा लीलास्तदुपयोगिनश्चांशरूपाः पदार्थास्तासां तेषां च तदधिष्ठानसत्त्वाविर्भावा-
दस्या लीलायाः पूर्णत्वमितिभावः, अंशावतारे सत्त्वस्य तत्तदाकारतया आवरकत्वेन स्थितिः,
अत्रास्तरणतदधिष्ठानत्वमिति विभेदः, अत एव सर्वपदं, सर्वेषां ये सत्त्वगुणा भगवल्लीला-
धिष्ठानयोग्या अग्रिमश्लोकोक्तव्योमादिषु तत्सम्पादकत्वं प्राप्य इति, तत्सत्त्वमधिष्ठान-

१ सत्वाविर्भावेनाविर्भावात् इतिपाठ ।

लेखः। यति, तथा चोन्मील्य भाण्डीरमापिता इत्यर्थः, यतो भगवानिति
१०-१६-१३ पूर्वं निमीलनोपदेशे हरिपदमुक्तं, विमर्शार्थं तत् सारयन्ति, दुःखाभावार्थं हि निमीलनोपदेशः, तत्रैवोन्मीलने दग्धवनदर्शने दुःखं स्यादेवेतिभावः ॥१३॥

वीक्ष्य तं मेनिरेमरमित्यस्य विवृतौ अमरं मरणनिवर्तकमिति न मरो मरणं
योजना। यस्मात् स अमर इतिव्युत्पत्त्या यस्माद्देवोः अन्यस्य मरणं नास्तीति-
१०-१६-१४-१६ फलितं, तदेतदुक्तं मरणनिवर्तकमिति, कालातीतं वा पुरुषोत्तमःमिति न मरो मरणं यस्येति "नैवेशितुं प्रभुर्भूम्न ईश्वरो धाममानिना" मितिवाक्यात् पुरुषोत्तमस्य कालातीतत्त्वमतस्तथेत्यर्थः ॥१४॥ क्षणं युगशतमिवेत्यस्य व्याख्याने एकक्षणे अनन्तवारमुत्पद्यन्ते म्रियन्ते चेति 'मृत्युरत्यन्तविस्मृति' रितिवाक्यात् सर्वथा विस्मरणं मृत्युपदवाच्यं, पुनर्देहादिस्मृतिरुत्पत्तिः, तदेतासामत्युग्रविरहवशाद् भूयो भूयो जायते इति तथोक्तं, एकस्मिन् क्षणे अनन्तवारमुत्पत्तिमरणे देहस्मृतितदभावरूपे भगवद्विरहस्याचिन्त्यप्रभावाद् भवत इति ज्ञातव्यं, तथा चानेकोत्पत्त्यनेकमरणाधिकरणत्वाद् भगवद्विरहक्षणस्य युगशतत्वं युक्तमेवेतिभावः ॥१६॥

सप्तदशोऽध्यायः।

सप्तदशेऽध्याये कारिकासु दोषापगमन इति दोषनिवर्तकलीलाश्रवणेन श्रोतॄणां
लेखः। तत्तद्दोषापगमने इत्यर्थः, 'अग्रेपि ये भविष्यन्ति कीर्तनात् तेपि तादृशा' इति
१०-१७-० वाक्यादितिभावः, माहात्म्येति लौकिकस्नेहव्यावृत्त्यर्थं तुशब्दः, कृष्णे हीति हि यतो निर्दोषानन्दे तादृश एव स्नेहो युज्यते तादृशस्नेहयुक्तैरेव च क्रीडा युज्यते, अतो इतोस्तत्रापि देवप्रवरत्वरूपमाहात्म्यज्ञानमपि निरूप्यत इत्यर्थः।

सप्तदशाध्यायार्थोक्तौ प्राजापत्ये निरूप्यते इति "सप्तदशो वै प्रजापति" रिति श्रुतेः
योजना। प्रजापतिशब्देन सप्तदश सङ्ख्योच्यते, तथा च सप्तदशाध्याये निरूप्यतं
१०-१७-० इत्यर्थः।

सप्तदशाध्याये का० १५६३-१५८६ । अध्यायार्थमाहुर्लीलेत्यादि सर्वनन्त्वमिति
कारिकार्थः। लीलामध्यपातिनां सर्वेषामित्यर्थः, दोषापगमन इत्यादि दोषाणां
१०-१७-० देहाध्यासादीनामपगमे सत्येव सर्वनन्त्वस्य लीलामध्यपातिनां सर्वेषां

तत्त्वस्य बोधनं, तत्त्वे ज्ञाते सति सत्क्रीडा आनन्दरूपा क्रीडेत्यर्थः, मारणार्थमपि दैत्यासम्बन्धिनीत्वात् केवलानन्दरूपत्वमेव क्रीडायाः सत्त्वं, प्राजापत्ये इति सप्तदशेऽध्याये इत्यर्थः, 'मेनिरे देवप्रवरौ कृष्णरामौ व्रजं गता'विति माहात्म्यज्ञानप्रयोजनमाहुर्माहात्म्येत्यादि, निर्दोषानन्दरूपे कृष्णे निर्दोष एव स्नेहो युज्यते युक्तो भवति, तच्चापीति माहात्म्यज्ञानमपीत्यर्थः ।

गोपवृद्धाश्चेत्यत्र देवानामपीति मध्य इतिशेषः, तेषामपि मध्ये ये प्रकृष्टा वरणीयाः
लेखः । ते के इत्यत आहुर्देवानामिति, प्रकृष्टा इति वरा इतिशेषः, एतदन्तेन
१०-१७-२ तदेवानूद्य ते इन्द्रादय इत्युक्तं, इदमर्थकथनं ज्ञेयं, विग्रहस्तु देवेषु प्रवरा देवप्रवरास्तेषां सम्बन्धिवरौ देवप्रवरौ एकस्य वरशब्दस्य छान्दसत्वात् पृषोदरादित्वाद् वा लोपः ॥ २ ॥

मेनिरे देवप्रवरावित्यस्य विवृतौ देवानां मध्ये प्रकृष्टा इन्द्रादयस्तेषामपि वरणीया-
योजना । विति, देवप्रवरावित्यत्र प्रशब्दमात्रस्य प्रकृष्टवाचकत्वं, निरुक्तव्युत्पत्तौ
१०-१७-२ तथैव व्यवहारात्, "अप्यक्षरसाम्येन निर्ब्रूयात् न संस्कारमाद्रिये"दित्यनुशासनात्, अत एव "भाति सर्वेषु वेदेषु रतिः सर्वेषु जन्तुषु तरणं सर्वभूतानां तेन भारतमुच्यत" इति भारतनिरुक्तौ एकाक्षरनिर्देशेन सकलशब्दार्थो बोध्यते, तथा च देवानां मध्ये ये प्रशब्देन प्रकृष्टा इन्द्रादयस्तेषां वरणीयौ कृष्णरामावित्यर्थो भवति ॥ २ ॥

तत इत्यत्र ननु प्रावृडागमनं प्रथमश्लोके उक्तं तथा च द्वाविंशतिश्लोकानां तथा-
लेखः । भासोऽनुपपन्न इत्यत आहुः आदाविति, द्वाविंशतिश्लोकेष्वादावित्यर्थः,
१०-१७-३ स्वयमिति धर्मिरूपेत्यर्थः, तथा च प्रथमश्लोके धर्मिरूपेणागमनमग्रिमश्लोकेषु तु धर्मरूपेणेतिविभागेन द्वाविंशतिश्लोकैरागमनमेवोक्तमित्यर्थः, सर्वजीवेष्वेवेति आत्मरतौ क्रीडा न सम्पद्यते अतः स्वरूपव्यावर्तनायैवकारः, हरिलीलायाः शास्त्रार्थत्वेन दुःखनिवारणार्थं क्रीडा, दुःखित्वं तु जीवधर्म इति तेष्वेव लीलेतियुक्तिबोधनार्थं हिशब्दः, मण्डूकादिषु विशेषतो लीलाया असम्भवात् पक्षान्तरमाहुः तदर्थं चेति, तदुद्धारार्थमित्यर्थः, द्वात्रिंशतिश्लोकेषु सर्वत्र जीवोद्धवो नोक्त इत्यरुच्या पक्षान्तरमाहुः सर्वसत्त्वगुणोद्बोधाद्वेति, यथा सर्वेषामंशानां समागमनादत्र भगवतः पूर्णत्वं तथा या या अंशरूपा लीलास्तदुपयोगिनश्चांशरूपाः पदार्थास्तासां तेषां च तदधिष्ठानसत्त्वाविर्भावा[1]-दस्या लीलायाः पूर्णत्वमितिभावः, अंशावतारे सत्त्वस्य तत्तदाकारतया आवरकत्वेन स्थितिः, अत्रास्तरणवदधिष्ठानत्वमिति विभेदः, अत एव सर्वपदं, सर्वेषां ये सत्त्वगुणाः भगवल्लीलाधिष्ठानयोग्या अग्रिमश्लोकोक्तव्योमादिषु तत्सम्पादकत्वं प्राप्य इति, तत्सत्त्वमधिष्ठानं-

१ सत्त्वाविर्भविनाविर्भावात् इतिपाठः ।

त्वादिना धर्मो येषां भक्तानां ते सात्त्विका इति ज्ञेयं, दिक्प्रकाशेन स्थलज्ञानाल् लीलाविषयाणामागमनं भवति, गर्जितेन भयात् प्रतिबन्धकानां व्रजाद् बहिरनागमनं च भवति, एवं स्वरूपतः क्रीडोपयोगित्वं ज्ञेयं, अनेनेति पदत्रयेणेत्यर्थः, लीलापदार्थत्वेन सच्चिदानन्दात्मकप्रावृषो निरूपणे तत्त्रयधर्मनिरूपणार्थं श्लोकान्तरं वक्तव्यं भवेदित्याशङ्क्याहुः एतान्येवेति, जीवेष्वानन्दाविर्भावात् तद्धर्मत्वं, विद्युतां सत्ताज्ञापकत्वात् तद्धर्मत्वं, गर्जनस्य चित्कार्यत्वात् तद्धर्मत्वं, अन्योन्यमन्योन्यधर्मत्वमपि वर्तत इति अपिशब्दः ॥३॥

एतेष्वेवेति एकविंशतिविधेष्वेव सर्वेषां भगवद्धर्माणां प्रतिष्ठेत्यर्थः, प्रकाशमानमिति
- लेखः । सर्वपदार्थेष्विति शेषः, प्रकाशते सर्वत्र परन्तु स्पष्टं दृष्टान्तेनैव भवतीत्यर्थः,
१०-१७-४ ब्रह्मदृष्टान्तमिति भावप्रधानं, आकाशे ब्रह्मदृष्टान्तत्वमाहेत्यर्थः ॥४॥

सान्द्रनीलाम्बुदैरित्यस्याभासे दिव्यानेकविंशतिधर्मानाहेति "एकविंशो वा
योजना । इतः स्वर्गो लोक" "एकविंशतिर्वै देवलोका" इतिश्रुतेरेकविंशतिविधत्वं स्वर्ग-
१०-१७-५ लोकस्य तत्समानश्लोकसङ्ख्यया भगवदीयस्वर्गत्वं व्रजस्यप्रावृषः सूच्यते,
तथा च स्वर्गे यथा परमोत्कृष्टभोगाः सुकृतिनां तथा शुद्धपुष्टिभक्तानां व्रजस्थप्रावृषीति परमभोगाधिकरणत्वं निरूपितं. अस्पष्टज्योतिरित्यस्याभासे शरीरं ह्यन्तस्तेजोमयमिति भगवतः आनन्दात्मकशरीरं अन्तस्तेजोमयं मायाजवनिकाच्छन्नत्वात्, अत एव बहिराच्छन्नतेजो भवति आकाशोप्यन्तस्तेजोमयो बहिराच्छन्नतेजस्को यदि भवेत् तदा ब्रह्मशरीरतुल्यो भवेदित्यर्थः, न स्पष्टानि ज्योतींषि रूपादीनि यत्रेति तथा च भगवद्रूपं यथा मायाजवनिकाच्छन्नत्वादस्पष्टतेजस्कं तथाकाशोपि नीलाम्बुदैराच्छन्नत्वादस्पष्टसूर्यादितेजस्को भवतीत्याकाशस्य तौल्यं युक्तमेव, भगवत्यपि लोकव्यामोहनं गोपिकालीलाप्रबोधनं चेतीति प्रबोधनं सत्त्वगुणकार्यं गोपिकालीला रजोगुणकार्यं लोकव्यामोहनं तमोगुणकार्यं,अयमर्थो "ब्रह्मेव सगुणं बभा"वित्यत्र गुणशब्दस्य सत्त्वादिगुणवाचकत्वामादायोक्तः ॥५॥

नद्यस्त्वन्न इत्यस्याभासे सूर्योपरीति सूर्यं उपरिलोकश्च अनयोः सम्बन्धी
लेखः । तदधःस्थितो यो मध्यमोन्तरिक्षलोकस्तस्येत्यर्थः,'अन्तरेणान्तरिक्षं तदुभय-
१०-१७-६ मन्धिन'मिति वाक्यात्, व्याख्याने, अत्र मध्यमलोकनिरूपणं माधयन्ति
अन्तरिक्षेति, तत्र हेतुः वाय्वधीना इति, अन्तरिक्षवाय्वोरभेदादितिभावः, तथा च मेघानामन्तरिक्षदेवताकत्वात् प्राणनजीवनमोचकत्वरूपमेघस्वरूपनिरूपणेनान्तरिक्षलोकस्वरूपं निरूपितं जातमितिभावः, बलकार्यमिति बलरूपं कार्यं स एव करोतीतिशेषः, न तु तत्कार्यार्थं पृथगिन्द्रापेक्षेत्यवधारः, तद्भेदा इति अन्तरिक्षभेदा इत्यर्थः ॥६॥

तडित्वन्त इत्यत्र इन्द्रो देवता वायुरात्मा मेघा भूतानीति त्रयाणामेक-
योजना । रूपत्वमिति इन्द्रस्याधिदैविकत्वं वायोराध्यात्मिकत्वं मेघानामाधिभौति-
१०-१७-६ कत्वमिति त्रयाणामभेद इत्यर्थः ॥ ६ ॥

निशामुखेष्वित्यत्र त्रिविधमिति अर्थशब्दफलभेदेन त्रिविधं हीनं वस्तु अन्तः
लेखः । परिकीर्तितं त्रिभिः श्लोकैरितिशेषः, तस्य फलस्य बहिरङ्गमान्तरं चाङ्गं
१०-१७-८ तथा च परिकीर्तितमित्यर्थः, श्लोकद्वयेनेतिशेषः, इति भेदतः पञ्चभिः
श्लोकैर्धर्मप्रतिष्ठामाहेति पूर्वेणान्वयः, अन्यशेषत्वे इति अग्न्याधानादिव्यतिरेकेण
केवलं दानसम्प्रदानत्वे इत्यर्थः ॥ ८ ॥

वसन्तव्यवस्थोक्ता भवतीति "न हि वेदाः कलौ युगे" इत्यनेन वेदाभाव-
योजना । कथनादुपनयनाग्न्याधानादीनामभाव उक्तः, अतो वसन्ते यत् कर्तव्यं तत्
१०-१७-८ नास्तीति धर्मरहिता वसन्तव्यवस्थोक्ता 'निशामुख' इतिश्लोकेन, ब्राह्मणा-
नामन्यशेषत्वे इत्यारभ्य भवतीत्यन्तं वेदाध्ययनं ग्रीष्मे तत्प्रयोजनं वसन्ते कृता-
धानस्य यागनिर्वाहः, इह त्वध्ययनं द्रव्यलाभार्थमुक्तमतो ग्रीष्मेपि धर्मराहित्यं "श्रुत्वा पर्जन्यनिनद"मितिश्लोकेनोक्तं, ततः कर्मफलं यद् वर्षाकार्यमित्यारभ्य भवतीत्यन्तं 'आसन्नुत्पथवाहिन्य' इतिश्लोके वर्षाकार्यमुत्पथवाहित्वमुक्तं, अतो वर्षायामपि धर्मराहित्यं, अल्पफलमित्यारभ्य भवतीत्यन्तं, "हरिता हरिभिः शष्पै"रित्यनेन अल्पफलमुक्तमिति शरद्यपि धर्माभावः, अल्पसन्तोषस्तदभावश्चेत्यवशिष्टस्य द्विरूपस्येति "क्षेत्राणि सस्य-सम्पद्भि"रित्यनेन कर्षुकाणामल्पसन्तोष उक्तः, अल्पेन सन्तोषःअल्पसन्तोष इति तृतीयात-त्पुरुषः, 'मानिनामुपतापं च दैवाधीनमजानता'मित्यनेन सन्तोषाभावो निरूपितः, एकस्मिन्नेव श्लोके द्वयं निरूपितं, यतो हेमन्तशिशिरयोरप्यैक्यं, अतस्तत्सूचनायैकश्लोकोक्तिः, अत एव पञ्चसु प्रयाजेषु "वसन्तमृतूनां प्रीणामी"त्यत्र ऋतुचतुष्टयं पृथगुक्त्वा "हेमन्तशिशिरावृतूनां प्रीणामी"त्यनेन हेमन्तशिशिरयोरैक्यमुक्तं, अत एव "द्वादश मासाः पञ्चर्तव" इति श्रुतौ ऋतूनां पञ्चत्वोक्तिर्युज्यते, तत्राप्यल्पसन्तोषतदभावाभ्यां हीनत्वोक्त्या धर्माभाव उक्तः, एवं पञ्चसु धर्माभावो निरूपितस्तस्य प्रयोजनं त्वन्यत्र धर्माभावेपि इह व्रजे तु धर्मोस्त्येवेति "खद्योतप्रकाशातिरिक्तः पाषण्डधर्मप्रकाशश्चन्द्राद्यप्रकाशातिरिक्तो वैदिकधर्मप्रकाशश्च नास्तीत्यर्थः" इत्यादिना टिप्पण्यां श्रीमत्प्रभुचरणैर्निरूपितं, अत एव सुबोधिन्यां ऋतुवर्णनायां धर्मप्रतिष्ठामाहेत्युक्तं, "न हि वेदाः कलौ युगे" इत्यस्य व्याख्याने युगपदा-दनुल्लङ्घ्यत्वमिति, "गृह्णतोनुयुगं तनू"रित्यस्य सुबोधिन्यां "भगवान् जगद्ध"तियुग-पदार्थ उक्तः, अतो युगस्य भगवद्रूपत्वादनुल्लङ्घ्यत्वमित्यर्थः॥ ८ ॥

निशामुखेष्वित्यादिश्लोकप्रतिपाद्यानर्थान् क्रमेणाहुः अर्थः शब्द. इत्यादिना

कारिकार्थः । का० १५९$\frac{3}{5}$–१६१$\frac{3}{4}$ । 'निशामुखे'ष्वितिश्लोके वेदप्रतिपाद्यवर्णाश्रमधर्म-
१०–१७–८ रूपोर्थः, "श्रुत्वा पर्जन्यनिनद"मितिश्लोके शब्दात्मकमध्ययनं, 'आस-
न्नुत्पथवाहिन्य" इतिश्लोके उत्पथवाहित्वरूपं निषिद्धं फलं, एवमर्थशब्दफलभेदेन त्रिविधं
वस्तु त्रिभिः श्लोकैर्निरूपितं, निषिद्धफलप्राप्तौ बाह्या सम्पत्तिः तज्जो मदश्चाङ्गे, तत्र 'हरिता
हरिभिः शष्पै'रितिश्लोके बाह्यसम्पत्तेः स्वरूपमुक्तं, "क्षेत्राणी"तिश्लोके आन्तरमुक्तम् ॥८॥

जलस्थलौकस इत्यत्र प्रधानमिति तात्पर्यार्थ इत्यर्थः, गुणा इति सत्त्वादयः शक्यार्था
लेखः । इत्यर्थः, निर्गुणेपि प्रतियोगित्वेन गुणा उक्ता एवेतिभावः, जीवा इत्यत्र
१०–१७–१३ क्वचिद् दृष्टान्तनिरूपणं क्वचिद् दार्ष्टान्तिकनिरूपणं तात्पर्यार्थत्वेन, स च
तत्र तत्र स्फुटः, विद्यावानिति भगवद्गुणवान् भगवदीय इत्यर्थः, त्रिविधा इति चतु-
र्विधाः सन्तस्त्रिविधाः, अतो द्वादशविधा इत्यर्थः, मासभोग्या इति मासन्यायेन धर्मि-
प्राधान्येन भगवतो भोग्या इत्यर्थः ॥ १३ ॥

जीवा नद्यः पर्वताश्चेत्यादि "जलस्थलौकस" इतिश्लोके जीवाः, "सरिद्भिः
योजना । सङ्गत" इत्यत्र नद्यः, "गिरयो वर्षधाराभि"रित्यत्र पर्वताः, "मार्गा
१०–१७–१३ बभूवुः सन्दिग्धा" इत्यत्र मार्गाः, "लोकबन्धु"ष्वित्यत्र कामिन्यः,
"धनुर्वियती"त्यत्र विद्यावान्, "न रराजोडुपश्छन्न" इत्यत्र चन्द्रमाः, "मेघागमो-
त्सवा हृष्टा" इत्यत्र बर्ही भक्ताश्चेति द्वयं, "पीत्वापः पादपा" इत्यत्र तापसाः, "सरः-
स्वशान्तरोधःस्वि"त्यत्र गृहिणः, जलौघैर्निरभिद्यन्ते"त्यत्र वैदिको मार्गः, "व्यमुञ्चन्नि"-
त्यत्र राजानः, एवं द्वादशधा, जलस्थलौकस इत्यत्र सात्त्विकास्त्वित्यादि यथा
हरिनिषेवयेतिदृष्टान्तार्थं भगवदीया उक्तास्ते सात्त्विकाः, भूचरा राजसा जलचरा-
स्तामसा इति ज्ञेयम् ॥१३॥

जलस्थलौकस इत्यादिद्वादशश्लोकप्रतिपाद्यानधिकारिण आहुर्जीवा इत्यादि का०
कारिकार्थः । १६२$\frac{3}{4}$–१६४$\frac{3}{4}$ । विद्यावानिति "धनुर्वियति माहेन्द्र"मितिश्लोके
१०–१७–१३ गुणवानितिपदोक्त इत्यर्थः, बर्ही भक्ता चेति मेघागमोत्सवान्
दृष्ट्वा प्रत्यनन्दन् शिखण्डिनः गृहेषु तप्ता निर्विण्णा यथाच्युतजनागम" इतिश्लोके बर्हिणो
वा भक्ता वा निरूपिता इत्यर्थः, दार्ष्टान्तिके मयूरा दृष्टान्ते भक्ता इतिभावः, त्रिविधा
इति समुदायत्रयरूपा इत्यर्थः, चतुर्विधानां चतुर्विधानामेकैकः समुदायः, तादृशत्रिविध-
समुदायरूपाः, अतो द्वादशविधा इत्यर्थः, तथा हि "जलस्थलौकस"इत्यादिषु चतुर्षु निर्गुण-
राजससात्त्विकतामसभेदा उक्ताः, यद्यपि "जलस्थलौकस" इतिश्लोकविवरणे भूचरा
जलचराश्च "राजसास्तामसाश्चे"त्यादिग्रन्थेन सगुणभेदा उक्तास्ते व्याख्याताः, तत्र "हरि-
निषेवये"तिपदेन सात्त्विकभेद उक्तस्तथापि "हरिनिषेवये"तिपदात् निर्गुणभेद एवास्मिन्

श्लोके विवक्षाभेदेन ज्ञातव्यः, अत एव "मार्गा बभूवुः सन्दिग्धा" इतिश्लोकव्याख्यानान्ते "एवं गुणातीतसगुणभेदेन चतुर्धा वर्गीकृता धर्मा" इत्युक्तं,अथ "लोकबन्धुषु मेघे" ष्वित्यादि-द्वितीयचतुष्के राजससात्त्विकतामसनिर्गुणभेदाः, "पीत्वापः पादपाः पद्भि" रित्यादितृतीय-चतुष्के सात्त्विकराजसतामसनिर्गुणभेदाः, एवं द्वादशभिर्मासैर्द्वादशभोग्या इत्यर्थः ।

सरिद्भिरित्यत्र अभिमानं विवृण्वन्ति तरङ्गा इति, रजसा गर्वो जात इतिभावः,

लेखः। १०-१७-१४-२० चित्तेति चित्तवृत्तीर्निरोधयतीति तज्जनको यमाद्यष्टाङ्ग इत्यर्थः, स चेत् कामेनेति चित्तरूपः पदार्थ इत्यर्थः ॥१४॥ गिरय इत्यत्र यत इति स्वरूपयोग्यता एतेनोक्ता, हेतुमिति व्यथाभावहेतुमधोक्षजचेतस्त्वं दृष्टान्तेन गिरिषु स्पष्टयतीत्यर्थः, यथान्ये भगवति स्थापितचित्तास्तथैतेपि तत्रैव सेवाभावनया स्थापितचित्ता इत्यर्थः, तदानन्देन चेति इतिभावनया तदानन्देन चेति समुच्चयार्थ-श्चकारः, अन्तःसारत्वादेव भगवति चित्तस्थित्या व्यथाभावः, समुद्रस्त्विति असारत्वान्नाधोक्षजचेतस्त्वमित्यर्थः॥१५॥ एवमिति गुणातीतव्यवस्था तु "जले" तिश्लोकेनोक्तेति-ज्ञेयम् ॥१६॥ लोकबन्धुष्वित्यत्र यत इति व्रजे एतासामेव कामिनीत्वं न तु व्रजस्त्रीणामिति-भावः, अत इति व्रजस्थानां विद्युद्रूपकामिनीनामस्थिरत्वदृष्टान्तादित्यर्थः, गुणिष्विति-पदस्याभासमाहुः युक्तश्चेति, गुणित्वादेवं न युक्तमिति समाधानम् ॥ १७ ॥ धनुरित्यत्र गुणिन्यपीति "वायुर्वाव गोतम तत्सूत्र"मिति श्रुतेर्वायुरूपसूत्रवतीत्यर्थः, अविद्या दोषरूपा विद्या गुणरूपेति सूत्रमेव विद्येति ज्ञेयं, तस्य सम्बन्धादिति इन्द्राविष्टभगवदायुधावेशा-दित्यर्थः, फलितमित्यन्तेन वाक्यस्य तात्पर्यार्थ उक्तः, ननु मूले तु प्रकृतिसम्बन्धरहितस्या-गुणस्य शोभोक्ता न तु भगवद्गुणवतो भगवदीयस्य अतः कथमयं तात्पर्यार्थ इत्याशङ्क्याहु-र्जीवास्त्वित्यारभ्य भासत इत्यन्तं, तदभावेपीति तादृशगुणाभावेपि भासते तत्र तादृशगुणवतो भाने किं वाच्यमिति कैमुतिकन्यायेनायं तात्पर्यार्थः सिद्ध इतिभावः, एत-दरुच्यैव पक्षान्तरमाहुरगुणत्वादिति, तथा च व्यक्त एवेति भावः, दृष्टान्तीकुर्वतेति दृष्टान्ततावच्छेदकीकुर्वतेत्यर्थः, सम्पत्तिरिति सम्भृतिरूपा प्रावृडित्यर्थः, भगवदीय-मिति धनुरित्यर्थः, तथा च विद्यावत्पदेन दृष्टान्तं दार्ष्टान्तिकं चेत्युभयमपि ग्राह्यं भवति ॥१८॥ मेघागमेत्यस्याभासे केवलमिति निर्गुणत्वाद् गुणसम्बन्धरहिता इत्यर्थः, परोक्ष-वादं शिखण्डिपदेन तद्दृष्टान्तककामभावयुक्ताः स्वामिन्य उच्यन्ते, तथा च कारिकास्वपि बर्हीतिपदेनैता एवोच्यन्ते, भक्ता चेति पक्षे तु स्पष्टमेव, एतन्निरूपणमिति मेघागम-प्रतिनन्दननिरूपणमित्यर्थः,यदर्थमिति मेघागमस्य भगवदानन्ददायित्वबोधनार्थमित्यर्थः, तच्च टिप्पण्यां विवृतं तदाहेति, दृष्टान्तेन भगवदानन्ददायित्वमाहेत्यर्थः, इदमेवात्र सुखदायिनीत्यनेनोपसंहृतं, जितेन्द्रियाः परमहंसास्त्रिदण्डिन इति पदत्रयेण "यदनु-

चरिते"तिश्लोकोक्तद्वन्द्वधर्मत्यागविहङ्गत्वभिक्षुचर्यारूपधर्मत्रयमुक्तं,एतादृशा भगवज्जना अच्युतजना इत्यर्थः, तापो निर्वेदश्च गृहस्थवर्हिणोः साधारणधर्मः, भगवदानन्ददायित्व-मच्युतजनमेवयोरिति ज्ञेयम् ॥ २० ॥

पीत्वाप इत्यत्र एतदपीति वृक्षाणां नानामूर्तित्वं यस्य दृष्टान्तस्य नानामूर्तित्व-

लेखः। बोधनार्थं तद्दृष्टान्तमाहेत्यर्थः, तथा चात्र दृष्टान्त एव तात्पर्यार्थ इति

१०-१७-२१ भावः, एवमग्रेपि ॥ २१ ॥

योजना। पीत्वाप इत्यत्र स्वपादान् पान्तीति वेति स्वपादान् पान्ति रक्षन्तीति

१०-१७-२१ पादपाः, स्वपादैः पिबन्तीतिविग्रहे पद्भिरितिव्यर्थं स्यात् ॥२१॥

सरःस्वित्यत्र अन्यगृहीवदत्र सारसा एव न त्वन्नत्या गृहिण इति अत्रत्य-

लेखः। गृहिस्वरूपनिरूपणमेव तात्पर्यार्थोत्र, सारसानां स्वयं गुण एवेति भावः,

१०-१७-२२-२५ तदाहेति दृष्टान्तेनात्रत्यगृहिस्वरूपमाहेत्यर्थः, एवमग्रेपि ॥२२॥ एवं वनमित्यत्र स्वसम्पादितेति स्वसम्पादितैर्धेनुकवधादिभिर्निर्दुष्टा ये जीवास्तैरित्यर्थः ॥२५॥

धेनवो मन्दगामिन्य इत्यस्याभासे प्रवेशो वीर्यशक्तिरेवेति "सबलः प्राविशद्‌-

योजना। धरि"रिति पूर्वश्लोकोक्तो वनप्रवेशो वीर्यशक्तिः, यतो वने वत्सा-

१०-१७-२६ सुरधेनुकादयोसुरा हताः प्रलम्बश्च हतो दावाग्निश्चयं निवारितं, तादृशे सम्भावितभीतिके वने प्रवेशो वीर्यवत एव कार्यमतः प्रवेशो वीर्यशक्तिरित्युक्तं, वैराग्यशक्तिर्वेति "निशामुखेषु खद्योता" इत्यादिषु परोक्षवादरीत्या निरूपिता या रहस्य-लीलासत्रासक्तो भगवान् "गोगोपालैर्वृतो रन्तुं सबलः प्राविशद्धरि"रितिवाक्याद् गोपालबलदेवसाहित्येन बहिरङ्गलीलां कर्तुं वनप्रवेशं कथं कुर्यात्, अतो वैराग्यशक्त्यैव कृतवान्, अतो रहस्यलीलासक्तोपि वैराग्यशक्तिं तत्राविर्भाव्य लीलान्तरं करोतीतिज्ञापनाय वैराग्यशक्तिर्वेत्युक्तं तत् सम्यगेव, एतदेव श्रीमत्प्रभुचरणैष्टिप्पण्यां गुप्ततयोक्तं विरक्तो हि गृहं हित्वा वनं प्रविशतीत्यादिना ॥२६॥

वनौकस इत्यत्र एतत्त्रिविधेति वनराजिजलधारागुहायुक्तान् देशानित्यर्थः,

लेखः। आसन्नित्यस्य गुहास्वप्यन्वयः, ददर्श इति तु भिन्नतयान्वेति, अन्या-

१०-१७-२७ श्चेति पुलिन्दादीनित्यर्थः ॥ २७ ॥

दध्योदनमित्यत्र भोजनक्रियायां गोपानां सहमात्र उक्तः, सङ्कर्षणेन सह स्थिति-

लेखः। मात्रमुक्तं तत्तात्पर्यं प्रथमपक्षे विशदं न जातमित्यरुच्या पक्षान्तरमाह-

१०-१७-२९ रन्ये चेति, भिन्नतयेति भिन्नपात्रे इत्यर्थः, सम्भोजनीयत्वस्य तावन्मा-त्रेणैव सिद्धेरितिभावः, बलभद्रेण सह तु फलाहारः पूर्वश्लोके उक्त एव, अतोत्र सहस्थितिमात्रमुक्तमित्यर्थः ॥ २९ ॥

दध्योदनमित्यस्य विवृतौ गोपैर्गोपिकाभिर्यशोदया रोहिण्या वा तदानी-
योजना । मुपनीतमिति णीञ् प्रापणे इत्यस्य धातोः प्रयोज्यकर्तृव्यापाररूपनयनार्थ-
१०-१७-२९ कत्वमादाय गोपैर्गोपिकाभिरित्युक्तं, प्रयोजककर्तृव्यापाररूपप्रेषणा-
त्मकनयनार्थकत्वमादाय यशोदया रोहिण्या वेत्युक्तं, तथा च प्रयोजककर्त्र्या श्री-
यशोदया रोहिण्या वा प्रेषितं प्रयोज्यकर्तृभिर्गोपैः प्रयोज्यकर्त्रीभिर्गोपिकाभिर्वा तत्र भग-
वन्निकटे प्रापितमेतावानर्थ उपानीतपदस्येतिबोद्धव्यम् ॥२९॥

प्रावृट्श्रियमित्यस्य विवरणे आत्मनो यावतः शक्तय इति इह शक्तिपदेन
योजना । परोक्षरीत्या व्रजस्त्रीरत्नान्येव ग्राह्याणि, "पुरुषः शक्तिभिर्यथे"ति शक्ति-
१०-१७-३१ दृष्टान्तेन तासां भगवच्छक्तिरूपतायाः श्रीशुकैरुक्तत्वात्, अत एवाग्रिमे-
द्वादशाध्याये "अत्रापि पूर्ववदाधिदैविकीभिः शक्तिभिर्लीला वक्तव्ये"ति वक्ष्यन्ति "पूर्ववत्"
वर्षर्तुवत् इत्यर्थः ॥३१॥

एवं निवसतोरित्यत्र वर्षास्विति "वर्षा ऋतूना"मित्यादिवाक्येभ्यो महत्त्वं प्रमाण-
लेखः । सिद्धमितिभावः, उत्पत्तिर्मुख्येति विस्फूर्जनस्य रजोरूपत्वं पूर्वमुक्तमतो
१०-१७-३२ विस्फूर्जनस्योत्पत्तित्वं, सर्वसत्त्वेत्यनेन पूर्वं भूमिरुक्तेति ज्ञेयं, अत एवेति
उत्तमत्वादेवेत्यर्थः, उत्तमत्वात् रतिकरणमतः स्थानन्दप्रतिष्ठा, तदाऽशुद्धिसम्भावनया शुद्धि-
बोधनीयेत्यतः सह्यतात्पर्येण सा बोधितेत्यर्थः, प्रवृत्तिरिति वक्तव्येतिशेषः, षोडशेति
मनसः षोडशकलत्वात् तत्सहितस्येत्यर्थः, कारिकान्ते एतावदिति भगवत्कृता सर्व-
शोभेत्यर्थः, तत्र शरदः प्रयोजकत्वात् तत्कार्यत्वम् ॥ ३२ ॥

शरत् समभवद् व्यभ्रेत्यस्य व्याकृतौ अत एव अस्यां भगवान् रतिमिति
योजना । साधनसिद्धव्रजसुन्दरीणां फलप्रकरणोक्तां फलरूपां रासक्रीडादिरूपां
१०-१७-३३ रतिमित्यर्थः, सामान्यतो रतिस्त्वत्राप्यस्तीतिभावः ॥३३॥

शरदेत्यत्र दृष्टान्ते नीरजस्वरूपमाहुः हृदयकमलेति, गुणातीतमिति चित्तरूप-
लेखः । मित्यर्थः, तथा च यथा नीरजोत्पत्त्या हृदयकमलविकासेन चेतांसि प्रकृतिं
१०-१७-३३ स्वरूपं चेतस्त्वं यान्तीत्यर्थः, अत्र शरदस्तथाहेतुत्वं नायातीत्यरुच्या
पक्षान्तरमाहुरथ वेति, तथा च शनैः शुद्धिमात्रे दृष्टान्तः, तदाहेति तत्पक्षद्वयाद्वेतोराह,
उत्तरार्धमितिशेषः, प्रथमपक्षमाश्रित्य जलान्तःकरणयोः शरत्कर्तां शुद्धिमुपसंहरन्ति एव-
मिति, द्वितीयपक्षमाश्रित्य कारिकासु जलानामित्येवोक्तम् ॥ ३३ ॥

जलानां सर्वभूतानामित्यादिकारिकासु जलादयो गोपिकान्ता दशोक्तास्ते "शरदा
योजना । नीरजोत्पत्त्ये"त्यारभ्य "मुकुन्दो व्रजयोषिता"मित्यन्तानां दशानां
१०-१७-३३ श्लोकानामर्था उक्ताः, चित्तस्यापि निवार्य चेति "खमशोभते"त्य-

सार्थः, "सत्त्वयुक्तं यथा चित्त"मितिवाक्यात्, "अखण्डमण्डल" इत्यादिषु षट्सु श्लोकेषु ऐश्वर्यादयो गुणा वर्ण्यन्त इति षट्श्लोकसङ्ख्यातात्पर्यमुक्तम् ॥३३॥

शरदा नीरजोत्पत्त्येत्यस्याभासे जलानामित्यादि १६९$\frac{3}{4}$–१६८$\frac{1}{4}$। जलाना-

कारिकार्थः। मित्यारभ्य गोपिकानामित्यन्तेन दशवाक्यानां प्रत्येकमर्था उक्ताः,
१०-१७-३३ चित्तस्यापीत्यनेन 'सत्त्वयुक्तं यथा चित्त'मित्यस्यार्थ उक्तः, "अखण्डमण्डलो व्योम्नी"त्यादीनामग्रिमवाक्यानामर्था भगशब्दार्था इति **सर्वानशोभयदि**त्यनेनोक्ताः, ऐश्वर्यादिगुणरूपत्वेनैव चन्द्रादयो निरूपिता इत्याहुश्चन्द्रमानवा इत्यादिना, तथा च कृष्णः षड्गुणैः **सर्वानशोभयदि**तियोजना, ते के इत्याकाङ्क्षायां षड्गुणरूपाश्चन्द्रमानवादय उक्ताः, एवं सप्तदशश्लोकानामर्था उक्ताः।

व्योम्नोऽब्दमित्यत्र स्पर्शार्थमिति कामार्थमित्यर्थः, कामोऽग्निमलं, क्षुधः प्राणधर्म-

लेखः। त्वात् क्षुद् वायुमलं, उभयार्थं भूतानां प्राणिनामन्योन्यं शबलता भवती-
१०-१७-३४ त्यर्थः, इयं चेति चकारादाधिभौतिकी पूर्वार्धोक्तभूतशाबल्यहरणं त्वाध्यात्मिकया एवेतिभावः, "स्थास्यामश्चतुरो मासा"निति प्रतिज्ञायापाढ्यामेव स्थितेः, प्रथमं न्यासिनामेव धर्मविरोधं प्रावृट् सम्पादयतीति प्रथमं तानेवाहुन्यासिनामिति, आधिदैविकवदिति तत्सदृशीयं न त्वियमाधिदैविकीति ज्ञेयं, शोकं दूरीकरोतीति केवलभावलभ्यरसस्यैव तन्निवर्तकत्वादिति प्रभूक्तमनुसन्धेयं, त्रिविधेति सत्त्वरजस्तमोभेदेन त्रिविधानां जीवानां किर्मीरितत्वं दूरीकरोति, गुणातीतत्वं सम्पादयतीत्यर्थः, एतद्दूरीकरणस्य वाय्वग्निमलनिवृत्तिरूपत्वं विशदयन्ति तस्येति, किर्मीरितत्वस्येत्यर्थः, ब्रह्मवादे भगवतः सकाशाद् विमुक्तो जीव आनन्दार्थं यतमान आसन्यमाश्रितः सत्त्वादिभावान् प्राप्य प्रपञ्चे रममाणो जात इति निरूपितं, साङ्ख्ये कामाग्निना प्रकृतिमुपगूहमानस्तद्गुणानुरक्तो जात इति निरूपितं, तथा च मतभेदेन किर्मीरितत्वं वाय्वग्न्योर्मलं तद्दूरीकर्तृत्वं भक्तेः, एक इति भक्तौ जातायामासन्य इन्द्रियाणां देवतात्वं सम्पाद्य जीवस्य सगुणत्वं दूरीकरोति, कामश्चान्तर्गृहगतानामिव प्राकृतत्वं ज्वालयति देहान्तरमिव सम्पादयतीत्यर्थः, भक्तिकृतां भूमलनिवृत्तिं विवृण्वन्ति भक्त्येति, तया भाविता चरणौ स्नेहार्द्रौ भवतः सदा स्वस्मिन् स्थितं गङ्गाजलार्द्रतारूपं पङ्कं स्वस्मात् दूरीकुरुतो भक्ते स्थापयत इत्यर्थः, स्नेहस्य चिक्कणत्वाद् तेनार्द्रयोर्जलार्द्रता न भवतीति लौकिको दृष्टान्तः, इदं च तदनन्तरभावित्वाद् भक्तिकार्यं, तावेव हीति अलौकिकदेहसम्पादकरजसस्तत्र विद्यमानत्वात् तयोर्भूरूपत्वं युक्तमिति हिशब्दः, अपां मलनिवृत्तिं विवृण्वन्ति अपामिति, तीर्थरूपाणामपीत्यर्थः, प्रसिद्धमेवेति "मापत्रो न्यासिनः शान्ता" इत्यादिवाक्येभ्य इतिशेषः, व्रस्यर्थे चेति भूतानां मलं निवर्तयति, आश्रमिणामपि निवर्तयतीति नैष्वेव पदेष्वर्थान्तरसम्-

स्वयार्थश्चकारः, आश्रमिणां मध्ये व्योम्नो ब्रह्मचर्यस्याब्दं जलदानं दूरीकरोतीत्यर्थः, ब्रह्मचर्ये व्योमवन्निर्लेपतास्तीति व्योमत्वं, अलौकिकेति कथाप्रश्नेन वासुदेवं स्मारयतीत्यर्थः, बहूदकादीनामिति बहूदका आदयो येषां हंसनिष्क्रियाणामिति तद्गुणसंविज्ञानः, कुटीचरस्य तु परिभ्रमणं नास्तीति बहूदकादीनामित्युक्तं, यत्संस्कारार्थमिति मशकार्थे धूम इतिवत् पापसंस्कारनिवृत्त्यर्थमुत्तरक्रिया, उत्तरकाण्डोक्तज्ञानसाधनानीत्यर्थः॥३४॥

व्योम्नोब्दमित्यस्य व्याख्यायां जीवानां किर्मीरितत्वं भक्तिर्दूरीकरोतीति

योजना । किर्मीरितत्वं सत्त्वादिगुणवैशिष्ट्यं भक्तिर्नाशयति, "तं भजन् निर्गुणो

१०-१७-३४ भवे" दितिवाक्यात् नैर्गुण्यं सम्पादयतीत्यर्थः, तस्य प्रवर्तक इति तस्य भक्तस्य नैर्गुण्ये प्रवर्तक आसन्य इन्द्रियाणां देवतात्वं सम्पाद्य ब्रह्मभावयोग्यतामापादयति, अग्निर्वेति ज्ञानाग्निरित्यर्थः, एको दूरीकरोतीति आसन्यः दोषं दूरीकरोति अपरो ज्वालयतीति ज्ञानाग्निर्दोषं ज्वालयतीत्यर्थः, "भक्त्या मामभिजानाती" तिवाक्यात् भक्त्योत्पन्नज्ञानं सकलदोषं ज्वालयतीति भक्तेस्तत्र प्रयोजकता, अतो भक्तिरेव दोषं हरतीति सिद्धं, भुवः पङ्कमपीति भुवः पङ्कं दोषमपि भक्तिर्दूरीकरोतीत्यर्थः, अयं भावः, यत्र श्रवणादिरूपा भक्तिर्जायते भगवन्मन्दिरादौ तत्र सा भक्तिर्दोषं प्राकृतभावमपहरति, "मन्निकेतं तु निर्गुण" मितिवाक्यात्, तदेतदुक्तं प्रसाददानादिति, तत्र भक्त्यधिकरणभूमौ सर्वेभ्यः प्रसादो भगवदनुग्रहः भगवता दीयते, अतः प्रसाददानात् भुवो दोषं प्राकृतत्वं भक्तिर्हरतीत्यर्थः, जलार्द्रतां दूरीकुरुत इति, अयमर्थः, भक्त्या चरणारविन्दयोर्भावने हृदये जायमानेन चरणारविन्दविषयकस्नेहेनार्द्रौ भगवच्चरणौ जलार्द्रतां शोकाश्रुजलसम्बन्धिनामार्द्रतां दूरीकुरुत इत्यर्थः, भक्तिश्च तद् दूरीकरोति अलौकिकजलदानसामर्थ्यादिति, अयं ब्रह्मचर्ये गुरवे जलदानमस्ति, जलं यो न ददाति स ऋणी भवतीति सामान्यव्यवस्था, भक्तस्तु भगवत्सेवां कुर्वाणो जलदानमकुर्वन्नपि न ऋणी भवति, "देवर्षिभूताप्तनृणां पितॄणां न किङ्करो नायमृणी च राज" न्नितिवाक्यात्, अतो भक्तिस्तद् दूरीकरोति, ननु गुरवे चेज् जलदानं न कुर्यात् तदा फले न्यूनता स्यादित्याशङ्क्याहुः अलौकिकदानसामर्थ्यादिति, "सर्वं मद्भक्तियोगेन मद्भक्तो लभतेऽञ्जसे" तिवाक्याद् भक्तेरलौकिकदानसामर्थ्यात् फलन्यूनता न भवतीति फलपूरणाज् जलदानं हरति, अनेन "व्योम्नोब्द" मित्यत्र यदब्दं भरद्धरतीत्युक्तं तदब्दं नाम जलदानं भक्तिरपि हरतीत्युक्तं, एवं ब्रह्मचर्ये अब्दहरणं गार्हस्थ्ये भूतशावल्यं हरति वानप्रस्थे भुवः पङ्कं सन्न्यासे अपां मलं हरतीति आश्रमिणां चतुर्णामपि अब्दादिदोषं यथाक्रमं भक्तिर्हरति, तथा च "व्योम्नोब्दं भूतशावल्यं भुवः पङ्कमपां मलं शरज् जहाराश्रमिणां कृष्णे भक्तिर्यथाशुभ" मितिमूले शरत् व्योम्नोब्दं भूतानां शावल्यं भुवः पङ्कं अपां मलं यथेत्यन्वयः, कृष्णे भक्तिः अशुभं पापमपि

दूरीकरोतीत्यादिना पृथगन्वयः, अत एव सुबोधिन्यां किञ्च अशुभं पापमपि दूरीकरोतीत्यादिना पृथग्व्याख्यातम् ॥३४॥

सर्वस्वमित्यत्र शरत्कालेपीति मेघा अपीति योज्यं, दृष्टान्तेनैतस्याः शरद
लेख्यः । आध्यात्मिकत्वं सूचितमित्याशयेनोत्तरार्धाभासमाहुः कालवशादिति,
१०-१७-३५ बुद्धेरिति शान्तघोरविमूढत्वमितिवाक्यादहङ्कारस्वरूपग्रहणमित्यर्थः, श्रीकान्ते शरन्निष्ठाध्यात्मिकत्वस्य स्वरूपमाहुः भगवत्सहितयेति, भगवत आत्मत्वात् तमधिकृत्य वर्तमानाध्यात्मिकीत्यर्थः, देवपदस्य क्रीडाकर्तृवाचकत्वात् तमधिकृत्य वर्तमाना फलप्रकरणीयलीलाधिकरणभूताधिदैविकीति ज्ञेयम् ॥३५॥

सर्वस्वं जलदा हित्वेत्यस्य विवृतौ चित्तस्य ईषणात्रयं दोष इत्यादि चित्तस
योजना । दोषः ईषणात्रयं बुद्धेर्दोषो घोरविमूढत्वं मनसो दोषो बहिर्विषयत्वं,
१०-१७-३५ अहङ्कारस्य सर्वाणि किल्बिषाणि तेषां निवृत्तिर्विशेषणचतुष्टयेनोक्ता, तत्र "त्यक्तेषणा" इत्यनेन चित्तदोषनिवृत्तिरुक्ता, "शान्ता" इत्यनेन बुद्धिदोषनिवृत्तिः, "मुनय" इत्यनेन मननशीलतया बहिर्विषयाग्रहणात् मनोदोषनिवृत्तिः, "मुक्तकिल्बिषा" इत्यनेनाहङ्कारदोषनिवृत्तिः ॥३०॥

गिरयो मुमुचुरित्यत्र निरूपयतीति तज्ज्ञानं गिरिषु दृष्टान्तेन निरूपयतीत्यर्थः,
लेख्यः । उभयरूपत्वमिति मोक्तृत्वममोक्तृत्वं च ज्ञानकृतं,यत्र भगवतो जलापेक्षा
१०-१७-३६ तत्र मुञ्चन्ति यत्र नापेक्षा तत्र न मुञ्चन्ति एवं ज्ञानं त्वाध्यात्मिकशरदैव भवतीतिभावः, बुद्धिः सर्वेति ज्ञानमित्यर्थः, पूर्वोक्तभूतशुद्ध्या ज्ञानं भवतीति तच्छुद्धिद्वारा बुद्धिः शरत्कृतेत्यर्थः, शुद्धिरितिपाठे पूर्वोक्ता भूतशुद्धिरित्यर्थः ॥३६॥

गिरयो मुमुचुस्तोयमित्यत्र कारिका विद्यया सहितो विद्वान् म्रियेतैवा-
योजना । विचारयन् न त्वयुक्ताय तद् दद्या"दिति अयुक्ताय विद्यां न दद्यात्
१०-१७-३६ किन्तु म्रियेतैव, अयुक्ताय विद्यादानापेक्षया मरणमेव वरमितिभावः ॥३६॥

यथा ज्ञानामृतं काले इत्यत्र विद्यया सहितो विद्वान् म्रियेतैवाविचारयन्
कारिकार्थः । न त्वयुक्ताय तद् दद्यात् कथञ्चिदितिनिश्चयः असत्पात्राय विद्या
१०-१७-३६ न दातव्येत्यर्थः ।

नैवाविदन्नित्यत्र गता एवेति नद्य एव भवेयुरितिशेषः, स्वाभाविकमिति लोक-
लेख्यः । सिद्धानुवादरूपमित्यर्थः, शरदुपयोग इति आध्यात्मिक्या इत्यर्थः,
१०-१७-३७-३८ शास्त्रीयत्वेति तात्पर्यरीत्यात्रत्यकुटुम्बिस्वरूपबोधनार्थमित्यर्थः, अत्र दृष्टान्तमधर्मा जलेचरा एव न तु तादृशा नरा अत्रेतिभावः, तथा च शास्त्रीयत्वं शास्त्रोक्तलीलासृष्टिस्वरूपबोधकत्वमित्यर्थः, सामान्योक्त्या वैराग्यमपि सिद्धं भवति ॥३७॥

गाधवारीत्यत्र न पीड्यते इति पुरुष इतिशेषः ॥३८॥
गाधवारिचरा इत्यस्य व्याख्याने अन्तःकरणेन्द्रियशरीरविषयाः पुरुषस्य
योजना। पोषकाः सुखदानार इति एतैस्त्रस्यैः प्राणी दुःखी भवति, तत्र दरिद्र
१०-१७-३८ इतिपदेन विषयाभाव उक्तः, कृपणपदेनान्तःकरणदोषः, कुटुम्बि-
पदेन शरीरदोषः, अविजितेन्द्रियपदेनेन्द्रियदोषः, एवं चतुर्भिः दोषैः प्राणी तापं
प्राप्नोति॥ ३८ ॥

शनैः शनैरित्यस्याभासे दोषत्रयमिति विचार्य ज्ञानदानमप्यतिसुजनस्य न भवतीति
लेखः। सोपि दोष एवेत्यर्थः,अत्र तु गुण एवेत्याशयेनाहुः गुणसहितमिति, केव-
१०-१७-३९ लानिति दृष्टान्तेपि दोषरहितानित्यर्थः, व्याख्याने, केचिदित्यारभ्याहु-
रित्यन्तं इदं द्वयमहन्तेत्यर्थः, तत्र हेतुं वदन्त इदमेव विवृण्वन्ति अहङ्कार इति, यतः
पदार्थान्तरं नास्त्यत इत्यर्थः, साङ्ख्यमते एव तथेतिभावः, केचित्पदव्यावर्त्यं स्वमतमाहुः
तत्रेति, अहङ्कारस्य पदार्थान्तरत्वाभावेनात्मत्वेन ज्ञानमेवाहङ्कार इति वयं ब्रह्मवादिनो
वदन्तीत्यर्थः, पूर्वोक्तः सम्बन्धोध्यासलक्षण इत्याहुः अध्यस्यन इति, एते उभये केचि-
त्पदेनोक्ता इतिज्ञेयं, गौणपक्षेपीति साङ्ख्यमते एवाहङ्कारः पदार्थान्तरं तत्पक्षेपीत्यर्थः,
करणपक्षे त्विति लीलासिद्ध्यर्थं ममता कर्तव्येतिपक्षे इत्यर्थः, वैदिके त्विति "आत्मा
वै पुत्रनामासि" "स पतिः पत्नी चाभवता"मित्यादिश्रुतिभ्य इत्यर्थः ॥३९॥

ममता पङ्कस्थानीयेति स्त्रीपुत्रादौ या ममता सा पङ्कस्थानीया शीघ्रं निव-
योजना। र्तितुं शक्येत्यर्थः, अहन्ता आमस्थानीयेति शरीरादौ या अहन्ता सा
१०-१७-३९ आमस्थानीया चिरकालेन बहुभिरुपायैर्निवर्तितुं शक्येत्यर्थः, अत एव
स्त्रीपुत्रादौ स्नेहं बहवस्त्यजन्ति, देहादौ तु स्नेहः केनचिदेव त्यज्यते इति तथा, महतां
ममतैवेति शास्त्राद्युत्पन्नज्ञानानां तु देहादौ नाहम्बुद्धिः देहव्यतिरिक्तस्यात्मनो ज्ञानात्,
किन्तु ममतैवेत्यर्थः, अन्येषामहन्तापीति ज्ञानरहितानां तु देहादावहम्बुद्धिरपीत्यर्थः,
अत एव धीरा इत्युक्तं न तु भक्ता इति, भक्तानां तु भगवत्समर्पितपदार्थेषु ममता
रक्षणीयैवेति ममताकरणपक्षो भक्तानामित्यर्थः, धीराणां तु ममता त्याज्यैवेति न ममता-
करणपक्षः किन्तु ममतात्यागपक्ष एवेतिभावः, वैदिके त्वहन्तैव पुत्रे भार्यायां चेति,
"आत्मा वै पुत्रनामासी"तिश्रुतेः पुत्रेऽहन्ता "आत्मनो वा एष अर्धो यत् पत्नी"ति-
श्रुत्या भार्यायामहन्ता वैदिके मार्गे इत्यर्थः ॥३९॥

निश्चलाम्बुरित्यत्र पृथिव्यामेवेति उक्तं पङ्कामतारूपं राजसतामसमुभयमपि
लेखः। पृथिव्यामेव, अत्र तु चाञ्चल्यशब्दरूपं राजसतामसमुच्यत इत्यर्थः,
१०-१७-४० वीरुधोपि पृथिव्येवेत्येवकारः, तदुभयाभावमिति चाञ्चल्यशब्दा-

भावमित्यर्थः, उपरतागमोपीति मुनिपदेन चाञ्चल्याभाव उक्त इत्यपिशब्दः ॥ ४० ॥

लेखः। केदारेभ्य इत्यत्र तथापीति उचितत्वात् स्वाभाविकत्वं सम्भवति तथा-
१०-१७-४१ प्यस्य व्रजस्थकर्तृकक्कतग्रहणस्य भगवत्सम्बन्धिफलसाधकत्वं साधनीयं,
अतो दृष्टान्त उक्त इतिशेषः, प्राकट्यं त्विति बहिर्दृष्टान्तःप्राकट्यं निवर्तत इत्यर्थः ॥४१॥

केदारेभ्यस्त्वपो गृह्णन्नित्यत्र ऊर्ध्वेन्द्रियैरिति का० १६९¾। इन्द्रियाणि यदा
कारिकार्थः। बहिर्निःसरन्ति तदा ज्ञानसहितानि निःसरन्ति, तथा च ऊर्ध्वेन्द्रियैर्योग-
१०-१७-४१ शास्त्रानुसारेणानिरुद्धैरिन्द्रियैर्ज्ञानस्याधो विनाशनं भवति, सच्छिद्रघटाज्
जलस्येवेत्यर्थः, निरोधे पुञ्जभावेनेत्यादि सतीन्द्रियनिरोधे ज्ञानस्य स्रवणाभावात् पुञ्जभावेन
सञ्चयेन स्वकार्यं साधयेदित्यर्थः।

शरदर्कांशुजानित्यत्र नक्षत्रद्वारापीति कृष्णपक्षे चन्द्राभावात् तथा, उभयत्रा-
लेखः। पीति स्वतो नक्षत्रद्वारा च तापहरणे इत्यर्थः, तदा ता एवेति यद्यपि
१०-१७-४२ मोक्षार्थं सर्वेषामेव तापं हरति तथापि चन्द्रोदयसामयिकलीलायां ता एव
स्थिता अतो "व्रजयोपिता"मित्युक्तमित्यर्थः, अन्यदप्याहुः चन्द्रेति, वयं स्त्रियो रात्रौ वनं कथं
गत्साम इत्यभिमानो भगवत्स्थित्यज्ञानं कामलीलाभिलापश्चेति त्रयं देहाभिमानस्तत्कृताश्च
तापा अत्र विवक्षिता इतिशेषः, अतोपि "व्रजयोपिता"मित्युक्तमित्यर्थः, अन्यथेति पूर्वा-
वस्थास्थितावित्यर्थः, नत्वेति कामेन स्वपतिभजने मरणाभावेपि तादृशे भगवति मोक्षो
भजनानन्दरूपो न स्यादिति तदपि मरणतुल्यमेवेतिभावः, चकारोर्थविशेषे स्यादितिशेषः,
अत्राभासेषु वाच्यार्थ उक्तः, सङ्ग्रहकारिकासु तात्पर्यार्थ उक्त इति ज्ञेयम् ॥ ४२ ॥

देहाभिमानजं तापमित्यस्य विवृतौ स क्रमेण पुष्टिमार्गप्रवेशनात् इति, क्रमेणेति
योजना। प्रेमोत्पत्तेः पूर्वं प्रेमवतां सरणिमनुसरन् तत्प्रकारेण भजन् क्रमेण शुद्ध-
१०-१७-४२ पुष्टिभक्तौ प्रविशति, एवं शुद्धपुष्टौ प्रविष्टशुद्धपुष्टेः "शुद्धाः प्रेम्णाति-
दुर्लभा" इतिवाक्यात् प्रेमप्रधानत्वात् प्रेमवान् भवति, तथा सति प्रेम्णा देहादीनां भगवति
विनियोगाद् भगवदीयत्वेन स्वदेहे देहाभिमानस्य विद्यमानत्वेपि न देहाभिमानजस्तापो
भवति, तदेवदुक्तं पुष्टिमार्गप्रवेशनात् हृत इति, तदा ता एव स्थिता इति भूता-
नामुडुपोहरदित्युक्त्या मुकुन्दो व्रजयोपितामित्युक्तं, तथा चैककालत्वं चन्द्रकृत-
तापहरणस्य भगवत्कृततापहरणस्य चायाति, एवं सति तदा चन्द्रोदयसमये सायङ्काले
ता एव व्रजरमण्य एव भगवद्दर्शनार्थं भगवन्निकटे स्थिता इति तासां तापदूरीकरणं
निरूपितमित्यर्थः ॥ ४२ ॥

खमशोभतेत्यत्र सर्वं नभ इति नभोदिक्तारकाचन्द्रा निर्मला इत्यर्थः, तदाहेति

लेखः। शरत्कृतं तारकानैर्मल्यमाहेत्यर्थः, आधिदैविकीति 'कृष्णे भक्तिर्यथे'-
१०–१७–४३ त्यस्याभासे उक्तमाधिदैविकमाद्दयमत्राप्युक्तमिति ज्ञेयं, तथा चाधि-
दैविकवद् दोषनिवर्तिकेत्यर्थः, बाह्य आभ्यन्तरश्चेति दार्ष्टान्तिकदृष्टान्ताभ्यामितिशेषः,
प्रथमत इति पूर्वार्धे इत्यर्थः, मनस इति चन्द्रस्य मनोधिष्ठातृत्वादितिभावः ॥४३॥

"खमशोभत निर्मेघ"मित्यत्र मासाष्टकमिति का० १७०$\frac{3}{?}$–$\frac{3}{?}$। शरदि नभ-
कारिकार्थः। आदीनां नैर्मल्ये हेतुमाहुर्मासाष्टकमित्यादिना, वार्षिकमासचतुष्टया-
१०–१७–४३ तिरिक्तमासाष्टकपर्यन्तं तापैः सूर्यसम्बन्धिभिस्तथा जलांशशोषणप्रकारेण
कृतं रज एव तमो मेघैरपोह्यते दूरीक्रियते अतो हेतोः शरदि नभोदिक्तारका-
चन्द्रा निर्मला इत्यर्थः, मूले नभःशब्देन दिशामपि ग्रहणं, चन्द्रो द्वितीयश्लोकोक्तः।

लेखः। अखण्डमण्डल इत्यत्र यथा हृदय इति भगवत्पक्षे मूले व्योम्नि हृदया-
१०–१७–४४ काशे उडुगणैर्यदुभिरित्यर्थः ॥ ४४ ॥

आश्लिष्येत्यत्र समं शीतमिति पक्षद्वयभेदेनोभयत्रापि बहुव्रीहिरुक्तः, प्रथमपक्षे
लेखः। द्वितीयविशेषणे बहुव्रीहिः,आद्यं विशेष्यं,द्वितीयपक्षे विपरीतमितिज्ञेयं,
१०–१७–४५-४६ सर्वगुणमपीति यद्यप्येतादृशस्तथापि जना एव तापं जहुर्न तु
गोप्य इत्यर्थः, कृष्णाश्लेषोपीति कृष्णकृत आश्लेष इत्यर्थः, पूर्वं भक्तकृत उक्तः, हरणेति
आश्लेषे चित्तं स्वस्थाने एव तिष्ठेदिति हरणं नोक्तं स्यादित्यर्थः ॥४५॥ गाव इत्यत्र अभि-
व्यञ्जकमिति ऋतुकालाभिव्यञ्जकरजोदर्शनं नैमित्तिकं पित्ताद्युद्रेकजं नारीणामेव न तत्र
शरन्नियम इत्यर्थः ॥४६॥

आश्लिष्य समशीतोष्णमित्यस्य व्याख्याने आश्लेषोपि न कृत इति प्रवल-
योजना। वनमारुतमाश्लिष्य जनास्तापं जहुरित्युक्त्या तापत्यागे मारुताश्लेष-
१०–१७–४५ कारणमितिसिद्धं, अग्रे गोप्यो नेत्युक्तं गोपिकानां तापस्थितिस्त्वेव, अतो
ज्ञायते तापत्यागे कारणीभूतवनमारुताश्लेषोपि व्रजरत्नवधूभिर्न कृत इत्यर्थः,युक्तं चैतत्,
भगवद्विरहव्याकुलानां मारुताश्लेषे दुःसहखेदजननात् तद्रीत्या न कृत इत्यर्थः, अत एव
विरहिणा केनचिद् गीतं "चन्दनं चन्द्रिकामोदो गन्धवाहश्च दक्षिणः सेयमग्निमयी सृष्टिः
शीता किल परान् प्रती"ति, सामान्यनिषेधादित्यादि "गोप्यो ने"त्यनेन सामान्य-
निषेधात् तापत्यागनिषेधवत् कृष्णाश्लेषनिषेधोप्यायाति,अत उक्तं कृष्णाश्लेषोप्यनेनैव
निषिद्ध इति ॥४५॥

उदहृष्यन् वारिजानीत्यस्य व्याख्यायां कुमुत् कुमुदं तु चन्द्रमसा विना काले-
योजना। नेति इह कुमुदशब्दः प्रथमान्तः,विनेति विशब्दः कालवाची तृतीयान्तः,
१०–१७–४७ तथा च कुमुदनाम कुमुदं तु कालरूपेण चन्द्रमसा उदहृष्यदित्यर्थो भवति,

कुमुदं विना वेति अस्मिन् पक्षे कुमुदशब्दो द्वितीयान्तः, तथा च वारिजानि उदहृष्यन् कुमुद्विना कुमुदविनेत्यर्थः, वारिजत्वेपि कुमुदस्य सूर्योदये हर्षो नाभूत् ॥४७॥

लेखः । १०-१७-४८ बभौ भूरित्यत्र हरेः कलाभ्यामित्यन्वयमभिप्रेत्य पक्षान्तरमाहुः भारहरणेति, तदा हरेः सङ्कर्षणस्येत्यर्थः, अस्मिन् पक्षे नितरामित्यस्यार्थमाहुः नितरामिति, सत्सिद्धैवेति "पक्षस्याख्ये"त्यनेन सत्कला सिद्धैव स्वस्मिन् चिदानन्दसम्पत्त्या नितरां बभावित्यर्थः ॥४८॥

योजना । १०-१७-४८ पुरग्राम इत्यस्य विवृतौ सत्सिद्धैवेति कलाभ्या"मिति द्विवचनेन कलाद्वयनिर्देशात् कलाभ्यां चिदानन्दाभ्यां हरेः सम्बन्धिनी भूर्बभौ, तथा च सच्चिदानन्दरूपासु तिसृषु कलासु द्वयोः कलयोरधुना प्राकट्यं, सद्रूपा कला तु सिद्धैव सर्वदा विद्यमानत्वात्, सदंशः सर्वदा स्फुटोस्ति, चिदानन्दयोस्तिरोभावः, तावपि लीलां कर्तुमुद्यतपोषणसम्बन्धादधुना प्रकटीभूतावित्यर्थो भवति, अत्र श्लोके हरेः कलाभ्यां भूर्बभावित्युक्ते रामकृष्णयोः कलात्वमायाति, तच्च "कृष्णस्तु भगवान् स्वयं" "वसुदेवगृहे साक्षाद् भगवान् पुरुषः पर" इत्यादिवचःसहस्रैर्बाधितमस्त्यतः केचिदत्रैव मूलग्रन्थं लापयन्ति कलाभ्यामित्यत्र कलाभ्यामितिपदद्वयं कृत्वा कलेति प्रथमान्तं व्याख्याय आभ्यामितितृतीयाद्विवचनं व्याचक्षते, तथा च आभ्यां रामकृष्णाभ्यां हरेः कला भूर्बभावित्यर्थो भवति, "श्रिया पुष्ट्या गिरा कान्त्या कीर्त्या तुष्ट्येलयोर्जये"तिदशमस्कन्धीयाक्रूरभगवद्दर्शनप्रसङ्गवाक्यादिलाशब्दवाच्याया भुवः शक्तिरूपत्वात् कलारूपत्वं, अतः कलारूपा भूः आभ्यां रामकृष्णाभ्यां बभाविति सम्यगेव ॥४८॥

लेखः । १०-१७-४९ वणिङ्मुनीत्यत्र लौकिकोपकारीति उपकार्ये नृपे पूर्वमुक्तौ वणिङ्मुनी लौकिकं वैदिकं चोपकारं क्रमेण कुरुत इत्यर्थः, पुनः काल इति दैनंदिनाः प्रलयाः प्रतिब्रह्मदिनं जायन्ते तादृशे प्रलये पुनः समागते इत्यर्थः, कालप्राधान्यार्थमिति तत्तद्वस्तुसमावस्थापनपूर्वकं लीलाया रसत्वप्रसिद्धत्वाद् रसार्थमत्र तथाकरणात् कालप्राधान्यस्थापनार्थमागतो भगवानतः कालो निरूप्यत उद्दीपकत्वेनेत्यर्थः, मलीलेति 'देहाभिमानजं तापं मुकुन्दो व्रजयोषिता'मित्यादिना लीलापि सूचितेतिभावः॥

योजना । १०-१७-४९ वणिङ्मुनिनृपस्थाना इत्यत्र उपकार्ये पूर्वमुक्ताविति, उपकार्ये इति सप्तमी, नृपविशेषणं, उपकार्ये नृपे वणिङ्मुनी, लौकिकवैदिकोपकारकर्तारौ पूर्वमुक्तावित्यर्थः ॥४९।

इति सप्तदशोऽध्यायः।

अष्टादशोध्यायः ।

लेखः । अष्टादशेध्याये तद्गुणेष्विति भगवदासक्ता एव गुणासक्ता भवन्त्यतोत्र
१०-१८-० गुणासक्त्या भगवदासक्तिर्ज्ञापितेत्यर्थः ।

अष्टादशाध्याये कारिकासु तद्गुणेषु प्रसक्ता हीति, नन्वत्राष्टादशाध्याये
योजना । गोपिकानामासक्तिर्निरूप्यत इत्युक्तं तत् कथं सम्भवत्यासक्तेः स्फुटम-
१०-१८-० कथनादित्याशङ्क्य गुणासक्तिरूपकार्येण भगवदासक्तिरनुमीयत इत्याहुस्त-
द्गुणेषु प्रसक्ता हि तदासक्ता भवन्ति हीति, हि यतस्तस्मिन् भगवति य आस-
क्तास्त एव गुणासक्ता भवन्तीत्यतो गुणासक्त्या भगवदासक्तिर्ज्ञाप्यत इतिभावः,
नन्वासक्तेरुद्बोधस्तु कोकिलकूजनादिना भवति तत् स्वयं भगवता किमर्थं कृत इत्याशङ्क्य
नात्रोद्बोधनमात्रं भगवता कृतमपि तु सर्वापि सामग्री केवलं प्रभुणा कृतेत्यासक्त्युद्बोधोपि
हरिणा कृत इत्याहुरासक्तिः प्रेमपूर्वैवेत्यारभ्य न केनचिदित्यन्तेन,आसक्तेःपूर्वावस्था
प्रेम,तदपि प्रभुणैव स्वस्मिन् व्रजभक्तानां कृतं प्रमाणप्रकरणे,ततोस्मिन् प्रमेयप्रकरण आसक्तिः
कृता, ततो वेणुकूजनेन तदुद्बोधोपि हरिणैव कृत इति युक्तमेव, यतोङ्गीकारेणैव प्रभुः
सर्वं साधयति, तथा च साधनानि स्वयमेव सम्पाद्य फलं प्रयच्छतीति पुष्टिमार्गे
प्रभुप्राप्तौ प्रभुरेव साधनम्, "यमेवैष वृणुते तेन लभ्य" इतिश्रुतेः, विद्यान्ते वर्ण्यत
इति "विद्ययामृतमश्नुत" इतिश्रुतेर्विद्यां विना न भगवत्प्राप्तिस्ततोत्र व्रजजनेष्वपि सा
निरूपणीयातो "बर्हापीडे"त्यन्तश्लोकपञ्चकसङ्ख्यया पञ्चपर्वा विद्या सिद्धेति ज्ञायते,एवं पञ्च-
पर्वात्मकविद्यासिद्धौ गुणवर्णनलक्षणा भगवत्प्राप्तिरभूदितिभावः, विद्यायाः पञ्च पर्वाणि,
"वैराग्यं साङ्ख्ययोगौ च तपो भक्तिश्च केशवे पञ्चपर्वेति विद्येयं यया विद्वान् हरिं विशे"-
दितिवाक्यात्,इदं त्वत्रधेयम्, लीलास्थजीवानां विद्याप्यलौकिकी, सा घोषसुन्दरीणामपि
सम्पन्ना, तथा हि भगवदतिरिक्तेषु रागाभावो वैराग्यम्, रसात्मकत्वेन पुरुषोत्तमज्ञानं
साङ्ख्यम्, चित्तस्य भगवदेकपरत्वं योगः, भगवद्विरहे परमक्लेशानुभवस्तपः, मुक्त्यन्तपुरु-
षार्थाकाङ्क्षारहिता भगवदासक्तिर्भक्तिरिति पञ्चपर्वा पुष्टिमार्गीयविद्या व्रजसुन्दरीणां सिद्धा,
तत्र पञ्चममासक्तिरूपं पर्व, तदत्राध्यायार्थत्वेन निरूपितं "अष्टादशे गोपिकानामासक्ति-
र्वर्ण्यते स्फुटे"त्यनेन. कालाधिक इति "अक्षण्वता"मित्यादित्रयोदशश्लोकैर्निरूप्यमाणो
भगवान् कालातीत इति सूचयितुं कालस्य द्वादशात्मकत्वात् तदधिकत्रयोदशसङ्ख्यया काला-
तीतत्वं सूच्यते, एवं सति कालातीतत्वे तत्र त्रयोदशश्लोकेषु निरूप्यमाणानां स्वरूपगुण-
लीलादीनां नित्यत्वं सिद्धमेव, पुरुषोत्तम इति पुरुषस्य द्वादशाङ्गत्वात् तदधिकत्रयोदश-
सङ्ख्यया त्रयोदशश्लोकेषु प्रतिपाद्यस्य पुरुषोत्तमत्वं सूच्यत इतिभावः ।

१ प्रत्रेतिपाठोपि।

अष्टादशाध्यायारम्भे सार्धचतस्रः कारिकाः अष्टादशेति का० १७१$\frac{3}{4}$–१७५$\frac{1}{4}$।
कारिकार्थः। वर्ण्यवर्णकभेदेनेति 'वर्ण्यं वर्णनीयं रात्रिचरित्रं वर्णका वर्णनकर्तारो
१०–१८–० गोपाः, तत्र दिवाचरित्रं स्वामिन्यश्चेति भेद' इति विवृतं टिप्पण्यां,
प्रवेश इति प्रथमश्लोकोक्तो वृन्दावनप्रवेशः द्वितीयश्लोकोक्तं वेणुकूजनं रूपबोधनं च
तासामासक्त्युद्बोधनाय निरूपिते, नन्वत्राध्याये भगवद्गुणासक्तिरेव स्फुटा न तु भगव-
दासक्तिरित्याशङ्क्याहुस्तद्गुणेष्वित्यादि, भगवद्गुणासक्तिलक्षणकार्येण भगवदासक्तिरनु-
मीयत इत्यर्थः, भगवद्विषयकप्रेमोद्बोधकयोरलौकिकत्वं बोधयितुं भगवत्कृतत्वमाहुः
प्रेमापि हरिणा कृतं उद्बोधकं च हरिणेति, फलितमाहुरासक्त्या वर्णनमिति,
आसक्तौ सत्यामपि यावद् भगवान् स्वयं न ज्ञापयति तावत् स्वरूपगुणलीला न ज्ञातुं शक्यन्ते
यतः तस्माद्धेतोरेकेन श्लोकेन "बर्हापीड"मित्यनेन गानोपक्रमान्ते विद्यारूपं सपरिकरं
ब्रह्मस्वरूपज्ञानं स्फुटं यथा भवति तथा वर्ण्यते इत्यर्थः,यद्वा श्लोकपञ्चकानन्तरं गानारम्भोक्ति-
व्यञ्जितमर्थमाहुर्विद्यान्त इति, विद्याया अन्त इत्यर्थः, सा हि पञ्चपर्वात्मिका, तथा च
गानारम्भोक्तेः पूर्वश्लोकेषु विद्यासमानसङ्ख्योक्त्या तेषु श्लोकेषु विद्यात्वं लक्ष्यते, 'तथा च
ब्रह्मविद्यातोऽप्याधिक्यं विद्याया अपि गुणवर्णनं फलमिति ज्ञाप्यत इत्याशय' इति विवृतं टिप्प-
ण्यां, तत्र प्रथमव्याख्यानपक्षे कारिकायोजना यस्माद्धेतोर्वर्णनं "तद् वर्णयितुमारब्धा"
इति श्लोकारब्धं वर्णनमासक्त्या केवलया न तु विद्यासहितया तस्माद्धेतोर्विद्या ब्रह्मस्वरूप-
ज्ञानं,अन्ते 'तद् वर्णयितुमारब्धा' इतिश्लोकोक्तगानोपक्रमान्ते वर्ण्यते "बर्हापीडे"त्येकेन
श्लोकेन वर्ण्यत इति, द्वितीयव्याख्याने तु वर्णनं "अक्षण्वतां फल"मिदमितिश्लोकोक्तं
यद् वर्णनं तद् यस्माद्धेतोरासक्त्या क्रियमाणं फलरूपमेव न तु साधनरूपं तस्माद्धेतोर्वि-
द्यान्ते श्लोकपञ्चकात्मकविद्याया अन्ते वर्ण्यत इति, त्रयोदशश्लोकसङ्ख्या[illegible]
लाधिक इत्यादिना,अत्र वर्ण्यमानो हरि[illegible]
पुरुषाच उत्तमः पुरुषोत्तम उच्यते इति

[illegible] ९५ त्रयोदशविधा लीला उक्ताः।
लेखः। इत्थंशरदित्यत्र आधिदैविकेति यत्रागत्य देवा मिलिताः स्वस्वकृतं
१०–१८–१ कार्यं नयनभ्रुवादिभिर्निवेदितवन्तस्तत्पर्यन्तमित्यर्थः ॥ १ ॥
योजना। इत्थं शरदित्यत्र आधिदैविकपर्यन्तमिति आधिदैविकशब्दोऽत्र
१०–१८–१ परोक्षवादरीत्या निकुञ्जादिप्रदेशवाचकः ॥१॥
कुसुमितेत्यत्र स रस इति यतः शृङ्गारात्मा रसः स अतो मधोर्वसन्तस्याधिपति-
लेखः। रित्यर्थः, क्रियाज्ञानेति क्रियाशक्तिरूपा गोपाः अन्तरङ्गकार्यार्थं तत्र
१०–१८–२ तत्र क्रियाशक्तेः स्थापितत्वात् ज्ञानशक्तिरूपो नन्दः प्रतिबन्धकनिवृत्त्यर्थं
तत्र लीलाज्ञानस्य स्थापितत्वात्,अन्यत्र क्रियाशक्तिस्थापनेऽप्यन्तरङ्गलीलायां तथाधिकारा-

भावाज्ज्ञानमात्रस्थापनमितिभावः, सामर्थ्यभावादिति नायकस्य सरसत्वाभावे रतिर्न सम्पद्यत इत्यर्थः, त्रिविधानिति सरित्सरोमहीध्रस्थानित्यर्थः, शृङ्गारार्थमिति शृङ्गारो रतिः प्रेमेतियावत् तदुद्बोधनार्थमित्यर्थः, मधुपतिपदतात्पर्यार्थोयम्, 'बर्हापीडे'तिश्लोकोक्तयावद्गुणलीलाविशिष्टस्वरूपानुभावकं न भवतीति केवलपदमेवकारश्च, उद्बोधनमुक्त्वेति इत्याहेत्यनेनैतस्य समानकर्तृत्वम्, उद्बुद्धकामा इति कामोभिलाषो रतिः प्रेमेतियावत्, प्रेम्णोद्बुद्धं सदासक्तिपदवाच्यं भवति, तथा चोद्बुद्धकामा आसक्तिमत्य इत्यर्थः, एतेन कूजनेन वनस्थानां शृङ्गारोद्बोधनं मुख्यं व्रजस्थानाश्च प्रासङ्गिकं सम्पादितवानित्यर्थः, भगवदुद्बोधार्थमिति 'अन्तःप्रविष्टो भगवान्' इत्यत्रैव हृदिस्थितस्य वर्णनेन बहिरुद्बोधनार्थमित्यर्थः ॥२॥

कुसुमितेत्यत्र कुसुमिता ये वनराजयस्ताभिरिति इह ये वनराजय इति-
योजना । पुल्लिङ्गमुक्त्वा ताभिरिति स्त्रीलिङ्गनिर्देशाद् वनस्थितवृक्षादीनां स्त्रीभावत्त्वं
१०-१८-२ ध्वनितम्, तेन चिद्रूपता युक्ता, मधुपतिरवगाह्येत्यत्र मधुपतिर्गाश्चारयन्निति मधुशब्दो यादवजातिपरत्वेन कैश्चिद् व्याख्यातः, तथा सति तात्पर्यशून्यत्वं स्यादतस्तात्पर्यविशेषलाभाय मधुपतिपदं प्रकारान्तरेण व्याचक्षते वसन्ताधिपतिः सरसः शृङ्गारात्मेति, क्रियाज्ञानशक्तिसहित इति "यः सर्वज्ञः सर्वशक्ति"-रितिश्रुतेः परब्रह्मणः क्रियाशक्तिज्ञानशक्तिसाहित्यं सर्वदापेक्षितम्, तदत्र क्रियाशक्तिरूपा गोपास्तैर्गोचारणादिक्रिया सम्पाद्यते, अत एव "प्रेमप्रवृद्धमुदित" इत्यस्य सुबोधिन्यां वक्ष्यते "गोपैर्गोचारण"मिति, ज्ञानशक्तिरूपो श्रीबलदेवस्तेन लीलाप्रतिबन्धकीभूतानां दैत्यानां मायिकस्वरूपादिरूपाणां प्रलम्बादीनां यथार्थज्ञानं तन्मारणं भक्त"रक्षा" च, तदेवत "प्रेमप्रवृद्धमुदित" इत्यस्य विवृतौ वक्ष्यते "बलभद्रेण रक्षे"ति, फलप्रकरणेपि वक्ष्यते "यथा प्रमाणे रक्षाया च बलभद्रोपयोग" इति, एवं प्रतिबन्धनिवृत्तौ भक्तैः सह भगवान् स्वच्छन्दं क्रीडति, एवमुभयशक्तिसाहित्यप्रयोजनं ज्ञेयम्, देवनोद्बोधनायेति देवताशब्देनात्र सरित्सरोवरमहीध्रनिकटवर्तिन्यो व्रजसुन्दर्यो ज्ञेयाः ॥२॥

तद् व्रजस्त्रिय इत्यत्र स्मरोपीति स्मरस्य लीलोपयोगित्वेन देवत्वादित्यर्थः,
लेखः । स्मरोद्बोधे हेत्वन्तरमप्याहुरुद्दीपनेनेति, मूले काश्चिदपदमुचितं विभाग-
१०-१८-३ मात्रस्तन्मध्य इति.पुनरिति गीतश्रवणानन्तरमित्यर्थः, भगवत्सङ्गमिति मूर्छितानां स्वनानन्तरं, अन्यासां गीतश्रवणानन्तरमन्तःस्थितभगवत्सङ्गप्राप्तिरितिभावः ।
तासामपीति मूर्छितानां समुच्चयार्थमपिशब्दः ॥ ३ ॥

तद् व्रजस्त्रिय इत्यस्याभासे भगवदुद्बोधार्थमिति यथा भगवता वेणुनादेन व्रज-

योजना । स्त्रिय उद्बोधिता एवं व्रजस्त्रीभिरपि गुणगानेन भगवानुद्बोधनीयः, उभ-
१.०–१.८–३ यत्र शब्दस्यैवोद्बोधकत्वम्, उद्बोधनं नामोद्बोधकाभीष्टकार्यपरतया
स्थापनम्, तद् व्रजस्त्रिय इत्यस्य विवरणे एवं स्मरोपीति यथा सर्वे देवा लीलोपयो-
गिनो व्रजसीमन्तिनीप्रभृतय उत्थिताः स्वस्वसेवासमयमवधार्य सावधाना जाता एवमाधि-
दैविकः स्मरोपि लीलासामग्रीमध्यपातित्वादुत्थितो व्रजभक्तानां मानापनोदनादि-
कार्यार्थं तन्मनसामौत्कण्ठ्यादिसम्पादनेन स्वसेवासमये सावधानोभूदित्यर्थः, तन्मध्ये
काश्चन स्मरेण मूर्छिता एवेति मूले काश्चिदितिपदद्वयोक्त्या वेणुनादश्रवणकर्त्र्यपि
श्रवणानन्तरमनुवर्णनं काभिश्चिदेव कृतं न तु सर्वाभिरिति ज्ञापितम्, वर्णनाकरणे कारण-
माहुः स्मरेण मूर्छिता एवेति, तत्र कासाञ्चिन् मूर्छा न जाता तत्र किं कारणमित्याहुः
काश्चित् पुनः कृपया भगवत्सङ्गं प्राप्येति, तथा च कृपाविशेष एव मूर्छाभावे भगव-
त्सङ्गे च कारणमित्यर्थः, सङ्गोत्रान्तरो ज्ञेयः, तासामपि पुनः कामोद्बोध इति वर्ण-
नार्थं कृतेन कृष्णचेष्टितस्मरणेन जातो यः कामोद्बोधस्तस्मिन् सति वर्णनाशक्तिर्जातेत्यर्थः,
एवं वेणुकूजनवेणुगीताभ्यां स्मरोदयो जातः कृष्णचेष्टितस्मरणेन च विशेषतो जात इति
ज्ञापयितुं पुनःपदं सुबोधिन्यामुक्तम्, अवर्णयन् वर्णितवत्य इति, “अक्षण्वता”मित्यादि-
त्रयोदशभिः श्लोकैरित्यर्थः, अत एवा“क्षण्वता”मित्यस्याभासेनुवर्णनमेवाहेत्युक्तम्, इदमत्र
बोध्यम्, “अन्ववर्णय”न्नित्यनेन व्रजसुन्दरीकर्तृक“मक्षण्वता”मित्यादित्रयोदशश्लोकोक्तं
वर्णनमुक्तं श्रीशुकेन, ततः कथमवर्णयन्निति प्रकारजिज्ञासायां “तद् वर्णयितुमारब्धा”
इत्यनेनारम्भदशायां स्मरवेगकृतः प्रतिबन्ध उक्तस्ततो भगवता तासां गुणवर्णनशक्तिसम्पा-
दनार्थं “नटवरे”तिपदद्वयवाच्यं विप्रयोगसंयोगरसात्मकं धृतबर्हापीडत्वेनोद्बुद्धरसस्वरूपं
कर्णिकारस्थापनेनोच्छलितरसभावं पीताम्बरधारणेन गुप्ततया सम्पादितरसताकं वैजयन्ती-
मालावनमालोभयवैशिष्ट्येन शृङ्गाररसोपयोगियावद्रससम्बन्धियशोद्योतकं सुधाज्ञापितस्वीय
भोग्यत्वप्रचितं स्त्रीभावं स्त्रीभावप्रचितभक्तपरतन्त्रताकं शुद्धपुष्टिमार्गीयरसस्वरूपं वेणुरवेण
बोधितवान्, तदा श्रोत्रद्वारा नादप्रवेशे नादान्तर्वर्तिसुधासम्बन्धात् पूर्वोक्तप्रकारकं स्वरूपं
श्रोत्रीणां देहेन्द्रियप्राणान्तःकरणजीवेषु पूर्णमाविरभूत्, तदेतद् “बर्हापीड”मितिश्लोके
श्रीशुकेन वर्णितम्, “वृन्दारण्यं प्राविश”दित्युक्त्या व्रजसुन्दरीणां हृदयेपि प्रवेशकथना-
देतासां हृदयस्य वृन्दावनरूपत्वात् “वृन्दावनं सखि भुव”इत्यस्य सुबोधिन्यां तथा वक्ष्य-
माणत्वात्, एवं सुधासंवलितनादद्वारा स्वरूपस्य हृदयप्रवेशे सुधाधिक्याद् गलनरूप-
वर्णनमभूत्, तदेव“दिति वेणुरवं राज”न्नितिश्लोकेन शुकेनोक्तम्, तथा च सिद्धमेतत्,
[1]“भगवगीभ्योन्यवर्णय”न्नित्यनेन उद्देशत उक्तस्य अनुवर्णनस्य प्रकारजिज्ञासायां “तद् वर्ण-

१ भगवन्नार्तिरित्यादिः ।

यितुमारब्धा" इत्यनेन वर्णनारम्भे प्रतिबन्धमुक्त्वा "बर्हापीड"मित्यनेन प्रतिबन्धाभाव-
पूर्वकं वर्णनशक्तिहेतुमुक्त्वे "तिवेणुरव" मित्यनेनानुवर्णनं समर्थितमिति सर्वं सुस्थम् ॥३॥

तद् वर्णयितुमित्यत्र स्वानुभूतमिति स्वाभिर्लीलास्वनुभूतमित्यर्थः, वेणुगीतश्चेति
लेखः । ताभिर्लीलाः कुर्वद् वेणौ गीतं स्वरूपमित्यर्थः, कार्यत इत्यादि कार्यं
१०-१८-४ देवतानां शृङ्गारोद्बोधः, कारणं भगवतो भावोद्बोधः, फलं तत्र तत्र लीला,
स्वरूपं तत्तत्सङ्केतबोधनमिति ज्ञेयम्, (स्वरूपानन्दस्थापनम् स्वरूपं विवृतावयवत्वादीति
ज्ञेयम्), स्मरणजातेनेति स्मरणपदेन व्यापारः, स्मरपदेन तज्जन्या स्मृतिरितिभेदः॥४॥

तद् वर्णयितुमारब्धा इत्यस्य विवरणे कार्यतः कारणतः स्वरूपतः फलत-
योजना । श्चेति वेणुगीतस्य चतुर्धा वर्णनम्, तत्र यद्यपि वर्णनारम्भे प्रतिबन्धोभूद्
१०-१८-४ तथापि प्रतिबन्धनिवृत्तौ चतुर्धा वर्णनं जातमेव, तत्र वेणुगीतस्य कार्यतो
निरूपणं "वृन्दावनं सखि भुव" इत्यादिश्लोकेषु, कारणतो निरूपणं "अक्षण्वता" मिति-
श्लोके, वेणुगीतकारणस्य भगवन्मुखस्वरूपस्य निरूपणात्, स्वरूपतो निरूपणं "गोप्यः
किमाचरदय"मितिश्लोके, फलतो निरूपणं "गागोपकै"रितिश्लोके, स्वरूपं नादेनु-
भूयमान एवानुभूतं भवति न तु पृथगिति गानकर्तॄणां दूरस्थत्वेन भगवद्वियुक्त-
त्वान्नादद्वारैव स्वरूपानुभव इत्यर्थः ॥४॥

बर्हापीडमित्यत्र पूर्वोत्तरेति पूर्वश्लोकार्थे वर्णनाशक्तावुत्तरश्लोकार्थे वर्णने वा वृन्दा-
लेखः । रण्यप्रवेशस्य हेतुत्वं नास्त्यतो मध्येयं श्लोकोनन्वित इत्यर्थः, कर्मोक्तमिति
१०-१८-५ प्रवेशानन्तरं भगवता कृतं कर्म किञ्चिन्नोक्तमित्यर्थः, चुकूजेति पूर्वमुक्तं न
तु जगावित्यतो 'वेणुगीतमाधुर्ये'तिकथनमनुपपन्नमित्याशङ्क्यावृत्तिः कृतेति ज्ञेयम्, 'तत्कू-
जितमाधुर्ये'त्यनेन पूर्वोक्तकूजितानुवादः, तदनन्तरं 'वेणुगीतमाधुर्ये'त्यनेन द्वितीया गान-
क्रियाक्षिप्यते, तथा च तत्कूजितमाधुर्य ततो वेणुगीतमाधुर्येत्यन्वयः, स्मरोदयमिति
उभयोर्विशेषणम्, तत्पदवाच्यकूजितस्य वेणुगीतस्य च पूर्वत्र स्मरोदयः प्रासङ्गिको द्वितीय
उद्देश्य इतिविभागः, कूजितगीतयोर्भेदं विवृण्वन्ति गीतं हीति, स्मरन्त्य इति कश्चित्काल-
माविर्भूय तिरोहितोऽतः स्मरणमित्यर्थः, स्वरूपानुभव इति शब्द इतिशेषः, तदनन्तरं
तस्य स्मरणमित्यर्थः, तत इति लीलाविशिष्टस्वरूपानुभवानन्तरमित्यर्थः, नह्निनेति तादृश-
स्वरूपं विनेत्यर्थः, स्मरोदयमेवेति स्मरणसिद्ध्यर्थं शब्द एवानुभवः कारितो न त्वनु-
भावने तात्पर्यमित्यर्थः, सर्वात्मनेति सर्वांशेनेत्यर्थः, सर्वेन्द्रियेति आन्तररमणे इन्द्रियादि-
ष्वेवाविर्भावो न तु देहे इतिभावः, पूर्वं हृद्येवाविर्भाव उक्तः अधुना इन्द्रियादिष्वपीतिविशेषः,
पूर्ववत् केवलमिति पूर्वत्र श्रवणं स्वस्यैव तेन हृदि स्वरूपानुभवः, अधुना त्वर्थविशिष्टस

१ एतस्मिन्नर्थे एव वर्तते।

श्रवणं तेन श्रोत्रेन्द्रियेपि तदाविर्भावः,तथा च गीतं हि स्पष्टार्थकं इत्यत्र स्पष्टोर्थो यस्मादिति पञ्चमीबहुव्रीहिर्ज्ञेयः,वर्णयितुमशक्यमिति इन्द्रियादिषु पूर्णाविर्भावं विनेतिशेषः, तथात्वज्ञापनायेति तादृशस्वरूपे वर्णनाशक्तेरुचितत्वज्ञापनायेत्यर्थः, शुकस्य त्वेतल्लीलास्थत्वाभावात् वर्णनं सम्भवत्येव, भावोद्दीपकत्वेति स्मरोदयपदस्यार्थोनेनानूदितः,मात्रपदेन 'बर्हापीडं'तिश्लोकोक्त इन्द्रियादिषु स्वरूपाविर्भावो व्यावर्तितः, कूजनपदेनात्र गीतमपि ज्ञेयम्, तस्यापि स्मरोदयत्वोक्तेः, स्मरवेगज इति स्मरकृतचित्तचाञ्चल्यजनितचित्तविक्षेप इत्यर्थः, स्मरवेगे चेति स्मरकृतचित्तचाञ्चल्य इत्यर्थः, व्याख्याने अग्रिमेति मुखेषु भगवद्भोग्यसुधाभोगयोग्यतासिद्ध्यर्थमित्यर्थः, नादेनुभूयमान इति इदं 'विभ्रद्वेणो रन्ध्रान् पूरय'न्निति समभिव्याहारात्तस्य नादे पूरणमुक्तमिति ज्ञेयम्, तदानुभव एव न स्मरणमतः स्मरवेगाभाव इतिभावः, स्मरपदस्य कामवाचकत्वे तदापि तद्वेगः स्यादतः स्मरणवाचकत्वं व्युत्पादितम्, न पृथगिति पृथगनुभवे बाह्यरमणमेव स्यादितिभावः,साक्षाद्भोग इति न स्वंशावतारेष्विव सत्त्वव्यवधानेनेत्यर्थः, अत एव हिशब्दः, अन्यथेति योग्यतां विनैव भोग इत्यर्थः, एतदङ्गीकारेणेति गोपिकाङ्गीकारेणेत्यर्थः, 'विक्रीडितं व्रजवधूभि'रितिवाक्यादितिभावः, एवं सतीति स्मरणाभावे सतीत्यर्थः, पूर्वोक्तो नादः स्मरोदयोयमनुभावक इति निर्गलितो विभेदः, वाक्यार्थ इति अग्रे वर्णनीयो रूपलीलासहितो वेणुरवोत्र वाक्यार्थ इत्यर्थः, वृन्दारण्यप्रवेशस्याद्यश्लोकेन प्राप्तत्वादत्र तदनुवादेनायमेव वाक्यार्थ इतिभावः, प्रकारविशेषश्चेति वर्णितः स्यादितिशेषः, नादस्य रूपक्रीडयोश्च वाच्यवाचकभावसम्बन्धः, नादे वाच्यतासम्बन्धेनैतदुभयं वर्तत इत्यनयोरन्योन्यं सामानाधिकरण्यसम्बन्धः, नादेन सह रूपक्रीडयोरप्यनुभवकथनात् त्रयाणामपि सामानाधिकरण्यं च वेण्वाधारत्वमित्यर्थः, स्वरूपगुणलीला इति अग्रे वेणोः पोढा वर्णनीयत्वात् तेन गुणा उक्ता इति ज्ञेयम्,चैतदिति भूषणार्थं धारणमेतस्यसूचनार्थं च धारणमिति समुच्चयार्थश्चकारः, आभासे तथात्वज्ञापनायेत्युक्तमुपसंहरन्त्यतो शुकैश्चेति,एतादृशस्य सर्वाङ्गेनानुभवाभावेनुबुभूषाया विद्यमानत्वाद्वर्णनाशक्तिर्युक्तैवेत्यर्थः, विभ्रदित्यस्य बहिःप्रकटं कुर्वन्नित्यर्थः,प्राकट्यस्य विभ्रत्पदार्थत्वं विशदयन्ति यथेति, पात्रभरणेन कारणेन कार्यं रसदानमनुमीयते तथात्र वपुःप्राकट्येन कारणेन भक्तेभ्यो रसदानं कार्यमनुमीयते तथा च रसदानकारणत्वधर्मसाम्येन प्राकट्यं भरणपदार्थ इत्यर्थः, पात्रस्थानीयो धर्मिरूपो भगवान्, तत्स्थरसस्थानीयस्तासु स्थापनीयो धर्मरूपः (भावात्मकभगवद्रूपः 'स्त्रीभावो गूढ' इति वक्ष्यमाणः) आनन्दः, भरणस्थानीयं धर्मिरूपस्य वपुःप्राकट्यम्, दृष्टान्ते धारणस्य भरणपदार्थत्वात् कर्तृभिन्नत्वं कर्मणः, दार्ष्टान्तिके प्राकट्यस्य भरणपदार्थत्वात् 'तदात्मानं स्वयमकुरुते'तिवत् स्वरूपस्यैव कर्मत्वं कर्तृत्वञ्चेति, एवं ह्यत्र प्राकट्यं तेन वर्णनाशक्तिरुक्ता,

अधुनेन्द्रियप्राणान्तःकरणजीवेषु प्राकट्यमिति विभ्रत्पदेनोक्तमितिभावः, श्रोत्रे इति संयोगे प्रियावचनश्रवणेन विप्रयोगे तद्गुणश्रवणेन चोभयविधशृङ्गारानुभावके इत्यर्थः, तयोरिति शृङ्गारानुभावके तदुद्बोधकस्थापनेन भगवतो रसोद्बोधात् पूर्वं निरूपितः सरूपात्मको रस उच्छलितोवयवविकारादिरूपो भवतीत्यर्थः, तादृशस्त्विति आलम्बनरूप इत्यर्थः, कटाक्षाद्यनुभावरूपस्त्वगुप्तोपि तथेति तद्व्यावृत्त्यर्थं तुशब्दः, गुप्त एवेति प्रकटस्तु रसाभास-जनकत्वेन रसपोषको भवेदपि न तु रसत्वमापद्येतेत्येवकारः, पीताम्बरं कटिस्थं ज्ञेयम्, उद्बुद्धे रस इति ज्ञाते इतिशेषः, तथाज्ञाने समयविशेषे तथा जातत्वादधुनापि रसत्व-साधकं वासोविगणय्य तमेवालम्बनं रसाभासं वर्णयेयुर्न तु श्लोकद्वयेन रसद्वयमित्यर्थः, माया हीति हिशब्देन सम्मतिः, धने मदजनकत्वस्य शास्त्रसिद्धत्वात् तत्सादृश्यकथनेन रूपेपि पीते मदजनकत्वं सूचितम्, तेन सम्यगवलोकनाभावः सूचित इत्यर्थः, आच्छन्नं रसमिति आलम्बनमित्यर्थः, उद्घाटयेयुरिति जानीयुरित्यर्थः, नादद्वारा पीताम्बरा-नुभवे भगवदिच्छया तादृशो मदः समजनि येन तदन्तःस्थितालम्बनादिविचारो न जात इति निर्गलितोर्थः, कीर्तिमयीमिति मूले मालापदेन वनमाला ज्ञेया, तथा च वैजयन्तीं वनमालाश्च बिभ्रदित्यर्थः, वैजयन्त्याः कीर्तिरूपत्वं योगेन व्युत्पादयन्ति वै निश्चये-नेति, सप्तेति नादे गुणसहितस्वरूपस्थापनं गङ्गातात्पर्येणापि ज्ञाप्यत इत्याशयः, मूले सुधयेत्येकवचने प्रसङ्गेनान्ययोरपि स्वरूपं निरूपणीयमतस्त्रैविध्यं विवृण्वन्ति सुधेति, दीप्यन्तीति देवास्तद्भोग्या सरिदादिषु स्थापिता मुख्यांशभूतेत्यर्थः, मुख्यलीलायां भग-वतो भोग्या भगवल्लोभतल्लोभस्थितेत्यर्थः, सर्वैरपि साक्षादभोग्या परम्परया नादमार्गेणैव भोग्येत्यर्थः, तत्रेति त्रैविध्ये इत्यर्थः, अधरो हि लोभात्मकत्वाद्यथायोग्यं विविच्य सर्वे-भ्यो ददाति, अतस्त्रैविध्यमित्यर्थः, ननु सर्वाभोग्याया अप्यधरे एव विद्यमानत्वात् लीलायां कुतो न तद्भोग इत्यत आहुः तस्या इति, वर्णनात् पूर्वं तु अयोग्यतैव, तदनन्तरं तु सा पूर्वं वर्णनायां मुखे समागतेति गमनागमने तस्याः प्राधान्यात् मुखं तदुच्छिष्टं तच्छेषभूतं जातमतः साक्षात् तादृशेन मुखेन तस्या अनुभवो न भवतीत्यर्थः, नादद्वारानुभवस्तु परम्प-रयेतिभावः, (मुखद्वाराऽभोगे हेतुमाहुस्तस्या इति, उत्तरदलात्मकस्वरूपं श्रोत्रद्वारा हृदि प्रविष्टं सदनुभूतं भवति, ततो वर्णने मुखद्वारा निर्गच्छतीति रसमयदित्यर्थः, उच्छिष्टेनेति ततो निर्गमनादुच्छिष्टं मुखं तेनेत्यर्थः, अन्यमुखतो निर्गतस्य श्रवणेपि तन्मुखस्य परम्परया हेतुत्वम्, साक्षात्करणत्वन्तु स्वश्रोत्रयोरेवेति साक्षादित्युक्तम्, अत इति सोत्तरदलात्मिका श्रोत्रपेयैव, मुखद्वारा पाने पूर्वदलत्वमेव स्यादितिभावः, अत एव न सम्भवतीत्युक्त-मेवकारश्चात्रोक्तः), वेणौ स्थापने भगवततात्पर्यमाहुः सा हीति, सर्वाभोग्या देवभोग्या

१ इत्यधिकमेकस्मिन्नादर्शे ।

चेत्यर्थः, सर्वेषामिति भोग्यदेहेन्द्रियादीनां देवानाञ्चेत्यर्थः, आनन्दः एवेति द्रवीभूता सर्वांशसम्बन्धार्थं विरलावयवा सर्वांशेन प्रकटा, आनन्दरूपैवेत्यर्थः, आनन्दसारेति आनन्दस्य भगवतोपि सारभूतेत्यर्थः, स्वत इति लोमस्थत्वात् स्वतो न कुत्रापि याति अतो भगवानेव योजितवानित्यर्थः, वेणुं वादयन्नित्येतावतैव चारितार्थ्येपि मूले सुधापूरणकर्तृत्वोक्तेस्तात्पर्यमिदमिति ज्ञेयम्, अमूर्तत्वादिति विरलावयवत्वादित्यर्थः, न हीति रन्ध्रस्तदन्तर्वर्ती अवकाशस्तत्रेप्सिततमत्वोक्त्या रन्ध्रद्वारा परम्परया वेणुस्पर्शसम्भवेपि साक्षात् तं न स्पृशतीत्यर्थः, स्वभोगयोग्यमिति स्वस्य भगवद्भोग्यसुधारूपं यत् स्वरूपं तत्कर्मकभोगयोग्यमित्यर्थः, यावश्चेति तत्रैव विशेषबोधनाय चकारः, निरोधः सिद्ध इति निबन्धे आसक्तेः प्रमेयप्रकरणसाध्यत्वोक्तेस्तद्रूपनिरोधसिद्धिः प्रकरणान्ते वक्तव्येत्याशयः, अत इति यतो यत्किञ्चिदपि तद्रसप्रवेशं विना निरोधासिद्धिरत इत्यर्थः, देवानाहुर्गोपेष्वित्यादिना, एते त्रयो देवपदवाच्या इत्यर्थः, तत इति निरोधानन्तरं लीलाद्वयं पूर्वभावसम्पादनरूपं स्कन्धद्वयेनोच्यते, फलं तु निरोध एवेतिभावः, अयमिति निरोधफलरूपो मुख्यो रसभोगः, एकोनविंशाध्यायोक्तवसनदानेन पूर्वं ब्रह्मानन्दभावे जातेपि पुनः पञ्चविंशाध्यायोक्तब्रह्मानन्दभावे जाते तदनन्तरं शब्दब्रह्मकृतपूर्वभावसम्पादनेनाधिदैवक्रीडायोग्ये पूर्वसिद्धप्रसादरूपशक्तिप्रवेशकृतस्त्रीत्वे पुनः सम्पन्ने सति सम्भवतीत्यर्थः, लक्ष्म्या इवेति लक्ष्मीर्हि ब्रह्मानन्दरूपा सती नायिकारूपा, अत्रापि धर्मद्वयसम्पादनेन लक्ष्म्या साम्यसम्पादनाद्रसभोगेपि साम्यमितिभावः, लक्ष्मीपदमत्र साक्षात्पुरुषोत्तमस्य स्वकीयारूपालम्बनपरं न त्वत्रत्यमुख्यापरं, टिप्पण्यां तदंशानामित्यस्य 'महिष्यादीना'मितिव्याख्यानात्, एतासां पतित्वेन प्रार्थनात् तत्साम्यमेव वक्तव्यमिति तदाशयः, अत एव 'विवाहितान्यायेन रमणं भविष्यती'त्यग्रिमाध्याये वक्ष्यते, अत इति यतो लीलाद्वयं प्रत्यापत्तिरूपमतो निरोधो महत् स्वरूपात्मकं फलं यस्य तादृश इत्यर्थः, अतोत्रेति यतो निरोध एव महाफलस्तच फलं स्त्रीष्वेव सिद्धमतस्ता एव तामसप्रकरणान्ते तदन्तर्गतप्रमेयप्रकरणान्ते च निरूप्यन्त इत्यर्थः, अत इति यतो भगवत्कर्मकभोगरूपं स्त्रीणाम्माहात्म्यमत इत्यर्थः, न हीति पुरुषो भोग्यो न भवतीति तत्र भगवत्कर्तृकभोगासम्भवादनुपदोक्तमर्यादया भगवत्कर्मकोपि भोगो न भवेदत एवाग्निकुमाराणामपि स्त्रीत्वमित्यर्थः, अन्योपभोग्य इति स्त्रीभोग्य इत्यर्थः, इदं तृतीयस्कन्धनिबन्धे विचारितम्, तत्सम्मतिसूचनाय हिशब्दः, स्वोपभोग्य इति पुरुषान्तरोपभोग्य इत्यर्थः, तर्ह्येवं मुख्यरसभोगे सम्पन्ने ज्ञानोपदेशप्रयासः किमर्थं इत्याशङ्क्याहुः परमिति, अत एवेति यतोत्र स्त्रिय एव योग्या अत एवाग्रेधिदैवस्य भगवतः सम्बन्धिनीं प्रसादरूपां स्वाधिदैविकरूपां वा स्त्रियं प्रार्थयिष्यन्तीत्यर्थः, अत

ति यतो मुख्यो रसो दित्सितोत इत्यर्थः, वृन्दारण्यप्रवेशेन स्वाच्छन्द्यं 'श्लिष्यति कामपी'-
त्यादिप्रकारकं स्वस्य सम्पादितवानित्यर्थः, नन्विति जगति नायिकासु भक्तिर्भावोद्-
बोधो न कारितोतः कथं तादृशी लीलेत्यर्थः, स्वपदेति तथाचिह्नदर्शनेन स्मृतपूर्वसम्भोगा
उद्बुद्धभावा भविष्यन्तीति प्रत्यक्षेर्थः, परोक्षवादेन स्त्रिया अरण्यं वनं स्त्रीसङ्घमित्यर्थः,
स्त्रिया इति जात्यपेक्षयैकवचनम्, तत्रावेशेन भगवत्कर्मकभोगकर्तृत्वरूपं स्वाच्छन्द्यं
भवतीतिभावः, पूर्वं गोपवृन्दैः सह स्थितः पश्चात् तत्र प्राविशत्, स्वाच्छन्द्यं मूले उप-
सर्गस्यार्थ इति ज्ञेयम्, नन्विति जगति स्त्रीसङ्घे भक्तिर्भावोद्बोधो न कारित इति कथं
कृतकार्यतेत्यर्थः, स्वपदेति स्वकर्तृकभोगे तासु विविधप्रकारैश्चरणस्थापनेन भावोद्बोधं
कारयित्वा स्वाच्छन्द्यं तत्कर्तृकभोगरूपं सम्पादितवान्, चरणे नानाप्रकारबोधार्थं व्याख्याने
स्वपदानामितिबहुवचनम्, तथा च 'गोपवृन्दैः सह स्थितः स'मित्यन्तेन पूर्वस्थितिरुक्ता,
पश्चात् स्वपदानां रमणं यत्र तादृशं तत्सङ्घं कृत्वा तत्र प्रकर्षेण स्वाच्छन्द्यसम्पिपादयिषया
आविशत् स्वावेशेन तासु स्वाच्छन्द्यं सम्पादितवानित्यर्थो ज्ञेयः, अत एव नायिकानां
पुम्भावावेशे तथा भवतीति रसशास्त्रम्, एतदाशयेनैव वृन्दारण्यप्रवेशस्य लीलात्वं पूर्वमुक्तम्,
एवं पूर्णरसानुभवानन्तरं ताभिर्गीतकीर्तिर्जात इति गानेन रसस्थैर्यं निरूपितम्, अवशिष्टेति
वेणुनादेन व्रजस्थितासु सर्वाभोग्यसुधानुभवरूपमोक्षस्थापनम्, गोपसाहित्येन तेषु दास्य-
रूपधर्मस्थापनम्, वृन्दारण्यप्रवेशेन वनस्थितासु स्वाच्छन्द्यरूपकामस्थापनम्, स्वपद-
रमणेन तावदुद्बुद्धभावरूपभक्तिस्थापनमवशिष्टोर्थः, गानरूपतत्स्थापनमपि तास्वेवेति वन-
स्थितासु त्रयमुक्तम्, व्रजस्थितास्वेकम्, गोपेष्वेकम्, एवं विभागेन पुरुषार्थपञ्चकस्थापनं
ज्ञेयम्, अस्मिन् श्लोके सर्वाभोग्यसुधापूरितस्वरूपवेणुरवस्वरूपनिरूपणं वाक्यार्थ इत्युपसंहारे
बोधयन्ति स्त्रीभाव इति, स्त्रीणां हृदये नादद्वारा पूरितो भावः सुधारूपो गूढः सर्वा-
भोग्यः पुष्टिमार्गेनुग्रहमार्गे तत्त्वमनारोपितं मुख्यं फलमितिरूपः कृष्णपदार्थः कृष्ण-
स्वरूपं सर्वत्र किम्बहुना रमणेपि संवृत एव किन्तु क्वचिदेव स्थाने हृदयरूपे वेणुनादश्रवणे
सति श्रोत्रद्वारा विवृतः प्रकट इत्यस्मिन् श्लोके निरूपितम्, सर्वाभोग्यसुधारूपं भगव-
त्स्वरूपं वेणुद्वारैव प्रकटमुक्तमित्यर्थः, अतो नादस्य मुख्यफलानुभावकत्वाद् रूपं वेणु-
नादः क्रीडा चेति त्रयाणाम्मध्ये रूपं क्रीडा चेति सर्वमेवोपसर्जनीभूतं गौणमुभया-
पेक्षया वेणुनाद एव मुख्य इतिहेतोस्त्रयानुभवेपि तद् द्वयं गौणं कृत्वा तं वेणुनादमेव
मुख्यतया वर्णयितुमारेभिरे गोप्य इतिहेतोस्तद्वर्णनेनाभिरमणमाहेत्यर्थः ॥५॥
बर्हापीडमित्यस्याभासे स्वयं वर्णयतीति शुको वर्णयतीत्यर्थः, तथात्वज्ञापनायेति

१ कानिचित्परोक्षरीत्यार्थो ज्ञेयः इतिपाठः ।

योजना । गोपिकानां वर्णनाशक्तत्वज्ञापनायेत्यर्थः, बर्हापीडमित्यत्र वाक्यार्थो
१०-१८-५ वर्णनीय इति गोपिकाभिर्वर्णनीयो वेणुरवोत्र "बर्हापीडे"तिश्लोके वाक्यार्थो मुख्यत्वेन भवतीत्यर्थः, तथा सतीति वेणुरवस्य वाक्यार्थत्वे वेणुरवप्रतिपाद्यस्वरूपस्य वेणुनादस्य क्रीडायाश्च प्रतिपाद्यत्वं स्यादित्यर्थः,स्वरूपेत्यादि "वपुर्बिभ्र"दित्यनेन स्वरूपं "रन्ध्रान् वेणोः पूरय"न्नित्यनेन गुणः "वृन्दारण्यं प्राविश"दित्यनेन च लीला उक्ता इति ज्ञेयं, नृत्यन्मयूरानुकरणं चेति मुकुटधारणं शोभाधायकं उद्बुद्धपूर्णरसात्मकतासूचनाय नृत्यन्मयूरानुकरणं चेति चकारार्थः, केवलो नाट्य इति केवल इति उद्दीपनादिसामग्रीरहितो विप्रलम्भ इत्यर्थः, अभिनये तथैवोपलभ्यमानत्वात्, अभिनेतारो हि पुष्पादिसामग्रीं हस्ताभिनयेनैव प्रदर्शयन्ति, न हि तत्र पुष्पाणि सन्त्यतो विप्रलम्भरसस्य सामग्रीराहित्यात् केवलत्वं, यद्यपि भगवद्विप्रलम्भस्यालौकिकत्वान्मनसा भाव्यमानापि सामग्री सत्यरूपैव तथापि सामग्र्या अनाविर्भावितत्वात् केवलत्वं, तथा चाविर्भूतसर्वसामग्रीविशिष्टत्वं संयोगरसत्वमनाविर्भूतसामग्र्यमिश्ररूपत्वं विप्रयोगरसत्वमिति विवेकः, भगवतो वपुरुभयविधमिति, अत्रेदं ज्ञेयं, लौकिके हि पुरुषाधिकरणको रसो न तु पुरुषो रसरूपः, भगवति त्वलौकिकत्वाद् "रसो वै स" इतिश्रुते रसरूपत्वं, अतो भगवद्वपुष एव संयोगविप्रयोगात्मकत्वमुक्तं, युगपद्रसद्वयात्मकतायाः श्रुतिसिद्धत्वेपि युक्त्यगोचरत्वं यद्यपि प्राप्तं तथापि वनस्थितभक्तैस्सह संयोगात् संयोगरसात्मकत्वं व्रजस्थितभक्तैः सह वियोगाद् विप्रयोगरसात्मकत्वमिति युक्तिविरोधो न शङ्कनीयः, रसस्य भगवदभेदाद् भगवद्वपुषोपि भगवदभेदाद् भगवतो वपुरुभयविधमित्युक्तं, नटवरवपूरूप इति नटवद् वरवद् वपुर्यस्येत्युक्ते वपुषः स्वरूपात् पार्थक्यमायातीति पार्थक्यनिराकरणाय वपूरूप इत्युक्तं, गोपिका वासो न गणयेयुरिति रसोद्बोधेनैवात्यार्त्या भगवद्वाससः पीताम्बरस्य गणनामकृत्वावलोकनं कुर्युस्तथात्वे रसस्य प्राकट्याद् रसाभासः स्यादतो गोपनार्थं पीताम्बरस्य मायारूपत्वं निरूपितं, माया हि भगवत्साक्षात्कारे जवनिकेव तिष्ठति, भक्तेपि रसाच्छादिका जातेतिसूचनार्थं व्यामोहककनकतुल्यता निरूपिता, पीताम्बरस्य भगवत्स्वरूपगोपनान्मायात्वं, वै निश्चयेन सर्वजयप्रकाशिकेति "साक्षान्मन्मथमन्मथ" इतिवाक्यादाधिदैविकमन्मथजेतृत्वं स्वरूपलावण्यस्य कमलादिजेतृत्वं नयनयोरेवं सर्वजयप्रकाशिका वैजयन्तीति ज्ञेयं, वै निश्चयेनेतिव्युत्पत्तिस्तु नैरुक्ती ज्ञेया, तस्याः साक्षादनुभवो नोच्छिष्टेनेति भगवत्कर्तृकं भोगं विना न सम्भवतीत्यर्थः, तथा च यदा फलप्रकरणे भक्तनिष्ठसुधां भगवान् भोक्ष्यते तदनन्तरं रमाधिक्ये भक्ताः साक्षादुच्छिष्टेन भगवत्सुधां भोक्ष्यन्त इतिहृदयं, अतः श्रोत्रपेयैवेति प्रकृते फलप्रकरणाभावाद् व्रजस्त्रीणां भगवत्सन्निकटस्थित्यभावाद् वेणुद्वारैवा-

१ भगवदीयेतिपाठः । २ अत्र साक्षान्मन्मथमन्मथप्रकाशिकेत्यर्थः इत्यधिकम् ।

धरसुधाप्राप्तिः, सुधाया वेणुनादसम्बद्धत्वान्नादस्य श्रोत्रमात्रग्राह्यत्वात् तत्सम्बद्धसुधाया अपि श्रोत्रमात्रपेयत्वमितिभावः, तथा च संयोगावस्थायां साक्षात्पेयत्वेपि वियोगावस्थायां तु श्रोत्रपेयत्वमेवेतिविवेकः, किञ्च भगवद्भोग्याधिदैविकस्त्रीविग्रहप्राप्तानामेवैतस्याः सुधायाः साक्षाद्भोगोन्येषां सरित्सरोलतावृक्षमृगीगोपमेघादीनां तु तादृशविग्रहाभावाद् वेणुनादद्वारा श्रोत्रेणैव पानमतः सर्वेषां श्रोत्रपेयैव, अतः सर्वेषां साक्षात्पानाभावात् सुधायास्त्रैविध्यनिरूपणे यत् सर्वभोग्यत्वं निरूपितं तत् समर्थितं, आनन्द एव सा प्रकटेति साम्प्रतं वियोगावस्थायामित्यर्थः, इदमत्र ज्ञेयं, "आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानात्" "तस्माद् वा एतस्माद् विज्ञानमयादन्योन्तर आत्मानन्दमय" इत्याद्यनेकश्रुतिषु पुरुषोत्तमस्यानन्दरूपत्वमानन्दमयत्वं चास्ति, तत्रायं विवेकः, संयोगावस्थायां सर्वसामग्रीसाहित्यात् मामग्र्याश्चानन्दरूपत्वादानन्दमयत्वं भगवतः, वियोगावस्थायां सर्वसामग्र्या भगवदभेदेन स्थितत्वादानन्दरूपत्वं, तथा च सम्प्रति व्रजस्थितगोपिकानां भगवद्वियुक्तत्वात् तद्वियोगात्मकरसात्मको भगवानानन्दपदवाच्यः, तत्रैव सा सुधा प्रकटेति, दूरस्थितत्वेन वेणुनादद्वारैव प्राप्या न तु साक्षादितिभावः, आनन्दसारभूतेति आनन्दरूपेषु भगवदवयवसम्बन्धिभोग्यपदार्थेषु सारभूता, ननु भगवदवयवसम्बन्धिभोग्यपदार्थेषु सर्वस्यैव सारत्वात् तत्र सारासारविवेकस्य वक्तुमयोग्यत्वात् कथं मारत्वमित्याशङ्क्य स्वोक्तं सारत्वं स्वयमेव व्याचक्षते सा न कथञ्चिदित्यादिना, अन्येषु भगवत्सम्बन्धिषु भोग्यपदार्थेषु साधनत्वं फलत्वं चास्ति, तथा हि यथा भगवद्धस्तो भक्ताह्वाने आनन्दसाधनं स्पर्शे तु फलरूपस्तथाधरसुधायाः साधनत्वं नास्ति किन्तु केवलं फलरूपत्वमेव, न ह्यधरसुधा कस्यापि साधनमस्ति, यद्यपि "मुखमपि स्वभोगयोग्यं करोती"त्युक्त्या साक्षाद्भोगयोग्यतायां साधनत्वमस्ति तथापि श्रोत्रपेयाया एव साधनत्वं, तत्रापि स्वप्राप्तावेव साधनत्वं न त्वितरत्र, साक्षादुच्छिष्टरीत्या भोग्यायास्तु केवलफलत्वं, इदमेव सारत्वं नाम, भगवतो भोग्यावस्थायामेव भोक्त्रीभिर्लभ्यमानत्वात्, वेणोरित्यसमासादिति असमासे ऐकपद्याभावात् पदानां पार्थक्यं, तेन पार्थक्यमेव सूच्यते तद्वाच्यानां, अतो वेणुमध्ये सा सुधा नेत्युक्तं, ततः कर्णद्वारेत्यारभ्य करोतीत्यन्तं सुधायाः शब्दसम्बद्धत्वाच्छब्दस्य श्रोत्रमात्रग्राह्यत्वात् कर्णद्वारा प्रवेशः, तथैव वर्णनसमये शब्दसम्बद्धाया एव मुखे समागमनं, तत्राप्याधिदैविकरूप इति लक्ष्मीसमानस्त्रीविग्रहप्राप्तावित्यर्थः, मुख्यो रसभोग इति उच्छिष्टरीत्या भोग इत्यर्थः, भगवद्भोगानन्तरमेवेति भगवत्कर्तृकभोगानन्तरमित्यर्थः, भगवान् भोग्य इति रसाधिक्यवशात् स्त्रीभावे जाते सुधाभोगात् ताभिर्भोग्यो भवतीत्यर्थः, आधिदैविकीं श्रियमिति कात्यायनीमित्यर्थः, स्वच्छन्दतामिति भोग्यभक्तानां भोक्तृत्वमित्यर्थः,

१. उच्छिष्टरीत्या पान इति पाठः ।

स्वच्छन्दतामाहेति गोपवृन्दसाहित्येन निर्भयत्वसम्पादनात् स्वच्छन्दता सम्पद्यत इत्यर्थः, अत एवोक्तं "शक्तीनां निर्भयत्वायैते देवाः साक्षिण" इति, ननु जगति भक्तिर्न स्थापितेति कथं कृतकार्यत्ता ? तत्राह स्वपदरमणमिति, अत्र स्थलत्रये प्रवेशः, "वृन्दारण्यं प्राविश" दित्युक्त्या वृन्दावने वनस्थितभक्तगणे व्रजस्थितव्रजसुन्दरीमनसि च प्रवेशात्, तत्र वृन्दावनभूमेर्भगवच्चरणसम्बन्धेनार्द्रत्वाच्चरणाङ्कितत्वेन स्वपदरमणत्वं, वनस्थितभक्तगणस्य रमणसमये हृदये चरणस्थित्या तथात्वं, व्रजस्थितभक्तानां मनस्याविर्भावे चरणानामाविर्भावात् तथात्वं, धर्मस्थापनमाह गोपवृन्दैः सहेति वृन्दावनप्रवेशपक्षे गोचारणरूपो धर्मो गोपवृन्दसाहित्येन स्थापितः, वनस्थितभक्तगणप्रवेशपक्षे वनस्थितभक्तानां लज्जाजन्यगोपनादिधर्मो भगवतो गोपवृन्दसाहित्याद् भवति गोपवृन्दस्यान्तरङ्गत्वात्, "एते देवाः साक्षिण" इति पूर्वमुक्तत्वात्, अवशिष्टेत्यादि "स्वपदरमण" मित्यनेन भक्तेरुक्तत्वाद् गोपवृन्दैरित्यनेन धर्मस्योक्तत्वादर्थकाममोक्षाणामवशिष्टत्वं, तच्च "गीतकीर्ति"-रितिपदेनोच्यते इत्याहुः गीतकीर्तिरितीति, व्रजस्थितसुन्दरीभिर्गीता कीर्तिर्यस्येत्युक्तौ गुणगानमेव तासामर्थरूपः पुरुषार्थः, वनस्थितस्त्रीभिर्गीता कीर्तिर्यस्येतिपक्षे आसक्तिमतीभिस्तादृशरसरूपस्य भगवतो गुणगानेऽनासक्तानामपि गुणश्रवणात् कामरूपः पुरुषार्थः सिध्यति, शुकादिभिर्गीता कीर्तिर्यस्येतिपक्षे तादृक्कीर्तिश्रवणादसदादीनां मोक्षः सिध्यति, एवं "गीतकीर्ति"रित्यनेनार्थकाममोक्षस्थापनमुक्तम् ॥ ५ ॥

इतिवेणुरवमित्यत्र श्रवणस्य वर्णनस्य च वेणुरवमित्येव कर्मेत्याहुर्वेणुरवं वर्ण-
श्लोकः। पितुमिति, एतस्यैव विवरणं वेणुरवमाकर्ण्य वर्णयितुमिति, तमेव
१०-१८-६ श्रुत्वा तमेव वर्णयितुमारेभिरे इतिहेतोः श्रवणस्य वर्णनस्य चैकेनैव कर्मणा सम्बन्ध इत्यर्थः, श्लोकद्वये श्रवणोक्तेस्तात्पर्यमाहुस्तत्रेति, उभयोर्विभेदं वक्तुमाहुरमुनेति, पूर्वश्लोकोक्तं तु केवलमितिभावः, अनेनापीति अर्थः स्वरूपं स्पष्टो नादात् पृथक्कृत्य भगवता भजस्वासु नोक्तो न बोधित इति मनस्यासु स्वाच्छन्द्यसम्पादनसूचकेन मधुन्देन पूर्वश्लोके ज्ञापितम्, अत्र राजन्नितिसम्बोधनेनापि तज् ज्ञापितम्, राजानो हि गुप्तकार्यकर्तारो भवन्ति, श्रोतुस्तथासम्बोधनेन श्रवणविषयेऽपि स धर्मो ज्ञापित इत्यर्थः, तर्हीति स्पष्टम्, स्वरूपानुभवाभाव इत्यर्थः, तत्रेति वेणुरवश्रवणे इत्यर्थः, कामोद्दीपने इति पूर्वं व्याख्यानात् स्मरणरूपभावोद्दीपने इत्यर्थः, अन्तःपूर्णाधामिति तया च मुख्यरसानुभवाय चेष्टितस्मरणमिति भावः ॥६॥

इति वेणुरवमित्यस्याभासे स्त्रीभावो गूढः पुष्टिमार्गे तत्त्वमित्यादि भगवतः
योजना। स्त्रीभावो लक्ष्मीसमानत्वं रसोद्रेके भोग्यत्वमितियावत् स स्त्रीभावः
१०-१८-६ पुष्टिमार्गे तत्त्वं, भगवतो भोग्यत्वेन भक्ताधीनत्वाद् भक्तानां भोक्तृ-

तया स्वाधीनत्वात्, "कृष्णाधीना तु मर्यादा स्वाधीना पुष्टिरुच्यत" इति पञ्चमस्कन्धनिबन्धे पुष्टिमार्गलक्षणात्, इति कृष्णपदार्थ इति स्त्रीभावापन्नो भगवान् कृष्णपदवाच्य इत्यर्थः, तादृशभावापन्नस्य भगवतः परमानन्दरूपत्वात्, रसशास्त्रे तथोक्तत्वात्, "कृषिर्भूवाचकः शब्दो णश्च निर्वृतिवाचकस्तयोरैक्यं परं ब्रह्म कृष्ण इत्यभिधीयत" इतिश्रुतौ परमानन्द-रूपतया कृष्णपदनिर्वचनात्, क्वचिद् विवृत इति वेणुनादस्य बहुवारं जायमानत्वेपि नैतादृशसुधासंवलितो जायतेतः क्वचिद् वेणुनादेधरसुधासंवलिते कृष्णपदार्थो विवृत इत्यर्थः, सुधासंवलितत्वकथनात् सुधासार्थक्याय भगवतः स्त्रीभावोपेक्षितः, स एव कृष्णपदार्थः, सोस्मिन् वेणुनादे विवृतः, "अधरसुधया पूरय" नित्युक्तेः, स्त्रीभावा-भावे भगवदधरसुधाया वैफल्यं स्यादतोधरसुधासाहित्योक्तेः "स्त्रीभावो विवृत" इति ज्ञेयं, अतो वेणुनादस्यैव प्राधान्यात् "तमेव वर्णयितुमारेभिर इत्युक्तं, राजन्त्रितीति "राजर्षिसत्तमे"त्यादिपदान्यनुक्त्वा "राज"पदमात्रमुक्तं, राजपदं तु प्रजापालनादिस्वधर्म-निष्ठतावाचकं, तेन धर्मनिष्ठतामात्रस्यात्र सूचनाद् रसानभिज्ञत्वं सूचितं, तद् व्रजस्त्रिय इत्यादेः सङ्गतिं प्रदर्शयन्ति पूर्वं प्रथमश्रवणमात्रेणेत्यादिना, "तद् व्रजस्त्रिय आश्रुत्ये"त्य-नेन प्रथमश्रवणे वर्णनार्थमुद्योग उक्तः, "तद् वर्णयितु"मित्यनेन सवेगेन चित्तविक्षेपाद-शक्तिरुक्ता, ततो "बर्हापीड"मित्यनेन वर्णनशक्तिहेतुः सुधाप्रवेश उक्तः, तत "इतिवेणु-रव" मित्यनेन परितः सुधागलनरूपं वर्णनमुक्तं, व्रजस्त्रिय इति कार्यान्तराभावः सूचित इति, व्रजसम्बन्धित्वेनाङ्गीकृतत्वाद् गुणगानातिरिक्तकार्याभाव इत्यर्थः, तथा च सेवासमये सैव क्रियते, वियोगावस्थायां तु गुणगानमितिविवेकः ॥ ६ ॥

अग्रे त्रयोदशश्लोकार्थोक्तौ रसद्वयार्थमिति रसद्वयनिरूपणार्थं श्लोकद्वितयम्,
लेखः । एकस्माच्छ्लोकाद् वेणुपूरणं निरूपितम्, स्वच्छन्दलीलासिद्ध्यर्थं
१०-१८-७ पादानां चरणारविन्दानां यद् गमनं रमणं तत्र हेतुर्भूमेः कीर्तिविस्तारो-परश्लोकोक्तः, एवं चतुर्भिः पीठिका, सामान्यतः पदार्थत्रयनिरूपणं स्यात्, ततो विशेषतो निरूपणम्, तत्र षड्भिर्वेणोर्वादनं निरूपितं, स्वरूपलीलाव्याप्त्यर्थं तुशब्दः, ततो द्वाभ्यां भक्तिप्रतिष्ठारूपपादगमननिरूपणं, तत एकेन तत्र प्राप्तदोषसमाधानं, लीलायां प्रतिबन्धाभावेपि दूषणं तु स्यादिति तुशब्दः, स्वरूपस्य तु स्पष्टमननुभवस्य सूचितत्वान् न विशेषतो निरूपणमितिभावः, श्लोकाभासे स्वरूपत इति रसस्य स्वरूपं विभावादयस्तत्प्रकारेण रसात्मकमित्यर्थः, द्वितीये तु केवलरसात्मको वक्ष्यते, अग्रे कारिकासु इन्द्रियवतां फलमिति, भक्तिफलत्वेनाभिलषितमित्यर्थः, संलापादिकमेवेन्द्रियवतां तत्तदिन्द्रियप्रकारकरसानुभावकत्वेनेन्द्रियसाफल्यापादकत्वात् फलत्वेनाभिलषितं न तु मोक्षः, तत्र हेतुरन्यथेति, यतो निःप्रकारकरसानुभावकत्वेनेन्द्रियवैफल्यापादकत्वस्मादित्यर्थः,

भगवांश्चेत् सेवोपयोगिदेहमात्रमेव फलं ददाति तदेदं न भवति परन्त्वभिलषितमिदमेवेति-
भावः, पुरुषोत्तमे प्रवेशरूपे मोक्षे इन्द्रियवैफल्यं दृष्टान्तेन विशदयन्ति यथेति, अन्धकारे
स्थितिरिति चेद् भवेदितिशेषः,तदाक्ष्णोः फलं चाक्षुषं ज्ञानं न भवेत् ,अतः स्पर्शादिना ज्ञान-
जननेपि चक्षुर्वैफल्यमेव भवेत् ,तथेन्द्रियप्राणान्तःकरणयुक्तानां मोक्षोपि चेद् भवेत् तदेन्द्रि-
याणां फलं तत्तत्प्रकारकरसानुभवो न भवेदतः स्वरूपतोनुभवेपि संलापाद्यभावेनेन्द्रियवैफल्य-
मेव भवेत्, अतः साधकानां सर्वात्मभाववतां बाधकानां भगवदतिरिक्तसर्वविषयाणां
त्यागे सति तन् मोक्षलक्षणं वस्तु फलत्वेनाभिलषितं न भवेदित्यर्थः,तथा चेन्द्रियवैफल्या-
पादकत्वेनोभयोरुपमानोपमेयभावः, कदाचिदन्धकारस्थितौ कदाचिद् भावोद्रेकेण देहाद्य-
स्फूर्त्या भगवद्रूपत्वरूपमोक्षे च वैफल्यं न भवतीति स्थितेर्नियतत्वमुक्तं मोक्षे सर्वथेति
च, सायुज्यादिरिति सहयोगः पुरुषोत्तमे प्रवेशस्तदादिरित्यर्थः, उपनिषद्रूपा इति
मोक्षस्य विचार्यत्वादुपनिषत्त्वमेवोक्तं,न त्वनुभवेति श्रुत्युक्तं फलमुपनिषद्रूपाणामसाक्ष-
मनुभवेन विरुद्धं विचारेपि कृतेसदनुभवे न पर्यवस्यति तादृशं न भवति, इदं त्वनुभवा-
पर्यवसायि दृश्यते, अतो व्यवस्थोच्यत इतिभावः, श्रुतेरासत्वादन्यथाकथनं न युक्तमिति
हिशब्दः, केवलानामिति 'वाङ् मनसि दर्शनाद्' इतिसूत्रचतुष्टयोक्तप्रकारेण सङ्घातलये
सेवोपयोगिदेहो येभ्यो भगवता न दत्तस्तेषामित्यर्थः, एतेषां मोक्षः पुरुषोत्तमे स्थितिरेव
फलमित्येवकारः, प्राप्ततादृशदेहानां त्वनुग्रहतारतम्येन त्रयमपि भवतीति भावः, यैर्वा
निपीतमिति अनादरान्मुख्यपक्षोन्य आक्षिप्तः सोयमुक्त इति ज्ञेयं, गोपिकानामेवेति,
गोपिकानामेव तत्रापि कासाञ्चित् तथाभाववतीनामिदं फलं भवति, एवकारेण गोपव्या-
वृत्तिः, चक्षुष्मत्पदपरमिति चक्षुष्मत्पदं पिपर्ति स्वार्थेन पूरयतीति परं तेन सह-
कार्थमित्यर्थः, तेनास्येति सख्य इत्यन्तस्य वाक्यस्येत्यर्थः, पशूनन्विति अन्वित्युप-
सर्गस्य सार्थकत्वाय पशूनित्यस्याप्यावृत्तिः, तथा च पशून् गवादीननु पशूनेतद्रसान-
भिज्ञान् बहिरङ्गगोपान् वनं निवेशयतोरित्यर्थः, निवेशान्यथानुपपत्त्या वनपदार्थो-
र्थापत्तिलभ्यो न त्वध्याहारः, तथा च निवेशपदार्थाकाङ्क्षापूरणाय निवेशपदार्थान्तर्गत
एव वनपदार्थ इति ज्ञेयं, ये तु कालेन तुल्या इति भगवज्जन्मकालीना इत्यर्थः, बहि-
रङ्गानामेतेषाञ्च वनप्रवेशनहेतुर्निर्गुणेति, अन्तरङ्गलीलाधिकाराभावे मठस्थापने दोषारोप-
सम्भवोतो वनप्रवेशनमेव युक्तमित्यर्थः, नदेति एककालाधारत्वे सतीत्यर्थः, तादृशलीला
काले वयस्येष्वपि वनमागतेषु सत्सु इतियावत्, (वयस्यपदस्यार्थान्तरमाहु भगवन इति,
मदाधारत्व इति नत प्राकट्यं गोपलीलयोरेककालाधारत्वे निमित्तं,प्राकट्येन हेतुना तादृश-
लीलाकाले वनमागता इतिभावः),तथा च वयसा भगवत्प्राकट्येन हेतुना लीलया तुल्या

१. इत्यधिकमेकस्मिन्नादर्शे।

लीलाकालाधारा इत्यर्थः, मुख्यवयस्यानां व्रतप्रसङ्गे वाच्यानां भगवता सह स्थितिनियमा-
दत्र चैतेषां वननिवेशनस्योक्तत्वादेवं व्याख्यानं, सप्तदशाध्यायारम्भे एत एवोक्ताः, भग-
वज्जन्मकालीनास्तु व्रतप्रसङ्गीया इतिज्ञेयम्, (तेभ्यो भिन्ना इत्याशयः पक्षद्वयेपि, नदेति
वयस्यपदस्यैवं व्याख्याने सतीत्यर्थः, प्रथमपक्षमुपसंहरन्ति तैः सह चेति), तथा सतीति
रसानभिज्ञत्वेन पशूनां बहिरङ्गानामपि गोपानां श्रमे सतीतस्ततः पर्यटनासामर्थ्ये सति
'गता गावो दूरं प्रखरखुरचिह्नान्यपि वने न लक्ष्यन्ते हन्त द्रुततरमिहागच्छत तत' इति
प्रकारेण भगवते निवेदने कृते सति श्रान्तगोपस्थाने वयस्यानां निवेशनार्थं वयस्यसहभाव
इत्यर्थः, आविष्टस्येति रामाविष्टांशस्य मुखं पृथक् स्पष्टं न किन्त्वावेशाधिकरणसङ्कर्षण-
मुखसंवलितमेवातो मुख्यप्रकटस्य भगवतः कृष्णस्यैव मुखमुभयरूपस्याविष्टस्य कृष्णस्य च
मुखमुक्तमितिशेषः, मुखस्य प्रधानत्वे प्रमाणसम्मतिमप्याहुर्नान्यानीति, अन्यन्मुखमिति
राममुखसंवलितं मुखमित्यर्थः, अवयवान्तरस्य द्रष्टव्यत्वेनोपस्थितिर्भवति, मुखस्य तु भोग्य-
रसवत्त्वाद् भोग्यत्वेनैवोपस्थितिः, तत तु रामाविष्टमुखे केवलभगवदुपासकानां न सम्भव-
तीत्यतोपि न पृथङ् निरूपितमितिभावः, मुखस्यैकत्वमिति आविष्टभगवन्मुखे एव यत्रैवं
तत्र सापेक्षपाने किं वक्तव्यमितिभावः, ईश्वरत्वेनेति व्रजराजत्वेनाराधनमनुरोधो वा
कर्तव्य इतिबुद्ध्येत्यर्थः, सर्वेषां दर्शनकर्तॄणां साधारणपक्षत्वादेवमुक्तम्, वर्णिकास्तु नैवं-
विधा इति ज्ञेयम्, पूर्वपक्षमाहुर्नहीति, समाधानमाहुरावेशेति, अनावेशपक्षे इय-
माशङ्का भवेदिति तद्व्यावृत्त्यर्थं तुशब्दः, लौकिकेति लौकिको भावः, पूर्वोक्ता बुद्धि-
स्तत्सापेक्षमित्यर्थः, वेणुमन्विति इदमर्थकथनम्, विग्रहस्तु अनुगतो वेणुर्यस्येति ज्ञेयः,
जुष्टं निपीतमित्येतयोर्भेदमाहुः सेवनं निदर्शनमिति, केवलं शब्दश्रवणमित्यर्थः, तत्र
हेतुमाहुर्मनोहरत्वादिति, पाने हेतुमाहुः शिक्षार्थमिति, स्वस्य तादृशवेणुवाद्यशिक्षणार्थं
मूले वेतिविकल्पेन पानमुक्तमित्यर्थः, विशेषणस्य वेणोः प्राधान्याच् छन्दकर्मकमेव क्रिया-
द्वयमुक्तम्, मूले वापदं कैश्चिज् जुष्टं कैश्चिन्निपीतमितिविकल्पबोधनार्थं न त्वनादरमात्र-
बोधनार्थम्, स तु स्वरादेवायातीत्यर्थः, अनुरक्तानामिति अनुरक्ता भक्तास्तेषां ये
कटाक्षास्तेषां मोक्षो यत्र भगवन्मुखे इत्यर्थः ॥७॥

एवं सङ्गतिं विधाय "स्वसखीभ्योन्ववर्णय"न्नित्यत्रोक्तमनुवर्णनं श्रीगोपिकाभि-
योजना। "रक्षण्वता"मित्यादिभिः कृतमित्याहुरनुवर्णनमेवाहेति, अक्षण्वता-
१.०-१.८-७ मित्यस्याभासे तत्र प्रथमं स्वरूपतो रसात्मकमिति संयोगरसात्मक-
मित्यर्थः, अनेन "नटवरवपु"रित्यत्रोक्तो "वर"पदार्थ उक्तः, "अक्षण्वता"मित्यादि
"अक्षण्वतामधिपतिस्ताभ्यां याति करोति चे"ति पुरञ्जनोपाख्याने नारदवाक्यादक्षण्व-

१ इत्यधिकमेकस्मिन्नादर्शे।

रूपद्यमिन्द्रियवद्वाचकं तथा चेन्द्रियवतामिदमेव पुरुषोत्तमस्वरूपं फलमित्यन्वयः, फलत्वं विवृण्वन्ति भगवता सह संलाप इत्यादिभिः, अत्र सर्वेन्द्रियभोग्यत्वं निरूपितमिति फलत्वं स्वरूपस्य, तत्राश्लेषो बाहुकार्यं सेवनं करकार्यमित्येकस्यैव दोरिन्द्रियस्य कार्यद्वयं ज्ञेयं, रोमोद्गमः पायुकार्यं, "सर्वेषां विसर्गाणां पायुरेकायन"मितिश्रुते रोमोद्गमस्यापि विसर्गत्वात्, अत एव प्रक्षिप्ताध्यायसुबोधिन्यां "रोमाञ्चः स्वेदश्च दशमकार्य"मित्युक्तं, द्वितीयपक्षे चक्षुष्मतामिदं स्वरूपमेव फलमित्यर्थः, सम्पूर्णस्वरूपस्यापि दृग्गोचरत्वात्, एवं पक्षद्वये स्वरूपमेव फलमित्युक्तं, रामकृष्णयोर्वक्त्रमिति रामकृष्णयोर्वक्त्रं यैर्वा निपीतं तेषामिदमेव फलं, वक्त्रमित्यर्थः, अस्मिन् पक्षे मुखमात्रस्य फलत्वं ज्ञेयम्, तत्रापीश्वरत्वेनाराधनबुद्ध्या स्वस्वामिपुत्रत्वेनानुरोधबुद्ध्या वेतिपक्षद्वयं, कथम्भूतं वक्त्रमित्यपेक्षायामनुवेणु, अनुवेणु नाम वेणुवादनपरं, एवं सति वेणुनादप्राधान्येन मुखावलोकनकर्तार उक्तास्तेपि द्विविधाः, मनोहरत्वाद् ग्रहीतार एके, अपरे तु भगवत्तुल्यं वयमपि वादयिष्याम इतिशिक्षार्थं वेणुनादं शृण्वन्तो मुखमवलोकयन्ति, एवं मुखमात्रावलोकने आराधनबुद्ध्या अनुरोधबुद्ध्या इतिभेदद्वयं, वेणुनादस्य मनोहरतया शिक्षार्थं वा इति शब्दोपसर्जनं मुखावलोकनमित्येतद् द्वयं, एवं चत्वारो भेदा मुखमात्रावलोकने, अनुरक्तकटाक्षमोक्षमिति कामसम्बन्धादपि भजनार्थं मुखावलोकनमिति पञ्च भेदा भगवन्मुखमात्रावलोकने ज्ञेयाः ॥७॥

अक्षण्वतामित्यत्र रसद्वयार्थमिति का० १७६½-१७७½। रसो हि द्विविधः,धर्मकारिकार्थः। सहितः केवलश्च, धर्मसहितः सम्भोगे केवलो नाट्ये, तत्र 'अक्षण्वता'-
१०-१८-७ मितिश्लोके धर्मसहितः 'चूतप्रवाले'त्यत्र केवलः, एवं रसद्वयनिरूपणार्थं श्लोकद्वयं, ततो "गोप्य" इत्येकेन वेणुकूजनं, "वृन्दावनं सखिभुव"इतिश्लोकेन स्वच्छन्दलीलासिद्ध्यर्थं पादानां चरणारविन्दानां यद्गमनं रमणं तत्र हेतुर्भूमेः कीर्तिविस्तारो निरूपितः, एवं चतुर्भिः पीठिका ततः षड्भिः श्लोकैर्वेणोर्वादनं निरूपितं, द्वाभ्यामिति "पूर्णाः पुलिन्द्य" इति "हन्तायमद्रि"रिति च द्वाभ्यां श्लोकाभ्यां चरणमाहात्म्यप्रकटनं भक्तिस्थापनरूपं चरणस्य भक्तिमार्गरूपत्वादित्यर्थः, एवं तात्पर्यानुक्तौ बाधकमाहुरन्यथेति, भक्तिस्थापनातिरिक्ततात्पर्योक्तौ दूषणं स्यादित्यर्थः, पुरुषोत्तमस्य हीनायाः स्त्रियाः सम्बन्धोक्त्या हीननायकत्वमापद्येत, श्रीपतेः कन्दाद्युपयोगश्च हीनत्वापादकः,अतो भक्तिस्थापन एव तात्पर्यमितिभावः, तथापि लोकरीत्या तस्य दूषणत्वं भवत्येवेत्यत आहुर्वैपरीत्यात् समाधानमिति, प्रमेयमार्गः प्रमाणमार्गाद् विपरीतो बलिष्ठश्चेति हेतोर्न दूषणमितिभावः, तथाचोक्तं "गा गोपकै"रितिश्लोकविवरणे "विपरीतं हि भगवच्चरित्र"मित्यारभ्य "गतिमतामस्पन्दनं भवति तरूणां च पुलकः तथास्माकं योग्यानामयोग्यत्वमयोग्यानां पुलिन्दीनां

सार्धचतस्रः,१७८¾-१८२¼ ।

तथात्व"मिति, अत्रैवाग्रे भगवता सह संलाप इत्यादि सार्धचतस्रः,१७८¾-१८२¼ । अत्र भगवतः सर्वेन्द्रियोपभोग्यत्वं निरूपितं, आश्लेषो बाहुकार्यं सेवनं करकार्यमित्येकस्यैव हस्तेन्द्रियस्य कार्यद्वयं ज्ञेयं, स्पर्शस्त्वगिन्द्रियकार्यं स्फुटं, अधरामृतपानं रसनेन्द्रियकार्यं, पूर्वोक्तः संलापस्तु वाक्कार्यं, भोगो गुह्यकार्यं, पुरुषाणां तु सेवोपयोगिपुत्राद्युत्पादनद्वारा तदुपयोगः, रोमोद्गमः पायुकार्यं, इतरेन्द्रियोपयोगः स्पष्टः, तदुक्तं सुबोधिन्यां दशमस्कन्धे प्रक्षिप्ततृतीयाध्याये "एषां तु भाग्यमहिमाच्युत तावदास्ता"मितिश्लोकविवरणे रोमाञ्चः सेवश्च दशमकार्यमन्येषामुपयोगः स्पष्ट एवेति, दशमः पायुः, इदमेवेन्द्रियवतामित्यादि, इन्द्रियवतामिदमेव फलमन्यथा मोक्षोपि न फलमित्यर्थः, इन्द्रियवतामपि तादृशफलाभावे हेतुमाहुर्बाधकानामिति, मुख्यफलप्राप्तौ बाधकानां भगवद्व्यतिरिक्तपदार्थानां परित्यागे सति साधकानां सर्वात्मभावात्मकसाधनवतां मोक्षलक्षणं फलं न भवेत् किन्तु पुरुषोत्तमदर्शनाद्यात्मकं मुख्यफलमेव भवेदित्यर्थः, तथा च मुख्यफलप्राप्तौ बाधकत्यागविशिष्टसर्वात्मभावः साधनं, मुमुक्षूणां बाधकत्यागेपि सर्वात्मभावात्मकसाधनाभावान् न मुख्यफलं किन्तु मोक्ष एवेति ।

चूतेत्यत्र कर्णयोरिति उपरिभाग इति ज्ञेयम्, तथा सति मुकुटे बद्धः

लेखः । पीताम्बरखण्डः प्रवालेन बर्हस्तबकेन चानुपृक्तो भवति, परिधानीय-

१०-१८-८ मुत्तरीयं च मालयानुपृक्तं भवति, परिधीयते ध्रियत इतिव्युत्पत्त्या त्रयमपि परिधानम्, तैस्त्रिभिरपि विचित्रो वेषो ययोरित्यर्थः, पीताम्बरादीति आदिपदेन रामस्य नीलाम्बराणि, कारिकासु गुणा इत्यादि अग्रे त्रयाणामित्यनुवादस्य टिप्पण्यां विगाढभावपदस्य विगाढो विलोडितः कटाक्षादिरूपो भावोनुभाव इत्यर्थः, तथा च स्थायिभावव्यभिचारिभावानुभावा गुणाः क्रमेण प्रवालस्तबकमालारूपाः, माया च परिधानरूपा, एते चत्वारोपि पदार्था वेषार्थमुपयुक्ता भवन्ति, स्थायिभावात्मकस्य स्वरूपस्यैवात्रालम्बनविभावत्वात् स्थायिभावो विभावश्चात्रैक एव ज्ञेयः, तथा च स्वरूपस्य धर्मिरूपस्यालम्बनविभावात्मकस्य वैचित्र्यं धर्मरूपस्थायिभावेन व्यभिचारिभावानुभावाभ्यां च भवतीत्यर्थः, गुणानां मायायाश्च तत्तद्रूपत्वं व्युत्पादयन्ति रसेति, आम्रे मुख्यतया रसस्य प्रतिष्ठितत्वात् तत्प्रवालानां स्थायिभावत्वम्, रसपदं श्लिष्टार्थकं ज्ञेयम्, बर्हे रूपमात्रस्य प्रतिष्ठितत्वाद् रसव्यभिचाराद् तत्स्तबकानां व्यभिचारिभावत्वम्, उत्पले सुगन्धस्य प्रतिष्ठितत्वात् तस्य (तत्सौरभाघ्राणजनितचुम्बनस्य) च रसानुभावकत्वात् तन्मालाया अनुभावत्वम्, धर्मिणः स्वरूपस्याच्छादनं तद्बोधाय मायापि निरूप्यते, अतो माया परिधानरूपेत्यर्थः, वैचित्र्यसम्पादकास्तु गुणा एव, परं सम्यग्वैचित्र्यार्थं धर्म्याच्छादनमप्यपेक्षितमिति मायापीत्यपिशब्दः, नन्वत्र शब्दतः सर्वं निर्दिष्टं तावता रसानु-

मवः कथं भवेत्? न हि "शर्करा मधुरे"तिवाक्येन माधुर्यानुभवो भवतीत्याशङ्क्याहुर्वस्त्विति, वस्तुनो निर्देशमात्रेणापि रसो जायते, तत्र दृष्टान्तः श्रोतॄणां काव्यवदिति, यथा काव्यस्य "रसवद् वाक्यं काव्य"मित्युक्तत्वेन रसवत्त्वात् तच्छ्रवणे सति तन्निष्ठो रसः श्रोतृभिश्चर्वणयास्वाद्यते तथैतद्वाक्यस्य परितः सुधागलनरूपं वर्णनमित्युक्तत्वेन रसवत्त्वादन्योन्यं तच्छ्रवणे सति तन्निष्ठो रसः श्रोत्रीभिरन्योन्यं चर्वणयास्वाद्यतेतो वस्तुनिर्देशमात्रेण रस इत्यर्थः, एवं क्रमेण पदार्थचतुष्टयस्य निरूपणे हेतुमाहू रसवदिति, रसवत्त्वेन फलस्य बोधनाय पल्लव उक्तः, पल्लवदर्शने फलस्य स्वरूपस्य रसत्वेन ज्ञानं भवति तेन कलिकाहेतुः प्राथमिकभावोदयो भवत्यतः प्राथमिकभावहेतुत्वात् प्रथमं पल्लवो मतः, द्वितीयमाहुः शास्त्रेति, रसशास्त्रस्यार्थः फलं तस्य परितो रसवत्त्वेन ज्ञानाद् बोधात् तदनु जातस्य भावस्य कलिकाऽविलम्बेन पुष्पत्वद्वारा रसानुभवज्ञापिका भवेदतस्तदनन्तरं कलिकासदृशा बर्हस्तबका उक्ताः, तृतीयमाहुस्तत्र इति, तदनन्तरं तस्य कलिकारूपभावस्य चकाराद् वेषस्य वैचित्र्यं भवेदतः पुष्पाणामुत्पलानां स्थानं माला तदनन्तरमिहोच्यते, चतुर्थमाहुरहोरात्रमिति, सर्वदा वासना तदनुभवः स्यात् तदाऽगुप्तत्वाद् रसत्वमेव न स्यात् ततो हेतोस्तदनन्तरमाच्छादनं परिधानं स्मृतम्, पूर्वं पुष्पाण्युक्तान्यतो वासनापदम्, नन्वेवंनिरूपणे धर्मसहितनिरूपणमेव जातमतः "केवलरसरूपमाहे"त्याभासेन विरोध इत्याशङ्क्याहू रसोत्पत्त्यर्थमिति, एतावत् सर्वमेवात्तु रसस्वरूपाविर्भावार्थं निरूपितं न तु धर्मसहिताविर्भावार्थम्, नन्वेतावद् विनैव रसाविर्भावः कुतो नोक्त इत्यत आहुरितिस्थितिरिति, "विभावानुभावव्यभिचारिसंयोगाद्रसनिष्पत्ति"रितिवाक्यादियं रसमर्यादा आविर्भावे इत्यग्रिमेणान्वयः, तासु रसाविर्भावक्रम एवमुक्तः, भगवत्येवंक्रमे प्रकारमाहू रसास्वादादिति, रसास्वादादनन्तरं नृत्यं तदनन्तरं शोभा भवेत्, अत एवदनन्तरं गुप्तो भगवान् रसत्वं प्रतिपद्यते, एवमुद्बुद्धसागोपने रसाभासत्वं स्यादत एव क्रमेण तत्तत्सूचकपदार्थनिरूपणम्, बर्हस्तबकस्य नृत्यन्मयूरानुकरणत्वात् तत्सूचकत्वं ज्ञेयम्, एतादृशपरिधानकृतवेषावेतावतैव वैचित्र्यप्राप्तावपि, विचित्रपदोक्तितात्पर्यमाहुः स्वर्वेति, तर्हि साधनान्यपि न वक्तव्यानीत्यत आहुस्त्रयाणामिति, हासः प्रधानं रतिर्गौणी चेद्धास्यरसः, हासो गौणो रतिः प्रधानं चेच्छृङ्गारः, एवं नवस्वपि, एवम्प्रकारेण त्रय एव नवानामपि साधका भवन्ति, शोभाया पर्यन्तगतत्वेन तादृशशोभाविशिष्टधर्मिरसनिरूपणं वाक्यार्थः, रसपोषकत्वं तु गीतवाद्ययोरेवेत्याशयेनोत्तरार्धाभासस्तथोक्तः, सुलभत्वमिति गोपिकान्तरगोष्ठ्यां स्थितानामहृदये नागच्छेदितिभावः, मध्येपदस्याकाङ्क्षापूरणामाहुर्गीतवाद्ययोरिति, गीतवाद्ययोर्मध्ये तत्समय इत्यर्थः, नटदृष्टान्तेन वाद्ययुक्तं नृत्यमपि सूचितम्, गायमानावितिपदेन गानयुक्तं नृत्यमपि सूचितम्, एवं पदद्वयेन

पदार्थत्रयमुक्तमित्याशयेनाहुस्त्रयाणामिति, समानतेति यादृशेन निपुणेन गानं क्रियते
तादृशेनैव वाद्यं तादृशेनैव नृत्यमेवंनैपुण्येन समानता सैव सर्वोत्तमा न तु न्यूनाधिकता,
अतः शोभाकथनेन साम्यं सूचितमितिभावः, नटवरपदस्य नृत्यं वाच्यार्थो वाद्यं सूचितार्थ
इत्येव कुतो न भवेदित्यत आहुर्नृत्यस्य त्विति, गीतवाद्ये बहुकालं, नृत्यं तु रसोद्रेके
कदाचिज् जायते, अतोस्माभिर्वाद्यमेव वाच्यार्थत्वेनोक्तम्, वरपदेन धर्मसहितरसनिरूपणा-
शङ्कान्यावृत्त्यर्थमाहुरलौकिकेति,बर्हस्तबकधारणसूचितं तामसभावनृत्यम् ,तस्य तादृशसाम-
यिकत्वात्, नटवरपदसूचितं राजसभावनृत्यम्, गानसूचितं सात्त्विकभावनृत्यम्, उप-
विश्य गाने नृत्यं कथं सम्भवतीत्यत आहुर्हस्तेति,सात्त्विकत्वे हेतुमाहुः श्रमरहितमिति॥८॥
केवलं रसरूपमिति केवलपदेन विप्रलम्भशृङ्गारो ग्राह्यः,

चूतप्रवालेत्यस्याभासे "बर्हापीडे"तिश्लोके "नट"पदेनोक्तः, इह चूतप्रवालबर्हयोः

योजना । स

१०-१८-८ पीताम्बरेण सम्बन्धकथनं शिरोबद्धपीताम्बरखण्डाभिप्रायेण, रसाभि-
नयेषतारवदित्यादि, बलदेवे यः पुरुषोत्तमावेशस्तस्य रसरूपत्वेन रसाभिनये स्कन्ध-
बाहुधारणादिना स्वामिनीरमणसमयाभिनयकरणाद्यर्थं बलदेवोपयोगादित्यर्थः,गुणा माया
वेत्यादि चूतप्रवालबर्हस्तबकोत्पलाब्जमाला रजस्तमस्सत्त्वस्वरूपाः, ते च रसे उप-
युज्यन्ते, यतो रजोगुणेन विविधभावोत्पत्तिः, तमसा त्वेकत्र भगवदवयवे प्रीत्याधिक्येन
मनसो लयः सत्त्वगुणेन सर्वेषां भगवदीयपदार्थानां रसोपयोगित्वेन ज्ञानं, ननु प्रवालादीनां
स्थापने किं प्रयोजनमित्याकाङ्क्षायामिह स्वरूपे रसरूपसुगन्धानां तादृशभक्तैकभोग्यानां-
रसगोपनसूचनार्थं प्रवालबर्हस्तबकोत्पलाब्जमालापीताम्बरस्थापनमित्याहू रसरूपसु-
गन्धानामित्यादि, तत्राम्रस्य रसप्रधानत्वाद् लोभात्मकस्यरसस्य सूचनार्थमाम्रपल्लवाः,
बर्हस्तबकस्य सुन्दरत्वाद् रूपसौन्दर्यसूचनाय धारणं,उत्पलाब्जानां सुगन्धबाहुल्यादान-
न्दमयविग्रहे सहजः सुगन्धः सूच्यते, रसस्य गोप्यत्वं पीताम्बरधारणेन ज्ञाप्यते, नन्वभि-
नयकरणे आम्रपल्लवादिभी रसादिसूचने कथं रसानुभवस्तत्राहुर्वस्तुनिर्देशमात्रेणेत्यादि,
काव्यपदवाच्यस्य "रसवद्वाक्य"स्य श्रवणे श्रोतॄणां रसानुभवो भवति, एवमाम्रपल्ल-
वादिदर्शने तत्सूचितरसस्याप्यनुभवो भवति, व्रजस्थितसुन्दरीणां तु तादृशस्वरूपवर्णने पा-
स्परश्रवणात् तन्निष्ठरसानुभवो भवति, ननु प्रथममाम्रपल्लवधारणमुक्तं तत्र को हेतुरित्या-
काङ्क्षायामाहू रसवत्फलबोधायेत्यादि, अग्रे रसवतः फलस्य स्वरूपानन्दमाधुर्यस्यानुभवा-
नुभवस्य बोधनार्थं पल्लवधारणमित्यर्थः, शास्त्रार्थस्येति रसशास्त्रस्यार्थः प्रयोजनं सुधा-
भोगस्तस्य पल्लवदर्शनेन भाव्यत्वेन परिज्ञानाद् भावस्य भगवद्विषयस्नेहस्य कलिकाभक्ति-
रूपो भावो भवेदित्यर्थः, प्रेमानन्तरभावित्वादासक्तेः, उचितं चैतत्,प्रमेयप्रकरणलीलया
प्रेमात्मकभावस्योत्पादितत्वात् प्रमेयप्रकरणलीलयासक्तिरूपो भाव उत्पाद्य इति, कलि-

कायां हि रसरूपसुगन्धादयः सर्वे विद्यमाना अप्यव्यक्ता किञ्चिद्व्यक्ताश्च, तथाऽऽसक्तौ भावकार्यभूताः कटाक्षसितालापादयोऽप्यव्यक्ताः किञ्चिद्व्यक्ता भवन्तीति कलिकासादृश्यमासक्तेः, अतस्तादृशासक्तिसूचनार्थं कलिकातुल्यबर्हस्तबकधारणमितिभावः, ततस्तस्येत्यादि तस्य भावस्य वैचित्र्यं व्यसनरूपतया फलितस्यालिङ्गनादिकार्यरूपेण विविधविलासरूपत्वं भवेत्, तदेव पुष्पस्थानीयं, पुष्पे हि रसरूपसुगन्धादयो व्यक्ता भवन्ति तथा व्यसनेपि स्फुटा भवन्तीतिभावः,तादृशव्यसनसूचनार्थमुत्पलाब्जमालाधारणमितिभावः, अहोरात्रमिति, पुष्पे जाते वासना स्फुटा भवति तथा व्यसने जाते तत्कार्याणां दर्शनाश्लेपरहोभाषणादीनां प्रत्यहं जायमानत्वाद् वासना लोके ज्ञानं स्यात्, तथा च प्रकटत्वाद् रसाभास एव स्यान्न रसत्वमिति रसत्वसाधनार्थमाच्छादनमपेक्षितं, तदाच्छादनसूचनाय मायारूपपीताम्बरधारणं, तथा चेदं तात्पर्यमत्राकलनीयं, दर्शनाश्लेपादीनां गोपनार्थं चातुर्यविशेषरूपं कापट्यमपेक्षितं, तदत्र मायाशब्दवाच्यं, तेनैव रसगोपनं भवतीति बोध्यं, एवङ्करणे फलं भवतीत्याह रसोत्पत्त्यर्थमित्यादि, एवं प्रक्रियया रसोत्पत्तिः स्यादतो निरूपणमितिभावः, आविर्भावे रसास्वादान्नृत्यमिति एवमभिनयकरणेऽभिनयकर्तुर्भगवतो रसास्वादान्नृत्यमभूदिति नट इत्यस्यार्थ उक्तः, शोभा ततो भवेदिति विरेजतुरित्यस्यार्थ उक्तः, रसत्वं प्रतिपद्यत इति "गुप्तो हि रसो रसत्वमापद्यत" इतिरसशास्त्रात्, अनेन "रसो वै सः" इतिश्रुत्युक्ता रसरूपता समर्थिता ॥ ८ ॥

चूतप्रवालेत्यत्र गुणा माया च वेषार्थमित्याद्याः पद् का० १८३½-१८८½। कारिकार्थः। गुणा माया चेति प्रवालः स्तबको माला चेति त्रयं टिप्पण्युक्तप्रकारेण
१०-१८-८ स्थायिभावव्यभिचारिभावविगाढभावात्मकगुणत्रयरूपं, पीताम्बरं च मायारूपं, एवं चत्वारोपि वेषार्थमुपयुक्ता भवन्तीत्यर्थः, अत्र श्रीवल्लभगोस्वामिनः "अत्र टिप्पण्यां विगाढभावपदस्य कटाक्षादिरूपोऽनुभावोऽर्थः, स्थायिभावात्मकस्वरूपस्यैवात्र आलम्बनविभावत्वात् स्थायिभावो विभावश्चात्र एक एव, तथा च स्वरूपस्य धर्मिरूपस्यालम्बनविभावात्मकस्य वैचित्र्यं धर्मरूपस्थायिभावेन व्यभिचारिभावानुभावाभ्यां च भवतीत्यर्थः, गुणानां मायायाश्च तत्तद्रूपत्वं व्युत्पादयन्ति रसरूपसुगन्धानामिति, आम्रे मुख्यतया रसस्य प्रतिष्ठितत्वात् तत्प्रवालानां स्थायिभावत्वं, बर्हे रूपमात्रस्य प्रतिष्ठितत्वाद् रसव्यभिचारात् तत्स्तबकानां व्यभिचारिभावत्वं, उत्पले सुगन्धस्य प्रतिष्ठितत्वात् तस्य च रसानुभावकत्वात् तन्मालाया अनुभावत्वं, धर्मिणः स्वरूपस्याच्छादनबोधाय मायापि निरूप्यते" इति व्याचख्युः, ननु साक्षादनुभवाभावे वस्तुनिर्देशमात्रेण कथं रसानुभव इत्याशङ्क्याहुर्वक्ष्यन्ति, तत्र दृष्टान्तः श्रोतॄणां काव्यवदिति, एवं क्रमेण पदार्थचतुष्टयनिरूपणे हेतुमाह रसपत्रफलपोषायेति, रसपुष्पफलबोधार्थं प्रथमं पल्लव उक्तः, पल्लवदर्शने फलस्य

स्वरूपस्य रसवत्त्वेन ज्ञानं भवति, तेन कलिकाहेतुप्राथमिकभावोदयो भवति, अतः प्राथ-
मिकभावहेतुत्वात् प्रथमं पल्लवो मतः, द्वितीयमाहुः शास्त्रेति, रसशास्त्रस्यार्थः फलं तस्य
परिज्ञानात् भावस्य कलिका रसानुभवज्ञापिका भवेत्, अतः पल्लवानन्तरं कलिका-
सदृशाः बर्हस्तबका उक्ताः, तृतीयमाहुस्ततस्तस्येति, तदनन्तरं तस्य कलिकारूपभावस्य
वैचित्र्यं भवेद् ,अतः पुष्पस्थानं पुष्पाणा मुत्पलादीनां स्थानं माला तदनन्तरमिहोच्यते,
चतुर्थमाहुरहोरात्रमिति, परिधानाभावे सर्वदा वासना तदनुभवः स्यात्, तदाऽगुप्तत्वाद्
रसत्वमेव न स्यात्, ततो हेतोस्तदनन्तरमाच्छादनं परिधानं स्मृतं, एतावन्निरूपणप्रयो-
जनमाहू रसोत्पत्त्यर्थमिति,इतिस्थितिरिति स्थितिर्मर्यादा,यद्यप्येतत्प्रणालिकां विनापि
भगवान् रसोत्पादनसमर्थस्तथापि रसमर्यादास्थापनाय तथेतिभावः, नृत्यं शोभा ततो
भवेदिति नटवराविति पदोक्तं नृत्यं विरेजतुरितिपदोक्ता शोभा ॥८॥
गोप्य इत्यस्याभासे तस्येति स्वहृदये सहजकामत्वेनाविर्भूतस्येतिशेषः, वेणुनाद-
लेखः । मिति सुधामपीत्यपिशब्दस्य "नादं भुङ्क्ते" इत्यविवादमित्यर्थं वक्ष्यन्ति,
१०-१८-९ तथा च सुधाया अपिशब्देन गौणत्वसूचनान्नादस्यैव मुख्यत्वेन तन्नि-
रूपणमेव वाक्यार्थ इतिभावः, तथा चाधिदैविकतासम्पादकं सुधासहितमित्यर्थः, गोप्य
इत्यत्र पूर्वरसेति कामरसस्येत्यर्थः, अत्रेति आधिदैविकतासम्पादकसुधासाहित्ये इत्यर्थः,
सर्वानुभवसाक्षिकत्वादितिभावः, तादृशकुशलाचरणे किमित्यनेनाश्चर्यकथने हेतुमाहुः
पुरुषस्येति, गोपिकापदकथने लक्ष्म्याः सम्बन्धित्वं न स्यात् तस्यां गोपभार्यात्वा-
भावादित्यत आहुर्बहुवचनेनेति, अनेन बहुवचनेन सापि सम्बन्धित्वेन सूचिता, तत्र हेतुः
समुदायरूपेति, समुदाये रूपं स्वरूपं यस्याः, आवेशेनेतिभावः, नन्वेमपि गौणत्वं
स्यादित्यत आहुस्तदंशाश्चेति, चस्त्वर्थे, तदंशा एतास्तु तयैव हेतुभूतया सुधासम्बन्धे
समागतास्तद्योग्या जाताः, अतस्तस्यास्तु कैमुत्येन मुख्य एव सम्बन्धः सूचित इतिभावः,
तत्रापीति स्थावरत्वेपि वेणुर्नीरसो न त्वाम्रादिवत् सरस इत्यर्थः, आधिदैविकस्येति
अधरसम्बद्धस्येत्यर्थः, आधिदैविकत्य इति अधरसम्बन्धिन्य इत्यर्थः, सर्वमिति साधनानां
सर्वेषां मनोनिग्रहपर्यवसायित्वस्योक्तत्वाद् धर्मस्य च चित्तशोधकत्वादित्यर्थः, साधन-
विचारे एवमेव, अनुग्रहविचारस्तु भिन्न इति वैदिक इत्युक्तम्, वयं जाता इति तादृशो
धर्मः सम्भवेदितिशेषः, तत्रापीति अस्मास्वपीत्यर्थः, विरोधाभावं विवृण्वन्ति नत इति,
धर्मादित्यर्थः, पुल्लिङ्गनिर्देशश्चेति स्थावरत्वात् स्त्रीत्वाभावो बाधक उक्तः पुंस्त्वं च
बाधकमिति चकारः, प्रसिद्धिश्चेति अधरसुधाभोगो रहस्यत्वानुभवसिद्धोतः प्रसिद्धिरपि
भोगे बाधिकेत्यर्थः, रसविवक्षायामिति रसभोगविवक्षायामित्यर्थः, बाधकत्वेनेति
रसभोगकथनेच्छा रसनेन्द्रियाभावज्ञानेन बाधिता भवतीत्यर्थः, तथा च बाधकस्य विष-

मानत्वात् साधनेन रसभोगो वक्तुमशक्य इतिभावः, सम्भवेदपीति अनधिकारिण इति-शेषः, तत्र दृष्टान्तो व्यभिचारे इति, रसः स्त्रीनिष्ठः, तत्राधिकारी पतिः, स स्वतोपि भुङ्क्ते, अनधिकारी परकीयस्तु तया दत्तमेव प्राप्नोति न तु स्वतः, तथात्राप्यनधिकारी वेणुः पुष्टिबलेनापि भगवद्दत्तमेव प्राप्नुयात्, स्वतोभोजनं त्वाश्चर्यमेव, तथा च रसस्य व्यभिचारेनधिकारिणि गमने स्त्रीषु सिद्धो योन्तः फलं रसरूपं तद्वत् सम्भवेदपि परं भगवांश्चेद् दद्यात्, स्वतस्त्वाश्चर्यमेवेत्यर्थः, ननु पानं कथं निर्धारितं तत्राहुरधरेति, किञ्चेति ह्रदिनीतरुकृतपानान्यथानुपपत्त्यापि पानं मन्यामहे इत्यर्थः, उभयञ्चेति ह्रदिनीनां तरूणां च पानकथने साधकं हेतुमाहेत्यर्थः, अन्यथा तेष्विति कमलानां हेत्वन्तरानन्द-गेमाश्वत्वे तेषु कमलेषु मकटेषु सत्सु तस्या उद्गमो न स्यात्, तेषां रसोद्दीपकत्वात् तेषूद्र-तेषु लक्ष्मीरायातीतिभावः, विचारान्ते इदं वेणुवादनमिति ननु तत् तु सर्वभोग्य-सुधाया रन्ध्रेषु पूरणरूपमिदं तु देवभोग्यसुधाया वेणुकृतभोगरूपमतः कथं तदित्यत आहुर्यत इति, अन्यदाप्युभयरूपं वेणुवादनं जायते, अत इदं द्वयमप्युभयरूपमितिभावः, तत्र स्वामिनीनामधिकारसम्पत्त्यर्थं सर्वभोग्यसुधापूरणं, अत्र वेणुर्देवभोग्यांशं भुङ्क्ते इति-विवेकः, तेनेति उभयरूपत्वेन हेतुनेत्यर्थः, अत्रेति स्वामिनीष्वित्यर्थः, अत्रापि 'गोपिकाना'-मितिपदादुभयरूपत्वं ज्ञापितं तथा चोभयमुभयरूपमितिभावः ॥९॥

योजना। १०–१८–९ गोप्यः किमाचरदित्यत्र येन धर्मेणेत्यादि योसाभिर्धर्मः कृतः स एव वेणुना कृत इति ज्ञायते सुधारूपैकफललाभादित्यर्थः, तर्हि कः सन्देह इति चेत् तत्राहुः परं तत्रापीत्यादि, अस्मत्कृते साधने विरोधो नास्ति, आधि-दैविकस्त्रीरूपप्राप्तेः, वेणौ तु विरोधोस्ति तादृशविग्रहाप्राप्तेरित्याहुस्ततोस्मास्वित्यादिना, स च जगति सर्वोत्तम इति सर्वेषु जलसम्बन्धिषु कमलपदार्थ उत्तम इत्यर्थः ॥९॥

लेखः। १०–१८–१० वृन्दावनमित्यत्र 'बर्हापीडे'तिश्लोके वृन्दावनप्रवेशस्य प्रथमश्लोकोक्तस्यैवानुवादाद् विशेषणधर्माणामेव प्राधान्येन स्वपदरमणमितिवृन्दावनविशेषणव्याख्यान-रूपत्वादस्य तात्पर्यार्थश्रवणस्वरूपनिरूपणमेव वक्तुमुचित इत्याशयेनाभास-स्थोक्तः, तन्निरूपणमुपपादयन्ति देवानामित्यादिना, पुरुषोत्तमस्येति लोकवेदप्रसिद्ध-स्येत्यर्थः, (आध्यात्मिकाविति इन्द्रियरूपावित्यर्थः, विराजो गतिर्न दृश्यते, आधि-दैविकौ 'भूर्लोकः कल्पितः पद्भ्या'मित्यत्र 'पद्भ्या'मितिपदेनोक्तावित्यर्थः), तयोरपीति आधिदैविकयोः पुरुषचरणयोरपीत्यर्थः, कृतस्तत्रं पुरुषोत्तमचरणयोरितिभावः, 'द्रक्ष्याम गां द्यां च तवानुकम्पिता'मितिब्रह्मप्रार्थनया पदस्थापनेपि शुद्धभूमावेव पदस्थापनमुचित-मित्याशयेन वृन्दावनस्यातथात्वमाहुर्भूमावपीति, एवं सर्वथाऽयोग्येपि देवकीसुत-

१ इत्यपि च पुस्तकान्तरे।

पदाम्बुजलब्धलक्ष्मीत्यनेन लक्ष्मीलाभहेतुपदाम्बुजधारणोक्त्या निःसाधनफलात्मत्वेन
लोकवेदातीतत्वमेतच्चरणयोर्ज्ञापितं भवति, भगवत इति एतैर्लक्ष्मीलाभोक्त्या लोकवेदाती-
तस्येत्यर्थः, ननु तत्र लीलोपयोगिस्थानसद्भावात् पदधारणमुचितमतः स्वस्य कथमभिलाप इत्या-
'शङ्क्य स्वस्यापि तत्तुल्यत्वमाहुः स्वस्यापीति, अन्तःप्रवाहा इति सरस्वत्यादिनदीनामिव
बहिरप्रकटः प्रवाहो यासां रसस्य पूरो यासु तादृश्यो नद्य इत्यर्थः, भगवद्रसस्यान्तर्विद्य-
मानत्वादितिभावः, केचिदिति स्वमतं [illegible] निर्गुणत्वेपि तद्रसस्वभावात् कदाचिदस्या सम्भ-
वत्वेवेतिभावः, व्यापिवैकुण्ठे इति अप्रकटितं स्थानं व्यापिवैकुण्ठं भूमौ प्रकटं वृन्दावन-
मिति भेदः, केवलमिति न तु पदाम्बुजेनासाकमिव तस्य रसानुभव इत्यर्थः, ननु वृन्दावने
भगवान् नित्यं तिष्ठत्यतो भगवता लब्धलक्ष्मीत्येव वक्तुमुचितं भवतीत्यत आहुर्भगवत
इति, नित्यं स्थितिं प्रकटस्थितिमित्यर्थः, तिष्ठन्नपि प्रकटो न तिष्ठति, पदचिह्नानि तु
नित्यान्येव प्रकटान्येव स्थास्यन्तीति तुशब्दः, आधिदैविके तादृशलीलाधारे स्थास्यन्ति, प्राकट्ये
तत्र हेतुमाहुर्वृन्दावनं कर्तृ, स्वभूमेः सार्द्रताकरणेन क्वचित् प्रदर्शयिष्यति चेति, आधार-
स्यापि वृन्दावनस्य 'स्वव्यापारे ही'तिन्यायेन कर्तृत्वम्, ननु भगवन्तमेव कुतो न प्रदर्शयति
तत्राहुर्भगवांस्त्विति, स्वतन्त्रत्वान्न तत्र सामर्थ्यम्, ननु स्वतन्त्रत्वेपि भक्तवश्यत्वाद् भक्त्यैव
प्रदर्शनीय इत्यत आहुर्भक्तेरिति, तया तु सर्वत्रैव भविष्यति वृन्दावने को विशेषः ?
चिह्नदर्शनं त्वाधुनिकानामपि जायत इति न भक्तिसापेक्षमितिभाव', (लक्ष्माणीति तथा
च मूले पदस्थितं पदम्बुजं चिह्नमुपलक्षणेन ध्वजादीन्यपि तैर्लब्धलक्ष्मीत्यर्थो ज्ञेयः)
पादत्वमेव सम्पन्नमिति ध्वजादिविशिष्टत्वमेव पादत्वमितिभावः, युक्तश्चेति भूम्यो-
पकृतत्तामुपकरोतीति युक्तं, प्रतिष्ठाया निमित्तं पूर्वमुक्तं, इदमपि निमित्तमिति चकारः,
अस्मिन् पक्षे मूले यद् यस्माद् भूमेः प्रकाशादित्यर्थः, मत्तानां मयूराणां नृत्यं यत्र
तादृशं वृन्दावनं गोविन्दवेणुमनु जातमिति भक्तिप्राप्तिरुक्ता, नन्विदं तु मयूराणामतो
वृन्दावनस्य भक्तिज्ञानप्राप्तिराभासे कथमुक्तेत्यत आहुर्मयूरा इति, सततस्थित्याऽसाधारण-
धर्मतापत्तेर्वनभावापन्नाः, अतो वृन्दावनस्यैव स्वासाधारणधर्मे भक्तिमाह्या प्रशंसोक्तेत्यर्थः,
प्रेक्ष्येत्याद्येकं समस्तं पदम्, तादृशं नृत्यमितिमभिव्याहारात् कर्म, तूष्णीम्भावेति तूष्णी-
म्भावः कार्यलक्षणं यस्य तादृशं भगवल्लीलाज्ञानमित्यर्थः, एक इति मयूर इत्यर्थः, जात्य-
पेक्षयैकवचनम्, अन्ये सर्वे इति नानाजातीया इत्यर्थः, तूष्णीम्भावेन दोषाभाव उक्तः,
मानुस्थित्या अन्यद् द्वयमुक्तम् ॥ १० ॥

रूपवर्णनमिति वेणोरितिशेषः, वेणुं स्वरूपतो वर्णयित्वा धर्मतो वर्णयन्तीत्यर्थः,

१. इत्यधिकमेकस्मिन्नादर्शे ।

लेखः। वपुर्युक्तत्वं वेणोः स्वरूपमिति "बर्हापीडे"तिश्लोके 'नादेनुभूयमान
१०–१८–११ एवानुभूतं भवति न तु पृथगि'त्यादिना निरूपितमेव, तथा च रसद्वय-
निरूपणं चरणनिरूपणमपि वेणुस्वरूपवर्णनमेवेतिभावः, पोढेति ऐश्वर्यादिबोधनहेतुत्वप्रका-
रेणेत्यर्थः, धन्यास्त्वित्यत्र वीर्यमिति 'देवेष्वि'त्यारम्यैवं मूर्छा जाता तेन कारणेन
ततो देवस्त्रीभ्यो हेतुभ्यो महद् वीर्यं बोधितं जातमितिशेषः, वारणादिति ल्यब्लोपे पञ्चमी,
प्रत्यक्षे तृणादौ या आसक्तिस्ततो वारणं सम्पाद्येत्यर्थः, योजयेदिति पीयूषरूपं स्वधर्मं
योजयेद् भगवानितिशेषः, नान्यथेति मर्यादामार्गीयमत्रोपयुक्तं न भवतीत्यर्थः, पीयूष-
योजनं गोष्वेव न तु शावेष्विति, यशोबोधकत्वकथनेत्र गाव एवोक्ताः, अन्य इति
सात्त्विका इत्यर्थः, इह स्थितमिति निरुंधेष्वित्यर्थः, निरूपकाणां स्वरूपमाहुस्तद्गताश्चेति
उपलक्षणेन तत्तन्निरूपकास्तथा तथेतिभावः,तामसराजससात्त्विकनिर्गुणाः प्रथमपर्याये,राजस-
सात्त्विकतामसनिर्गुणाः द्वितीये,एवमेव तृतीयेपि क्रमः,लोकेस्मिन्निति भक्तलक्षणे इत्यर्थः,
'यो यच्छ्रद्धः स एव स' इतिवाक्यसम्मत्या हिशब्दः, भगवदीया अपीति धर्मिसम्ब-
न्धात् सामान्यतः श्रीप्राप्तावपि पूर्वोक्तन्यायेन परमां प्राप्नुवन्तीत्यर्थः, नन्वेवं पक्षिणां
श्रीप्राप्त्या भगवद्गुणबोधनं कथं सम्पन्नमित्यत आहुः श्रियो हीति, सेवके तत्सिद्ध्या
स्वामिनि कैमुत्येनैव सिद्धेतिभावः, अयं न्यायस्त्रिष्वपि ज्ञेयः, हरेश्चरणयोरिति अत्रैवं
विभागः, सर्वत्रानासक्तिः सामान्यवैराग्यम्, सैव त्यागविशिष्टा वैराग्ये उत्कर्षः, तत्रापि
हरिचरणरतिर्भक्तिमार्गीयं वैराग्यम्, सैव सर्वस्वनिवेदनविशिष्टा तद्वैराग्ये उत्कर्षः, तत्रापि
हरेः शीतादिनिवारणरूपा सेवा पुष्टिमार्गीयं वैराग्यम्, सैव भक्तिविशिष्टा तद्वैराग्ये उत्कर्ष
इति, तथा चैवमन्वयः, हरेश्चरणयोः प्रीतिः स्वसर्वस्वनिवेदनविशिष्टा सती वैराग्ये
भक्तिमार्गीये उत्कर्षः, पूर्वोक्तसामान्यवैराग्यतदुत्कर्षावप्यत्र सम्पन्नावित्यपिशब्दचकारौ,
पुष्टिमार्गीयमाहुर्यदि हरेरपि हरिर्भवेत् तादृशत्वं च भक्त्या भवेत् सा सेवकोचिता
सेवा पुष्टिमार्गीयमुत्कृष्टं वैराग्यमित्यर्थः, अत्रापि पूर्वोक्तवैराग्यतदुत्कर्षसमुच्चयार्थं चकार-
द्वयम्,एवं षण्णां तात्पर्यार्था उक्ताः, आभासेषु तु वाच्यार्था वक्ष्यन्त इतिविभागः, तत्रेति
हरिण्यादिष्वित्यर्थः, तुशब्देन सख्यावर्तने हेतुमाहुर्ज्ञानं हीति, जानातीच्छतियतते इति-
क्रमादेवं युक्तमिति हिशब्दः, आकर्ण्येतिल्यपा आकर्णनरूपज्ञानस्य पूजाविषयविषय-
कस्य गौणत्वमुक्तम्, पूजापदेनोत्कृष्टा क्रियोक्ता, प्रणयावलोकैरित्यनेन ज्ञानमयद्वच्या-
प्युक्तानि, व्यापारेण व्यापारवानाक्षिप्तः, अवलोकनस्य व्यापारत्वात्, करणत्वं तु नेत्राणा-
मेवेतिविभागः, स्वावलोकनरचितत्वपक्षे स्वस्य भगवज्ज्ञानमुक्तम्, भगवता प्रतिपूजित-
मात्मनि दधुरिति भगवदवलोकनरचितत्वपक्षे भगवतो हरिणीज्ञानमुक्तम्, एतेन
व्यापारोपि ज्ञानरूप एवोक्तः, एवमप्यासु नास्त्यतः स्वव्यावृत्तिः (स्वागामेवोत्तमत्वमिति-

पक्षव्यावृत्तिः),तदेवोत्तममिति तदुत्तममेवेत्यर्थः, पूर्वपक्षमिति सुधाभागित्वाद् गोपिका-
नामेवोत्तमत्वमितिपक्षमित्यर्थः, हरिणानामिति कृष्णसारसाहित्योक्तेरत्र पुंयोगे ङीप्
न तु जातिलक्षणमितिभावः, सर्वत्रेति गोनिरूपणान्तं केवलाभ्योन्या अन्यपूर्वा वर्णयन्ति,
अतस्तासामेव प्रकरणात् सहकृष्णसारा इत्यनेन हरिणसहिताः स्त्रिय उक्ता न तु केवला
इतिभावः, निरीक्ष्येति अर्थत आकर्णनमेवानेन विवृतं न तु पदान्तराध्याहारः, अग्रे निषे-
धात्, ब्रह्मवाक्यादिति "अस्त्वित्युक्त" इतिश्लोकोक्तादित्यर्थः, उद्धारप्रकरणादिति
"प्रकरणं देशकाला"विति निबन्धे लक्षणमुक्तम्, तथा चोद्धारकालादित्यर्थः, अनेनेति
वेशे वैचित्र्यकथनान्नृत्यसामायिकत्वसूचनेनेत्यर्थः, एवमिति नन्दनन्दनपदेन स्वरूपत-
स्तदुक्तम्, वेशस्वीकारकथनेन साधनत उक्तम्, समीप इति उप समीप आत्त इत्यनेन
हरिणीनां समीपे वेशस्वीकारो हरिणीषु स्वरूपानन्दस्य प्रवेशनार्थः, वेशसमये निरावृतस्व-
रूपदर्शनेन तथा भवति, वेशानन्तरदर्शने त्वाच्छादकादिविशिष्टत्वाद् धर्मसहितानन्दानु-
भवो भवेत्, अत एवात्यनुगृहीतस्यैव समक्षं भगवतः शृङ्गारादिकं कर्तव्यमितिमार्गमर्यादा,
आकर्ण्येतिवन्निरीक्ष्येत्येव कुतो नोक्तम्? तस्यापि द्विधा व्याख्यानसम्भवादित्यत आहुः
पशुदृष्टिरिति, सर्वरसेति सर्वे रसा असाधारणा यत्र, सर्वरससाधारणेतिपाठे सर्वे
रसाः साधारणा यत्र न त्वेकः कश्चिन्मुख्य इत्यर्थः, अनेनेति भयस्वभावानामपि
भगवन्निकटगमनेनेत्यर्थः, अर्थत आकर्णनरूपस्य निरीक्षणस्य गमने एव सम्भवान्निकटे
गत्वेत्युक्तम्, निरोधोपीति "ज्ञानं ही"त्यादिना स्वव्यावर्तने हेतुः पूर्वमुक्तः अत्रापि हेतु-
रुच्यते इत्यपिशब्दः, बहुवचनेन सापत्न्याभाव उक्तः, भगवति पूजामिति स्वकृतावलोकैः
प्रियामप्रणयावलोकसारणेन भगवतस्तोषणमत्र पूजा,ततः(तासु तथाभावजनकं)तादृग्भावेन
भगवत्कृतमवलोकनं प्रतिपूजनं ज्ञेयं, कृतिरिति अस्मिन् पक्षे प्रतिपूजितरूपा कृतिरर्था-
दुक्तेत्यर्थः, तोषणस्य धारणं स्थिरता, तथा सति प्रतिपूजितं भवत्येवेतिभावः, तुशब्दकृत-
पूर्वपक्षव्यावर्तनमुपसंहारेपि बोधयन्त्येतावदेवेति, सुधाभोगादिकं त्वधिकम्, आवश्यक-
मेतावदेवेत्येवकारः, अत एतस्मिन् पक्षे एतासां धन्यत्वमितिभावः ॥ ११ ॥
धन्यास्त्वित्यादिश्लोकार्थविवृतौ "हरिण्योप्सरसो गाव" इत्यादिकारिकाः, तत्रेश्वरः
योजना । पूज्यत इति अनीश्वरेषु प्रविष्ट ईश्वरत्वसूचकसामग्रीमनाविर्भावयन्नपि
१०-१८-११ यदा मूढैः पूज्यते तदा निरुपाधिकमैश्वर्यं सिध्यति, युक्तं चैतत्,
ऐश्वर्यसामग्रीसाहित्ये त्वनीश्वरोपि पूज्यो भवेत्, सामग्र्यभावे पूजा तु स्वाभाविकैश्वर्ये एव
भवति, किञ्च सामग्रीराहित्येपि बुधः पूजयेदपि स्वरूपज्ञानात्, मूढकृतपूजा तु परमैश्वर्यमेव
बोधयति, इदमैश्वर्यं भगवन्निष्ठं भगवत्येव बोध्यते, वीर्ययशसी अपि तथा,वीर्यं देवेष्वि-
त्यादि अप्सरसो हि देवताः, भगवांश्च मनुष्यवत् प्रतीयमानोतो भगवति कामस्तासा-

मसम्भावितः, न हि देवाङ्गनावाञ्छितो रसो मनुष्ये भवति, नापि तासामर्थे भगवता स्वस्यालौकिकः प्रभावः प्रदर्शितः, किन्तु वनितोत्सवचारुवेषवेणुक्वणिताभ्यामेव साधारणस्त्रीणामिव तासां मोहोभूत्, अत इदं भगवद्वीर्यमिति वीर्यं देवेष्वित्यादिना वीर्यं निरूपितं, श्रियो हि परमा काष्ठेत्यादि यदि सेवकाः परमं भोगं कुर्युस्तदा स्वामिनः एव परमं सौभाग्यं स्फुटीभवतीति लोके प्रसिद्धं, पक्षिणो भगवत्कृतं वेणुनादं शृण्वन्ति तत्रापि भगवान् नीचैः स्थितो वेणुं वादयति, ते तु द्रुमभुजानारुह्योपरि स्थिता नादामृतमनुभवन्तीति श्रियो भोगः पक्षिणां सिद्धः, ("यदा खलु वै पुरुषः श्रियमश्नुते वीणास्मै वाद्यत" इतिश्रुतौ वीणापदं मधुरनादानां वेण्वादीनामुपलक्षकमतो वेणुनादश्रवणे श्रियो भोगः पक्षिणां सिद्धः), इह भगवन्निष्ठा श्रीः पक्षिषु समागता भगवच्छ्रियः कार्यभूता, तथा च कार्यभूतया श्रिया कारणीभूता भगवच्छ्रीर्बोध्यते, तथा ज्ञानमपि नदीषु समागतं कारणभूतं भगवज्ज्ञानं सूचयति, एवं वैराग्यमपि भगवद्धर्मो मेघे कार्यरूपेण समागतं स्वकारणभूतं भगवदधिकरणकं वैराग्यं बोधयति, उत्कर्षश्चापि वैराग्ये हरेरपि हरिर्यदि भक्त्या च तादृशत्वं च सा सेवा सेवकोचितेति हरेः सर्वदुःखहर्तुरपि यदि हरिः स्यात् दुःखहर्ता स्यात् तदा तस्मिन् वैराग्योत्कर्ष इति ज्ञेयं, यतो हरिदुःखहरणं वैराग्यकार्यं, मोक्षान्तफलेषु रागाभावे प्रभुसुखैकाकाङ्क्षायामेव तादृग्भावोदयात्, स भावः कथं स्यादित्याकाङ्क्षायामाहुर्भक्त्या चेत्यादि, भक्त्या स्नेहेन तादृशत्वं भगवद्दुःखहर्तृत्वभावः स्यादित्यर्थः, एवं वैराग्यस्वरूपं स्नेहेन तत्सिद्धिं च निरूप्योपदिशन्ति सा सेवेत्यादि, सा मेघकर्तृका सेवा भगवद्दुःखहरणरूपा सेवकस्य पुष्टिस्थस्योचिता नाम कर्तव्येत्यर्थः, यथा मेघेन स्नेहवशात् प्रेरणमन्तरेणैवातपनिवारणरूपा सेवा भगवतः कृता तथा शास्त्रप्रेरणं विनैव देशकालानुरूपा भगवत्सौख्यसम्पादिका सेवा पुष्टिमार्गीयैः कर्तव्या, सेयं सख्यभक्तिरूपा, "सख्युर्व्यधात् स्ववपुषाम्बुद आतपत्र"-मित्यत्र "सखि"पदात्, एतद्यथा तथा मया सेवाकौमुद्यां प्रथमप्रकरणे निरूपितमिति तत्रोवधेयं, धन्यास्त्वित्यस्य विवरणे ज्ञानं हि क्रियाविशेषणीभूतमित्यादि ननु हरिणीनां भगवत्स्वरूपज्ञानाभावात् भगवदवलोकनात्मकपूजामात्रेण कथं धन्यत्वं भविष्यतीत्याशङ्क्य पूर्वपक्षं व्यावर्तयन्ति धन्यास्त्विति तुशब्देन, इह हरिणीनां धन्यत्वकथनात् स्वसाधन्यत्ववचनेन न ज्ञानमात्रं धन्यत्वसाधकं किन्तु भगवद्विषयकपूजनक्रिया धन्यत्वसाधिका, ज्ञानसाहित्ये सा सुतरां धन्यत्वसाधिकेत्याहुर्ज्ञानं हीत्यादिना, ज्ञात्वा तदनुरूपं चेद् करोति तदा ज्ञानस्य सार्थक्यमतो ज्ञानस्य क्रियाविशेषणीभूतत्वं, क्रियास्वपि भगवत्पूजात्मिकैव क्रियोत्कृष्टेत्याहुः क्रियोत्कर्षः पूजायामिति, "तत् कर्म हरितोषं यत्" इति चतुर्थस्कन्धवाक्यात्, सा पूजारूपा क्रिया हरिणीभिः कृतेति तासां धन्यत्वं, तत्रापि

ज्ञानेन्द्रियाधारत्वेन ज्ञानप्रचुरैर्नेत्रात्मकद्रव्यैः कृतेति सुतरां धन्यत्वमित्याहुः सापि चेदि-
त्यादिना, ज्ञानमयैरिति ज्ञानप्रचुरैर्ज्ञानस्वरूपैर्निवेद्यद्रव्यैरित्यर्थः, अयमर्थः, निवेद्य-
पदार्थानां स्वरूपं भगवत्प्रियत्वं देशकालानुगुणत्वं च ज्ञात्वा समर्प्यंते तदा ते पदार्था
ज्ञानमया उच्यन्ते, तथेह हरिणीभिः स्वनेत्राणां सौन्दर्यं भगवत्प्रियानेत्रसारकत्वेन प्रभु-
प्रियत्वं च बुद्ध्वा नेत्रैर्भगवान् पूजित इति युक्तं धन्यत्वं, भगवज्ज्ञानमित्यादि यादृश-
देशकालवैशिष्ट्याद् यादृशवस्त्वपेक्षा भगवतोस्ति तादृग्देशकालानुरूपसेवनं मया विधेयमिति
सम्प्रति देशकालानुरोधादिदमपेक्षितं भगवत इतिज्ञानं भगवज्ज्ञानमित्यर्थः,मदीयपदार्थे-
ष्वेतस्य वस्तुनः सम्यक्त्वाद् भगवद्विनियोगयोग्यतेतिज्ञानं स्वज्ञानमित्यर्थः,एवमुभयज्ञानस्य
पूजाङ्गत्वं,हरिणीभिस्तथैव कृतं यतो भगवते शृङ्गाररसात्मकाय स्वनेत्रसौन्दर्यप्रदर्शनेन
प्रियत्वं सम्पादितं, एवं पुष्टिजीवैर्यथोचितं प्रियत्वं सम्पाद्यमितिशिक्षा ह्येतस्य
ग्रन्थस्य हार्दं, भगवज्ज्ञानमपीत्यन्वयः, तस्य भगवत्पूजारूपक्रियोत्कर्षस्य भगव-
ज्ज्ञानमप्यङ्गमित्यर्थः, तदभावे इति तस्याः पूजाया अभावे इत्यर्थः, सर्वमिति ज्ञानादिक-
मित्यर्थः,अङ्गीभूतायाः पूजाया अभावे अङ्गानां ज्ञानादीनां वैयर्थ्यमितिभावः, समीपे स्वी-
कार इति, "उपात्तविचित्रवेष"मित्यत्रोपशब्देन सामीप्यकथनाद्धरिणीसमीपे प्रभुणा वेषो
धृतः,तथा च वेषधारणसमये भगवदवयवानां हरिणीदृग्विषयत्वाद् भावविशेषोत्पत्तिर्मृगीगण-
स्याभूत्,तेन भावेन तादृशरससम्बन्धिनी भगवत्प्राप्तिर्भविष्यतीतिभावः, ब्रह्मानन्दस्येत्यादि
भगवदवयवावलोकनजन्यभावबलेन पूर्वं ब्रह्मानन्दप्रवेशो हरिणीषु तत आधिदैविकस्व-
विग्रहप्राप्तिस्ततः स्वरूपानन्दस्य हरिणीषु प्रवेशार्थं हरिणीनां निकटे भगवता वेषधारणं
कृतमिति फलितं,तथा च।"यं पुनर्ब्रह्मानन्दे जाते तत्राप्याधिदैविकरूपे सम्पन्ने"इतिपूर्वफक्कि-
कानिरूपितफलप्राप्तिर्भविष्यतीत्युक्तं भवति, फक्किकासारकं ब्रह्मानन्दपदमिति ज्ञेयम् ॥
धन्यास्तु मूढमतय इत्यादिश्लोकषट्कोक्तान् हरिण्यादीनाहुर्हरिण्य इति का० १८९½।
कारिकार्थः। षट्सु श्लोकेष्वैश्वर्यादिनिरूपणमुपपादयितुमैश्वर्यादिलक्षणान्याहुरीश्वर
१०-१८-११ इति, का० १९०½-१९६¾। ईश्वरः पूज्यत इति मूढैर्हरिण्यादि-
भिरपि पूजनादैश्वर्यं, वीर्यं देवेष्वित्यादि "कृष्णं निरीक्ष्ये"तिश्लोके मनुष्यत्वेन प्रतीय-
मानस्यापि भगवतो देवाङ्गनास्वपि पुरुषाणां सान्निध्येपि कामेन मूर्छाजननान् महद्वीर्यं,
यशो यदीति "गावश्चे"तिश्लोके विमूढानां गवां प्रत्यक्षे तृणादौ या आसक्तिस्ततो
वारणं कृत्वा पीयूषरूपं स्वधर्मं यदि योजयेत् भगवान् तदा यशो भवति नान्यथेत्यर्थः,
"अक्षण्वता"मित्यारभ्य "हन्तायमद्रि"रित्यन्तद्वादशश्लोकोक्तेषु सगुणनिर्गुणभेदानाहुस्ता-
मसा राजसाश्चेति, अन्ये इति सात्त्विका इत्यर्थः, गुणातीतान् विवेचयन्ति वृन्दावन-
मित्यादि, "अक्षण्वता"मित्यादिश्लोकत्रये क्रमेण तामसराजससात्त्विकाः, "वृन्दावनं सखी"-

तिश्लोके गुणातीतं वृन्दावनं निरूप्यते, ततो "धन्या"स्त्वित्यादिषु त्रिषु हरिण्यादयः सगुणाः, "प्रायो बताम्बे"तिश्लोके पक्षिरूपा मुनयो गुणातीताः, ततो "नद्यस्तदे"त्यादिषु त्रिषु सगुणाः, "हन्तायमद्रि"रित्यत्र गुणातीतो गोवर्धनः, एतदेवाभिप्रेत्योक्तं वृन्दावनमित्यादि, वृन्दावनं पक्षिरूपा मुनयः गोवर्धनश्चेति त्रयं गुणातीतं, एवं वर्णनीयभेदानुक्त्वा वर्णनकर्त्रीणामपि तद्वदेव सगुणनिर्गुणभेदानाहुस्तद्व्रताश्चापीत्यादिना, अस्मिन् लीलासृष्टिरूपे लोके तद्व्रतास्तेषु वृन्दावनादिषु गुणातीतेषु रतास्तद्वर्णनकर्त्र्योऽपि गुणातीता भवन्ति, उपलक्षणमेतत्, तेन तत्तन्निरूपकास्तथाविधा इति भावः, एवमैश्वर्यादिस्वरूपमुक्त्वा "प्रायो बताम्बे"तिश्लोकोक्तश्रीलक्षणमाहुः श्रियो हि परमा काष्ठेति, यथा भगवान् "यदा खलु वै पुरुषः श्रियमश्नुते वीणास्मै वाद्यत" इतिश्रुत्युक्तश्रीलक्षणवीणादिशब्दं शृणोति तथा भगवत्सेवकाः पक्ष्यादयोऽपि वेणुनादं शृण्वन्तीति भगवति श्रियः परमा काष्ठा निरूपिता, ज्ञानोत्कर्ष इति सर्वदा वेगवतीनां नदीनां वेगभङ्गेन स्वभावविजयलक्षणं ज्ञानं सेवकेषु निरूपितं, तथा च सेवकानामपि तादृशत्वे भगवति ज्ञानोत्कर्षः कैमुतिकन्यायसिद्धः, वैराग्यं निरूपयन्ति हरेश्चरणयोरिति स्वसर्वस्वनिवेदनसहिता हरिचरणप्रीतिर्वैराग्यं, अन्यत्र वैराग्ये सत्येव हरौ प्रीतिसम्भवात्, तत्रापि वैराग्ये उत्कर्षस्तदा स्याद् यदि हरेः सर्वदुःखहर्तुरपि हरिर्भवेत् सेवको वस्त्राद्युपचारैः सेवया हरेरपि शीतोष्णादिनिवारणेन दुःखहर्ता भवेदित्यर्थः, 'भगवतः श्रमो नास्तीति केचित्, अस्तीतिसिद्धान्तः,' तदुपपादितं सुबोधिन्यां दशमस्कन्धे युगलगीताध्याये, श्रमवच्छीताद्यपि ज्ञेयं, किञ्च "अनश्नन्नन्योऽभिचाकशीती"तिश्रुत्या भगवतो मर्यादामार्गे भोजनाद्यभावेऽपि पुष्टिमार्गे भोजनादिकमस्त्येवेत्युपपादितमष्टमाध्यायटिप्पण्यां, पूतनामोक्षाध्यायटिप्पण्यां च, भगवति स्नेहहेतुककार्याणां स्वामिनीकर्तृकरक्षाप्रभृतीनां श्रमहेतुकत्वशङ्कापरिहारेण सर्वमुपपादितमिति सुष्ठूक्तं हरेरपि हरिर्यदीति, तथा च "दृष्ट्वातपे व्रजपशू"निति श्लोके मेघस्य स्वसर्वस्वजलवर्षणेन स्ववपुषा छायाविधानेन च सेवाकरणात् वैराग्यं सिद्धं, एवं सेवके वैराग्यसिद्धौ भगवति किं वक्तव्यमितिभावः, एवं श्लोकषट्कतात्पर्यार्थनिरूपणेनैश्वर्यादिषड्धर्मोपपादनाद् भगवत्त्वं समर्थितम् ॥१.१॥

कृष्णमित्यत्र आनन्दसाधने इति आमुष्मिकैहिकफले इत्यर्थः, दिव्यदृष्ट्येति छेदः। मानुषभावराहित्येनेत्यर्थः, अन्यथा वक्ष्यमाणावस्था न स्यादितिभावः,
१०-१८-१२ विशेष इति उद्धारविषयसजातीयत्वं हरिणीभ्यो विशेषः, अप्सरःस्विति शेषः, तदाहुरिति तत् तस्मादेतासु तत्सजातीयत्वबोधनार्थं चाक्षुषज्ञाननिमित्तभूतोत्सववतीनां वनितात्वमाहुरित्यर्थः, तथा चायमवान्तरपदस्थाभासो ज्ञेयः, केवलमिति यत्र येऽसौ कृते सति केवलं वनितानामेवोत्सवो भवत्येनादृशो वेश इत्यर्थकथनं न तु विग्रहः, वनितोत्सवाय

वनिताभूषणार्थं चारुवेषो यस्येतिविग्रहः, उत्सवस्य भूषणहेतुत्वादुत्सवपदेन भूषणमुक्तमितिभावः, कृताभरणेति, अत्र कृतपदं नूतनवाचकम्, भगवतो वेशान्तरस्वीकारे स्वयमपि नूतनाभरणानि परिहितानीत्यर्थः, यथावेशेति, भगवतः पीताम्बरपरिधाने स्वयं नीलाम्बरपरिधानमिति वेशानतिक्रमेण शृङ्गारादिषु मध्ये यं रसं भगवान् प्रकटयति तदनतिक्रमेण चेत्यर्थः, अस्मिन्नुत्सवे इति अस्मिन् वेशे कृते सतीत्यर्थः, सर्वोप्युपाय इति दिव्यदृष्ट्या दर्शनं प्रेम ज्ञानादिरन्तर्भगवदनुभवश्चेति, अनुभावकमिति उद्दीपनेन रसानुभावकम्, क्वणितगीतयोः श्रवणमविलम्बेन शीघ्रमेव ततो विमानाद् भगवति प्रस्थापकमित्यर्थः, क्वणितपदस्यावृत्तिमभिप्रेत्य क्वणितश्चेति चकारः, तथा च तत्क्वणितं क्वणितवेणुविचित्रगीतश्चेतिसमासः, गीतस्य शृङ्गारोद्बोधकत्वेपि सर्वरसार्थत्वमुपपादयन्ति शृङ्गार एवेति, अन्यस्येति शृङ्गाराङ्गत्वभावापन्नस्येत्यर्थः, यथेति उपकरणानि चकाराद् भूषणानि सुवर्णस्य आ समन्ताद् भरणं येषु तादृशानि न तु मध्यावकाशे लाक्षायुक्तानि कुर्वन्ति तथा सुवर्णमयोपकरणवच्छृङ्गाराङ्गभूता एव रसा इत्यर्थः, नापीति एतादृशीषु स्मरस्तत्कृतविवेकापहारश्च न भवति तथापि प्रमेयबलात् तथा जातमित्यर्थः, तृतीयचरणीयविशेषणत्रयतात्पर्यमाहुर्भूमाविति, भूत्वा भूमाववतारे इत्यर्थः, देवीनां मरणासम्भवादितिभावः, पद्भ्यामिति, अन्यभयाद् विमानं त्यक्त्वा गुप्ततया पद्भ्यामित्यर्थः, विमानगतीनां भूस्पर्शासम्भवादितिभावः, स्वत इति उपायचातुर्येण विमानमेव तत्र नीत्वेत्यर्थः, विवेकापहारादितिभावः, अग्रे विवरणादेवमर्थो ज्ञेयः, असावधानता मोहपदार्थो ज्ञेयः, देवमहिता अपीति 'देवानां मरणं नास्ती'ति प्रथमाध्याये 'गिरं समाधा'विति श्लोके 'अमरा' इतिसम्बोधनेनोक्तमिति व्याख्यातम्, अत एकेन रूपेण योगिन इवात्राप्यवतीर्णाः, पूर्वरूपं तु तत्र तिष्ठत्येवेतिभावः, तथा च देवपदेन तत्र स्थिता ज्ञेयाः, द्वितीयगीते "सहसिद्धै"रिति वक्ष्यते तन्न्यायेनात्रापि देवसाहित्यमुक्तम्, केवलानामिति स्त्रियो विहाय स्वयमेवावतीर्णानामित्यर्थः, देवलोकस्थाः सर्वा एव स्त्रियोप्सरस इत्याशयेनाभासे अप्सरसामित्युक्तम्, स्वपत्यन्वेषणार्थमिति स्वपत्युरत्रावतीर्णं यद् रूपं तदन्वेषणार्थमित्यर्थः, भगवदर्थमागमनं तु भयान् न सम्भवत्यतः प्रायेणैवमित्यर्थः, निर्भयतया भगवद्दर्शनार्थमागमनं त्विन्द्राभिषेकानन्तरं वक्ष्यते अत एव द्वितीयगीते तथेतिभावः ॥१२॥

योजना । १०-१८-१२

कृष्णं निरीक्ष्येत्यत्र वनं यौवनं इताः प्राप्ताः प्राप्तवत्य इति इह वनिताशब्दान्तर्गतवनशब्देन विपिनं यौवनं च ग्राह्यं, तत्र विपिनपक्षे वनं विपिनमिताः प्राप्ताः पुरुषा वनिताः, भगवदर्थं सकलत्यागं विधाय केवलं वनं प्रविष्टा भगवदीयास्तेषामुत्सवार्थं चारुवेषो भगवता धृतः, तथा च कोटिकन्दर्पलावण्याधिकसुन्दरं तादृशवेषधारिणं श्रीकृष्णमवलोक्य जातस्त्रीभावाः पुरुषोत्तमं

मां प्राप्स्यन्तीत्यभिप्रायकं वेषधारणं भगवता कृतमिति विभावनीयं, यौवनपक्षे वनं यौवनमिताः प्राप्तवस्यो मृगीदृशस्तासामुत्सवार्थं भावोद्दीपनार्थं वेषधारणं, वनितानां पुंसां वनितानां सुन्दरीणां च सूचनार्थं प्राप्ताः प्राप्तवस्य इति वारद्वयमुल्लेखः सुबोधिन्यां, अन्यथा "प्राप्ता" इत्युक्ते "प्राप्तवस्य" इत्युक्तिर्व्यर्था स्यात्, धातूपसर्गप्रत्ययार्थानामैक्यात्, यद्यपि "प्राप्ता" इत्युक्त्याप्युभयग्रहणं सम्भवति तथापि प्रकरणवशात् स्त्रीणामेव ग्रहणं स्यात् तूभयोरत्र उभयग्रहणार्थं प्राप्ताः प्राप्तवस्य इत्युक्तं, तथा च प्राप्ता इत्युक्त्या वनिता। पुरुषा गृहीताः प्राप्तवस्य इत्यनेन वनिताः स्त्रिय उक्ता इति ज्ञेयं, एवं सति पुंसां भावोत्पादनार्थं स्त्रीणां च भावोद्दीपनार्थं वेषधारणमिति प्रयोजनद्वयं फलितं, न हि तत्र प्रविष्ट इति इदं वनिताशब्दान्तर्गतवनशब्दस्य विपिनवाचकत्वमादाय पुरुषपक्षे ज्ञेयं, तत्र वने प्रविष्टः सर्वत्यागवान् नावर्तेत इत्यर्थः, वनशब्देन कथं यौवनग्रहणमित्याकाङ्क्षायामाहुर्यौवनमित्यत्रापि 'यु' मिश्रणार्थे वनमिति, "यौवन"शब्दे याविति सप्तमी निमित्तार्थे युशब्दो मिश्रणार्थक उकारान्तः, तस्य सप्तम्यां यौ इतिरूपं भानौ विष्णाविति वत्, मिश्रणं नायकेन सह विवक्षितं, एवं यौ मिश्रणार्थं वनं यौवनमित्यर्थो भवति, यौवनमेव हि नायकेन सह नायिकां सङ्गमयति, तथा च यौवनत्वस्यापि वनत्वव्याप्यत्वाद् वनविशेषो यौवनमतो वनशब्देन यौवनग्रहणं सुवचं, यौवनस्य वनत्वं तु शृङ्गाररसोपयोगिसामग्रीमत्त्वधर्मसाम्येन ज्ञेयं, यौवनशब्दस्यैतादृशी व्युत्पत्तिस्तु निरुक्तपद्धत्या ज्ञेया, "अप्यक्षरवर्णसाम्येन निर्ब्रूयान्न संस्कारमाद्रियेत"त्यनुशासनात्, यथावेषरसमिति भगवत्कृतवेषं भगवदभिप्रेतरसं चानतिक्रम्येत्यर्थः, अयमत्राभिप्रायः, भगवता वनितानामत्युत्सवार्थं यथा वेषः कृतस्तथा वनिताभिरपि भगवदुत्सवार्थं भगवदभिप्रेतवसनभूषणादिकं क्रियते, भगवदभिप्रायस्तु भगवद्धृतपीताम्बरादिद्युतिजनकनीलवसनरक्तकञ्चुक्यादिधारणे, तथैवैताभिः कृतमिति वेषानतिक्रमो ज्ञेयः, एवं प्रस्तुचिकीर्षितशृङ्गारादिरसस्यानुगुण्याद् रसानतिक्रमः॥

गाय इत्यत्र तथा जाता इति, अभिलषिताप्राप्त्या मुमुहुरित्यर्थः, उत्तमाधम-
लेख्यः। योरिति, सात्त्विकत्वादुत्तमानां तामसत्वादधमानां देवस्त्रीणां गवां च
१०-१८-१३ यथोचितं सायुज्यलक्षणस्य मध्यमस्य सेवाफलस्याभिलाप इत्यर्थः,
सायुज्यस्वरूपं सेवाफलविघ्नैरवधार्यम्, देवस्त्रीणामागमनस्याशक्यत्वात् मोह उक्तः, गवां
मोहे हेतुमाहुरसम्भावितत्वादिति, स्वाभिलषितसायुज्यस्येतिशेषः, ता हीति गावोन्य-
कृतवेणुनादप्यासक्ताः कर्णोत्तम्भनं कुर्वन्तीत्याशङ्कां परिहर्तुं कर्णोत्तम्भनहेतुवेणुनादस्य
कृष्णकृतत्वमाहुरित्यर्थः, पशूनां तावद्विशेषज्ञानाभावः प्रसिद्ध इति हिशब्दः, एतेन
कृष्णकृतनाद एव कर्णोत्तम्भनं कुर्वन्ति नान्यनाद इति सूचितम्, स्वशकान्तरेति
स्वरूपमेव स्वस्पशकमित्यर्थः, एतस्माद् विशेषं वक्तुं पीयूषपदस्यार्थमाहुः सदानन्दो

वाच्य इति, अन्यगीतस्य स्वकर्तृवाचकत्वनियमाभावेपि भगवतोधिकस्य कस्यचिदभावाद् भगवत्कृतं गीतं सदानन्दवाचकमेव भवति, अतः सदानन्दकृतगीतस्य सदानन्द एव वाच्यः, अयमस्मिन्नादे विशेषः, अन्यकृतनादस्तु सरिगमादिरूपः स्वरमात्ररूप इतिभावः, तस्मान्नादनिष्ठरसानुभवार्थमत्रैव नादे कर्णोत्तम्भनं नान्यनादे इत्यर्थः, ननु भगवद्गीतस्य सर्वस्यैव सदानन्दवाचकत्वात् पूर्वश्लोकोक्तदेवस्त्रीणां कथं न रमानुभव इत्यत आहुर्मुख-मित्यादि, तत्र सामग्री गुप्तैव स्थापितात्र प्रकटितेति पदत्रयेण सूचितमित्यर्थः, "द्रया इ प्राजापत्या" इत्यत्राधिदैविकसहितेन्द्रियस्य कल्याणत्वकथनेन तादृशशब्दस्यैव प्रमितिजनकत्वाद् देवता वागिन्द्रियं च शब्दनिष्ठरसप्राप्तौ सामग्री, इतरविस्मृतौ निःप्रत्यूहं रसानुभवो भवतीति सापि सामग्रीति ज्ञेयम्, शाब्दबोधे शब्दः करणमतस्तत्सम्बन्धिनो धर्माः सामग्रीतिभावः, टिप्पण्यां वागधिपतित्वाद्युक्तेरित्यादिपदान् त्रिष्वपि कैमुत्यमुक्तम्, तथा च यत्राधिदैविकस्य करणत्वं वाङ्निर्गमनरूपविषयस्येन्द्रियत्वमितरविस्मारकश्च द्वारम्, तादृश-शब्दाद् रसानुभवे किं वाच्यमितिकैमुत्येन रसपानं सूचितं भवति, भगवति देवतानां गोलकत्वं विषयाणां चेन्द्रियत्वमिति द्वितीयस्कन्धे व्यवस्थापितम्, अतो मुखपदं देवतावाचकं निर्गमपदं चेन्द्रियवाचकमितिभावः, एवं सामग्रीतो विशेषमुक्त्वा स्वरूपतोप्याहुर्गीतमिति, पूर्वोक्तं गीतं विचित्रं सर्वरसार्थमित्युक्तम्, इदं तु पीयूषत्वकथनात् पङ्गुणा आत्मनि यस्य तादृशं भगवद्रूपमित्यर्थः, अधरपीयूषस्य पङ्गुणत्वमग्रे व्युत्पाद्यम्, अत इति सामग्र्या अपेक्षितत्वात् तां वक्तुं मुखेत्यादिपदत्रयमुक्तमित्यर्थः, अन्यथेति पदत्रयस्य सामग्रीप्रकटनतात्पर्यकत्वाभावे इत्यर्थः, ननु तथाप्युत्तम्भनं किमर्थमित्यत आहुरितरेति, अतिबालका इति किञ्चित्प्रौढा वत्सास्तु गोष्ठ एव तिष्ठन्तीति तेषां तादृशत्वमसम्भावितमित्यतिपदम्, घोषे वेति सायं गवां घोषे समागमनानन्तरं वा वत्सानामेवम्भावः, तदा प्रौढवत्सानामपि तथा सम्भवतीत्यतिपदं न देयमितिभावः, स्तनादिति गृहीतमितिशेषः, तथा च स्तनगृहीतं पयःकवलं स्तनपयःकवलं मध्यमपदलोपी समासः, स्नुतं तद् येषामिति विग्रहः, मातॄणां स्तनाद् गृहीतं पयःकवलं येषां मुखात् स्नुतं बहिर्निर्गतं भवतीत्यर्थः, सार्धे हेतुर्न स्यैति, यत इति शेषः, ग्रहणे इव नादश्रवणे गिलनक्रियाया निवृत्तत्वात् तस्य पयसो नान्तः प्रवेशो यतोतः स्नाव इत्यर्थः, सन्दिग्धमिति, ग्रहणगिलनयोर्मध्ये कालस्य दुर्लक्ष्यत्वादितिभावः, प्रमाणमाहुरिति स्मपदस्य प्रसिद्ध्यर्थकत्वात् प्रसिद्धिहेतुभूतं प्रत्यक्षं प्रमाणं स्मपदेन सूचितमित्यर्थः, तस्थुर्गाव इति मोहो गवामेव, पयःस्नावश्च वत्सानामेव, क्रियानिवृत्ति-स्तूभयेषामपीत्यर्थः, तथात्वे इति क्रियानिवृत्तौ, दृग्यात्मनि गोविन्दस्पर्शो हेतुरित्यर्थः, स्पृशन्त्य इतिस्त्रीलिङ्गप्रयोगेपि वत्सानामपि क्रियानिवृत्त्युक्त्या तद्धेतुः किञ्चित्स्पर्शः समभिव्याहारात् प्राप्त एव, गवां तु पूर्वोक्तरसपानत्वात् सर्वथा तथेतिभावः, तुल्यतेति

हीनजातीयानां ब्रह्माविर्भावे तुल्यतास्फूर्त्या स्पर्शः सम्भवतीत्यर्थः, दोषाभावार्थमिति, हीननिष्ठत्वेन भावाभासत्वाभावार्थमित्यर्थः, तेषामेवेति गवादीनामित्यर्थः, इन्द्रः परमैश्वर्यं प्राप्तः, पुष्टिमार्गीयं, तत्र मर्यादातिक्रमो भवतीतिभावः ॥:१२॥

गावश्च कृष्णेत्यस्य विवृतौ उत्तमाधमयोर्मध्यमाभिलाषो निरूप्यत इति
योजना। उत्तमशब्देनात्र हरिण्यः, नेत्रदर्शनेन घोषसीमन्तिनीनेत्रसारकत्वेन
१०-१८-१३ भगवत्प्रियतया धन्यत्वोक्तेः, अधमपदेन गावः, शृङ्गाररसानुपयुक्तत्वात्, अत एवोक्तमसम्भावितत्वान्मोह इति, मध्यमाभिलाष इति हरिणीनां भगवद्दर्शनमात्राभिलाषः, गवामन्तर्दर्शनस्पर्शमात्राभिलाषः, अप्सरसां पूर्वप्रकारेण रमणाभिलाषः सर्वोत्तम इति तदपेक्षया मृगीणां गवां चाभिलाषो मध्यम इतिभावः, मुखं वागधिपतिरिति भगवन्मुखमग्निरित्यर्थः, अग्नेर्वाग्देवतात्वाद्, भगवन्मुखस्याग्निरूपत्वाद् वागधिपतित्वं, तादृशमुखपदोक्त्या तापजनकत्वं सूचितं, तेन भगवन्मुखवेणुगीतपीयूषं पिबतोपि तत्पीयूषस्यातिरसालत्वेन तद्विषयकपरमार्त्या बहु पानं सम्भवतीतिप्रयोजनं सिद्धम् ॥१३॥

प्राय इत्यस्याभासे श्रवणमिति नादनिष्ठरसानुभवः शक्तितात्पर्यनिर्धार इत्यर्थः,
लेखः। अत एवानुवादे 'सर्वं तत्त्वं ज्ञातवन्त' इति वक्ष्यते, सङ्गेति मृगीणामिव
१०-१८-१४ कृष्णसारसङ्गाद् गवामिव कृपया स्वत एव ज्ञानसामग्रीप्रकटनेन ज्ञानसम्पादनाद् वा तथा भवतीतिभावः, सम्भावनेति मुनित्वनिरूपणपूर्वकमित्यर्थः, व्याख्याने, भगवदाविर्भावादिति सर्वात्मकस्य भगवतो माता सर्वेषामेव मातेत्येता अप्यम्बेत्युक्तवत्य इत्यर्थः, एतद्विषयकपतित्वस्य वक्ष्यमाणत्वादेवंव्याख्यानमसमञ्जसमिति केचिदित्युक्तम्, स्वयं तु गृहधन्यकापक्षे तथेनाम्बेतिव्यवहारो भिन्नपक्षेपि "दयार्थं तथे"त्युक्तमेव, मुनित्वं श्रोतॄन् प्रति स्वयमुपपादयन्ति अत इति, वक्त्रीणां कुमारिकात्वेन ऋषित्वादित्यर्थः, ते हीति ये विहगास्त इत्यर्थः, मूले ये इतिपदस्य ये विहगास्ते मुनयोऽत एवं शृण्वन्तीति पूर्वत्रान्वयो ज्ञेयः, उत्तरत्रान्वये श्रवणं मुनित्वे हेतुः स्यान्न तु मुनित्वं श्रवणे तथा चाभासो विरुध्येत, अत्रेति अत्र नादे सुधारूपो भगवानाविर्भविष्यतीत्यर्थः, अत एवेति मुनित्वादेव पूर्वोक्तं ज्ञात्वैवं शृण्वन्तीत्यन्वयः, कृष्णार्थमेवेति येषां क्षणः कृष्णार्थमेव भगवद्भावनयैव यातीत्यर्थः, यावदित्यादि द्रुमभुजानारुह्य पूर्वं कृष्णेक्षणात्ततस्तद्या एव शृण्वन्ति, ततो मीलितदृशः शृण्वन्ति, कृष्णेक्षणत्वे मीलितदृक्त्वं न सम्भवतीत्येवंविभागेन व्याख्यानम्, तत्रैव स्थिता इति मीलितदृशा इतिशेषः, रसान्तरमिति नादः स्वनिष्ठस्वरूपादिदृष्ट्यामव्यक्तत्वादन्योत्पादयिष्यतीत्यर्थः, तथा गत्यृद्धीय गमनं स्यादितिभावः, रसान्तरेण वेति पूर्वानुभूतेन कृष्णेक्षणरसेनोर्द्धीय गमनं नादस्य मधुरत्वाम भविष्यतीत्यर्थः, वेणोः फलत्वं व्युत्पादयन्ति मम इति, गीतं वेति मधुरमेवोत्पद्यत इति

पूर्वेणान्वयः, गीतनिष्ठं माधुर्यमाहुर्भगवदुक्तेति, गीतस्य विशेष्यत्वपक्षे उदितमुदयं प्राप्त-
मित्यर्थः, द्वितीये उदितं कथितमित्यर्थः, मुखमुद्रणे हेत्वन्तरमपि स्वयमाहुः कोलाहल-
श्चेति, स्यादितिशेषः ॥ १४ ॥

प्रायोबताम्ब विहगा इत्यस्य विवृतौ तदा तदुदितमिति विशेष्यमिति प्रथम-
योजना । पक्षे तु द्रुमभुजानारुह्य कलवेणुगीतं शृण्वन्तीत्यर्थः, कथम्भूतं कल-
१०-१८-१४ गीतम्? तदुदितं तेन भगवतोदितं बोधितं, एवं "कलवेणुगीत"-
मितिविशेष्यं, अस्मिन् पक्षे तु द्रुमभुजानारुह्य तदुदितं शृण्वन्तीत्यन्वयः, कथम्भूतं तदुदितं
कलवेणुगीतमिति, विपरीतो विशेष्यविशेषणभाव इत्यर्थः ॥ १४ ॥

नद्यस्तदेत्यत्र तदुपधार्येत्येतावत आवृत्तिरित्याशयेनाहुर्निश्चित्येति, श्रुत्वेति
लेखः । अत्रत्यकामस्वरूपमाहुर्मनोभवोत्र विवेक इति, विवेकमहितोत्र मनोभवो
१०-१८-१५ न तु देवस्त्रीणामिव तुच्छमारत्वजनकः, तथा सति तासामिव नदीनामपि
भगवत्यनागमनं स्यादितिभावः, विवेक इति "अर्श आद्य"जन्तम्, विवेकमहित इत्यर्थः,
नदीनामपि देवतात्वादिति स्वीकृतमानुषभावस्य तासामपि मानुषत्वेनानतारं विना भोग्य-
त्वाभावादित्यर्थः, अप्सरसामपि देवीत्वादेवानागमनमुक्तमित्यपिशब्दः नदीगताम-
विद्यामिति भगवदनुपयोगिदेहसम्बन्धमित्यर्थः ॥ १५ ॥

नद्यस्तदेत्यस्याभासे भगवद्वेणुनादेन नद्यादिषु जातमाहेति नद्यादिष्वित्य-
योजना । आदिपदेन सरोवरादा गृह्यन्ते, यद्यपि मूले नदीपदमात्रमस्ति तथापि
१०-१८-१६ व्रजे नद्यन्तरस्याप्रकटत्वात् केवलं श्रीयमुनाया एव विराजमानत्वात्
नद्य इतिबहुवचनेन सरोवरादीनां ग्रहणमिति ज्ञापयितुं नद्यादिष्वित्युक्तम् ॥ १५ ॥
लेखः । १०-१८-१६ दृष्ट्वेत्यत्र सर्वशक्तीति ज्ञानक्रियाशक्तिमहित इत्यर्थः ॥ १६ ॥

पूर्णा इत्यत्र साक्षादिति अलौकिकदेहक्रमेण फलरूपस्य सेवाफलोक्तस्य सम्पत्तिस्तु
लेखः । रज्जैव भवतीति वा एव पूर्णाः, वृन्दावनस्य देवकीसुतपदाम्बुजत्वं पूर्वं व्युत्पा-
१०-१८-१७ दितम्, एतासां मतं तत्र स्थितिरतः साक्षाद्व्रजःसम्बन्धात पूर्णा जाताः,
पूर्णतास्वरूपं श्लोकान्ते निरूपयिष्यन्ति, एतासां स्वागमनेन फलसिद्धिरतः साधनानुरूपमेव
फलं,तद् वक्ष्यन्त्यग्रिमाध्याये "यातावला" इतिश्लोके,उरुगायेत्यस्यासाधारणपदस्यार्थमाहुः
सर्वेति, रागोनुराग इत्यर्थः, एतद्गृह्या दाम्पत्याभावाद् दयितानं व्युत्पादयन्ति रम-
दानृत्वेनेति, मया येति लक्ष्म्या स्वालङ्कारार्थं निर्माय स्वादृतं निहितमित्यर्थः, अथवेति
वक्षसि लक्ष्म्या प्रमादत्वेन दत्तं तामिः स्तनेषु मण्डितम्, मदा लक्ष्म्या दयितानां
स्त्रियानां सर्वासां स्तनेषु मण्डितेनेतिमूलार्थः, मन इति लक्ष्मीगमनाच्छिन्नाद
मध्यविशेषे भगवच्चरणारविन्दे समागमनित्यर्थः, एतदेव पदमाश्रित्य तृणेषु स्पर्शनिति

वक्ष्यते, आद्यपक्षेषु लक्ष्म्या शक्तिभिर्वा स्वस्तनस्थितं पुलिन्दीभ्यो दत्तं ताभिः स्वस्तने 'तृणेन रूपित'मिति तृणरूपितपदस्यार्थः, एतस्यैव पदस्यार्थान्तरमाहुरथवेति, अस्मिन् पक्षे भगवता दयिताया लक्ष्म्याः शक्तीनां वा स्तनेषु मण्डितेनेत्यर्थः, 'कुङ्कुमेन कुचान् लिम्पन्त्य' इतिवक्तव्येपि क्वचिदप्यवयवेषु तल्लिम्पनमाधित्यागहेतुरिति कुचानामीप्सिततमत्वाभावात् कुचेष्वित्युक्तम्, आननकुचेषु स्वात्मानं लिम्पन्त्य इत्यर्थः, लक्ष्मीप्रवेशादिति लक्ष्म्यावेशादित्यर्थः, एतस्य कुङ्कुमस्य लक्ष्म्यसाधारणधर्मत्वात् तद्धारणे लक्ष्म्यावेशादयोगोलकन्यायेन लक्ष्मीत्वमेव सम्पन्नमितिभावः, अत इति रजसा योग्यतासिद्धौ कुङ्कुमधारणेन लक्ष्म्यावेशे जाते सत्युपभोगेन त्यक्ताधित्वादित्यर्थः, अस्माकं त्वाधिरस्तीतिभावः, अलौकिकीति अग्रिमश्लोके तथासूचनादुत्थापनभोगसामायिकीयं कथेति तत्समये तादृशकुङ्कुमप्राप्तिस्ततो लक्ष्म्यागमने सत्येताभिः सह रमणमित्येतद्रमणकथा लक्ष्म्याप्यज्ञातेत्यर्थः, भगवान् श्रुत इति तावत्पर्यन्तं लक्ष्मीसख्यः पुलिन्दीभिः सह भगवत्कथां कथयन्तीतिभावः, कामस्याधिजनकत्वं व्युत्पादयन्ति कामो हीति, पीडानिरूपकस्तज्जनक इत्यर्थः॥१७॥

पूर्णाः पुलिन्द्य इत्यस्य विवरणे तदुद्वारा लक्ष्मीप्रवेशात् ता अप्युपभुक्ता
योजना । इति, इह पुलिन्दीभिः सह रमणं भगवतः "जहुस्तदाधि"मितिवाक्येना-
१०-१८-१७ धित्यागोक्तेः, अन्यथा श्रीसम्बन्धिकुङ्कुमस्याननकुचेषु सम्पर्के कामाधिसम्भव एव स्यान्न तु पीडानिवृत्तिः, अत आधित्यागकथनान्यथानुपपत्त्या रमणं ताभिः सह बोध्यं, रमणस्यैव कामाधिनिवर्तकत्वात्, ननु गोपिकानामपि भगवद्विषयककामवत्त्वेन धन्यत्वात् कथं पुलिन्द्य एव पूर्णत्वेन स्तूयन्त इत्याशङ्कायां न कामस्य धन्यताहेतुत्वं, संयोगं विना कामस्य दुःखदत्वान् नास्माकं धन्यत्वमिति तासामाशयः, तं स्फुटयन्ति कामस्तु वस्तुतो मनःपीडारूप इति, वियोगावस्थायां भगवद्विषयकः कामः प्रचुरपीडामेव जनयतीति केवलं दुःखानुभवान् न धन्यत्वं, न हि क्षुत् सुखहेतुरपि तु क्षुधि सत्यामन्नभोगः सुखकरस्तद्वदितिभावः ॥१७॥

हन्तेत्यत्र भगवद्भक्तसङ्गादिति पर्वतप्रेरणया कन्दमूलसमानयने कुङ्कुमप्राप्तिर्जातेति-
लेखः । भावः, तथा भवेदिति त्यक्ताधित्वं भवेदित्यर्थः, अथापीति दासो हि
१०-१८-१८ मानं तनोतीति यावता दासत्वं सिध्यति न [illegible] तद्धर्मित्वमित्यत्रेवं व्याख्यानं, व्रजस्य सर्वसमृद्धिमत्त्वेप्ययं गुणातीतत्वान्निर्धनस्तादृशस्य पानीयकन्दादिकं स्वार्थं सङ्ग्राह्यमेव भवति तथापि प्रयच्छतीत्यर्थः, एवमपि धर्मित्वं सिध्यति न दासत्वमित्याशङ्क्याद्यविशेषणसहितेन तत् सिध्यतीत्याहुः सन्तोष इति, अन्ते पर्वतप्रेरणयेति गोवर्धने कामरूपित्वस्य वक्ष्यमाणत्वात् केनचिद्रूपेण प्रेरयतीतिभावः ॥ १८ ॥

पानीयसूयवसकन्दरकन्दमूलैरित्यस्य व्याख्याने तत्राप्यर्थान्तरभेदा यद्व

इति बहुवचनमिति कन्दमूलेष्ववान्तरभेदानां बाहुल्यात् तेषां सर्वेषा-
योजना। कन्दमूलपदयोः कन्दानि च मूलानि
१०-१८-१८ मेव भगवते निवेदनात् तेषां सङ्ग्रहार्थं, कन्दमूलपदयोः कन्दानि च मूलानि
चेतिबहुवचनेन विग्रहः कार्य इतिभावः, तथा च नात्र समस्तपदगत"कन्दमूलै"रिति-
बहुवचनाभिप्राय उक्तः किन्तु लौकिकविग्रहे कन्दमूलपदयोर्बहुवचनान्तत्वेन विवक्षि-
तार्थसिद्धिरिति बोधितं, तथा च नानाप्रकारककन्दमूलानां समर्पणं हरिदासवर्येण क्रियत
इति सिद्धम् ॥ १८ ॥

गा गोपकैरित्यस्याभासे तस्मिन् कथं कृपेति असान्निष्ठरसं परित्यज्य तन्निष्ठ-
लेखः। कन्दादिभोग इत्यर्थः, व्याख्याने विपरीतं हीति प्रमेयमर्यादानाशक-
१०-१८-१९ मित्यर्थः, नयतोः सतोरेवं स्वत एव भवतीत्युक्तेरर्थमाहुः साक्षा-
दित्यादि, तथा च यत्र गोवर्धने पुलिन्दीषु च साक्षात्कृतिस्तत्र वैपरीत्ये किं वक्तव्यमिति
कैमुत्यपुरःसरं दृष्टान्तो ज्ञेयः, हेतुत्रयमिति कारणत्रयमित्यर्थः, गवां वने नयनं ज्ञान-
जननद्वारा परम्परया हेतुः पुलके, वेणुस्वनः साक्षाद्धेतुः, वेणुनिष्ठानि कलपदानि पक्षान्तरे
भगवच्चरणानि च गतिमतामस्पन्दने हेतुरितिविभागः, चरणैर्वेति अस्मिन् पक्षे कलपद-
"मर्थ आयज"न्तं कलसिञ्जितनूपुरवत्त्वात् पदानां कलत्वं विवरिष्यन्ति अत इति, वने
गवां नयनादित्यर्थः,वनानां निर्दुष्टत्वे हेतुमाहुर्गवामिति,गोगोपसम्बन्धेन तन्निष्ठशुद्धिधर्मा
वनेषु गच्छतस्तदा निर्दुष्टानि भवन्तीत्यर्थः, ततो वेणुभुक्तशेषभोगात् पुलको भवति पुष्प-
मधुधारारूपः,वेणुनिष्ठकलपदानां श्रवणार्थं गतिमतामस्पन्दनं सर्वानुभवसिद्धमिति तदनुक्त्वा
भगवच्चरणानां हेतुत्वं साधयन्ति ये पुनरिति, अत एवेति चलनाभावाद्धेतोः, तत्सिद्ध्यर्थ-
मित्यर्थः, नामवत्यामिति कलचरणवत्यामित्यर्थः, गाः नयतोर्वेणुध्वनैस्तरूणां
पुलकः निर्योगपाशकृतलक्षणयोः कलपदैर्गतिमतामस्पन्दनं, इदं तनुभृत्सु
विचित्रं भवतीत्यन्वयः, वेणुनिष्ठकलपदपक्षे वेणुध्वनैरित्यसावृत्तिर्विशेषणेन विशेष्य-
लाभो वा ज्ञेयः, सर्वं एवेति गोपिकाद्य इत्यर्थः, यथीन इति रामकृष्णौ यथीतस्तदा
तयोः प्रयाम इतिलक्षणकभययुक्ताः अस्पन्दनपूर्वकं रसं समर्पयन्तीतिशेषः, तरुषु
विशेषमाहुः स्थावराणां त्विति, जङ्गमानामस्पन्दनेन प्रतिबन्धाभावमात्रं, रसप्रारब्ध्यं तु
भगवदुद्यमेनैव भवति स्थावराणां तु भगवति वनं गते प्रभुप्रयाममयात् स्वत एव भगवदुद्यमं
विनैव मधुधारा भवन्तीत्यर्थः, द्वितीयव्याख्याने तच्चं युक्तमिति पुलकवत्त्वमित्यर्थः,
अत इति पुलकस्य युक्तत्वादित्यर्थः, अन्ते तचेति दोहनसमये कलपदामृतवेणुगीतामानात्
स्वरूपनिष्ठेन महिम्ना महत्त्वेन निर्योगपाशादिनैव रूपज्ञानमित्यर्थः, सर्वमिति निर्योग-
पाशादिकमपीत्यर्थः, निर्योगेत्यसार्थमाहुस्तत्रापीति, रूपज्ञानेपि रसवन्त्यः सकाशाद्
रसजिघृक्षा प्रभोर्जातेति प्रभुमनोधर्मज्ञानमतिचित्रमित्यर्थः,एवं सतीति तादृशमनोधर्मज्ञाने

सतीत्यर्थः, तृतीयव्याख्याने परित इति पदानां कादाचित्कं दर्शनमितिहेतोस्तेषां सिञ्जितानामव्यक्तता भगवदीयत्वनिश्चयाभाव इत्यर्थः, श्लोकव्याख्यानान्ते अत इति "बर्हापीडे"तिश्लोकस्यैव त्रयोदशश्लोकैर्विवरणकथनेन तादृशस्य भगवतो वृन्दारण्यप्रवेशकथनादित्यर्थः।

इति अष्टादशोऽध्यायः।

इति तामसप्रकरणे प्रमेयप्रकरणम्।

अथ तामसप्रकरणे साधनप्रकरणम्।

एकोनविंशोऽध्यायः।

एकोनविंशाध्याये अत इति एतदनन्तरमित्यर्थः, अत्र तामसप्रकरणे इत्यर्थः,
लेखः। फलपर्यन्त इति फलं वैकुण्ठे नयनलक्षणमात्मसमर्पणं तत् पर्यन्ते
१०-१९-० यस्येत्यर्थः, अत्रापीति साधनमार्गीयेषु विद्यापञ्चकं निरूपितमत्रापि
लीलास्थभक्तेष्वपि निरूप्यत इतिपूर्वेणान्वयः, तस्मिन् जाते सति व्यसनान्तनिरोधसिद्ध्या भगवत्कर्तृकमिन्द्रदर्शनं भक्तकर्तृकवरुणदर्शनं च सुरेक्षणं वर्ण्यत इतिसम्बन्धः, एतेनैतन्निरोधपर्यन्तमन्यत् कार्यं किमपि न कृतवान् किन्तु तदनन्तरमिन्द्रविषयिणीं दृष्टिं कृतवानित्यस्यां लीलायामतिभरो ज्ञापितो भवति, तथा चास्य सुरेक्षणे प्रतिबन्धाभावत्वेन हेतुता भगवल्लोकदिदृक्षाजनकत्वाद् वरुणदर्शनस्य तत्र स्वरूपयोग्यतासम्पादकत्वेन हेतुतेतिज्ञेयं, इहैव वरुणदर्शनाध्याय एवेत्यर्थः, चकाराच् छन्दब्रह्मात्मकत्वं च, एतद्विद्यायाः पञ्चत्वे हेतुमाहुः ज्ञानमिति, एतद्विद्यायां सत्यां टिप्पण्युक्तपञ्चविधो निर्णयस्तदुत्तरं तथा कृतिश्च भवतीतिस्थितिर्मर्यादा विद्यायाः पञ्चत्वे हेतुरित्यर्थः, अविद्येति अविद्याकार्यसम्बन्धोऽत्र नास्तीतिहेतोरितिज्ञापनार्थं विद्यानिरूपणानन्तरं सुरेक्षणं विनिरूप्यत इत्यर्थः, तुल्यत्वाच् चेति चकाराद् धर्मान्तरैस्तुल्यत्वमपि, अन्तःस्थानामिति, अन्तरङ्गलीलास्थानामित्यर्थः, यथा तथेति लोकानुसारेणेत्यर्थः॥

साधनप्रकरणारम्भे प्रकरणार्थनिरूपणकारिकासु उत्तमः फलपर्यन्त इति प्रमाण-
योजना। प्रकरणे प्रेमात्मको निरोध उक्तः स प्रथमः, प्रमेये आसक्त्यात्मकः स
१०-१९-० मध्यमः, साधनप्रकरणे व्यसनात्मकः स उत्तमः, अव्यवहितसाधनरूप-

त्वात्, "यदा स्याद् व्यसनं कृष्णे कृतार्थः स्यात् तदैव ही"तिशास्त्रात्, अतो व्यसना-
त्मकत्वादुत्तमो निरोधोत्र साधनप्रकरणे निरूप्यत इत्यर्थः, फलपर्यन्त इति ब्रह्मा-
नन्दानुभवात्मकावान्तरफलपर्यन्त इत्यर्थः, विद्यापञ्चकमत्रापीति विद्यापञ्चक-
स्वरूपं टिप्पण्यामुक्तं श्रीमत्प्रभुचरणैः, तस्मिन् जाते सुरेक्षणमित्यस्याप्यर्थष्टिप्पण्या-
मुक्तः, ज्ञानं कर्म च विद्यायामिति पञ्चप्रकारकं टिप्पण्युक्तं ज्ञानं ततस्तदनुकूलं कर्म
चेति, कर्मणोपि पञ्चविधत्वं,तथा हि कात्यायनीव्रतार्चनादि कर्म भगवत्कामनया परम्परया
भगवत्सेवनरूपमेव कृतमित्येकं कर्म, गोपैः क्षुत्पीडितैर्भगवानेन क्षुच्छान्त्यर्थं प्रार्थितः अत-
स्तादृक् प्रार्थनरूपं द्वितीयं कर्म, श्रीनन्दादिभिः परम्पराप्राप्त इन्द्रयागस्त्यक्तो गोवर्धन-
यागः कृत इति तृतीयं कर्म, वासववृष्ट्याकुलैर्व्रजजनैर्हरिरेव सेवित इति शरणगमनाख्यं
कर्म चतुर्थं, माहात्म्यज्ञानपूर्वकस्नेहयुक्तं कर्म पञ्चमं श्रीनन्दवाक्येभ्यो गतसन्देहैर्गोपैः
कृतं, स्त्रीपुंसोरिति कुमारिकातत्पुम्भावरूपवयस्ययोरित्यर्थः, तुल्यत्वादिति रहस्य-
लीलानुभवो हि कुमारिकाणां तत्पुम्भावसहितानामेव फलप्रकरणे भाव्यतः फलानुभवस्य
तुल्यत्वात् साधनेपि सहभावेन निरूपणं "वयस्यैरावृतस्तत्रे"त्यादावित्यर्थः, लोका-
नुसारिणी विद्येत्यादि विभेदत इत्यन्तं गोपिकानां कर्मात्मिका विद्या कात्या-
यनीव्रतरूपा निरूप्यते गोपानां ज्ञानात्मिका विद्या "अहो एषां वर जन्मे"त्यादि-
वाक्यैर्भगवदुपदिष्टा निरूप्यते इत्यर्थः, एवं गोपिकागोपभेदेन कर्मात्मिका ज्ञानात्मिका
विद्या च निरूपिता, तदेतत् स्फुटमाहुरेकोनविंशे भोग्यानां कुमारीणां व्रतं यथा
अन्तःस्थानां कुमाराणां तथा ज्ञानमिहोच्यत इति, अन्तःस्थानां निरोध्यभक्ता-
नामिन्द्रियेषु तदधिष्ठातृरूपेणान्तःस्थितानां कृष्णालोकादीनामित्यर्थः ।

एकोनविंशाध्यायारम्भे सार्धपञ्च अत इत्यादि १९७½-२०२½ । उत्तम
कारिकार्थः । इति प्रमाणप्रकरणोक्तो निरोधः प्रेमात्मकः प्रथमः, प्रमेयप्रकरणोक्त
१०-१९-० आसक्तिरूपो मध्यमः, एतस्मिन् साधनप्रकरणे उच्यमानो व्यसनात्मको
निरोध उत्तम इत्यर्थः, फलपर्यन्त इति पञ्चविद्याध्यायोक्तब्रह्मानन्दानुभवात्मकफल-
पर्यन्त इत्यर्थः, विद्यापञ्चकमत्रापीति साधनमार्गे यथा वैराग्यसांख्ययोगतपोभक्तिरूपं
विद्यापञ्चकं तथात्र लीलास्थभक्तेष्वपि विद्यापञ्चकमित्यर्थः, विद्यापञ्चकस्वरूपं च अध्याय-
पञ्चकतात्पर्यार्थभूतं टिप्पण्यामुक्तं स्फुटं, तथा "साक्षादस्मभवेपि परम्परयापि भगवानेव
सेव्यो देहेन्द्रियादिकं च तदर्थमेव विनियोक्तव्यं न स्वार्थमपीति निर्णयपर्यङ्क"ति, एतेन
एतदध्यायोक्तं कात्यायनीद्वारा भगवद्भजनं वृन्दारण्यान्तेन गोपेषु परार्थतोपदेशश्च विवृतः,
अथ विंशाध्यायतात्पर्यमभिप्रेत्य द्वितीयां विद्यामाहु"र्देहनिर्वाहार्थं प्राणादिधर्मनिवृत्त्यर्थ-
मपि मनः गुम्भवेपि प्रभुरेव प्रार्थनीयो न त्वन्योपि, मनुष्य लोके नालौकिकं करोति

भगवद्भावे चानुग्रह एव नियामको न तु साधनमपि शास्त्रीयमिति निर्णयरूपा द्वितीये"ति, एतेन गोपैः क्षुधानिवृत्त्यर्थं भगवानेव प्रार्थितः भगवांश्च लोकरीत्या याचनमेवोपदिष्टवान् न तु अलौकिकोपायेन ज्ञानादिना क्षुधां निवर्तितवान्, निःसाधनास्वपि विप्रपत्नीषु भगवदनुग्रहो न तु ससाधनेष्वपि पुरुषेष्विति त्रिंशाध्यायोक्तोर्थो व्याख्यातः, तृतीयां विद्यामाहु"रितरभजनं न कार्यं पारम्पर्यागतमपि धर्मं भगवदिच्छायां सत्यां विसृजेदिति-रूपा तृतीये"ति, अनेन पारम्पर्यागतमपीन्द्रयागं नन्दादयस्त्यक्तवन्त इति एकत्रिंशाध्याय-तात्पर्यमादायोक्तं, चतुर्थविद्यामाहुः "सर्वावस्थासु हरिरेव सेव्यो भगवांश्चाक्लिष्टकर्मा रक्षत्येव स्वानितितुरीया," श्रीगोवर्धनधारणेन भगवान् रक्षितवानिति द्वात्रिंशाध्याये स्फुटमेव, पञ्चम-विद्यामाहु"र्माहात्म्यज्ञानपूर्वकः परमस्नेहो भक्तेष्वाधिक्यज्ञानं चेति पञ्चमी"ति, गर्गो-क्तानुवादरूपैर्नन्दवाक्यैर्माहात्म्यज्ञानपूर्वकः स्नेहः, "मुदिता नन्दमानर्चु"रित्युक्तं भक्तेष्वा-धिक्यज्ञानं चेति त्रयोविंशाध्यायार्थमभिप्रेत्योक्तमिति अध्यायपञ्चकोक्तविद्यापञ्चकं विवृतं टिप्पण्यां, तस्मिन् जाते सुरेक्षणमिति तस्मिन् विद्यापञ्चके सम्पन्ने सत्येव सुरेक्षणं भगवत्कर्तृकमिन्द्रदर्शनं, भक्तेषु विद्यापञ्चकसम्पादनस्यावश्यकत्वात् तावत्पर्यन्तमिन्द्रा-दिविषयिणीं दृष्टिं न कृतवान् किन्तु विद्यापञ्चके सम्पन्ने पश्चादेव कृतवान्, किञ्च तस्मिन् जाते सुरेक्षणमित्यस्य श्रीनन्दकर्तृकं वरुणदर्शनमिति चार्थः, विद्यापञ्चके सम्पन्ने सति भगवदुत्कर्षज्ञानहेतुभूतवरुणदर्शनं कारितवान्, इहैव गमनं चापीति इह वरुणदर्शना-ध्याये एव गोपानां वैकुण्ठगमनं वर्ण्यते, एतद्विद्यायाः पञ्चत्वे हेतुमाहुः ज्ञानं कर्म च विद्यायां पञ्चात्मकमिति स्थितिरिति, पञ्चाग्निविद्यादौ अग्निहोत्रदर्शपूर्णमासादिषु च ज्ञानकर्मणोः पञ्चात्मकत्वं प्रसिद्धमिति प्रमाणमर्यादामाश्रित्य अत्रापि ज्ञानकर्मणोः पञ्च-विधत्वोक्तिरित्यर्थः, भक्तेषु विद्यानिरूपणप्रयोजनमाहुरविद्याकार्येति, अविद्या च तत्कार्यं च तयोः सम्बन्धो लीलास्थभक्तेषु नास्तीतिभावः, अस्मिन्नध्याये स्त्रीणां पुरुषाणां च सह-भावेन निरूपणे हेतुमाहुः स्त्रीपुंसोरिति, स्त्रीणां कुमारीणां पुंसां वृन्दावनतरुप्रशंसा-प्रसङ्गे वक्ष्यमाणानां गोपानां च सहभावेन निरूपणे हेतुस्तुल्यत्वादिति, अविद्या-सम्बन्धाभावस्य निरोधस्य वा तुल्यत्वादित्यर्थः, लोकानुसारिणी विद्येति लोकानुसारेणात्र कर्म निरूप्यते न तु भगवच्छास्त्रानुसारेण, भगवदर्थं भगवानेव सेव्य इति हि भगवच्छास्त्रे मर्यादा, लोके हि प्रियप्राप्त्यर्थं तदीया दूतिका प्रार्थ्यते, तथात्रापि कात्यायनी प्रार्थ्यते, अत्राध्याये अवान्तरप्रकरणविभागमाहुरेकोनविंश इति, अत्राध्याये कर्मप्रकरणं ज्ञान-प्रकरणं चेति द्वे प्रकरणे, तत्राद्ये कुमारीणां व्रतं द्वितीये अन्तःस्थानामन्तरङ्गलीला-मध्यपातिनां कृष्णस्तोकादीनां गोपानां ज्ञानं वृक्षप्रशंसाप्रसङ्गे उच्यते इत्यर्थः, यद्यपि साक्षादसम्भवेपि परम्परयापि भगवानेव सेव्य इतिज्ञानं कुमारीणामपि तथापि तद् व्रता-

त्मकर्माङ्गमेव न तु प्रधानमिति तत् कर्मप्रकरणमेव, गोपानां तु वृक्षप्रशंसाप्रसङ्गे ज्ञानोपदेश
एवोक्तो न तु परोपकारात्मकं गोपकर्तृकं कर्मोक्तमिति ज्ञानप्रकरणमेव तदित्यवधेयं, अत्र
कर्मप्रकरणे कर्तृदेशद्रव्यमन्त्रकालात्मकानि पञ्च कर्माङ्गान्युक्तानि, ज्ञानप्रकरणे च पञ्च पर्वाणि
'भक्तिधर्मार्थकाममोक्षात्मकानि पञ्चभिः श्लोकैरुक्तानि, तत्र "हे कृष्ण स्तोके"तिश्लोके
भक्तिरूपं महत्पर्वोक्तं, चतुर्भिः श्लोकैर्धर्मादिमोक्षान्तानि चत्वारीतिस्पष्टं सुबोधिन्यामिति।
अन्यथैवेति विवाहेनैवेत्यर्थः, अत्र टिप्पण्यां विवाहस्य संस्कारत्वं कर्तर्यणमभि-
लेखः । प्रेत्योक्तं धर्मस्य संस्कारत्वं भावे यत्रमभिप्रेत्योक्तमिति बोध्यं, तासां
१०-१९-१ त्यागोङ्गमिति अत्र किञ्चेति शेषमभिप्रेत्य टिप्पण्यां किञ्चेत्युक्तं, तथा
चान्यपूर्वाणामन्यथैव कृतसंस्कारत्वात् त्यागमात्रस्याङ्गत्वेन संस्कारानपेक्षणात् चा-
न्यासां संस्कारो निरूप्यत इत्यर्थः, तत्संस्कार इति भगवत्सम्बन्धप्रयोजकः संस्कार
इत्यर्थः, अत्र संस्कारमात्रनिरूपणं सम्बन्धस्तूभयोरपि सहैव वक्ष्यत इत्येवकारः, टिप्पण्या-
मनुदिनमिति अनुदिनमेधमानो यः प्रेमा तेनार्द्रार्द्रं यत् प्रियेक्षणं तेन यदुक्षणं
तेन प्ररूढः प्रवृद्धो योऽनङ्गवृक्षस्तस्य यो रसपूरस्तन्मत्तत्वेनेत्यर्थः, अत्र तत्पदेनानङ्गवृक्षो
ज्ञेयः, सुबोधिन्यामाधिदैविकीति आधिदैविकप्रतिबन्धनाशिकेत्यर्थः, इदं मन्त्रव्याख्याने
स्फुटं वक्ष्यते, तामसीति तामसानां भगवत्प्रापिकेत्यर्थः, दुर्गेति अत एव राजसप्रकरणे
ततो भगवत्प्राप्तिः, पक्षान्तरमाहुर्ब्राह्मणा इति, ये इतिशेषः, येऽत्र सात्त्विका ब्राह्मणाः
कुमारिकास्तेषां ब्राह्मणानामित्यन्वयः, विषयतापस्त्वर्थः, ब्राह्मणविषयकप्रमादनिरूपिते-
त्यर्थः, अत्र व्रतसम्बन्धात् सात्त्विकत्वमुक्तं, गुणातीत इति अस्यापि स्त्री भवतीत्यनेनान्वयः,
अत्र टिप्पण्यां स्त्रीत्वेत्याद्युक्तं तत्राकृतिः स्त्रीत्वं देहः स्त्रीति विभेदः, तथा च देहं विना केवला-
कृतेस्ताद्दृग्भावरूपभगवतश्च केवलस्य बाह्यपूजा न सम्भवत्यतः स्त्री भवति प्रतिमाया-
माविर्भवतीत्यर्थः, उभयविधापि सा तदर्थं सेव्यत इत्यर्थः ॥१॥

हेमन्ते प्रथमे मासीत्यस्य विवृतौ कात्यायन्याधिदैविकी तामसी शक्तिर्दुर्गा
योजना । पार्वती च राजसी ब्राह्मणाः सात्त्विकाः तेषां प्रसादरूपा शक्तिः
१०-१९-१ स्त्री भवतीति तेषां पूर्वजन्मनि श्रीरामावतारे स्थितानामपि कुमारीणा-
मुपरि यो भगवत्प्रसादस्तद्रूपा कात्यायनी शक्तिरित्यर्थः, अत एवाधिदैविकीत्युक्तं,
न च कात्यायन्याः शिवपत्नीत्वेन शिवशक्तित्वेन प्रसिद्धत्वाद् भगवच्छक्तित्वस्य दुष्प्राप्य-
सिद्धत्वात् नेयं भगवच्छक्तिरिति वाच्यं, भौतिक्याः शिवशक्तित्वेऽप्याधिदैविक्याः भगव-
च्छक्तित्वात् "श्रियं लक्ष्मीमौपलामम्बिकां गा"मित्युपनिषत्सु एनसा भगवच्छक्तित्व-
निर्धारात्, औपलामुपलस्य पाषाणस्य सम्बन्धिनीं पार्वतीमित्यर्थः, "गगमण्डले पार्वती
भगवता शिवाय दत्ते"ति ग्रन्थान्तरे स्फुटमभिधानात् च "परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते"

इतिश्रुतेः शक्तीनां बहुत्वात् तत्तत्कार्यार्थं तत्तच्छक्तीनामुपयोग इति तामसानां व्रजस्थानां भगवत्प्राप्तौ कात्यायनी तामसी भगवच्छक्तिर्हेतुरिति ज्ञेयम्, "यदुद्दिश्य व्रतमिदं चेरुरार्चिनं सती"रितिवाक्यात्, राजसानां भगवत्प्राप्तौ दुर्गा पार्वती च राजसी भगवच्छक्तिः कारणं, "नमस्ये त्वामम्बिकेऽभीक्ष्ण"मिति श्रीरुक्मिणीप्रार्थनावाक्ये "भूयात् पतिर्मे भगवान् कृष्ण"इत्युक्तेः, स्यमन्तकमणिप्रसङ्गे "उपतस्थुर्महामायां दुर्गां कृष्णोपलब्धय"इतिवाक्याच्च, कात्यायनीदुर्गापार्वतीशब्दवाच्यास्तिस्रोपि शक्तयो भगवदीयाः परस्परमिश्रा धर्मविशेषभेदाद् भिद्यन्ते, तथा च कात्यायनीदुर्गापार्वतीभिस्तामसराजसभक्तानां भगवत्प्राप्तिरिति युक्तैव भक्तिमार्गीया पद्धतिः, एतेन कात्यायनी नाम शिवशक्तिः स्वतन्त्रा देवता स्वसेवनसन्तुष्टा सेवकेभ्यः श्रीकृष्णमपि ददातीति वदन्तः प्रत्युक्ताः, श्रीकृष्णप्राप्तये कुमारिकाभिरन्यदेवताश्रयणं कृतमिति वदन्तोपि निरस्ताः,कात्यायन्यादीनां पूर्वोक्तोपनिषद्भिर्ब्रह्मवैवर्तपुराणवाक्यैश्च भगवच्छक्तित्वनिश्चयादिति दिक्, भगवानेव वा गुणातीत इति भगवच्छक्तिः कात्यायनीति पक्षे तामसीत्वं कात्यायन्या उक्तं, पक्षान्तरमाहुर्भगवानेव वेति,आधिदैविकस्त्रीविग्रहरूपो भगवानेव कात्यायनीत्यर्थः,तस्य रहस्यलीलौपयिकस्त्रीविग्रहरूपस्य भगवतः स्वरूपमाहुर्गुणातीत इति, अत एव सात्त्विकराजसतामसगुणातीतानां व्रजसुन्दरीणां लीलौपयिकविग्रहोनया साध्यत इति ॥१॥

आप्लुत्येत्यत्र सफलेति कालिन्द्या इतिशेषः, सा सफलतपःसम्बन्धिनी सफलं

लेखः । तपोस्या अस्ति सफलतपस्विनीत्यर्थः, अम्भोपि स्वस्नातस्य तपः

१०–१९–२–३ स्नानादिरूपं सफलं करोतीति सफलतपःसम्बन्धीत्यर्थः ॥२॥ गन्धैरित्यत्र अर्हिस्रैरिति बाहुलकात् कर्मण्यौणादिको रक् ॥३॥

गन्धैरित्यत्रोपायचैश्चोपहारैरित्यस्य विवृताबुपावचानि सर्वाण्येवानेकरूपा-

योजना । ण्युपहारा नैवेद्यद्रव्याणीति, अत एव हेमन्ततौ अनेकनैवेद्यद्रव्याणि

१०–१९–३ भगवते समर्प्यन्ते अस्मत्सम्प्रदाये भगवानेव वा गुणातीत इतिपक्षे कात्यायन्या भगवद्रूपत्वात् ॥३॥

कात्यायनीत्यस्याभासे एवं कर्मेति त्रिभिः श्लोकैस्त्रयं निरूपितं, अनेन मन्त्र

लेखः । उच्यते अग्रिमेण कालो वक्तव्यः, एवं पञ्चभिः श्लोकैः पञ्चात्मकं कर्म

१०–१९–४ निरूपितमिति ज्ञेयं, व्याख्याने, साक्षात्कृतेति मध्यमपुरुषप्रयोगादितिभावः, परिज्ञानेति स्वत्स्वरूपमस्मामिर्ज्ञायत इतिस्वपरिज्ञानस्य सम्यग् बोधनमित्यर्थः, तत्रेति भगवत्प्राप्तौ, अदृष्टं भगवदाच्छादनादिरूपाधिदैविकविसामग्रीहेतुत्वादाधिदैविकं प्रतिबन्धकं, तथा चायं भगवत्कृत इति तन्नाशने नान्यः समर्थः, किन्त्वियमेव, यतो भगवता लीलाप्रतिबन्धनिवारणसामर्थ्यमस्यै दत्तमितिभावः, अत्रादृष्टं न कर्मजन्यं किन्तु

भगवदीयतत्तद्वयवाच्छादका योगमायांशा इतिज्ञेयं, नन्विति भगवदिच्छया चेत् स्यात्
तदा प्रबलत्वात् कथं निवर्तत इत्यर्थः, महाभाग्ये अर्थापत्तिं प्रमाणयन्ति अल्पेत्यारभ्य
न प्राप्नुयादित्यन्तेन, भाग्यकार्यमुपक्रान्तमाहुस्त्वयेति, अत इत्यस्य पूर्वेणान्वयः, तव
महाभाग्यं हेतुत्रयेण निश्चितं यत इतिशेषः, अतो हेतोस्त्वया प्रार्थित एवं करिष्यती-
त्यर्थः, एवं प्रतिबन्धनिवारणं प्रार्थितं, अनेनैव फलदानमपि प्रार्थितमित्याहुः आभिमानि-
कसम्बन्धेनेति, भाग्यसाधनहेतुना यशोदायां जन्मनेत्यर्थः, अयं भाग्यकार्यत्वेनोक्तः,
अत्रोपकारकभगिनीत्वकारणत्वेनोच्यत इति पुनःपदं, दासीनां प्रभुपत्न्यां मातृत्वव्यवहार-
तत्पुत्र्यां ज्येष्ठभगिनीत्वव्यवहारो लोकसिद्धः, अत्रापि 'प्रायो बताम्ब' इत्यनेन यशोदायां
मातृत्वव्यवहार उक्त इति तत्पुत्र्यामपि ज्येष्ठभगिनीत्वव्यवहारः सिद्ध इतिभावः, नन्वा-
धिदैविकं कथमिति केन प्रकारेणेत्यर्थः, अन्तरङ्गत्वाद् भगवन्तं प्रार्थयित्वेत्युत्तरं, कात्या-
यन्या गुणत्रयमिति 'अधीश्वरि महायोगिनि महाभागे' इतिपदत्रयेणैश्वर्यवीर्ययशांस्युक्ता-
नीत्यर्थः, सर्वप्रकारेणेति भगवद्धर्मवत्त्वेनापीत्यर्थः, वक्तव्योपीति आज्ञां विना वक्तु-
कर्तुमशक्यत्वादितिभावः, प्रतिबन्धनिवर्तनं विशदयन्ति स हीति. अयमर्थ इति रमण-
रूपोयं नित्यो न तु कादाचित्क इति पतिपदेन ज्ञाप्यत इत्यर्थः, पत्या सह रमणं सर्वदा
भवति जारेण कदाचिदितिभावः, प्रत्यगात्मनीति ऋचस्त्रिविधाः प्रत्यक्षकृताः परोक्ष-
कृता आध्यात्मिक्यश्च, ताः क्रमात् मध्यमपुरुषप्रथमपुरुषोत्तमपुरुषप्रयोगयुक्ता इति निरुक्ते
निरूपितं, तथा चायं मन्त्रः प्रत्यक्षकृतश्चेप इत्यर्थः, अवश्यं भावित्वेनेति प्रकारता तृती-
यार्थः, स्थितिज्ञाने एवं प्रकारकभगवत्सम्बन्धज्ञानमस्यामं भविष्यत्येनेतिनिर्धार इत्यर्थः,
अन्यथासिद्धमिति भवत्वितिशेषः, प्रयोजनं रमणमात्रेशरमणप्रकारेण सिद्धं भवति-
त्यर्थः, अंशावतारेणेति वामनादिनेत्यर्थः, तत्रैवेति अदितिरोहिण्यादिष्वर्थमेवकारः,
तत्राविर्भूते, पक्षे तु पुष्पोत्तमस्यावेशः, तथा च बलदेवेन रमणं मा भवत्विति तदागम
इतिभावः, उद्देश्येति नन्दगोपसुतमुद्दिश्य पतित्वं विधीयते. तथा चोद्देश्यवाचकं नन्द-
गोपसुतपदं पतित्वविधानस्य तत्प्रार्थनस्य वा बोधकं पतिपदं, तयोर्मध्य इत्यर्थः,
गोपपदस्याख्यानान्तरं तेनेति गोपसुतस्य पतित्वकरणप्रार्थनेनेत्यर्थः, ध्यास्यतीति प्रार्थनयैवं
ज्ञातं न तु स्वमापत्तत्वेनेत्यभिमानाभाव इत्यर्थः, अधीश्वरीति अधिका या सा चासौ ईश्वरी
चेत्यर्थः, अत इति यतोस्य न कर्माङ्गं फलमत इत्यर्थः, पूर्वेषामेव स्थापना मध्ये तु
व्याख्यानान्तरम् ॥४॥ इतीत्यत्र यत इति अवतत्पूर्णो न तु रित्यर्थः, तर्पेतन्मत्रत्रयोपि
न स्यात आहुः अयं स्थिति, अनेन मन्त्रेण पूजा तु प्रत्यगात्मनि सम्बन्धात् न सर्वांग्यूजनेन,
॥ ५ ॥
त्रियोक्तेति प्रजाङ्गभूतं पूजात्मकं कर्मोक्तमित्यर्थः, ॥ ५३ ॥
कात्यायनीत्यत्र मन्त्रोपासनया मासमगृह्णीति 'पतिं मे कुरु ते नमः' इति-

योजना । ; युष्मच्छब्दप्रयोगाद्देवतासाक्षात्कारो ज्ञायते, भगिनी भवसि ज्येष्ठेति
१०-१९-४½ यशोदायामुत्पन्नत्वादाभिमानिकसम्बन्धेन भगवतो भगिनी भवसी-
त्यर्थः, 'अदृश्यतानुजा विष्णोः सायुधाष्टमहाभुजे'तिवाक्यात्, ज्येष्ठेति गुणैः कृत्वा
ज्येष्ठा सर्वतो महती भवसीत्यर्थः ॥४½॥

एवमित्यत्र एवमिदं चेरुस्ततः कृष्णचेतसः सत्योऽग्रिमं कृतवत्य इत्यन्वयः, भद्र-
लेखः । कालीमित्यत्र भगवत्सम्बन्धेति भगवत्सम्बन्धो लक्षणं यस्य,
१०-१९-५½ यस्मिन् काले भगवत्सम्बन्धो भवत्येव तादृशः काल इत्यर्थः, निमित्त-
मिति पतित्वे इतिशेषः, तत्र हेतुः कादाचित्कत्वादिति, लक्ष्मीवत् सदा दाम्पत्येन स्थाप-
नेच्छाभावादित्यर्थः, अत इति पतित्वस्य कालनिमित्तकत्वादित्यर्थः, प्रार्थयन्तीति 'पतिं
मे कु'र्वित्यत्र पतित्वसाधको व्यापारोऽन्यनिष्ठो भवति, अत्र तादृशो व्यापारोपि भगवन्निष्ठ
एवेतिभावः, फलवाचकत्वादिति पूर्वमन्त्रस्य 'पतिं मे कु'र्विति पतित्वफलस्य देवतां प्रति
प्रार्थनात् पूजाशेषत्वं, अस्य तु स्वयमेव पतिर्भूयादिति फलस्वरूपमात्रवाचकत्वान् न
पूजाशेषत्वमित्यर्थः, तथा च फलवाचकः फलस्वरूपवाचक इत्यर्थः, मन्त्रवदिति तथा
च तच्चोदकेषु मन्त्राख्येतिलक्षणादेतस्य मन्त्रत्वमेव नास्तीतिभावः, अन्तःकरणधर्मत्वा-
दिति प्रार्थनाया इतिशेषः, अन्तरेव तथात्वभवनेऽयं हेतुः ॥५½॥

एवं मासमित्यत्र भूयान् नन्दसुतः पतिरित्यस्य विवरणे फलवाचकत्वादिति
योजना । नन्दसुतः स्वयमेव पतिर्भूयादित्यर्थादस्य मन्त्रस्य फलवाचकत्वं पति-
१०-१९-६½ भवनस्य फलत्वात्, पूजायामशेषत्वादिति 'भूयान् नन्दसुतः पति'-
रितिवाक्ये देवतां प्रति प्रार्थना नास्ति किन्तु 'नन्दसुतः पतिर्भूया'दित्याशया भद्रकालीं
समानर्चुरतः पूजाशेषत्वं नास्तीत्यर्थः, मन्त्रवदिति कात्यायनीमन्त्रवदस्य मन्त्रस्य पूजाङ्ग-
त्वाभावायेत्यर्थः, स्वरूपेणैव कीर्तनमिति पतिर्भूयादिति पतिस्वरूपेणैव भगवतः
कीर्तनं न तु भगवत्पतित्वकरणप्रार्थना देवतां प्रतीत्यर्थः, इतिशब्दप्रयोगे गौणता
स्यादिति "भूयान् नन्दसुतः पति"रित्यस्याग्रे इत्युच्चार्येतिजहत्वेत्यादिनेतिशब्दप्रयोगं
कुर्युस्तदा मन्त्रद्वारा देवतां प्रति प्रार्थनाद् देवताप्रसादादेव भगवल्लाभे स्वकीयस्नेहात्मकभक्ते-
र्गौणता स्यादित्यर्थः, तदेवाग्रे स्फुटीकुर्वन्ति प्रार्थनयेत्यारभ्य पतिर्जात इत्यन्तेन ॥६½॥

उपसीत्यत्र अरुणोदयादिति अरुणत्वेन प्रतीयमानः सूर्यस्तदुदयान् न तु पद्-
लेखः । पञ्चाशन्नाडिकारूपादित्यर्थः, पूर्वत्र स्नानं प्रातःसन्ध्यायामुक्तं, अत्र ततः
१०-१९-६½ पूर्वमितिविभागः, (अरुणोदयादिति अरुणोदयात् पूर्वमेव उत्थाय गानं.
तत उपसि जाते स्नानार्थं गमनमितिविभागः),गोत्रैः कृत्वेति प्रबोधनमितिशेषः,तथात्व-

१. कात्यायनी । २. एकस्मिन्नादर्शे एव वर्तते ।

मिति भगवत्पतिकात्वमित्यर्थः, अत इति एतदनन्तरं प्रातरित्यर्थः, मूले एवं जगुस्तत-
अन्वहं स्नातुं यान्त्यो जाता इत्यन्वयमभिप्रेत्याहुर्गायन्त्य एवेति, गानं मुख्यमिति
कालापरिच्छिन्नमित्यर्थः, स्नानगमने गौणे इति कालपरिच्छिन्ने इत्यर्थः, अनेनेति अन्वह-
मितिपदेनेत्यर्थः, अन्यथा पूर्ववन् मामव्रतमिति वदेदितिभावः, अन्योन्यं कलह। सापत्न्य-
रूपः, भगवता सह कलहो मानादिरूपः, कलिकालजनितश्चित्ताशुद्ध्या भगवत्येताव-
त्कष्टेपि नागत इति क्रौर्यादिदोषारोपरूपः, नात्रेति अन्वहमित्यस्य यान्त्य इत्यनेनैवा-
न्वयाद् गमनेऽपरिच्छिन्नः कालो न किन्तु दिनैः परिच्छिन्न एवेत्यर्थः, अत इति
गमनस्यैव परिच्छिन्नत्वाद्, वक्ष्यमाणास्तु सर्वदैव जाता इत्यर्थः, अत एवाभासे गमनमेव
परिच्छिन्नत्वेन विधेयत्वाद् वाक्यार्थ उक्तः, असङ्गाभाव इति सङ्गः समूहो भगवता
महस्थितिरिरितियावत्, न सङ्गो येन तादृशो भगवता सह कलहस्तदभाव इत्यर्थः ॥६½॥
लेखः। नद्यामित्यत्र मत्ता इति वस्त्रत्यागो मत्तानामेव भवतीतिभावः, आभासेऽ-
१०-१९-७½ ऽवान्तरप्रकरणार्थ उक्तः, वाक्यार्थमाहुः स्नान इत्यारभ्य गुणा इत्यन्तेन।
नद्यां कदाचिदागत्येत्यत्र भक्तौ तु गुणा इति तत्र मौनपरित्यागो भगव-
योजना। त्कीर्तनार्थं कर्तव्य एव, 'शृण्वन् गृणन् संस्मरयंश्च चिन्तयन् नामानि
१०-१९-७½ रूपाणि च मङ्गलानि ते क्रियासु यस्त्वच्चरणारविन्दयोराविष्टचित्तो न
भवाय कल्पत' इतिदशमस्कन्धे गर्भस्तुतिवाक्यात् क्रियामात्रे भगवत्कीर्तनस्यावश्यकत्वमतो
मौनत्यागो गुण एव, वस्त्रपरित्यागस्तु भक्तिजन्यं मदं सूचयन् गुणो भवति 'परस्परं
त्वद्गुणवादसीधुपीयूषनिर्यापितदेहधर्मा' इतिवाक्यात् परमभक्तौ देहधर्मा निवर्तन्ते, प्रकृतेपि
देहधर्मनिवृत्तिर्मदेन सूचिता, मदश्च वस्त्रत्यागेन सूचितः, अतो भक्तिजन्यमदाद् वस्त्रत्यागो
गुण एव, विजहुरितिपदेनोक्ता क्रीडापि गुणः, "तुष्यन्ति च रमन्ति चे"ति भक्त्युत्कर्षे
क्रीडाकथनात्, देहविस्मरणं च गुणः, 'तन्मनस्कास्तदालापास्तद्विचेष्टास्तदात्मिकाः
तद्गुणानेव गायन्त्यो नात्मागाराणि सस्मरु' रितिवाक्यात्, एवं चत्वारोपि भक्तौ गुणाः।
कर्मणीति हेमन्तनियमादिरूपे इत्यर्थः, तस्मिन्नपि विद्यमाने एतच्चतुष्टयसम्पत्तौ तु
लेखः। केवलकर्ममार्गीयत्वेन सर्वथा दोषत्वादुपेक्षामेव कुर्यादितिभावः, स्वयमिति
१०-१९-८½ पूर्वं भाव्यमानः समागतोधुना स्वयमित्यर्थः, भगवानित्यत्र आनन्द-
स्तत्रेति रमादीनामलादिष्विवोपस्थविषयस्यानन्दस्य स्त्रीषु प्रतिष्ठेत्यर्थः, भगवत्त्वात् समा-
गतः कृष्णत्वाच् चेतिमूलवामनया किञ्चेत्युक्तं, पुनरिति नायिकारीत्या भोगे सिद्धेपि
नायकरीत्या पुनर्भोगार्थमित्यर्थः, दृष्टिद्वारेति 'तास्तथावनता दृष्ट्वे'त्यत्रोक्ता या सर्वाङ्ग-
विषयिणी दृष्टिस्तद्द्वारेत्यर्थः ॥८½॥
विश्वतावेते बालका इत्यारभ्य तद्भोगार्थं;
भगवानित्यत्र वयस्यैरागत इत्यस्य

योजना। चेत्यन्तमेतासामाधिदैविकरूपा इति एतासां पुम्भावरूपा इत्यर्थः,
१०-१९-८½ अत्रोपपत्तिस्तु मया प्रमाणप्रकरणसुबोधिनीयोजनायां दृढतया निरूपितास्ति
अनधिष्ठिता इत्यादि एताः कुमारिका एवैस्तत्पुम्भावरूपैरनधिष्ठिता विपरीतरसक्रीडायां
यः स्वच्छन्दभोगस्तद्योग्या न भवन्तीति तद्रसानुभवार्थमेतास्वेते पुम्भावरूपाः स्थापिता
इत्यर्थः ॥८½॥

अन्तरास्थितमिति प्रतिबन्धनिवृत्तः प्रार्थितत्वात् कन्यावरयोर्विवाहे जवनिका दूरी-
लेखः। क्रियते इतिविधृतत्वाच् च तदर्थं वस्त्राणि हृतवानिति ज्ञापयितुमेवमाभास
१०-१९-९½ उक्तः, तासां वासांसीत्यत्र किञ्चेति नीपारोहणेन निष्कामताशङ्काभाव
उक्तः, प्रहसनूरूपकामयोजनेन च तदभाव इतिसमुच्चयः, बलकार्यार्थमेवेति तासु स्था-
पनेन पुंस्त्वप्रकारकरसानुभवार्थमित्यर्थः, अत एवेति दृष्टिद्वारा स्थापनेन यथोचितभोगा-
नुकूलां ज्ञानशक्तिं बालेषु दास्यतीत्यर्थः ॥९½॥

तासां वासांस्युपादायेत्यस्य विवृतौ स्वान्तःस्थितेत्यारभ्य अन्यत्र स्थापित-
योजना। मित्यादेरर्थष्टिप्पण्यां प्रपञ्चितोऽस्ति, उपपत्तिश्च नितरां इं कामं पिबतीति
१०-१९-९½ नीप इति, इकारस्य कामबीजत्वं मन्त्रशास्त्रे सिद्धं, तथा च इं कामं पिबति
कामभोगं करोतीतियावत्, बलकार्यार्थमेव तत्र नीता इति पुम्भावरमणरूपबल-
कार्यार्थं तत्र वस्त्रग्रहणस्थले नीता इत्यर्थः, अस्मिन्नध्याये सुबोधिनीफक्किका बह्व्यो
गूढार्था सन्ति ता यद्यपि व्याख्येयास्तथापि श्रीमत्प्रभुचरणैर्विस्तरेण टिप्पण्यां व्याख्याता
इति ततोऽवधेयम् ॥९½॥

अत्रागत्येत्यत्र काममयत्वादिति "सोमाय वास" इत्यत्र 'क इदं कस्मा ददात्
लेखः। कामः कामाये'तिश्रुतेरित्यर्थः, आधिदैविकमिति स्वरूपमित्यर्थः,
१०-१९-१०½ अत्र वस्त्रेष्वित्यर्थः, निरिन्द्रिया इति इन्द्रियं सामर्थ्यं तद्रहिता
असमर्था इत्यर्थः, बहुव्रीहावपीति असमर्थानां भोगासम्भवाद् बलसम्पादनमपि मदर्थ-
मेवेति स्वार्थमेवैतद्वयदानं षष्ठ्यन्तबहुव्रीहावपि सिद्धं न बलं याभ्यो यन्निमित्तकं बलं मम
नास्त्यहं भवदधीनोऽतो ददामीत्यर्थः, एवं निमित्ततायां बहुव्रीहौ निमित्तताबोधनार्थक-
चतुर्थ्यन्तबहुव्रीहावपि तथैव सिद्धमित्यर्थः, मायया चेति परिहासकथनं चकारार्थः ॥१०½॥

अत्रागत्याबला इत्यस्य विवृतौ बहुव्रीहावपि निमित्ततायामिति निमित्ततायां
योजना। बहुव्रीहावपीत्यन्वयः, निमित्तताज्ञापकं बहुव्रीहौ न बलं याभ्य इति-
१०-१९-१०½ विग्रहे यन्निमित्त मयि बलं नास्ति, सर्वेभ्यो मम बलं, भवतीभ्यस्तु
मयि बलं नास्ति, "अहं भक्तपराधीन" इत्यारभ्य "वशे कुर्वन्ति मां भक्त्ये"तिवाक्याद्
"यथा भक्तिमतामिहे"त्यादिवाक्याच् च भवदधीनोऽहं न भवतीषु मद्बलमितिभावः,

अन्यथेत्यादि यदि कामं वस्त्रं वः न दद्यां तदा अबलात्वमेव तिष्ठेन् न बलं, तथा सति मदीयकामं विना मया सह रमणे योग्यताया अभावाद् रमन्यूनतैव तिष्ठेत्, तथात्वे रसमर्यादाभङ्गः स्यादित्यर्थः,अथ वा ये मद्भक्तास्तादृशं मदानन्दानुभवायोग्यास्तेषु योग्यतामपि सम्पाद्यानन्दानुभवं चेन् न कारयेयं तदा 'ये यथा मां प्रपद्यन्त' इतिवाक्योक्तभक्तिमार्गमर्यादाभङ्गः स्यादित्यर्थः, वासोपि मयि स्थितमित्यादीनामर्थष्टिप्पण्यां स्फुट एव, बालकानां माययेति "हसद्भिः प्रहसन् बालै"रितिवाक्याद् बालकानां हास्यरूपया मायया व्याप्ताः, अस्माकं परिहासो भगवता बालैश्च क्रियते इतिज्ञानाद् भगवद्वाक्ये प्रामाण्यबुद्धिर्न भविष्यतीत्याशङ्क्य सत्यं ब्रुवाणीत्युक्तं भगवतेतिभावः ॥१०½॥

न मयोदितेत्यत्र मया वेति मत्कर्तृकं जगत् नानृतं किन्तु सत्यमेवेत्यर्थः ॥११½॥

लेखः। तस्येत्यत्र अनेनेति क्ष्वेलितत्वकथनेनेत्यर्थः,तथा च विचाराभावात्;
१० १९-११½-१२½ क्ष्वेलितत्वज्ञानं, हेत्वन्तरमप्याहुः किञ्चेति, अन्योन्येति अन्योन्यं सम्बन्धसंवेदनाभावस्तस्मात् तस्याः सम्बन्धस्तया तस्याः सम्बन्धस्तया न ज्ञायत इत्यर्थः, कौतुकमिति स्वस्या एवान्तःसम्बन्धो नान्यासामिति मत्वेत्यर्थः ॥१२½॥

एवं ब्रुवति गोविन्द इत्यत्र साक्षिभिश्च व्यामोहिता इति एतासां पुम्भावरूपा
योजना। एते बाला एतासु सर्वापेक्षारहिता भगवत्येतासां स्वाच्छन्द्यसम्पादनेन
१०-१९-१३½ भगवत्कार्यसाधका अतः साक्षिशब्देन व्यवह्रियन्ते, तैः साक्षिरूपबालैर्हास्यं कृत्वा व्यामोहिता भगवान् बालाश्चास्मान् हसन्तीति ज्ञात्वा यथार्थज्ञानरहिता जाता इत्यर्थः ॥ १३½ ॥

श्यामसुन्दरेत्यत्र तर्हीति उक्तकरण इत्यर्थः, दास्योपीति मत्सम्बन्धिनामपीति-
लेखः। शेषः, इदं तु न करिष्यामो वासांसि देहीत्युत्तरं,एवं सत्युक्तकारित्वं नाया-
१०-१९-१५½ तीत्यरुच्या पक्षान्तरमाहुः दासीत्वसिद्ध्यर्थं चेति,वस्त्रपरिधाने द्वयमपि सेत्स्यतीतिभावः, दासीत्वं धर्मविशेषः, दासस्य कर्म दास्यं कर्मणि यक् उक्तकारित्वमित्यर्थः॥

श्यामसुन्दरेत्यस्य विवृतौ दासीत्वसिद्ध्यर्थं चेति भोग्यदासीत्वसिद्ध्यर्थं वासांसि
योजना। देहि वस्त्रभूषणादियुक्तानामेव भोगौचित्यात्, इदं च महतोनुग्रहस्य
१०-१९-१५½ कार्यं, एतासामनुग्रहश्चेदधुना न क्रियते तदा सामान्यानुग्रहः कर्तव्य इत्याशयः, तमुद्घाटयन्ति दास्यसिद्ध्यर्थं चेत्यनेन, परिचर्याकरणार्थं वा वस्त्राणि देयानि, न हि परिचारिका वस्त्ररहिताः शोभन्तेतो वस्त्रदानं कार्यमित्याशयोस्मिन् पक्षे ॥१५½॥

तत इत्यत्र परीक्षार्थमिति परितः ईक्षा विचारस्तदर्थं, प्रमेयं निरूप्यमिति अतो
लेखः। हेतोर्जातिः स्वरूपं तथाच्छाद्येत्यनेन वर्णितमित्यर्थः, ननु तथापि स्व-
१०-१९-१७½ भावाधीनत्वविचारः प्रकारान्तरेण वक्तव्यो न हि समायामेवं वक्तव्य-

मित्यत आहुः अकथन इति, "सर्वाभेदादन्यत्रेमे" इतिन्यायेन लीलास्था भगवद्रूपास्तेषु लौकिकत्वमानने सङ्कोचेन सभायां तदकथनं स्यात् तथा सति ब्रह्मणो लौकिकत्वमानने शाकल्यस्येव शुकस्यापि भवेदित्यर्थः ॥ १७½ ॥

ततो जलाशयात् सर्वा इत्यस्य विवृतावकथने शुकस्येति, यदि लौकिकभावं
योजना। तासु मत्वा रहस्यवर्णनं शुको न कुर्यात् तथा सति शुकस्य मूर्धा तथा
१०-१९-१७½ भवेत्, शुकस्तु तासां साक्षात्पुरुषोत्तमात्मकत्वं ज्ञात्वा पुरुषोत्तमस्य
सर्वाङ्गवर्णने दोषाभाववदेतासामपि गूढाङ्गवर्णनं कृतवानतो न दोषः, वस्तुत एताः साक्षात् श्रीकृष्णस्वरूपाः 'न स्त्रियो व्रजसुन्दर्यः पुत्र ताः श्रुतयः किले'ति भृगुं प्रति ब्रह्मवाक्यमनुसन्धाय श्रीशुकेन रहस्यवर्णनं कृतं, अन्यथा मूर्ध्नोऽन्यथाभावः स्यात् 'मूर्धा ते विपतिष्यती'तिश्रुतेः ॥ १७½ ॥

भगवानाहता इत्यत्र अन्यार्थमिति बालदष्ट्यर्थं सङ्ग्रहज्ञानात् स्वभावाधीनत्वेन
लेखः। सर्वत्र ज्ञानदृष्टिव्याप्त्यभावादीपद्दोषयुक्ता इत्यर्थः, ततः पुनरिति पूर्वं
१०-१९-१८½ पश्यन्नपि तथाच्छादनं दृष्ट्वा रोषेणापश्यन्निव जातस्ततः शोभनमर्घ्यं
दृष्ट्वा प्रसन्नः पुनः पश्यन् जात इत्यर्थः ॥ १८½ ॥

भगवानाहता इत्यस्य विवृतौ आ सर्वतः अहता न केनाप्यंशेन दुष्टा इति
योजना। आ सर्वत इति इह अभिविधावाकारः, स च ङित् आङ् इत्यर्थः,
१०-१९-१८½ 'ईषदर्थे क्रियायोगे मर्यादाभिविधौ च यः एतमातं ङितं विद्याद् वाक्यस्मरणयोरङि'दितिमहाभाष्योक्तेरभिविधावाकारस्य ङित्वं, तथा च ङित्वान् 'निपात एकाजनाङ्' इतिसूत्रस्य प्राप्त्यभावान् न प्रगृह्यसञ्ज्ञा, ततश्च आ अहता इतिदीर्घः सुखेन भवतीति ज्ञेयं, अभिविधौ सन्धिरार्ष इति 'मर्यादाभिविधौ च यः एतमातं ङितं विद्या'दितिवाक्यात्, अभिविधावाकारस्य ङित्वान् 'निपात एकाजनाङ्' इतिसूत्रप्राप्तिनिषेधात् सन्धिः, स च सन्धिरार्षः, ऋषिणा महाभाष्यकारेणाभिविधावाकारस्य ङित्वोक्तेः, प्रगृह्यसञ्ज्ञानिषेधादृषिप्रणीतत्वादार्ष इत्यर्थः, ज्ञानदृष्टिः सर्वत्र न व्याप्तेति एतदर्थं टिप्पण्यां स्फुट एव, तदावरणानि वैष्णवानि कृत्वा पश्चात् तासां निदानं श्रुत्वेत्यादेरर्थं टिप्पण्यां विस्तरेणोक्तः ॥ १८½ ॥

यूयमित्यत्र तत्रापीति योजनेपि मज्ज्ञानशक्तिसहिता कर्तव्या, मूर्धपर्यन्तं योजने
लेखः। तथा भवतीतिभावः, एषैवेति क्रियाशक्तिरेव प्रकृष्ट ओघः प्रवाहस्त-
१०-१९-१९½ द्रूपा प्रावाहिकी शक्तिरितियावत्, तद्विद इति कर्मणां बहुफलत्वस्य शास्त्रसिद्धत्वादितिभावः, ज्ञानशक्तिर्मोक्षैकफलेति तद्व्यावर्तनार्थश्चकारः, सा चेज् ज्ञानेन व्याप्ता भवति तदा मोक्षरूपं मुख्यं फलं सिद्धं भवति 'ज्ञानिनस्तदभिव्यक्तौ कर्मणोऽपि

क्रमाद् भवे'दितिसिद्धान्तात्, अत्रापि प्रावाहिकाभिमानरक्षिका क्रियाशक्तिर्मज्ज्ञानशक्त्या
व्याप्ता चेद् भवति तदा प्रावाहिकत्वत्यागेनानन्यत्वसिद्ध्या फलं भगवत्सम्बन्धलक्षणं सिद्धं
भवति, कर्मसाद्गुण्यमपि भवतीत्याहुः कृतार्थोपीति, कृतः साधितः अर्थो व्रतरूपो येन
तादृग् इत्यर्थः, सामान्यविवक्षया पुंस्त्वम् ॥१९½॥

यूयं विवस्त्रा इत्यस्य विवृतौ या क्रियाशक्तिरभिमानरक्षार्थं स्थापितेति

योजना । करयोः क्रियाशक्तिरूपत्वाद् यौ करौ लज्जारक्षार्थं स्थापितौ तौ कर्तव्येति-
१०-१९-१९½ नमस्कारकरणे मूर्ध्नि स्थापनेन विनियुज्यापराधनिवृत्तिः
भावः, तत्रापि ज्ञानसहितेति मज्ज्ञानसहितेत्यर्थः, मूर्ध्नि हस्तयोजने मज्ज्ञानविषयता
भवतीतिभावः, क्रियामूलस्यापीति हस्तयोर्मूर्ध्नि स्थापने क्रियामूलस्य दोर्मूलस्यापि
भगवज्ज्ञानशक्तिव्याप्तत्वं भवतीत्यर्थः, एवं सति सम्यङ्निरीक्षणाद् भावविशेषो भगव-
त्याविर्भवतीतिभावः, एषैवेति एषा लज्जारक्षार्थं स्थापिता पाणिरूपा क्रियाशक्तिः प्रौघ-
रूपा प्रकृष्ट ओघः प्रवाहस्तद्रूपा भगवदनभिप्रेतकरणात् प्रवाहसम्बन्धिनी संसारमेव
जनयेदिति हार्दं, सा चेज् ज्ञानेन व्याप्तेति सा क्रियाशक्तिः, इयं भगवत्सेवायामेव
योजनीयेत्याकारकज्ञानेन युक्ता भवति तदा प्रवाहगतिं परित्यज्य भगवत्सम्बन्धादलौकिकी
भवन्ती पुष्टिमार्गफलं साधयतीत्यर्थः ॥१९½॥

अभिप्रायमपीति वाक्यश्रवणमपिशब्दार्थः, उक्तादप्यधिकमिति उक्तकरणं किञ्चित्
सङ्कोचेनापि भवति तथा सति सर्वथा दर्शनं न स्यादतस्तथा दिदृक्षां

लेखः । ज्ञात्वा तत्पूर्तिकामा निःशङ्कतया तथा कृतवत्य इत्यर्थः, साष्टाङ्ग-
१०-१९-२०½ प्रणामपक्षे तदेवाधिकं ज्ञेयं, इत्यच्युतेनेत्यस्य व्याख्याने, तादृशेर्थे इति तथा च तत्पदं
सप्तम्यन्तमव्ययमितिभावः, पक्षान्तरमाहुस्तस्य चेति, अस्मिन् पक्षे तत्पदस्याग्रिमपदेन सह
द्वन्द्वः, फले जाते इति भगवति समागत इत्यर्थः, एतस्य तादृशं नेमुरित्यनेनान्वयः,
च्यर्थेति विरुद्धोर्थः फलं यतः पतित्वलक्षणे फले प्रतिबन्धिकेत्यर्थः, तादृशामिति वाङ्क-
फलसम्पादकमित्यर्थः, कर्मच्छिद्रस्येति क्रीडया कर्मण्यन्तरायस्य जातत्वादित्यर्थः ॥२०½॥

तास्तथेत्यत्र तथा ज्ञाने इति मदभिप्रायं ज्ञात्वा मत्पूर्तिकामा एवं कृतवत्य इत्या-
न्तरभावज्ञाने इत्यर्थः, भगवत्त्वादेवं ज्ञात्वा देवकीसुतत्वात् तुष्टो

लेखः । जातः, अतस्तथा प्रादादित्यर्थः, करुण इत्यत्र अतिशायने मत्वर्थीय-
१०-१९-२१½-२२½ मभिप्रेत्याहुः परमेति, दुःखप्रहाणस्यानन्दपत्तिगोपाररूपत्वात् परमत्वेन सर्वथानन्दावि-
र्भावार्थमाहुरानन्दाविर्भावनेति, तद्विरूपिता तज्जनिरित्यर्थः, ततो व्रतस्य पूर्णतामिति
र्भावापनेति, एवंविधगोपाभावे मदभावमात्रसम्पादनेन पूर्णपर तत् सम्पा-
आविर्भूतानन्दानामित्यर्थः, रतनमपि भविष्यति, अतो रसपोषयोग्यत्ववादि-
द्येत्, अत ◼ तत्सोपाद्वितोनामां

ःसामग्रीसम्पादकैवंविधवस्त्रदानेन ब्रह्मभावं सम्पादितवानित्यर्थः ॥२१½॥ दृढमित्यस्याभासे पूर्ववासनयेति 'भवत्यो यदि मे दास' इतिवाक्यश्रवणात् पूर्वं तासामनेकविधत्वं भावैरुक्तं तद्वासनयेत्यर्थः, व्याख्याने, वस्त्राण्यपहृतानीति परीक्षार्थं क्रीडनवत्कृतिबोधकवाक्योक्त्यनन्तरमपि नमस्कारं विना न दत्तानीत्यर्थः, अत एवैतद्विशेषणस्य तन्निवृत्तेरनन्योपायत्वमित्यर्थ उक्तः ॥२२½॥

लेखः। परिधायेत्यत्र अङ्कुरे उत्पन्ने इति रसस्य द्वितीयदशायां जातायामित्यर्थः,
१०-१९-२३½। अग्रे सङ्कल्पादिदशासु क्रियानिवृत्त्यभिप्रायेणाहुः क्रियेति ॥२३½॥

गृहीतचित्ता इत्यस्य विवृतौ सम्बन्धिनः कर्तुश्चापेक्षितत्वादिति कस्य चित्तं
योजना। गृहीतमिति सम्बन्धिजिज्ञासायां गृहीतं चित्तं यासामितिविग्रहेण
१०-१९-२३½ सम्बन्धिन्यो गोपकुमार्यो निरूपिताः, केन चित्तं गृहीतमिति कर्तृजिज्ञासायां गृहीतं चित्तं याभिरितिविग्रहेण चित्तग्रहणकर्त्र्यो गोपकुमारिका उक्ता इत्यर्थः, एवमुभयोश्चित्तग्रहणे उभयोः परस्परहेतुतेतिभावः, तस्मिन् लज्जायितेक्षणा इत्यस्य विवृतौ भगवति लज्जयार्पितानि वेति अस्मिन् पक्षे 'लज्जार्पितेक्षणा' इतिपाठो ज्ञेयः, शरीरान्तःकरणेन्द्रियवृत्तय उक्ता इति 'परिधाय स्ववासांसी'त्यनेन शरीरवृत्ति'गृहीतचित्ता' इत्यनेन अन्तःकरणवृत्तिः 'लज्जायितेक्षणा' इत्यनेनेन्द्रियवृत्तिरुक्ता ॥२३½॥

तासामित्यत्र तत्रेति उत्पत्त्युपपत्तिभ्यां ज्ञाने जाते इत्यर्थः, लोकविरोधेनेति स्त्रीणां
लेखः। पुरुषान्तरसख्ये लोकविरोधो भवति न तु चरणस्पर्श इत्यर्थः, एतत्का-
१०-१९-२४½-२६½ मनया ज्ञानार्थत्वाभावो ज्ञेयः, सम्बोधनमाहेति स्वरूपस्य सम्यग् बोधनं येन, तासां स्वरूपबोधकमबला इतिपदं भगवद्वाक्यात् प्रथमत आहेत्यर्थः॥२४½॥ सङ्कल्प इत्यत्र तदैव ज्ञानमिति प्रबुद्धाया एवार्चने देवतायाः पूजकसङ्कल्पज्ञानं भवतीत्यर्थः, परमर्चनमिति अर्चनस्य भावनासिद्धत्वात् साक्षात्स्पर्शाभावेन स सङ्कल्पोऽसत्यः स्वरूपतो भवेद् देवताज्ञां विनापि कृतेर्चने सति स सङ्कल्पोतिफलदोपि न भवति फलतोप्यसत्यो भवेत्, द्वयं पूर्यत इति सङ्कल्पस्य स्वरूपतः फलतश्च सत्यत्वमसौ सत्य इतिपदाभ्यामुच्यत इत्यर्थः, तत्रेति श्लोकोत्तरार्धे इत्यर्थः, पूर्वमुक्तं प्रतीकमुत्तरार्धस्य ज्ञेयं, सङ्कल्पस्य फलदत्वं विवृण्वन्ति स सङ्कल्प इत्यारभ्येतिभाव इत्यन्तेन, स त्ववस्त्विति स तु सङ्कल्पो भावनासिद्धत्वाद् वस्तुसमुदायो रूपे यस्य तादृशो न भवति अतः स्वरूपतोऽसत्यः परं त्वधुना स्वरूपतः सत्यः सन् फलज्ञापको जात इत्यर्थः, तद् ज्ञापितमिति फलजननमित्यर्थः, असाविति अर्हतीत्यन्तस्य प्रतीकमिदं न तु पदमात्रस्य, कार्याधीनत्वादिति फलस्येतिशेषः, फलं कार्याधीनं, कार्यं च गोपिकाधीनमतः फलस्यापि गोपिकाधीनत्वं सम्पन्नमित्यर्थः ॥२५½॥ नन्विति भगवति निवेदितः सङ्घातोऽनिवेदितैः सङ्गं प्राप्यानिवेदितो·

भविष्यतीत्यर्थः,न मयीत्यत्र अयमिति भगवति बुद्ध्याद्यावेश इत्यर्थः, अत इति बुद्ध्या-
त्मस्य संस्कारत्वादित्यर्थः, जातेत्यत्र तथाऽसंस्कृता न भवतीतिशेषो ज्ञेयः, अकार्यत्व-
मिति न कार्यं कामान्तरं यस्मात् तादृशत्वमित्यर्थः, घनस्यावस्थाविशेषो धानं तस्येदमित्यण्
घनावस्थायां यवा यवोत्पादका न तु भ्रष्टत्वेन धानावस्थायां, तस्यामवस्थायां घनसम्ब-
न्धिनो यवा न तु घनरूपा इत्याहुः सामान्येन अत इति,सुतरामिति कदाचित् कामान्तर-
जननेपि मत्सम्बन्धिनमेव जनयिष्यति न तु पूर्वसिद्धमित्यर्थः ॥२६½॥

याताबला इत्यत्र क्षपारमणयोरत्यन्तसंयोगस्यार्थमाहुः रमणेति, अत्र करणे ल्युट्
लेखः । इतिहेतोः सन्देहो न स्थित इत्यर्थः, अक्षरार्थोयमितिज्ञेयं, नित्य-
१०-१९-२७½ सम्बन्धः सर्वदा सम्बन्धोन्तर्गृहगतानामिव, तथा सति तामा-
मिवामामपि द्वितीयरसानुभवो न स्यादित्यरुच्याहुः अहोरात्रेति, कदाचिदह्नि कदाचिद्
रात्रावेवं प्रत्यहमित्यर्थः ॥२७½॥

याताबला इत्यस्य विवृतौ तथापि संस्कारार्थं कर्षणवत् क्रियया व्याप्रियत
योजना । इतीत्यादि यद्यपि भौमा एवान्यत्र नीयन्ते भूमिस्तु नान्यत्र
१०-१९-२७½ नीयते तथापि भूमिः कर्षणादिक्रियया व्याप्रियते तथा वयमपि
भजनोपयोग्यतासम्पादनेन संस्कार्या इत्यर्थः, मयेमा रंस्यथ क्षपा इत्यस्य विवृतौ इमाः
परिदृश्यमानाः क्षपा मय्येव विद्यमाना इति,अत्रेदं ज्ञेयं, इयं वस्त्रहरणलीला हेमन्तर्तौ
दिवा जाता तत्र इमाः क्षपा इत्युक्तिः कथं सङ्गच्छेत, रात्रौ चेद् रात्रिसाजात्याच् छर-
त्कालसम्बन्धिन्यो रात्रयो गृह्येरन्, शरदि ऋतौ चेद् दिवा कथनेपि शरत्सम्बन्धिनीनां
रात्रीणां ग्रहणं स्यात् ,प्रकृते तु हेमन्तर्तुर्दिनं चेतीमाः क्षपा मया सह रंस्यथेत्युक्तिर्विरुद्धा,
शरत्कालसम्बन्धिरात्रिषु रमणस्य जायमानत्वाद्, 'भगवानपि ता रात्रीः शरदोत्फुल्लमल्लिका'
इतिवाक्यात्, एवं सती'माः क्षपा' इति कथं भगवतोक्तमित्याशङ्क्याहुरिमाः परिदृश्य-
मानाः क्षपा मय्येव विद्यमाना इति, इमाः क्षपा अलौकिक्यो भगवद्रमणैकाधि-
ष्ठानभूता रमणसहिता नित्याः प्रापञ्चिकरात्रिभ्यो भिन्ना अलौकिकी या शरत् तत्सम्ब-
न्धिन्यः अतो हेमन्तर्तौ दिवापि ता रात्रयः प्रदर्शिता 'मयेमा रंस्यथ क्षपा' इत्यत्रेदं-
शब्दप्रयोगात्, 'इदमस्तु सन्निकृष्टं समीपतरवर्ति चैतदोरूपं अदसस्तु विप्रकृष्टं तदिति
परोक्षे विजानीया'दितिवाक्यादिदंशब्दस्य सन्निकृष्टवाचकत्वात् ॥२७½॥

लेखः । इत्यादिष्टा इत्यत्र यावत्कामस्याजातत्वादन्यकामरसं कथमित्यत आहुः
१०-१९-२८½ यद्यपीति, मनोरथश्चेति पतित्वं च मासं सिद्धा इतिवचनादित्यर्थः॥२८½॥
योजना । इत्यादिष्टा भगवतेत्यत्र साधिकैस्तत्त्वैरिति सार्धरष्टाविंशतिभिः
१०-१९-२८½ श्लोकैरित्यर्थः,तासामर्थं भक्तिरिति अक्रमङ्गाभावादर्धत्वमिति भग-

यता टिप्पणीकारेणोक्तम् ॥२८½॥

लेखः । अथेत्यस्याभासे प्रथमपर्वरूपामिति 'विद्यापञ्चकमत्रापी'त्यत्र टिप्पण्या-
१०-१९-२९-½ मुक्तं यत् प्रथमं पर्व तद्रूपामित्यर्थः ॥२९½॥

अथ गोपैः परिवृत इत्यस्याभासे विद्यां प्रथमपर्वरूपामिति 'वैराग्यं साङ्ख्ययोगौ
योजना । च तपो भक्तिश्च केशवे पञ्चपर्वेतिविद्येयं यया विद्वान् हरिं विशे'दिति-
१०-१९-२९½-३०½ वाक्ये वैराग्यं प्रथममुक्तमतः प्रथमपर्वरूपामित्यस्य वैराग्यरूपा-
मित्यर्थो ज्ञेयः, वैराग्ये जाते परोपकारार्थता फलिष्यति ॥२९½॥ निदाघार्कातप इत्यत्र
व्रजजातापेक्षया वनजाता एवेत्यस्यार्थष्टिप्पण्यां पक्षद्वयेन स्फुटमुक्तः ॥३०½॥

हे[1] कृष्णेत्यस्याभासे इन्द्रियाधिष्ठातृरूपा इति इन्द्रियाधिष्ठातारो रूपेषु येषा-
लेखः । मित्यर्थः, व्याख्याने,पाकज्ञापकत्वादिति अश्रुआदयः पाथुकार्यं वैरन्ता
१०-१९-३१½ खेदपाको जायते तेजसाप्योदनादिपाको जायते इतिभावः ॥ ३१½ ॥

हे कृष्ण स्तोकेत्यस्याभासे अत्रैकादश मुख्याधिकारिणो गोपा इति कृष्ण-
योजना । सञ्ज्ञकगोपादयो वरूथपान्ता एकादशेत्यर्थः, इन्द्रियाधिष्ठातृरूपा
१०-१९-३१½ इति निरोध्यभक्तानामेकादशेन्द्रियाणामधिष्ठातृरूपा इत्यर्थः, 'भूमा-
वुत्तारितं सर्वं वैकुण्ठ'मिति कृष्णोपनिषत्सु कृष्णावतारपरिकरस्य वैकुण्ठस्थत्वोक्तेरेते सखायो
वैकुण्ठवासिनो व्रजस्थनिरोध्यभक्तानामेकादशेन्द्रियाधिष्ठातारो भगवता सहैवावतीर्णा इति-
बोध्यं, व्रजस्थानामलौकिकत्वेन प्रपञ्चातीतत्वात् तदिन्द्रियाधिष्ठातृता प्रपञ्चातीतवैकुण्ठस्थ-
परिकरभूतानामेवोचितेति ॥ ३१½ ॥

पश्यतेत्यत्र प्रथमं पर्वेति वृक्षेषु चतुष्टयमध्ये प्रथममित्यर्थः, वातवर्षेत्यत्र पूर्वार्धे
लेखः । आन्तरो धर्मो निरूपित इत्यान्तरमेव जीवनं निरूपितं, अत्र बाह्यो
१०-१९-३२½ धर्मो निरूप्यत इति जीवनमपि बाह्यं निरूपणीयमिति तमाहुः जीव-
नेन हीति, वृद्धिर्बाह्यं जीवनमितिभावः, न मन्यते इत्यत्र तदेतिशेषः,वृद्धिं तेषां शाखादि-
सहनेन तद्वारणं न मन्यते तदा तावतैव कार्यमिच्छति तदा तथैव भवतीतिशेषः,
तयेति यदीत्यस्यानन्तरं "भवेत्" "तदे"तिपदद्वयं शेषः, यावदन्नदानादिकं परो मन्यते
तावच् चेद् भवेत्, तदा परार्थ एव भवेदित्यर्थः, केवलश्चेदिति स्वार्थ एव चेदित्यर्थः,
निर्हेतुश्चेदित्यादिना अधर्मेपि त्रैविध्यं विवृतम् ॥३२½॥

परार्थैकान्तजीवनानित्यत्र अन्ते धर्म इत्यादेरर्थष्टिप्पण्यां स्फुटः, वातवर्षेत्यत्र
योजना । सा वृद्धिः परेच्छयैव यदि च परो वृद्धिं न मन्यते तावतैव
१०-१९-३२½ दारुणा कार्यमिच्छतीति सा वृक्षाणां वृद्धिः परेच्छयैव परस्य

1-1 इत्यधिकमेकस्मिन्नादर्शे ।

रथकारादेरिच्छया भवति, तदेव स्पष्टयन्ति यदीत्यादिना, परः काष्ठाद्याकाङ्क्षी वृद्धिं न
मन्यते नेच्छति किन्तु स्वस्यैव वृक्षस्य छेदनमिच्छति तदा वृद्धिर्न भवत्यतो वृक्षवृद्धिः
परेच्छयैवेत्यर्थः, उभयार्थश्चेदिति स्वार्थत्वपरार्थत्वोभयविशिष्टश्चेदित्यर्थः, निर्हेतु-
श्चेदिति एतस्यार्थष्टिप्पण्यां स्फुटः, आद्यश्चतुर्णामिति चतुर्णां मध्ये इति टिप्पण्यां,
चतुर्णां वातवर्षातपहिमानां मध्ये आद्यो वातः वर्षातपहिमानां सहकारी अतो वर्षापि
वातेन सहकृता पीडयति, एवं ग्रीष्मे आतपः शीतकाले हिमं चेति वातस्य सहकारित्वम्॥३२½॥

लेखः। अहो इत्यत्र तथेनेति नत् सफलजीवनत्वं येन सर्वोपजीवनेन भवतीत्यर्थः, सर्व-
नाम्नेति महासञ्ज्ञाकरणे अन्वर्थत्वाश्रयस्वीकारादितिभावः, गृहीतु-
१०-१९-३३½ मिति समाधर्म्येणेतिशेषः ॥३३½॥

योजना। विमुच्या यान्ति नार्थिन इत्यत्र अग्रेपि वीनां मुञ्च इत्यादेष्टिप्पण्यां
१०-१९-३३½ स्फुटोर्थः ॥३३½॥

लेखः। पत्रेत्यत्र शीतवदिति छाया तापशीतवृष्टिनिवारिका भवति, गृहे तु त्रयमपि जायते
तत्र शीतस्थानीयं भयं वृष्टिस्थानीयानि व्यसनानि ॥ ३४½ ॥ एताव-
१०-१९-३४½-३५½ दित्यत्र सामान्यतो देहिनां मध्ये विशेषतो देहिषु गृहीतदेहेष्वित्यर्थः,
विशेषं विवृण्वन्ति देहग्रहणमिति, स्वस्यान्येषां पुत्रादीनां च देहग्रहणं येषां भगव-
दिच्छयैव न तु स्वक्रियया स्वप्रारब्धेन तादृशेषु देहिविशेषेष्वेतावत्साफल्यमित्यर्थः,
तत इति भगवदिच्छया देहग्रहणात् सिद्धेपि ज्ञाने जन्मसाफल्यं वक्ष्यमाणधर्मेणैव भव-
तीत्यर्थः, ॥ ३५½ ॥

योजना। इति प्रवालेत्यत्र पश्चाद्वानामिति प्रवालस्तबकफलपुष्पदलाना-
१०-१९-३६½ मित्यर्थः ॥३६½॥

लेखः। तत्र गाः पाययित्वाप इत्यस्य विवरणे आपः स्त्रीप्रकृतिका इत्यादि तत्र
हरिधना आहु"र्यमुनायां वृक्षवत् परार्थतामात्रधर्मवत्त्वं निरूपितं, गवां
१०-१९-३७½ तत्सम्बन्धेनापि तादृशज्ञानमुदेष्यति तच्चानुचितं, तासां स्वामिनी-
सजातीयभाववत्त्वात्, एतच्च 'गावश्च कृष्णमुखे'तिश्लोके तादृशसामग्रीविशेषप्रकटनेन
प्रभुणा स्वबलेन तथाभावसम्पादनं स्पष्टमभिहितं, तद्रसस्य प्रभुयोग्यत्वात्, न हि तद्विजा-
तीयभावानां सम्बन्धिरसं प्रभुर्भुङ्क्ते 'गन्धो रूप'मितिजन्मोत्सवाध्यायीयकारिकायां स्वामि-
नीष्वेव भगवद्भोग्यविषयपञ्चकरूपत्वनिरूपणात्, अत एव 'रसो नवनीतस्ये'त्युक्तमा-
सां, परार्थताज्ञानं तु स्वामिनीविजातीयभाववतामेव, तासां त्वस्मद्धर्मैव प्रभुप्राप्त्य-
र्थमिति ज्ञानेन तद्वस्तुषु स्वीयत्वबोधस्य दृढत्वादतः पानकर्मवानकजलस्यैकत्वेपि तद्वाचक-

१. परार्थत्वमितिपाठः ।

पदद्वयतात्पर्यमाचार्या निरूपयन्ति स्त्रीप्रकृतिका इति, यमुनाजले द्वैविध्यमस्ति स्वामिनीसहितक्रीडासम्बन्धित्वेन तद्भावजनकत्वं,अत एवे'यं तव कथायिके'त्युक्तं तत्स्तुतावाचार्यैः, दोषमात्रनिवर्तनेन सादृश्यात् स्वरूपेण भगवद्भावजनकत्वं, अत एवोक्तं 'सरपितुः श्रियं विभ्रती'मिति, विवृतं च तथैव प्रभुचरणैः, अतो या आपः स्त्रीप्रकृतिकाः स्त्रीस्वभावाः स्वप्रवेशेन स्त्रीस्वभावसम्पादिकास्तास्तत्सजातीयभावा गाः पायितवान् यथा तासां स एव स्त्रीयत्वाभिमानरूपो भावः स्थिरीभवति, गोपेभ्यस्तु जलमात्रं कामरूपत्वाद् भगवद्भावजनकं नपुंसकत्वाद् भगवद्विषयकदोषारोपमूलभूतपुम्भावरूपदुःस्वभावविजयसाधकं पायितवानिति नात्र प्रभुविवृतौ बोधाभावेन चित्तमन्यथयितव्यं सद्भिरितिसङ्क्षेप"इति॥३७½॥

तत्र गाः पाययित्वाप इत्यस्य विवृतावापः स्त्रीप्रकृतिका इति स्त्रीणां प्रकृति-
योजना। याभिस्ताः स्त्रीप्रकृतिका इति बहुव्रीहिर्व्यधिकरणपदः स्त्रीशब्देन
१०-१९-३७½ व्रजसुन्दर्यो ग्राह्याः, प्रकृतिपदं स्वभाववाचकं, तथा च व्रजरत्नरूपगोपनितम्बिन्यस्तासां प्रकृतिर्भगवद्विषयकपरमस्नेहजन्यो भावविशेषस्तत्सम्पादिका याः श्रीयमुनाया आपस्तास्तु गाः पायितवान्, तत्पानेन गवां भावविशेषो भगवति जातः, यच्छ्रीयमुनायां नपुंसकप्रकृतिकं जलं तद्गोपान् पायितवान् तत्पानेन गोपानां भगवदन्तरङ्गलीलावलोकनादौ पुम्भावरूपो दोषो न भवेत्, अयं विवेकस्तत्र गाः पाययित्वाप इत्यत्र स्त्रीलिङ्गेन सूच्यते, कामं स्वादु पपुर्जलमिति नपुंसकलिङ्गेन सूच्यते, अन्यथैकस्यैव जलस्य गवां गोपानां च पाने पाययित्वापः पपुर्जलमितिपर्यायपदद्वयं न ब्रूयात्॥३७½॥

लेखः। गोपा इतीति 'विशेषतश्चेदाज्ञा स्या'दितिसिद्धान्तो दैहिकमिभकार्ये
१०-१९-३८½ इतिविवेकाभावो गोपत्वादित्यर्थः॥ ३८½॥

इति एकोनविंशोऽध्यायः।

विंशोध्यायः ।

द्विविधे
लेखः । विंशेध्याये कारिकायां कर्मेति विप्रतत्पत्न्योर्मर्यादापुष्टिभेदेन
१०-२०-० कर्मज्ञाने उक्तवानित्यर्थः ।
विंशत्यध्यायार्थोक्तौ कर्मज्ञाने वैदिके त्विति 'इत्युक्ता यज्ञपत्न्यस्ता यज्ञवाटं
योजना । पुनर्गताः ते चानसूयवः स्वाभिः स्त्रीभिः सत्रमपारय'न्नितिवाक्योक्तं
१०-२०-० वैदिकं कर्म, 'देशः कालः पृथग् द्रव्यं मन्त्रतन्त्रर्त्विजोऽग्नयः देवता यज-
मानश्च क्रतुर्धर्मश्च यन्मय' इतिवाक्योक्तं वैदिकं ज्ञानं विंशत्यध्याये उक्तवानित्यर्थः,
साक्षाद् भगवतोक्तं हीति इदं स्फुटं टिप्पण्यां, स्त्रियाभाव इति एतत्तु बहुप्रकारेण
स्फुटीकृतं टिप्पण्याम् ।
कर्मज्ञाने इति विप्र- का० २०३½–२०४½ । कर्मज्ञाने इति विप्र-
विंशाध्यायारम्भे कर्मज्ञाने इति का० २०३½–२०४½ । कर्मज्ञाने इति विप्र-
तत्पत्न्योर्मर्यादापुष्टिभेदेनद्विविधे कर्मज्ञाने उक्तवानित्यर्थः, ननु "नन्वद्धा
कारिकार्थः । मयि कुर्वन्ती"त्यादि भगवद्वाक्यं श्रुत्वापि कथं पत्न्यो गृहान् गता इत्यत
१०-२०-० आहुः साक्षाद्भगवतोक्तं हीति, यथा यथावत् तात्पर्यज्ञानपूर्वकं पूर्वमेव न भासते
इत्यर्थः, गोपद्वारा ब्राह्मणेभ्यो यदुक्तं तत् परम्परोक्तं तदपि उत्तमाधिकारहीनानां पूर्वं
न भासते इत्यर्थः, ननु पत्नीनां भगवद्विषयकार्त्यतिशयं दृष्ट्वा देहत्यागसम्भावनायामपि
कथं प्रतिबन्धकरणमुपपद्यते इत्यत आहुः स्त्रियाभावस्तथापर इति, परः सर्वासां
पत्नीनां भावेभ्य उत्कृष्टः स्त्रिया उत्तमनायिकाया भावो यथा पूर्वं न भासत इत्यर्थः,
वस्तुन एव तथात्वादितिभावः, एतच्च टिप्पण्यां प्रकारचतुष्टयेन व्याख्यातम् ।

राम रामेत्यस्याभासे कृतार्था भवन्तीति कृत्नः साधितः सर्वं परार्थं कुर्यादिति
लेखः । भगवदुपदिष्टोर्थो येस्तादृशा भवन्तीत्यर्थः, व्याख्याने, अयं हीति प्रथम-
१०-२०-१ चरणीयपदत्रयस्यार्थत्रयमुक्तं, प्रथमरामपदेन योगिरमणस्थानत्वाद् ज्ञाना-
त्मक उक्तः, द्वितीयेन सङ्कर्षणत्वाद् कृतिरूपः, महावीर्यत्यनेनावेशयुक्तः महासामर्थ्य-
सावेशकार्यत्वात्, सदानन्देति भ्रातृव्यत्वेन दुष्टत्वात् सत्तिरोभावो दुःखस्वरूपत्वादा-
नन्दतिरोभावः, अभावः प्रतियोगिनैव नाश्यो भवतीति एवकारः, अस्याः दुष्टत्वे
प्रमाणत्वेन श्रुतिरुक्ता, एपेत्यत्र स्त्रीत्वमप्रयार्थस्तदाभासमाहुः स्त्रीनिचारणे इति, विषया
स्त्रियेति सर्वं भगवदीयमितिज्ञानमुपदिष्टं, तथा च पारतन्त्र्यं तथेतरदितिवाक्याद् भगवद्-
धीनत्वलक्षणस्त्रीत्वं ज्ञाने प्रकारतया वर्तते, तथा च ज्ञानस्य विषयाकारत्वात् स्त्रीत्यर्थः,
अम्पश्चाद्भावेनेति पूर्वस्य संसारस्य नाम उत्तरस्य चानुत्पादः स्यादित्यर्थः ॥१॥
राम राम महावीर्यत्यत्र रामपदनिरुक्तौ 'रमन्ते योगिनोनन्ते' इतिश्रुतिरुपन्यस्ता,

योजना। यद्यपीयं श्रुतिः रामतापनीये वर्तते इति रघुवरविषयकास्ति न बलराम-
१०-२०-१ विषयका तथापी'ति रामपदेनासौ परं ब्रह्माभिधीयत'इतिपरब्रह्मवाचकत्व-
मस्याः श्रुतेर्दृश्यते, प्रकृते बलरामे पूर्णपुरुषोत्तमावेशात् पुरुषोत्तमत्वमेवास्तीत्यस्याः श्रुते-र्बलदेवेप्युपन्यासो युक्त एवेत्याकलितव्यं, बलरामे पुरुषोत्तमावेशे किं प्रमाणमिति चेच्छ्रूयतां भगवता बलदेवं प्रति वृन्दावनस्य वृक्षपश्वादिस्वरूपं निरूपयता 'गोप्योन्तरेण भुजयोरपि यत्स्पृहा श्री'रितिभगवदेकभोग्यायाः श्रीलक्ष्म्याः स्पृहानिरूपणं मानं भगवदेकभोग्यानां श्रीगोपिकानां भुजान्तःसम्बन्धनिरूपणं च मानमितिबोद्धव्यं, अतो यथात्मनि रति-रित्यादि आत्मनि स्वस्मिन् रामस्वरूपे यथास्माकं रतिर्भवति तथा कर्तव्यं, यतस्त्वयि रामे रतिर्योगिनामेव भवत्यतो वयमपि योगयुक्ताः कर्तव्याः, योगे हि क्षुत्पिपासापारतन्त्र्यं निवर्तिष्यत इतिभावः ॥१॥

राम राम महावीर्येत्यत्र रमन्ते योगिनो ह्यस्मिन् चिदानन्दे परात्मनि
कारिकार्थः। इति रामपदेनासौ परंब्रह्माभिधीयते यद्यपीयं श्रुती रामतापनीस्था
१०-२०-१ दाशरथिविषया तथापि बलदेवेपि पुरुषोत्तमावेशेन परब्रह्मत्वादुदाहृता, पञ्चमस्कन्धनिबन्धे 'रामः कदाचित् पुरुषोत्तम' इत्यादिना दाशरथेरपि पुरुषोत्तमत्वं निर्णीतं, नवमस्कन्धेपि "अथवा रघुनाथो हि पुरुषोत्तम उच्यते" इति ॥१॥

इतीत्यत्र ज्ञानाद्युपायेन शान्तेर्विज्ञापितत्वात् तदननुरूपं सामर्थ्याननुरूपं च याचनो-
लेखः। पदेशनमिति तत्र विशेषणयोर्हेतुत्वं न सम्भवतीति अपिशब्दार्थपरतया
१०-२०-२-३ व्याचक्षते विज्ञापितोपीति, विज्ञापनसामर्थ्ययोरननुरूपमपि याचनो-पदेशनं देवकीसुतत्वाद् भक्तायाः प्रसादार्थं कृतवानित्यर्थः ॥२॥ प्रयातेत्यत्र अतस्ते सर्वोत्तमा इति, स्वर्गकामनायामपि तस्य भगवदानन्दांशत्वेन कर्मणो विकृतत्वाभावा-दित्यर्थः ॥३॥

संसारस्याग्रपश्चाद्भावेनेति ज्ञानोपदेशेन संसारे निवर्तनीये अग्रपश्चाद्भावेन
योजना। संसारगमनं भविष्यति न तु युगपदितिक्रमेण संसारधर्मा निवर्तनीया
१०-२०-२-३ इतीच्छया ज्ञानोपदेशं न कृतवानपि तु पुरुषभिक्षामुपदिष्टवानित्याहु-र्भगवांस्त्वित्यारभ्य उक्तवानित्यन्तेन,ततः सम्प्रदायोच्छेदश्चेति सत्सङ्गाभावे भक्ति-मार्गसम्प्रदायोच्छेदो भवेदित्यर्थः, 'सत्सङ्गेन विनोद्धवे'त्येकादशस्कन्धे उद्धवं प्रति भगव-द्वाक्यात्, ननु भिक्षार्थगमने गोपानां दीनता भविष्यतीत्याशङ्क्याहुरभिमानाभावाद् दीनता तु नास्त्येवेति, समानस्याग्रे याचने दीनता भवति अभिमानस्य विद्यमानत्वात्, एतेषां दीक्षितानां पूज्यत्वात् पूज्ये चाभिमानस्याभावाद् दीनता नास्तीत्यर्थः, ननु वस्तुतो दीनताया अभावेऽपि लोके तथा प्रसिद्ध्या दीनता स्यादित्याशङ्क्याहुर्भगवत्कृपया नापि

लोके इति, भक्ताया विप्रभार्याया इत्यस्य विवरणे ज्ञानं हि ब्रह्मात्मकमित्यारभ्य
कार्यक्षमं भवतीत्यन्तं एतत्सार्थटिप्पण्यां स्फुटः ॥२-३॥
कार्यक्षमं भवतीत्यन्तं एतत्सार्थटिप्पण्यां स्फुटः ॥२-३॥ अत इति क्षुधाज्ञानादित्यर्थः ॥७॥
लेखः । १०-२०-७ गाश्चारयन्तावित्यत्र अत इति क्षुधाज्ञानादित्यर्थः ॥७॥
'गाश्चारयन्ता'वित्यत्र ब्रह्मपरमानन्दाविति ब्रह्मेति रामपदस्यार्थः, 'रमन्ते
योजना । योगिनोनन्त' इति श्रुतेः, परमानन्द इति अच्युतपदस्यार्थः, अच्युत-
१०-२०-७ पदेन कृष्णाभिधानात्, कृष्णस्य परमानन्दत्वं 'कृषिर्भूवाचक' इतिश्रुतेः ॥७॥
दीक्षाया इत्यत्र पशुसंस्थाया अन्यत्रेति भोक्तव्यमितिशेषः, अश्रवणमिति
लेखः । ग्राह्यत्वेनाश्रवणमित्यर्थः ॥८॥ इति ते इत्यत्र दत्तचित्ता इति श्रवणेपि
१० २०-८-९ चित्ते ग्राह्यत्वेन न गृहीतवन्त इत्यर्थः ॥९॥
नद्ब्रह्मेत्यत्र अन्यथाज्ञानासम्भवे हेतुमाहुः समानेति, समानः स्वाधिकरणवर्ती
लेखः । स्वसमानाधिकरणो धर्म इत्यर्थः, रजतत्वं स्वसमानाधिकरणधर्मस्य चाक-
१०-२०-११ चिक्यस्य शुक्तौ सत्त्वात् तत्रारोपयोग्यमतो बुद्ध्या रजतत्वारोपेण शुक्ते-
स्तत्प्रकारकज्ञानविषयत्वं, मनुष्यत्वं तु स्वसमानाधिकरणधर्मस्य भगवत्यभावात् न तत्रा-
रोपयोग्यमतो बुद्ध्या मनुष्यत्वारोपासम्भवेन भगवतो मनुष्यत्वप्रकारकज्ञानविषयत्वा-
भावात् तदसम्भव इत्यर्थः, अन्यथाज्ञानकथनादन्यथाख्यातिपक्षेणैव व्याख्यातं, समान-
धर्माभावे हेतुमाहुः स्वप्रकाशत्वादिति, स्वप्रकाशत्वाद्धेतोर्विषयो ब्रह्मरूपः सर्वथा सर्व-
प्रकारेण शुद्धः, न तत्र केनापि प्रकारेण मनुष्यत्वसमानधर्मः सम्भवतीतिभावः, कथमिति
तदेतिशेषः, असम्भवे सतीत्यर्थः. विषयं स्पृशति विषयौत्पत्तिकधर्मान् न विचारय-
तीत्यर्थः, तद्विचारे हि समानासमानधर्मविचारो भवतीतिभावः, मध्य एवेति मध्य-
धर्मानेव विचारयतीत्यर्थः, भूम्यादयः प्रतीयन्त इतिशेषः, भूम्यौत्पत्तिकधर्मविचारो न
जायत इत्यर्थः, स्थिरत्वस्य भूम्यौत्पत्तिकत्वमाहुः विषयेति, विषये चेदावर्तः स्यादित्यर्थः,
अन्यस्यापि अभ्रमतोपीत्यर्थः, तस्यापीति भ्रमतोपीत्यर्थः, मनुष्या एवेति जीवं देह-
रूपं मन्यमाना इत्यर्थः, मर्त्यं कृतवन्त इति जीवं देहरूपं मानितवन्त इत्यर्थः, अत इति
स्वधर्मस्यैव मानितस्य मर्त्यत्वस्य विचारका न तु भगवद्धर्मस्य स्वप्रकाशत्वस्य, अतो भगवति
मनुष्यदृष्ट्या तद्वाक्यं न मेनिरे इत्यर्थः, भगवच्छास्त्रमिति वेदादिकं दृष्ट्वापि तत्तात्पर्या-
ज्ञानात् मर्त्यात्मत्वमित्यर्थः, मर्त्यो मर्त्यत्वेन मानित आत्मा येषामितिविग्रहः ॥११॥
मनुष्यदृष्ट्या दुःप्रज्ञा मर्त्यात्मानो न मेनिरे इत्यत्र न ह्यत्र तेषां बुद्धिर्विषयं
योजना । स्पृशतीति इदमत्र ज्ञेयं, भ्रमो द्वेधा सोपाधिको निरुपाधिकश्च, तत्र
१०-२०-११ सोपाधिको भ्रमो घटादौ यद्वः पीतः शिला कट्वीत्यादौ, तत्र स्वधिष्ठानस्य
घटस्य चक्षुषा ग्रहणं भ्रमविकोपाधिं पुरस्कृत्य माया भगवतः शक्तिरत्र घटे मिथ्याभूतं

भ्रमणमुत्पादयति, तत् मायिकं भ्रमणं सत्यो घटश्चेत्युभयं चक्षुषा गृह्यते, तदुक्तं "ऋतेऽर्थं यत् प्रतीयेत" इत्यस्य सुबोधिन्यां "विषयता मायाजन्या विषयो भगवा"निति विषये घटे भ्रमणरूपो धर्मो विषयताशब्दवाच्यः, तदुक्तं तत्रैव सुबोधिन्यां "विषये विषयता काचित् स्वीकर्तव्ये"ति, सा विषयता भ्रमणरूपा मायाजन्या, विषयो घटो भगवानिति-फक्किकार्थः, तत्रायं घट इतिज्ञानं विषयजन्यं, भ्राम्यतीतिज्ञानं विषयताजनितं, तत्र चक्षुरिन्द्रियं विषयं विषयतां च स्पृशति, ततो घटो भ्राम्यतीतिप्रत्ययः, तत्र ये बालास्तेषां मनस्यसाकं भ्रमरिकोपाधिवशात् मायाकल्पितं भ्रमणं प्रतीयते न सतो भ्रमणमस्तीति-ज्ञानाभावः, तेषां बुद्धेस्तमोगुणाभिभूतत्वाद् वस्तुतोयं घटो भ्राम्यतीतिप्रतीतिरुत्पद्यते, भागवतसिद्धान्ते ज्ञानमात्रं प्रति बुद्धेः कारणत्वाद् बुद्धिदोषेण तथाप्रतीतिः, तथा च तमोगुणाभिभूता बुद्धिर्घटं भ्राम्यन्तमेव निर्धारयति, तथा सति तेषां बुद्धिः शुद्धं घटं न गृह्णाति किन्तु स्वकल्पितं भ्राम्यन्तमेव घटं गृह्णाति, चक्षुरिन्द्रियं तु शुद्धमेव घटं मायिकभ्रमणसहितं स्पृशति तत्सामान्यज्ञानं मनइन्द्रियजन्यं, तत्र घटो भ्राम्यतीति अन्यथाप्रतीतिः, मनःसहितेनेन्द्रियेण घटो भ्राम्यतीतिप्रतीत्यनन्तरं तमोगुणविशिष्टा बुद्धिर्बालानां भ्राम्यन्तमेव घटं निश्चिनोति, स घटो बुद्धिकल्पितो बुद्धावेव तिष्ठति न तु बहिः, बहिस्तु शुद्ध एव घटो मायोत्पादितभ्रमणयुक्तोस्ति, स चक्षुषा गृह्यते न तु बुद्ध्या, अतो न चक्षुषा गृहीतस्य मिथ्यात्वं किन्तु बुद्धिकल्पितस्यैव मिथ्यात्वं, एवं सतीन्द्रियाणां शुद्धघटसम्बन्धेपि तमोगुणाभिभूताया बालबुद्धेर्न शुद्धघटसम्बन्धः, तदेतदुक्तं न ह्यत्र तेषां बुद्धिर्विषयं स्पृशतीत्यारभ्य स्वाधिकारादारोप्यत इत्यन्तेन, तेषामज्ञानां बुद्धिर्विषयं न स्पृशति इन्द्रियाणि तु विषयं स्पृशन्ति मन इन्द्रियेण संयुक्तं विषयं गृह्णदपि न संशयं भ्रमात्मकं निश्चयात्मकं वा ज्ञानमुत्पादयितुं शक्नोति अपि तु सामान्यज्ञानमुत्पादयति, विशेषज्ञानं तु बुद्धिरुत्पादयति 'संशयोथ विपर्यासो निश्चयः स्मृतिरेव च स्वाप इत्युच्यते बुद्धेर्लक्षणं वृत्तितः पृथ'गिति तृतीयस्कन्धे कपिलवाक्ये संशयादिज्ञानानां बुद्धिवृत्तित्वकथनात् तत्र सत्त्वगुणसहिता बुद्धिर्निश्चयात्मकं ज्ञानं जनयति, रजःसहिता संशयात्मकं, तमःसहिता भ्रमात्मकमितिविवेकः, निरुपाधिके भ्रमे शुक्ताविदं रजतमित्यादौ तु न रजतं मायाजनितं किन्तु तमोगुणयुक्तबुद्धिकल्पितं, तद् रजतं बुद्ध्यैव गृह्यते अन्तरेव तिष्ठति न चक्षुषा गृह्यते मनःसंयुक्तचक्षुर्गृह्यमाणायां शुक्तौ सत्यां रजतसंस्कारप्राबल्यात् तमोगुणयुक्ता बुद्धी रजतं निर्माति, तद् बौद्धं रजतं बुद्ध्या गृह्यते, तदुक्तं वेदस्तुता'वन्तरा त्वयि विभाति मृषैकरस' इत्यस्य सुबोधिन्यां 'रजतं तु तदनन्तरं बुद्ध्या जन्यते विषयीक्रियते चेति,' अत इन्द्रियेण शुक्तिरेव गृह्यते, बुद्ध्या रजतं विषयीक्रियते, अत इन्द्रियेण संयुक्तायाः शुक्तेः सकाशादन्यस्य रजतस्य ख्यातिः अन्यख्यातिरितिसिद्धान्तः, सोपाधिकभ्रमे शङ्खः पीत इत्यादौ

न विषयधर्माणां भ्रमहेतुत्वमपि तु काचकामलादिरूपोपाधिना भ्रमहेतुत्वमित्याहुर्विषय-
धर्माणां हेतुत्व इत्यादि,रजतभ्रमवदन्यस्यापि स्यादिति यथा रजतभ्रमो विषयनिष्ठ-
चाकचक्यधर्ममादायोत्पद्यते न तथा शङ्खः पीत इत्यादौ विषयधर्मेण भ्रमः, तथा सति
यथैकस्योत्पन्नो रजतधर्मोपरस्याप्युत्पद्यते,न तथैकस्योत्पन्नः शङ्खे पीतिमभ्रमोऽपरस्य कामल-
दोषरहितस्याप्युत्पद्यते, विषये पीतत्वाभावात्, तदेतदाहुः रजतभ्रमवदन्यस्यापि स्या-
दिति, किञ्च यस्य शङ्खः पीत इतिभानं जातं तस्यापि कामलोपाधिनिवृत्तौ न जायते,
यदि विषयधर्माणां हेतुत्वं स्यात् तदा विषयधर्माणां सर्वेषां तुल्यत्वात् कालान्तरेपि
कामलादिनिवृत्तावपि स्यादित्याहुस्तस्यापि कालान्तरे स्यादिति, स निरुपाधिकभ्रमो-
धिष्ठानज्ञाननाश्यः, सोपाधिकभ्रमः पीतः शङ्ख इत्यादिरूपस्त्वधिष्ठानस्य पीतरूपाभाववत्त्व-
ज्ञाने सत्यपि जायमानत्वान् नाधिष्ठानज्ञाननाश्यः किन्तूपाधिनाशनाश्य इतिविभेदः,प्रकृते
भगवदिच्छया प्रदर्शितानामवास्तवमनुष्यधर्माणां भक्तिराहित्येन बुद्धिदोषाद् भगवति प्रतीय-
मानत्वाद् भगवति मनुष्यबुद्धिः, तथा चायं सोपाधिकभ्रम इतिज्ञेयं, यदा भगवदिच्छया
भगवद्भक्तिराहित्यरूपोपाधिनाशस्तदा अयं भ्रमो निवर्तिष्यते इतिबोध्यं, भ्रमस्वरूपस्य विशेष-
विचारस्तु मया प्रमेयरत्नार्णवे ख्यातिविवेके स्फुटीकृत इति विशेषजिज्ञासायां ततोवगन्तव्यः।

न ते यदोमित्यत्र निषेधाभावे निराशत्वं कथमित्याशङ्क्याहुर्नेतीति, असत्यामि-
लेखः। निवेशे वस्तुयाथात्म्यज्ञानाभावे नेतिवदेयुः, सा सत्यनिवृत्तिस्तद्वचनेपि
१०-२०-१२ सिद्धैव, तादृशज्ञाने अवचनं कथं स्यादिति, अतो नेतिवचनाभावेपि तेषाम-
ज्ञानं निश्चित्य निराशा जाता इत्यर्थः, परन्तपेति इदं राज्ञः सम्बोधनं, निरोधलीलारम्भे
स्वसिद्ध्यागतं स्वाधिदैविकशुकं भगवन्तं प्रति कोपनिषेधार्थं, उक्तमितिशेषः, त्वं परन्तप-
त्वान् मदाविष्टं भगवन्तं पश्यसि, अतः प्रत्यक्षत एव तत्र कोपाभावं पश्येतिभावः,
राज्ञः शुकाविष्टभगवद्दर्शनं स्फुटं कुत्रापि नोक्तमित्यरुच्या पक्षान्तरमाहुः राज्ञो वेति,
कोपनिषेधार्थमितिशेषः,तद् व्युत्पादयन्ति महदिति,तव तादृशं भाग्यं वर्तते तेषां नास्तीति-
भाग्याभावादेवं कृतवन्तः, अतो मूढेषु न कोप उचित इतिभावः ॥१२॥

न ते यदोमिति प्रोचुरित्यस्य विवृतौ नेत्यसत्ये सत्यनिवृत्तेः सिद्धत्वादिति
योजना। ब्राह्मणा यत् ओमिति नोचुस्तत्तु सत्ये तथैव ब्राह्मणानामभिप्रायात्,
१०-२०-१२ यत् नेति नोचुस्तत् तु असत्ये यतस्तेषामदानेभिप्रायस्ततो नेत्येव कथनस्य
युक्तत्वं, तथापि नेति नोचुरतो निषेधकरणाभावस्य ज्ञापको यो नकारः स असत्ये इत्यर्थः,
निषेधस्य ब्राह्मणाभिप्रेतत्वात्, तथा च नेतीतिनिषेधस्य निषेधबोधको नेत्यसत्य इतिभावः,
एवं निषेधनिषेधो ब्राह्मणानां हृदये असत्याभिनिवेशं बोधयति, तथा सति सिद्धमाहुः सत्य-
निवृत्तेः सिद्धत्वादिति, असत्ये सति सत्यनिवृत्तिः सिद्धा, यत्र असत्यं तत्र सत्याव्ल-

म्विना सत्यैव निवृत्तिः न तु तत्र स्थितिः, अतो गोपा निराशाः प्रत्यागता इत्यर्थः, परन्तपेतिसम्बोधनं स्वाधिदैविकशुकं प्रति कोपनिषेधार्थमागतमिति दशमस्कन्धीयलीलानिरूपणाय शुके भगवानाविष्टः "वैयासकिः सभगवानथ विष्णुरात"मितिवाक्यात्, भगवता सह वर्तमानः "सभगवा"निति विवरणात्, तथा च शुके आविष्टो भगवानाधिदैविक शुक उच्यते, आधिदैविकं शुकं भगवन्तं प्रति परन्तपेतिसम्बोधनमित्यर्थः, शुकेन परन्तपेतिसम्बोधनं स्वाविष्टं भगवन्तं प्रत्युक्तं, तत्र प्रयोजनमाहुः कोपनिषेधार्थमागतमिति, "गोपा निराशा आगता" इति शुकमुखात् श्रुत्वा शुकाविष्टो भगवान् क्रोधं कुर्यात् तस्य क्रोधस्य निषेधार्थमित्यर्थः, परं क्रोधात्मकं शत्रुं तापयतीति परन्तपः, तस्मात् परन्तपत्वात् क्रोधो न कर्तव्य इतिहार्दं, ननु स्वाविष्टं भगवन्तं प्रति सेवकः शुकः क्रोधो न विधेय इति कथमुपदिशेदित्याशङ्क्याहुः आगतमिति, शुकस्य तत्सामयिकलीलाभावनापारवश्यादागतं निःसृतं न तु शुकेन विचार्योक्तमित्यर्थः, राज्ञो वेति राज्ञः परीक्षितो वा परन्तपेतिसम्बोधनमित्यर्थः, प्रयोजनं तु कोपनिषेधार्थमागतमिति पूर्वोक्तमेव, राजा हि परमवैष्णवो गोपा निराशाः प्रत्यागता इतिश्रुत्वा क्रोधं कुर्यात्, तं निषेधति शुकः, यतस्त्वं परं शत्रुं क्रोधरूपं तापयसीति परन्तपोसि अतो ब्राह्मणानामनर्थेपि क्रोधो न कर्तव्यः ब्रह्मण्यदेवत्वात् श्रीकृष्णस्य तत्सेवकत्वात् तवेतिभावः ॥१२॥

मां ज्ञापयतेत्यत्र निर्दुष्टत्वेति पत्युः स्त्री पत्नीतिपुंयोगेन पतिव्रतात्वज्ञापनायेत्यर्थः,
लेख्यः । ताः सङ्घाते इति निर्धारणे सप्तमी, सङ्घातमध्ये बुद्ध्या अन्तःकरणेन
१०-२०-१४-१७ मयि तिष्ठन्ति, शेषेण देहेन्द्रियप्राणैस्तत्र तिष्ठन्तीत्यर्थः ॥१४॥ नमो व
इत्यत्र वैदिकार्थेति यज्ञे यजमानपत्न्यः पत्न्य एवोच्यन्त इतिज्ञाने पत्नीपदमात्रमेव वदेयुरित्यर्थः ॥१६॥ गाश्चारयन्नित्यत्र अन्याश्रमिति भगवत्सम्बन्धरहितमित्यर्थः, स्त्रीभिर्दत्तमपीति सम्भावनायामपिशब्दः, सम्भावितदानविषयीभूतमपीत्यर्थः, दोषकीर्तनमिति भगवतो बुभुक्षाकथनमित्यर्थः ॥१७॥

गाश्चारयन्नित्यत्र दोषकीर्तनं त्वज्ञानादिति "बुभुक्षितस्य तस्यान्न"मित्यनेन
योजना । भगवति बुभुक्षितत्वदोषकथनं तु अज्ञानात्, "मायामनुष्यस्य वदस्व
१०-२०-१७ विद्वन्" "गूढः कपटमानुष" इत्यादिवाक्यैर्मनुष्यासाधारणधर्माणां भगवति मायया प्रतीतिर्न तु वस्तुतो भगवति मनुष्यधर्माः सन्त्यतः "क्षुद् खलु वै मनुष्यस्य भ्रातृव्य" इतिश्रुतेः क्षुधो मनुष्यासाधारणधर्मत्वान्न भगवति बुभुक्षितत्वमित्याकारकयाथार्थस्याज्ञानादित्यर्थः ॥१७॥

भुक्त्वाच्युतमित्यत्र मनोरथस्त्विति अस्मामिस्तत्र गत्वैवमेवं कर्तव्यमितिमनोरथस्तु

लेखः। पूर्वं चिन्तितस्य स्वगमनस्य शेषभूतः, समागतस्तु भगवानतो मनोरथं
१०-२०-१८ विस्मृत्य ससम्भ्रमा एव जाता इत्यर्थः ॥१८॥
श्रुत्वाच्युतमुपायान्तमित्यत्र पूर्वं तु तास्तत्रागता इति ता यज्ञपत्न्यः पूर्वं
योजना। स्वमनोरथेन तत्र भगवत्समीपे आगता इत्यर्थः, मनोरथस्तु पूर्व-
१०-२०-१८ शेष इति रमणमनोरथः पूर्वं विचारितस्य भगवन्निकटगमनस्य शेषभूतः,
भगवन्निकटे यदा गमनं स्यात् तदा रमणमनोरथः सिध्येत्, भगवांस्त्वत्र आयात्यतः परं
कथं मनोभिलापः सेत्स्यतीतिससम्भ्रमा जाता इतिहार्दम् ॥१८॥
चतुर्विधमित्यत्र धर्मा वेति मधुरत्वादय इत्यर्थः, साधारणमिति सर्वासां साधारणं
लेखः। न तु पृथक्कृतमित्यर्थः, समुदायेति अभिसरणपदस्य समुदायार्थेनेत्यर्थः
१०-२०-१९ ॥१९॥ निषिध्यमाना इत्यस्यान्ते यजमानस्त्वियति सर्वेषां यजमानत्वे-
प्यातिदेशिकं तत्, मुख्योत्र यजमानपदेनोच्यत इतिज्ञेयम् ॥२०॥
योजना। भगवत्युत्तमश्लोक इत्यस्य विवृतौ पञ्चममेव पुरुषार्थमिति स्वतन्त्र-
१०-२०-२० भक्तिरूपं पुष्टिमार्गभजनाख्यं पुरुषार्थमित्यर्थः ॥२०॥
यमुनेत्यस्याभासे एतासां सर्वात्मभावाभावात् पूर्वोक्तमभिसरणमेव मुख्यं, दर्शनं
लेखः। तु तत्प्रकारत्वेन गौणमित्यभिप्रेत्य प्रकार एव वाक्यार्थ उक्तः, व्याख्याने,
१०-२०-२१ क्रूरेति तनुनवत्वोपलक्षणेन प्रतिबन्धकमात्रनिवर्तिकेत्यर्थः, अतस्तदुपवने
प्रतिबन्धका नायास्यन्तीतिभावः, तात्पर्यान्तरमाहुः यमेति, तद्दोषपरिहारार्थमेव यमुनोत्पा-
दनात्, सामान्यतोपि भगिन्यां न भ्रातुर्भागः, अतस्तत्र गतानां भगवत्सम्बन्ध एव भवति
न तु पुनः संसारे समागत्या यमसम्बन्ध इतिभावः, उभयपरित्यागे इति भगवदप्राप्त्या
बुद्ध्या यत्र स्थितास्तत्परित्यागः, गृहत्यागाश्लेषेण यत्र स्थितास्तत्परित्यागः, अप्राप्तावपि
तादृगवस्थित्या प्राप्तिनिश्चयान् न शोक इतिभावः ॥२१॥
यमुनोपवन इत्यस्य विवृतौ यमुनापदतात्पर्यमाहुः यमुना क्रूरेति, भगवत्सम्बन्धे
योजना। यावन्ति प्रतिबन्धकानि तेषां विनाशिकेत्यर्थः, तथा च स्वोपवनस्य भगव-
१०-२०-२१ देकक्रीडौपयिकत्वान् तद्वनविनाशकस्य विनाशं कथं न कुर्यादित्यर्थः,
यमभागाभावश्चेति यमस्य कालरूपत्वात् कालस्य सर्वभक्षकत्वादेतदुपवनमपि कदा-
चिदन्यथा कुर्यात् तदत्र यमुनासम्बन्धान् न करोत्येव भगिनीसम्बन्धेन तद्रक्षाकरणस्यै-
वोचितत्वादिति यमुनापदतात्पर्यम् ॥२१॥
अन्योपसर्जनत्वादिति दर्शनस्याभिसरणाङ्गत्वादित्यर्थः, तथा क्रियते इति
लेखः। स्वरूपं तद्दर्शनविषयीभूतं क्रियत इत्यर्थः, श्याममित्यत्र रजोरूप इति
१०-२०-२२ रसोद्दीपिका सामग्री रजःपदेनोच्यते इति टिप्पण्यां पूर्वमुक्तं, तथा च रसो-

दीपको न तु रसरूप इत्येवकारः, गौरस्य शृङ्गारोद्दीपकत्वात् शृङ्गारस्य च श्यामत्वादितिभावः, तैजसश्चेति श्रुतौ तेजसो लोहितत्वादितिभावः, केवलमिति रसपक्षे उद्दीपकरहितं गुप्तरसरहितं च अन्यस्य रसजनकं न भवतीत्यर्थः,केवलमिति "बर्हे"त्यनेन नटवेषकथनात् केवलो रस उक्तः, पूर्वविशेषणत्रयेणेतरसम्बन्धविशिष्टशृङ्गाररसात्मकत्वकथनाद् धर्मसहित उक्तः, सामग्रीरूपामिति तादृशलीलां दृष्ट्वा रस उद्बुद्धो भवतीति रसोद्बोधे लीलासामग्री, स्वातन्त्र्ये इति रसस्य स्वातन्त्र्ये प्राधान्ये सति गुप्तो रक्षितो रसो भवतीत्यर्थः, उत्पलानामिति कमलस्य ब्रह्माण्डात्मकत्वेन रूपमर्यादाहेतुत्वादितिभावः ॥२२॥

श्यामं हिरण्यपरिधिमित्यस्य विवृतौ वर्णः शृङ्गाररसात्मक इति शृङ्गारस्य योजना। श्यामरूपत्वात्, गौरो रजोरूप इति हिरण्यपरिधिमित्यनेनोक्तानां १०-२०-२२ सुवर्णमेखलाद्याभरणानां गौरत्वात् तत्स्वरूपमाहुः गौरो रजोरूप एव स्यात् तैजसश्चेति, वनमालिबर्हेत्यनेनोक्तायाः वनमालायाः स्वरूपमाहुः शुक्लो जलप्रकृतिकः अव्यक्तरस इति, सुवर्णमेखलादिरूपैस्तैजसैः वनमालारूपजलप्रकृतिकैः सहितस्य श्यामवर्णस्य स्वरूपमाहुः अन्नमेव हि सर्वरसात्मकं भोग्यं चेति, "यदग्ने रोहितं रूपं तेजसस्तद्रूपं यच्छुक्लं तदपां यत् कृष्णं तदन्नस्ये"तिश्रुतावन्नस्य श्यामतोक्ता, अन्नशब्देन पृथिव्युच्यते, प्रकृते श्यामं हिरण्यपरिधिमित्यनेन स्वरूपस्य श्यामत्वोक्तेरन्नरूपतोक्ता, अन्नशब्देन पृथिवी, पृथिव्यां च सर्वे रसाः सर्वेषां भोग्यत्वं च, अतोत्रापि श्यामत्वकथनात् सर्वरसात्मकत्वं सर्वभोग्यत्वं च सिद्धं, तत्र स्वरूपस्य शृङ्गाररसात्मकत्वात् तद्भाववतीनामेव भोग्यमितिगूढाशयो बोध्यः, अनेन परिधिसहितः सहस्रमूर्तिः श्यामश्चन्द्रो निरूपित इति,अनेनेति श्यामं हिरण्यपरिधिमिति विशेषणविशिष्टश्यामस्वरूपकथनेनेत्यर्थः,परिधिसहित इति परिधिरूपसुवर्णमेखलामुकुटकण्ठाभरणपीताम्बरकङ्कणाङ्गदादिसहित इत्यर्थः, सहस्रमूर्तिः श्यामश्चन्द्र इति परिधिपदात् सूर्याचन्द्रमसोर्द्वयोः प्राप्तावपि श्यामवर्णत्वेन शृङ्गाररसरूपताया उक्तत्वात् ,शृङ्गाररसे च चन्द्रस्यैव योग्यत्वाच्चन्द्रत्वमेवेति तथोक्तं, सहस्रमूर्तित्वं तु सुवर्णमेखलादीनां स्वरूपविचारेणोक्तं द्वितीयस्कन्धसुबोधिन्यां ये वराहादयोवतारास्ते सर्वे भगवतः प्रादेशमात्रत्वादिधर्माणामवताररूपा इत्युपपादितं, तत्र मेखलाया वामनावतारत्वं, पीताम्बरस्य पृथ्ववतारत्वं, एवं सर्वेषां आभरणानामवतारेष्वभिनिवेशः, तथा च मेखलादयो वामनादिमूर्तयस्ताभिः सहितः श्रीकृष्णश्चन्द्र इति फलितं, तत्र"अवतारा ह्यसङ्ख्येया हरेः सत्त्वनिधेर्द्विजा" इतिसूतवाक्यादवतारगणामनन्तत्वं, अनन्तावताराणामाभरणादिमूर्तित्वं, एवं सहस्रमूर्तिमाहित्यं, केवलं रसं धर्ममहिममपीति घर्मेतिपदेन नाट्यानुसारिवेषकथनात् केवलरस उक्तः,"केवलो नाट्ये प्रसिद्ध" इतिवेणुगीताध्यायसुबो-

धिन्यां निर्धारितत्वात्, केवलशब्देन विप्रयोगशृङ्गाररसो ज्ञेयः, श्यामं हिरण्यपरिधिं वनमालीत्येभिर्विशेषणैर्धर्मसहितो रस उक्तः, धर्मसहितस्तु संयोगशृङ्गाररसो बोध्यः, "धर्मसहितः सम्भोगे" इति वेणुगीतसुबोधिन्यामुक्तत्वात्, ज्ञानक्रिययोरित्यारभ्य विरोधः परिहृतो भवतीत्यन्तग्रन्थस्तार्थटिप्पण्यां स्फुटः, कर्णयोरुत्पले ये अलका इत्यादि नालस्थानापन्नौ कर्णौ तत्र ये उत्पले तत्र अलका भ्रमरस्थानीया इत्यर्थः ॥२२॥

प्रायःश्रुतेत्यत्र अलौकिका इति भगवद्विरहजा इत्यर्थः, ननूपशान्ता एवेति लेखः। परिरम्भस्य मेदघटितत्वात् प्रियपरिरम्भे तद्विरहजतापशान्तिवदत्रापि स्यात्
१०-२०-२३ दित्यर्थः, अत्रैतत्परिरम्भेमिमतीनां प्राज्ञप्राप्तिदृष्टान्तः,तथा च मेदाघटित-परिरम्भात् तापनाश इतिभावः,प्रियतमत्वेनैवेति तथा च कामभाव एव न तु भक्तिसाधनत्वज्ञानेन शुद्धभाव इत्यर्थः, इदानीमपीति भक्तिनिष्ठायामपीत्यर्थः, ज्ञानं हीति एतासामितिशेषः, मनोनिमज्जनं ज्ञानं काममावपरत्वात् तमोरूपत्वं युक्तमिति हिशब्दः, अत एवामिमतिदृष्टान्त इतिभावः, सादरावलोकनं मुखविषयकत्वाद् भक्तिः, तत्र हाससम्बन्धाद् रजोरूपत्वं, सुचिरं परिरम्भः सङ्गः, तस्य शान्तिरूपत्वात् सत्त्वरूपत्वं, अन्यथेति ज्ञानभक्तिसङ्गैरित्यर्थः, एतेनैतच्छ्लोकार्थ उपसंहृतः, महावाक्यार्थमाहुः नेत्रेति, तथा च "दद्दृशुः स्त्रिय" इत्यत्रोक्तस्यामिसाराङ्गदर्शनस्य भगवच्चरित्रत्वकथनायेदं श्लोकद्वयमिति-भावः, नरेन्द्रेति व्याने नरस्य विशेषतोधिकारात् तच्छ्लेष्ठस्य च मोहाभावादित्यर्थः ॥२३॥

प्रायःश्रुतेत्यस्य व्याख्याने ज्ञानं हि तमोरूपमिति यज्ञपत्नीनां भगवज्ज्ञानं योजना। तमोरूपं भगवति कामित्वेन बोधात्, रजोरूपा भक्तिरिति एतासां
१०-२०-२३ भक्तिः रजोरूपा राजसीत्यर्थः, सत्त्वरूपः सङ्ग इति सुचिरं परि-रम्भेत्यनेनोक्तः परिरम्भरूपः सङ्गः सत्त्वरूपः सात्त्विक इत्यर्थः ॥२३॥

स्वागतं वो महाभागा इत्यादिश्लोकचतुष्टयवाक्यार्थानाहुः पूर्वानुवाद इति का० कारिकार्थः। २०५½। एकेन पूर्वानुवादः, द्वाभ्यामुपपत्तिः, "तद्यात माऽव्यौं
१०-२०-२५ यजन"मित्येकेन गन्तव्यबोधनं, अतो विप्रपत्नीनां मर्यादायां प्रवेशो बोधितः।

नन्वद्धेत्यस्य टिप्पण्यां एवं सतीति भक्तिमार्गे भगवति स्नेहात् तदुपहिते आत्मनि लेखः। स्नेहः तेनान्यरागाभावः सम्भवति, मुमुक्षोस्तु भगवति स्नेहाभावात्
१०-२०-२६ तदुपहिते आत्मनि कथं स्नेहः सेत्स्यति, तथा च वैराग्यमपि कथं सेत्स्यतीत्याशङ्क्य दृष्टान्तमाहुः यथेति, यथा विषयिणामात्मनो अज्ञानेन तत्र स्नेहाभावेपि तदुपहिते देहादौ स्नेहः तथा मुमुक्षूणां भगवति स्नेहाभावेपि तदुपहिते आत्मनि स्नेहेन विषयाणामात्मनाशकत्वात् तत्र वैराग्यं विषयिणां देहोपघातके द्वेषवदित्यर्थः, तथा चोर-

हितज्ञानमेव स्नेहे हेतुस्तथापि मूलास्पर्शात् तद् वैराग्यं दृढं न भवतीत्याशयेन सुबोधिन्यां तथोक्तमत एव भरतस्य पुनर्विषयासक्तिरितिभावः, सुबोधिन्यां, भर्तादाविति आत्मा दृष्टान्त इतिशेषः, ज्ञानार्थमिति दृष्टान्तेनालौकिकज्ञानार्थमित्यर्थः, अत एव "न वा अरे पत्युः कामाये"त्यादिना पत्यादिदृष्टान्तेनात्मा बोधित इति लोके हीति हिशब्दः ॥२६॥

नन्वद्धा मयीत्यत्र मयीत्यनेनात्मतेति "अहमात्मात्मनां धातः प्रेष्ठः सन् प्रेयसा-
योजना। मपि अतो मयि रतिं कुर्याद् देहादिर्यत्कृते प्रिय" इति तृतीयस्कन्धे
१०-२०-२६ ब्रह्माणं प्रति भगवद्वाक्यात्, यावन् न भगवति प्रेमेत्यादीनामर्थ-
टिप्पण्यां स्फुटः ॥ २६ ॥

अपरश्चेति परो नियामकः न परो नियम्य इत्यर्थः, अन्यस्त्वेतादृशः,अतोऽप्रियो
लेखः। भवतीत्यर्थः ॥२७॥ मैवं विभोर्हतीत्यत्र आदाविति प्रकारत्रये आदौ
१०-२०-२७-३० स्वरूपतः क्रूरत्वे इत्यर्थः, फलत आहुः नापीयमिति,विरुद्धविधानात्, फलतः क्रूरत्वमित्यर्थः, अत इति अवतीर्णे सत्युचितत्वादित्यर्थः, अन्यदा फलरूपानन्दाभावेऽयं हेतुः, उचित एवेति फलानुभावकत्वादितिभावः, अर्थतः क्रूरत्वमाहुः किञ्च दयेति, दयाभावबोधकत्वादित्यर्थः, दयाभावं विवृण्वन्ति संसारेति, तद्रूप इति पतिरूप इत्यर्थः, अन्ययेति गोपिकादिरूपा असमान्येभ्यः प्रदर्शयेत्यर्थः,मूलपदार्थमाहुः प्रेमेति, प्रेमप्राप्ता इत्यर्थः, रजः रजोधारितयस्य इत्यर्थः, छाया छायामाश्रित्य तदनुगा इत्यर्थः,त्रयमुक्तं,मूलप्राप्तिं प्रकारान्तरेण व्याकुर्वन्ति चित्ते इति,चरणावलम्बिनि चित्ते स्थितिस्तन्निष्ठतेत्यर्थः,अध इति चरणाधोभागे स्थितिं स्वामिनो निद्रासमय इत्यादिना विवरिष्यन्ति,पादयोः समर्पितमिति चरणाभरणस्थले पुष्पाभरणवत् बद्धमित्यर्थः, मुक्तेषु केशेषु तुलसिदाम स्थापनं न सम्भवतीत्याशयेन केशपदस्यार्थमाहुः केशसम्बन्धिभिरिति, न तत्र स्थितिरिति तदा तुलसिदामप्रेषणे कुत्रेतिभावः ॥२९॥ गृह्णन्तीत्यत्र सर्वत्र पर्यटनमिति कुर्वन्त्यो भवामेतिशेषः ॥३०॥

योजना। गृह्णन्ति नो न पतय इत्यत्र गमनमेव विधेहीति भगवद्गमने-
१०-२०-३० स्माभिरपि तत्रैव भगवत्सङ्गे गन्तव्यमितिभावः ॥३०॥

लेखः। १०-२०-३१ पतय इत्यत्र त्यागेति नास्त्येवेत्ययोगव्यवच्छेदक एवकारः॥३१॥

पतयो नाभ्यसूयेरन्निति त्यागाग्रहणसम्भावनैव नास्तीति भवतीनां पतयो-
योजना। ऽप्यसूयामपि न करिष्यन्तीत्युक्तौ त्यागस्य अग्रहणस्य च सम्भावनैव
१०-२०-३१ नास्तीत्यर्थः,त्यागश्च अग्रहणं च त्यागाग्रहणे त्यागाग्रहणयोः सम्भावना त्यागाग्रहणसम्भावनेतिसमासः,त्यागो नाम पुनरस्वीकारः अग्रहणं तात्कालिकोऽस्वीकारः, पूर्वपूर्वोपाधिरहिता इत्यस्यार्थष्टिप्पण्यामुक्तः ॥३१॥

न बाधितत्वादिति भगवत्यङ्गाङ्गिभावाभावादित्यर्थः।
लेखः।।१०-२०-३२ न प्रीतय इत्यत्र बाधितत्वादिति भगवत्यङ्गाङ्गिभावाभावादित्यर्थः।
न प्रीतयेऽनुरागायेत्यत्र अङ्गयोरिति न वक्तव्यमिति यज्ञपत्नीनामङ्गत्वेऽपि भगवतो-
योजना। ङ्गत्वाभावात् सिद्धान्ते भगवदङ्गस्य भगवदभेदाङ्गीकारात् "केवलानु-
१०-२०-३२ भवानन्दस्वरूपः सर्वबुद्धिदृ"गितिवसुदेवस्तुतौ उक्तत्वात् ॥३२॥
लेखः॥ सत्रमपारयन्नित्यत्र एकस्याः मरणेऽपि सत्रे यजमानस्यापि मरणे तत्प्रतिनिधिः
१०-२०-३३ षष्ठस्य तृतीये व्यवस्थापित इति प्रतिनिधिस्थापनेन सत्रपूरणमितिभावः ॥३३॥
तत्रैकेत्यत्र स्थानान्तरमिति देहान्तरमित्यर्थः, देवतारूपाया इति दिवुधातोः
लेखः। क्रीडार्थत्वादन्तर्भगवदालिङ्गिताया इत्यर्थः, भगवानपीति अन्तर्यामि-
१०-२०-३४ रूपोऽपि निवृत्त इतिशेषः, अतः कृष्णे मुक्तिः सिद्धेतिभावः ॥३४॥
तत्रैका विधृतेत्यत्र अपकारित्वात् त्याग इति देहस्य पतिनिरोध्यत्वेन
योजना। भगवत्सम्बन्धे प्रतिबन्धकत्वादपकारित्वमवगत्य त्यागः कृत इत्यर्थः,
१०-२०-३४ आत्मनः अधिकारार्थं एतत्परिग्रह इति, भगवदीयानां देहपरिग्रह
आत्मनो जीवस्य भगवत्सेवाधिकारार्थं, न हि देहरहितेन केवलजीवेन हरिसेवा कर्तुं
शक्यते अतो देहपरिग्रह इत्यर्थः, उपकारस्त्वेतावानेवेति जीवे देहकृत उपकारस्तु
भगवत्सेवारूपः, स उपकारः शरीरेण चेत् सिध्येत् तदा देहः समीचीनो यदि न सिध्येत् तदा
तु देहः सर्वदोषनिधिः परमापकारकर्तेति, तदेवाहुः एतावानेवेति, स चान्यथैव सिद्ध
इति अन्येन प्रकारेण मानसिकालिङ्गनेनैव सिद्धः "हृदोपगुह्य विजहौ" इतिवाक्यात्,
तदेवाहुः भगवानेवोपगूढ इति, स्थानान्तरमिति भगवन्निकटस्थानेतरस्थानं भगवदा-
लिङ्गिताया न भवितुमर्हति, यावद् देहस्तावत् पत्या सह कर्मसम्बन्ध आवश्यकः, कर्मणि
कृते पुनर्बन्धसम्भावना, अतो देहत्याग एव श्रेष्ठ इति तं कृतवतीत्यर्थः, यज्ञ इदानीं
समारुढ इत्यारभ्य वक्तव्य इत्यन्तं, यज्ञे जायमाने मध्ये भगवतोऽन्नयाचनाद् यजमानै-
रदत्ते यज्ञपत्नीभिः सर्वां सामग्रीं विधाय भगवन्निकटगमनाय प्रस्थिते भर्त्रा निरुद्धैका
देहं जहौ, अतो यज्ञात्मककर्मणोऽसिद्धत्वादसिद्धस्य नियामकत्वाभावान् न कर्माधीनता,
अतो न भोगो वक्तव्यः, तत्र विलक्षणो दृष्टान्तः, गोपिकानामिव, फलप्रकरणे वक्ष्यमाणा-
नामन्तर्गृहगतगोपिकानां यथा भगवद्विरहजन्यदुःखानुभवेन पापक्षयो भगवदालिङ्गन-
जन्यपरमसुखानुभवेन पुण्यक्षयो निरूपितस्तथैतस्या न निरूपित इत्यर्थः, देवतारूपायाः
पत्न्या इत्यादि "यज्ञो वै यजमान" इतिश्रुतेराधिदैविकयज्ञस्याधिष्ठानं यजमानस्तथाधि-
दैविकयज्ञपत्न्या अधिष्ठानं यजमानपत्नी, अतो देवतारूपाया आधिदैविकयज्ञपत्न्या
अधिष्ठानं यजमानपत्नीदेहस्तस्मात् कालकर्मस्वभावा निवृत्ता इत्यर्थः, तत्र हेतुर्भगवाना-
लिङ्गित इतीति, यज्ञात्मककर्मण असिद्धत्वान् तत्कृतप्रतिबन्धाभावं निरूप्य कालकर्मस्व-

भावानां निवृत्तिमुक्त्वा भक्तिमार्गीयत्वादन्तर्यामिणि लयासम्भवादन्तर्यामी भगवानपि निवृत्त इत्याहुः भगवानपीति, निवृत्तस्तिरोभूत इतियावत्, अतः सा परमभक्ता पुरुषोत्तमे मुक्तिं प्राप्तेतिसिद्धम् ॥३४॥

भगवानपीत्यत्र धर्मेति प्राप्तज्ञानानां भिक्षयैव निर्वाह इतिधर्मरक्षार्थमित्यर्थः,
लेखः। भक्तीति भक्तायाः प्रसादार्थमित्यर्थः, स्ववाक्येति आज्ञया क्षुन्निवारणे
१०-२०-३५ प्रेषणवाक्यमयथार्थं स्यादित्यर्थः ॥३५॥

रमयन् रूपवाक्कृतैरित्यस्य विवृतौ सच्चिदानन्दास्त्रयो निरूपिता इति
योजना। त्रयः पदार्थाः रूपवाक्कृतरूपाः सच्चिदानन्दा इत्यर्थः, त्रयोपि प्रत्येकं
१०-२०-३६ सच्चिदानन्दरूपा न तु रूपादिष्वेकैकमितिज्ञेयम् ॥३६॥

अथेत्यत्र प्रबोधनमिति वाक्यैः प्रबोधनरूपाकृतिरित्यर्थः, कारिकासु तस्य चेति
लेखः। विगर्हणस्येत्यर्थः, तथात्वे इति वैमुख्ये इत्यर्थः, स्वभक्तेरिति स्वस्य
१०-२०-३७ विप्राणां भक्तेर्बोधनमुद्बोधो भगवतो याचने हेतुरित्यर्थः, तथात्वेति तस्य भगवतो याचनार्हत्वं साधनमित्यर्थः, कर्मेति द्वाभ्यां श्लोकाभ्यां देशादिभिः कर्मस्वरूपं भगवत्स्वरूपं चेति रूपद्वयोक्त्या सकृतकर्मणो वैयर्थ्यबोधनं, मूढा न विग्रह इत्यनेन ज्ञानरूपफलाजनकत्वबोधनमित्यर्थः, तर्हि भक्तिरपि कथं सिद्धेत्याशङ्क्य स्वयमेव समादधते स्त्रीसम्बन्धादिति, भक्तिजनकत्वेन कृतार्थता भक्तसम्बन्धात् न तु केवलकर्मणस्तत्फलमित्यर्थः, ततो द्वाभ्यां नमस्कारैः प्रार्थनामिश्र अपराधक्षमापनं, तत एकेनानागमनं, एवं चतुर्दशप्रकारापि मतिर्भक्त्यैव भवेत्, अत आभासे भक्तिरवान्तरप्रकरणार्थं उक्त इतिभावः, यद् विश्वेश्वरयोरित्यत्र तथोक्त्वापीति याचनवाक्यमुक्त्वापि भक्तकृपया हेतुभूतया पुनः प्रेषणेन भक्तायाः प्रसादार्थं प्रथमत आज्ञाभङ्गः कारितः, द्वितीयवारं पत्नीषु प्रेषणे त्वाज्ञा सिद्धैवेतिभावः, बलिवाक्यादिति तथा च बलियाचनानन्तरं भगवतो याचनमनुचितमत इयमाज्ञैव न तु याचनमितिभावः, एतस्य टिप्पण्यां न ददातीति विध्युल्लङ्घनं चेति 'प्रवासं न ददाती'तिवाक्योल्लङ्घनं, 'न ददाति न पचते' इति अन्नादानविध्युल्लङ्घनं च कारितवानित्यर्थः, द्वितीयविध्युल्लङ्घनस्य समाधानमाहुः ब्राह्मणानामिति, अन्नदानविधिं व्यवस्थया स्थापयन्ति अयमित्यारभ्येति भाव इत्यन्तेन, प्रथमस्य समाधानमर्थापत्त्या निरूपयन्ति किञ्चाग्रे इति, यदि विध्युल्लङ्घनं स्याद् तदा भक्तिरूपं फलं नोत्पद्येतेत्यर्थः, द्वितीयस्यापीदं समाधानं सम्भवतीति किञ्चेति समुच्चयः, प्राप्तज्ञानानां भिक्षाटनमेव मुख्यमिति भिक्षारूपाया विहिताया याञ्चाया अयुक्तत्वात् तद्बाधो अदानसम्पादनेन भगवता सम्पादनीयो लौकिकयास्त्वयुक्तत्वाभावात् तद्बाधो विप्रैरेव कृत इत्याहुः भगवतेति, तथा च भिक्षांशो भगवता बाधितो लौकिकांशो विप्रै-

रितिभावः, सुबोधिन्यां न वेति मर्यादामार्गीयत्वेन स्वस्य ग्रहणे अयुक्तं तेषां सम्बन्धि
देहादिकं स्वोपयुक्तं न कृतं किन्तु व्याघुट्य प्रेषिता एव, अतोपि न बाध्यते विध्युल्लङ्घनं
न जातमित्यर्थः ॥३७॥

अथानुस्मृत्येत्यादीनामर्थनिरूपकासु कारिकासु पश्चात्तापो विगर्हा चेत्यादि
योजना । "अथानुस्मृत्ये"तिश्लोके पश्चात्तापः, "दृष्ट्वा स्त्रीणा"मित्यस्मिन् विगर्हा,
१०-२०-३७ तस्य विगर्हणस्य हेतु "धिग्जन्म न" इत्यस्मिन्, तथात्वे भगवद्वैमुख्ये
तापा हेतुरिति "नूनं भगवत" इत्यस्मिन् उक्तं, "अहो पश्यत नारीणा"मित्यनेन तासा-
मुत्कर्षो भक्त्या बोधित इति, स्वस्य भक्त्यभावात् हीनत्वं कर्मभिरित्युक्तं, "नासां द्विजाति-
संस्कार" इत्यादिना संस्काराणां व्यतिरेकव्यभिचारदर्शनात् संस्काराणां भक्तिं प्रति न
कारणतेति तदेवाहुः संस्काराणामहेतुत्वमिति, भक्तिं प्रत्यहेतुत्वमित्यर्थः, "अथापि
उत्तमश्लोके "इत्यनेन भक्तेः साधनं अन्यत् संस्कारादितरदित्यर्थः, तदाहुः
भक्तेरन्यच्च साधनमिति, संस्कारादिभ्योन्यत् भगवदनुग्रहरूपमित्यर्थः, मूले संस्का-
रादिमतामप्यस्माकं न भक्तिरित्युक्त्यान्वयव्यभिचारो दर्शितः,अतोन्वयव्यतिरेकोभयव्यभि-
चारदर्शनान्न संस्कारादीनां भक्तिकारणत्वमिति सिद्धं,स्वभक्तेर्बोधनं हेतुरिति स्वभक्ते-
र्बोधनं भगवत्कर्तृकयाचने हेतुरित्यर्थः, यजमानानां भगवद्विषया या भक्तिस्तस्या
उद्बोधनमेव याच्ञाप्रयोजनमितिभावः, अन्यथा नोपपद्यत इति यदि भक्तेरुद्बोधनं
न कर्तव्यं स्यात् तदा भगवान् न याचेत, तदुक्तं "अन्यथा पूर्णकामस्ये"तिश्लोकेन,
तथात्वसाधनं तस्येति तस्य भगवत्कर्तृकयाचनानर्हत्वस्य साधनं उपपादनं "हित्वा-
न्यान् भजते यं श्री"रितिश्लोकेनेत्यर्थः, कर्मवैयर्थ्यबोधनमिति द्वाभ्यां कर्मवैयर्थ्य-
बोधनमित्यन्वयः, रूपद्वयोक्त्यैवेति "देशः कालः पृथग् द्रव्य"मित्यनेन कर्मस्वरूपं,
"स एष भगवान् साक्षादि"त्यनेन भगवत्स्वरूपमुक्तं, एवं रूपद्वयोक्त्या स्वकृतकर्मणो
वैयर्थ्यमुक्तं "अपि मूढा न विद्महे" इत्यनेनेत्यर्थः, स्त्रीसम्बन्धात् कृतार्थतेति "अहो
वयं धन्यतमा येषां नस्तादृशीः स्त्रिय" इतिश्लोके स्त्रीसम्बन्धात् कृतार्थतोक्तेतिज्ञेयं,
क्षमापनं नमस्कारैरिति "नमस्तुभ्यं भगवते" इतिश्लोके नमस्कारैः क्षमापनमुक्तं,
प्रार्थनाभिरिति प्रार्थनाभिः क्षमापनमित्यन्वयः, "स वैष आद्यः पुरुष" इतिश्लोके
प्रार्थनाभिश्च क्षमापनमित्यर्थः, अनागमनमिच्छातः इति यद्यपि भगवद्दर्शनार्थमिच्छास्ति
तथाप्यनागमनं कंसभयादिति "इति स्वाघमनुस्मृत्ये"तिश्लोकेनोक्तमित्यर्थः, भक्त्यैवेत्थं
मतिरिति पश्चात्तापं कृत्वा भगवद्वैमुख्यनिन्दादिरूपा भगवद्भक्तस्वस्त्रीसङ्गसभाजनापराध-
क्षमापनादिरूपा मतिर्भक्त्यैव भवेद् यतः पूर्वमप्येते ब्राह्मणा भक्ताः स्थिता अतः
एतादृशी सद्बुद्धिर्जातेत्यर्थः, यद्विश्वेश्वरयोरित्यस्य विवृतौ वस्तुतो भगवतैवेत्यारभ्य

न विरुद्धानि भवन्तीत्यन्तग्रन्थसार्थटिप्पण्यां स्फुटः ॥३७॥

अथानुस्मृत्य विप्रास्ते इत्यादीनामध्यायसमाप्तिपर्यन्तानां चतुर्दशानां श्लोकानां कारिकार्थः । वाक्यार्थानाहुः पश्चात्ताप इत्यादिभिश्चतुर्भिः का० २०६½-२०९½। १०-२०-३७ पश्चात्ताप इत्यादि "अथानुस्मृत्य विप्रास्ते" इत्येकेन पश्चात्तापः,'दृष्ट्वा स्त्रीणां भगवती"त्यनेन स्वनिन्दा,'धिग् जन्मे'त्यनेन तस्य विगर्हणस्य हेतुः,"नूनं भगवतो माये"त्यनेन तथात्वे वैमुख्ये मायामोहरूपो हेतुः,स्वहीनत्वं च कर्मभिरिति स्वशब्दो विप्रपरः, तथा च भगवद्वैमुख्येन कर्मणामाधिदैविकत्वासम्पत्त्या कर्मरहितत्वमेव विप्राणामित्यर्थः,एतदपि "नूनं भगवतो माये"त्यस्मिन्नेव श्लोके बोधितं, तदुक्तमेतच्छ्लोकव्याख्याने सुबोधिन्यां "द्विजा इतिसम्बोधनमस्य यज्ञस्याधिदैविकवैमुख्येन असम्पन्नत्वा"दिति, "अहो पश्यत नारीणा"मितिश्लोकस्तु प्रक्षिप्तः, सुबोधिन्यां व्याख्यानाभावात्, संस्काराणामहेतुत्वमिति"नासां द्विजातिसंस्कार" इति"तथापि ह्युत्तमश्लोक"इतिश्लोकद्वयेन संस्काराणां भक्तिहेतुत्वं नास्ति, किन्तु भक्तेः संस्कारेभ्योन्यदनुग्रह एव साधनमित्युक्तं, स्वभक्तेर्बोधनमिति "ननु स्वार्थविमूढाना"मितिश्लोके स्वभक्तेर्विप्राणां भक्तेर्बोधनमुद्बोधनं भगवतो याचने हेतुरित्युक्तं, "अन्यथा पूर्णकामस्ये"तिश्लोकार्थमाहुरन्यथेति, अन्यथा विप्राणां प्रबोधस्य याचनफलत्वाभावे याचनं नोपपद्यत इत्यर्थः, "हित्वान्यान् भजते यं श्री"रितिश्लोकार्थमाहुः तथात्वस्साधनं तस्येति, तस्य भगवतो याचनानर्हत्वसाधनमित्यर्थः, कर्मवैयर्थ्यमिति "देशः कालः पृथग् द्रव्य"मितिश्लोकेन कर्मस्वरूपमुक्तं, "स एष भगवान् साक्षा"दित्यनेन भगवत्स्वरूपमुक्तमित्येवं द्वाभ्यां श्लोकाभ्यां रूपद्वयोक्त्या स्वकृतकर्मणो वैयर्थ्यबोधनमित्यर्थः, तर्हि भक्तिरपि कथं सिद्धेत्याशङ्क्याहुः स्त्रीसम्बन्धात् कृतार्थतेति, एतच्च "अहो वयं धन्यतमा" इतिश्लोकार्थकथनं ज्ञेयं, यद्यप्ययं श्लोको विगीतस्तथापि सुबोधिन्यां व्याख्यात इति तदर्थोपि कारिकायां सङ्गृहीतः, सहस्रनामादौ प्रक्षिप्ताध्यायार्थसङ्ग्रहवत्, तथा च भक्तसङ्गादेव भक्तिर्न तु स्वकृतकर्मणेति कर्मणो वैयर्थ्यमेवेतिभावः, क्षमापनमित्यादि "नमस्तुभ्यं भगवत" इतिश्लोकेन नमस्कारः क्षमापनं, "स वैष आद्यः पुरुष" इत्यनेन प्रार्थनाभिः क्षमापनमित्यर्थः, अनागमनमिच्छात इति इच्छात इति ल्यब्लोपे पञ्चम्यर्थे तसिल् सप्तम्यर्थे वा, तथा च भगवद्दर्शनेच्छां प्राप्य वा इच्छायां सत्यामप्यपराधक्षमापनार्थं विप्राणां व्रजे अनागमनं कंसभयादेवेत्यर्थः, तदुक्त"मिति स्वाघमनुस्मृत्ये"तिश्लोकेन, कंसभयप्रकारश्च व्याख्यातः सुबोधिन्यां,एतच्छ्लोकविवरणे एव ब्राह्मणानामिति का० २१०½। इदं टिप्पण्यां पद्यद्वयेन व्याख्यातं,तथा हि ब्राह्मणानामिति अयं ब्रह्मत्वलक्षणो धर्मो ब्रह्मसमर्पणेन न बाध्यते अश्वदानसायन्त्यकन्यादिनिभावः,किञ्चाग्रे विप्राणां भगवद्विषयकस्नेहात्मकफलदर्शनादपि साध-

नैर्गुण्यं न वक्तुं शक्यमित्याहुः स्नेहाच्चापीति, "अथानुस्मृत्य विप्रास्ते" इत्यादिना भगवति
स्नेहदर्शनादपि धर्मबाधो न जात इति ज्ञायत इत्यर्थः, अत्र "न पुमान् मामुपव्रज्य भूयो
याचितुमर्हती"तिबलिवाक्यसत्यत्वार्थं भगवतैव आज्ञाभङ्गः कारित इत्युक्तं सुबोधिन्यां,
एतट्टिप्पण्यां च, ननु याञ्चाभङ्गश्चेत् भगवत्कर्तृक एव तदा याञ्चाभङ्गस्य विप्रापराधत्वेन
कथनं कथमित्याशङ्क्याहुर्भिक्षारूपेणेति, भगवता विहितैव याञ्चा बाध्यत इत्यर्थः,
बलिवाक्यसत्यत्वाय ब्राह्मणांस्तथा प्रेरयित्वा भगवतैवाज्ञाभङ्गः कारितो यद्यपि तथापि
भिक्षारूपेण अदानेपि लोकरीत्या गोपेभ्यो दानमुचितमेवेति लोकरीत्याप्यदानाल्लौकिकी
याञ्चा विप्रैरेव बाध्यत इति युक्तमपराधत्वेन कथनं याञ्चाभङ्गस्येतिभावः, ननु सर्वापि
जीवकृतिर्भगवत्प्रेरणाधीनैवेति को विशेष इति चेत्, सत्यं, भगवत्प्रेरणं हि द्विविधं, एकं
जीवादृष्टानुरूपं अपरं स्वातन्त्र्येण विशेषेच्छयेति, प्रकृते भिक्षारूपेण याञ्चाभङ्गो भगवता
स्वतन्त्रप्रेरणया कारित इति तस्मिन्नंशे न विप्रापराधः, लौकिकयाञ्चाभङ्गस्तु स्वादृष्टानुरूप-
प्रेरणया भगवता कारित इति विभेदः, अथ टिप्पण्युक्तद्वितीयव्याख्यानानुसारेण व्या-
ख्यायते,ननु भक्तवाक्यपरिपालकत्वाद्भगवतः कथं बलिवाग्विरुद्धं स्त्रीषु याचनं कृतवानित्यत
आहुः- ब्राह्मणानामिति, याञ्चा हि चतुर्विधा वर्णाश्रमधर्मरूपा स्नेहप्रयुक्ता लौकिकी
दैन्यप्रयुक्ता चेति, तत्र बलिवाक्येन वर्णाश्रमधर्मरूपा स्नेहप्रयुक्ता च या याञ्चा सा न
बाध्यते, कन्यादिविषयिणी लौकिकी याञ्चापि न बाध्यते,किन्तु दैन्यप्रयुक्तैव सा बाध्यत
इत्यर्थः, प्रकृते च न दैन्यप्रयुक्ता सा "प्रसीदन्निदमब्रवीदितिवाक्यादितिभावः ॥३७॥
दृष्ट्वेत्यस्याभासे गर्हां कुर्वन्तीति वयं दुष्टा इत्यादिरूपा गर्हा ग्रन्थाद् बहिरेवेति
लेखः । ज्ञातव्यं, अतोत्र श्लोके गर्हैव वाक्यार्थः, अग्रिमश्लोके गर्हाहेतुवाक्यार्थो
१०-२०-३८ न तु गर्हाविवरणं, तत्र तथैव व्याख्यास्यते, व्याख्याने, पुष्टीति
स्वदोषपरिज्ञानं भगवदनुग्रहाद् भवेदित्यर्थः, अयोगव्यवच्छेदक एवकारः, षड्गुणैश्वर्यं
इति षड्गुणैश्वर्यं यस्येत्यर्थः, 'परिज्ञानमिति करणव्युत्पत्त्या परिज्ञापकं धर्ममित्यर्थः,
बाधकमिति स्वस्यैव कृतार्थताभिमाने बाधकमित्यर्थः,क्रियापीति अश्रुपातादिरूपेत्यर्थः॥
दृष्ट्वा स्त्रीणामित्यस्य सुबोधिन्यां धर्मोपसर्जनेन धर्म्यैव जात इति ऐश्वर्यादि-
योजना । धर्मान् गौणीकृत्य तेषामस्फुरणं कृत्वा यज्ञपत्नीनां हृदये धर्म्यैव "आनन्दो
१०-२०-३८ ब्रह्मेति व्यजाना" दितिश्रुतेरानन्दरूप एव स्फुरितः, कोटिकन्दर्पाविक-
लावण्य एव तासां हृदये स्फुरित इतिभावः, स्त्रीणां तत्र भक्तिरिति केवलधर्मिणि
साक्षान्मदनमोहनस्वरूपे श्रीकृष्णचन्द्रे कामभावेन स्त्रीणां भक्तिरित्यर्थः ॥३८॥
लेखः । बीजाभावादिति मच्चबीजस्य भगवत्साम्मुख्यस्याभावादित्यर्थः, अधोक्षजे
१०-२०-३९ इत्यस्याभासे तत्रेति यज्ञपराणामपि भगवद्वैमुख्ये इत्यर्थः ॥३९॥

योजना। विमुखा ये त्वधोक्षज इत्यस्य विवृतौ ज्ञानेप्यात्मसाक्षात्कार
१०-२०-३९ इत्यारभ्य ते सर्वे पूर्वपक्षा इत्यस्यार्थष्टिप्पण्यां स्फुटः ॥३९॥

नूनमित्यत्र अतो ये इति मायया मूलज्ञानाच्छादनाद्धेतोः प्राकृता लौकिक-
लेखः। ज्ञाना इत्यर्थः, अन्यथा भगवानिति प्राकृत्यां बुद्धौ प्राकृतत्वानाच्छादते
१०-२०-४०-४२ इत्यर्थः, ज्ञानेनेति प्राकृतज्ञानेनेत्यर्थः ॥४०॥ अथापीत्यत्र अष्टा-
चत्वारिंशदादिति अधुना अपरसंस्काराभावेप्युत्तमदेहान्यथानुपपत्त्या पूर्वजन्मनि सिद्धा
एवेत्यर्थः, चर्षण्य इति "यज्ञपत्न्यस्तथापरे" इतिवाक्येन तादृशलीलाविषयत्वादेता अपि
वक्ष्यमाणशक्तिमत्य इत्यर्थः ॥४२॥

कैवल्याद्याशिषां पतेरित्यस्य विवरणे ततो भगवति प्रवेशो भक्तिर्वेति
योजना। कैवल्यप्राप्त्यनन्तरं स्वरूपेण शुद्धजीवरूपेण भजनं, ततस्तिरोहितस्य स्वकी-
१०-२०-४४ यानन्दस्याविर्भावः, ततः पक्षद्वयं मर्यादाभक्तानां भगवति प्रवेशः,
पुष्टिमार्गीयाणां तु फलरूपा भक्तिरित्याहुः भगवति प्रवेशो भक्तिर्वेति, इदं त्ववधेयं, धर्मादयः कैवल्यान्ताः पुरुषार्था इति सर्वत्र प्रसिद्धिः, श्रीमद्भागवते तु "कैवल्याद्याशिषां पते"रितिवाक्यात् कैवल्यं प्रथमकक्षा, तत्स्वरूपं सुबोधिन्यां कैवल्यं केवलता सङ्घात-निवृत्त्येत्यारभ्य कामाश्चेत्यन्तेन विवृतं, अत एव कैवल्यं ज्ञानादेव श्रुतौ निरूपितं "ज्ञानादेव हि कैवल्य"मिति, नैतावता भक्तेः काचित् क्षतिः, सङ्घातनिवृत्त्या केवलस्थिति-स्वरूपं कैवल्यं ज्ञानादेव भवति, अध्यासनिवर्तकत्वात् ज्ञानस्य, न हि कैवल्यमात्रं परम-पुरुषार्थः, कैवल्यस्य प्रथमकक्षात्मकत्वात् "कैवल्याद्याशिषां पते"रितिवाक्यात्, परम-पुरुषार्थस्तु पुरुषोत्तमनित्यलीलाधामप्रवेशः, स च पुरुषोत्तमानुग्रहजन्यपुष्टिभक्त्यैकलभ्यः, "मत्प्रसादात् परां शान्तिं स्थानं प्राप्स्यसि शाश्वत" मितिभगवद्गीतासूक्तत्वात्, "एको वशी सर्वगः कृष्ण ईड्य एकोपि सन् बहुधा यो विभाति तं पीठगं ये तु भजन्ति नित्यं तेषां सिद्धिः शाश्वती नेतरेषा"मित्याथर्वणिके गोपालतापनीयोपनिषद्भ्यश्च, "पीठगं" सिंहासन स्थमित्यर्थः, "भजन्ती"त्यनेन सेवा उक्ता भज् सेवायामितिधात्वर्थात्, गीतासु "स्थानं प्राप्स्यसि शाश्वत"मित्यत्र शाश्वतपदात् गोपालतापिन्यां "सिद्धिः शाश्वती"त्युक्त्या नित्य-लीलाधामप्रवेशो भक्तानां फलत्वेन निरूपितः, शाश्वतशब्दस्य नित्यशब्दपर्यायत्वात् ॥४४॥

स एव भगवानित्यस्य विवृतौ साक्षादयं यज्ञ आधिदैविकविष्णुरिति
योजना। अयमर्थः, यदि यज्ञ एवास्माकं परमेश्वर इतिबुद्धिस्तदाप्ययं श्रीकृष्ण
१०-२०-४७ आराधनीयः, आधिदैविकयज्ञरूपत्वात्, आधिदैविकयज्ञस्य विष्णुरूपत्वात्, "यज्ञो वै विष्णु"रितिश्रुतेः, ननु ब्राह्मणेभ्य एव भोजनार्थमन्नं देयं नान्येभ्य इति कथं गोपेभ्यो देयमित्याशङ्कायामाहुः ब्राह्मणभोजनसङ्कल्पेपीति, ब्राह्मणभोजनसङ्कल्पे

"एको विष्णुर्महद्भूतं पृथग्भूतान्यनेकशः त्रींल्लोकान् व्याप्य भूतात्मा भुङ्क्ते विश्वभुगव्यय" इतिपद्यते, तत्रापि विष्णुशब्द एतस्य श्रीकृष्णस्यैव वाचकोतः श्रीकृष्णार्थं गोपेभ्यो देयमेवेतिहार्दम् ॥४७॥

यन्मायामोहितधिय इत्यस्य विवरणं शुद्धे वा वैदिके कर्मणीति निष्कामतया
योजना । क्रियमाणेग्निहोत्रादिसोमान्ते नित्यकर्मणीत्यर्थः, तस्य पञ्चविधस्य नित्य-
१०-२०-४९ कर्मणो भगवत्प्रापकत्वात्,एतच्च तत्त्वदीपे सर्वनिर्णयप्रकरणे जागरूकम् ॥

इति विंशोध्यायः ।

एकविंशोध्यायः ।

एकविंशाध्यायार्थोक्तौ हेतुकस्य कर्मणो विनिवारणमिति इन्द्रो वृष्टिं करोति
योजना तयाऽन्नान्युत्पद्यन्ते तैर्वयं जीवाम इतिहेतोरिन्द्रोस्माभिर्यष्टव्य इतिज्ञानेनेन्द्र-
१०-२१-० यागस्य कृतत्वाद् विधिस्पर्शाभावाद्धैतुकत्वं एतस्येन्द्रयागस्य, तं निवारयित्वा गोवर्धनयागः कृतस्तत्र गोवर्धनस्य भगवद्रूपत्वाद् भगवद्यागस्य सर्ववेदविहितत्वाद् वैदिकत्वमतो गोवर्धनयागं कारितवानित्यर्थः, अत एव श्रीनन्देन भगवन्तं प्रत्युत्तरदाने स्वकृतेन्द्रयागस्य हैतुकत्वमेवाभाणि "पर्जन्यो भगवानिन्द्र" इत्यादिना, भगवतापि श्रीनन्दकृतेन्द्रयागस्य वेदमूलकत्वाभावात् केवलयुक्तिसिद्धत्वात् तन्निवारणे "कर्मणा जायते जन्तु"रित्यादिना युक्तीः प्रदर्श्य श्रीगोवर्धनयागकरणेपि "वयं वनौकसस्तात नित्यं शैलनिवासिन" इत्यनेन युक्तय एव प्रदर्शिताः, तदेतदाहुः कृत्वा तद्वैदिकं चक्रे युक्त्यैवेति निरूप्यते इति, यथा प्रबोधिता इत्यादि यज्ञपत्नीनामनुग्रहात् तद्भर्तारो बोधिता एवं इन्द्रमानभङ्गेन सर्वे देवाः शिक्षिता इत्यर्थः,एकोनविंशविंशैकविंशाध्यायलीलया सिद्धाननुग्रहानाहुः स्त्रीणां वस्त्राणीति, स्त्रीणां कुमारिकाणां वस्त्राणि जगृहे वस्त्रग्रहणद्वारा ता अङ्गीकृतवान्, विप्राणां यजमानानां स्त्रियः जगृहे तद्द्वारा ब्राह्मणानङ्गीचकार,देवानां हवींषि गोवर्धनस्वरूपेण जगृहे हविर्ग्रहणद्वारा देवाननुजग्राहेत्यर्थः, तामसान् राजसानित्यादि जीवविशेषणानीमानि तामसान् जीवान् कुमारिकारूपान् राजसान् ब्राह्मणान्

सात्त्विकान् देवानित्यर्थः, एवमध्यायत्रयसिद्धं प्रमेयमुक्तं, ब्राह्मणानां राजसत्वं कर्मठत्वात् "कर्मश्रद्धा तु राजसी"तिभगवद्वाक्यात् ॥

एकविंश इत्यादि का० २११½–२१४½। एकविंशाध्याये हैतुकस्य "पर्जन्यो कारिकार्थः। भगवानिन्द्र"इत्याद्युक्तप्रकारेण नन्दादियुक्तिसिद्धस्य कर्मण इन्द्रयागस्य १०–२१–० विनिवारणं कृत्वा भगवान् युक्त्यैव "वयं गोवृत्तयोनिश"मित्याद्युक्त-प्रकारेण तत् कर्म गोसवात्मकं वैदिकं चक्रे इति निरूप्यते इत्यर्थः, गोसवस्य वेदाप्रसिद्धत्वेपि भगवदुक्तत्वेन वैदिकत्वं ज्ञेयं, यथा प्रचोदिता इत्यादि स्पष्टं, शिक्षाधिक्यं प्रदर्शयन्ति स्त्रीणां वस्त्राणीत्यादि, वस्त्रहरणात् पत्नीहरणस्याधिक्यं ततो हविर्हरणस्येति, तदेवाहुर्येष्विति,देवानां प्रतिष्ठाया हविरधीनत्वात्,तामसानित्यादि तामसः कुमारिका: पुंस्त्वमविवक्षितं, राजसा विप्राः सात्त्विका देवाः।

लेखः। एकविंशेध्याये न हि गोप्यं हीत्यत्र अतो हिद्वयमिति मूलोक्तं हिशब्द-१०–२१–४ द्वयमित्यर्थः ॥४॥

अस्तस्वपरेत्यत्र द्वयी गतिरिति बुद्धेरितिशेषः, त्रिविधगताविति तथा सति लेखः। संशयरूपत्वान् मनस्त्वं भवेत्, बुद्धेश्चित्तत्वे स्थितिः, बुद्धिमात्रत्वे किञ्चि-१०–२१–५ त्कालेन नाशः, मनस्त्वे तु तदैव नाश इतिबुद्धिरतिनष्टा भवेदित्यर्थः, सगुणापीति चित्तत्वे निर्गुणत्वं गतिद्वये निश्चयात्मकत्वाच् चित्तत्वं भवेदपि, तृतीयगतौ तु मनस्त्वाच् चित्तत्वसम्भावनापि नास्तीति सगुणा भवेत्, नाशसमुच्चयार्थमपिशब्दः ॥५॥

लेखः। १०–२१–८ पर्जन्य इत्यत्राभासे याद्दशज्ञानेनेति यत्प्रकारकज्ञानेनेत्यर्थः॥

पर्जन्यो भगवानिन्द्र इत्यत्र हैतुकमिति का० २१५½। भौतिकेन्द्रायेति कारिकार्थः। आधिदैविकेन्द्रस्य भगवद्बाहुरूपत्वादयमिन्द्र आधिभौतिक इत्यर्थः १०–२१–८ ॥८॥

लेखः। वचो निशम्येत्यत्र दृष्टे धर्म इति इदमग्रिमाध्यायकारिकायां स्फुटीक-१०–२१–१२ रिष्यते ॥१२॥

वचो निशम्येत्यस्य व्याख्याने भौतिक इन्द्र इति वेदेनाविहिते युक्तिकल्पिते योजना। कर्मणि वेदोक्तकर्मणिज्यमान आधिदैविक इन्द्रो बलिं न गृह्णाति, श्रद्धया १०–२१–१२ क्रियमाणत्वाद् ग्रहणमप्यावश्यकमतो भौतिकरूपेण भक्षयतीति तथोक्तं, किञ्च वेदस्यापि वेदत्वं भगवद्वाक्यादतः श्रीनन्दं प्रति गोवर्धनयागकरणार्थं यानि वाक्यानि हरिणोक्तानि तानि वेदरूपाण्येव भगवद्गीतावत्, तथा सति तदुक्तत्वादस्य यागस्य वैदिकत्वम् ॥१२॥

लेखः। १०–२१–१३ कर्मणेत्यत्र उत्पद्या इति वक्तव्यत्वेन भगवन्मनसीतिशेषः॥

लेखः । सत्त्वं रजस्तम इत्यत्र जीवसृष्टिरिति जीवस्य देहयोगवियोगौ सुखादि-
१०-२१-२२ प्राप्तिश्चेत्यर्थः ॥२२॥

रजसा चोदिता मेघा इत्यस्य विवृतौ यथा राजानः कौतुकिन इति यथा
योजना । रजोगुणेन विक्षिप्ता राजानः कौतुकिनो द्रव्यं प्रयच्छन्ति एवं रजोगुणेन
१०-२१-२३-३५ विक्षिप्ता मेघा अम्बूनि वर्षन्ति ॥२३॥ तस्माद् गवामित्यस्याभासे
अद्रिर्गोवर्धनः स्वयमेव देवतेति देवता नाम विष्णुरित्यर्थः,नन्दग्रामवरसानुपर्वतौ शिव-
ब्रह्मरूपौ गोवर्धनो विष्णुरूप इति पुराण उक्तत्वात् ॥२५॥ हूयन्तामग्नय इत्यत्र अलौ-
किको देवानामर्थे होम इति लौकिकशब्दः स्मृतिपुराणोक्तवाचकः,अतो ह्यलौकिकशब्देन
वेदोक्तो गृह्यते, तथा च वेदोक्तहोमः कार्य इति फलति, देयं वो धेनुदक्षिणा इत्यस्य
विवृतौ वो युष्माभिरिति वो युष्माभिरित्यत्र तृतीयायां च इति वैदिकप्रक्रियया
साध्यं, ब्राह्मणान् प्रति वो युष्मभ्यमितीति नन्दादीन् प्रति यदा भगवत उपदेश-
स्तदा तु वो युष्माभिरित्येवं ज्ञेयं, यदा पुनः पुरोहितादीन् ब्राह्मणान् प्रत्युक्तिस्तदा वो
युष्मभ्यमिति चतुर्थी ज्ञेयेत्यर्थः ॥२७॥ अनांस्यनडुद्युक्तानीत्यस्य विवरणे अनडुह-
श्चेति आकल्प्येत्यनेनान्वयः, तथा सति द्वितीयान्तमेव कर्म युक्तमिति अनडुहश्चेत्युक्तं,
अनांसि अलङ्कृतानि अनडुहश्च अलङ्कृतानिति फलितम् ॥३४॥ कृष्णस्त्वन्यतमं रूप-
मित्यत्र तत्पर्वतस्याधिदैविकं रूपं इतिपक्षं व्यावर्तयति तुशब्द इति पर्वतस्याधि-
दैविकं रूपमिदं न भवत्यपि तु श्रीगोवर्धनस्थायिशुद्धपुष्टिपुरुषोत्तमस्वरूपमिदमित्यर्थः,
अत्र गोवर्धनस्थायिपुरुषोत्तमस्वरूपेण सह नन्दराजकुमाररूपपुरुषोत्तमस्य सहैव भोजनं,
रूपद्वयस्यैकत्वात्, तथा च एकं नन्दराजकुमारात्मकं रूपं गोपान् प्रति गोवर्धनस्थायिस्व-
रूपपूजां शिक्षयन् स्वयं गोवर्धनं पूजयति, तस्मिन् शिक्षकस्वरूपे नन्दस्य पुत्रभावदार्ढ्यात्
मत्पुत्रस्यायं देवः कल्याणं करोत्विति बुद्ध्या श्रीनन्दः स्वयं गोवर्धनं पूजयन् स्वबालकेन
श्रीकृष्णेन पूजां कारयति, अत एनां लीलामेनं भावं च समाश्रित्यास्मन्मार्गे श्रीनवनीत-
प्रियो भगवान् गोवर्धनं पूजयति, नन्दराजकुमारस्य गोवर्धनस्थस्वरूपस्य च सहभोजनात्
गोकुलस्थगोवर्धनस्थस्वरूपयोः एकत्र भोजनलीलां प्रदर्शयितुं भगवदाज्ञां प्राप्य श्रीविट्ठले-
श्वरैः श्रीनवनीतप्रियादिस्वरूपाः श्रीगोकुलतः समानीय श्रीगोवर्धनधरेण महान्नकूटोत्सव-
समये सह स्थापिताः सहैव भुञ्जते, श्रीमद्भागवतरीत्या गोकुलस्थगोवर्धनस्थपुरुषोत्तम-
स्वरूपयोः सहभोजनात्, रूपद्वयस्यात एव पृथग्दर्शनमुक्तं "तस्मै नमो व्रजजनैः सह
चक्रेऽस्मनात्मने" इति,अतोऽत्रैकं रूपं नन्दराजनिकटे तिष्ठन् गोवर्धनस्थस्वरूपं नमस्करोति,
तथा च व्रजस्थानां सर्वे भावाः श्रीकृष्ण एव स्थिताः, परं नन्दराजकुमारत्वेन, श्रीकृष्णे
देवभावो न स्थित इति देवभावेनान्यस्य भजनं करिष्यन्ति, तथा सति निरोधो न संस्य-

त्यतो देवभावस्यापि स्वस्मिन् स्थापनार्थं श्रीगोवर्धनस्थायिस्वरूपस्य पूजनं कारितवान्, तेषां हृदि माहात्म्यज्ञानजननार्थं स्वयमपि पूजितवान्, अनया लीलया व्रजस्थानां देवो गोवर्धनस्थायी भगवान् पुरुषोत्तम इति सिद्धं, अत एव गोवर्धनस्थायी श्रीगोवर्धननाथोऽस्मित्सिद्धान्ते पुष्टिमार्गे देव इति तत्र देवत्वव्यवहारो देवमन्दिरवत् तत्र ध्वजस्थापनादीति पुष्टिस्थैर्विभावनीयम् ॥३५॥

अहो पश्यत इत्यत्र आनन्दमयस्येति तथात्वात् भगवत्त्वादित्यर्थः, "आनन्दाद्
लेखः । ध्येवे"त्यादिश्रुतेरानन्दमयः सर्वबीजं स च भगवद्रूप इति सर्वैरपि नामभि-
१०-२१-३६ भगवान् व्यपदेष्टव्यः, एतदपीति आनन्दे बीजे सति तस्य सर्वतः सूक्ष्म-
त्वात् तत्कार्यस्य कामरूपत्वं सङ्गच्छत इत्यर्थः, नमस्कारवदिति यथात्मनात्मने नमनं तथा स्वेनैव स्वस्यानुग्रह इत्यर्थः ॥३६॥

अहो पश्यतेत्यत्र ननु भगवता स्वस्वरूपस्य "असौ शैल" इति शैलत्वं कथमुक्त-
योजना । मित्याकाङ्क्षायामाहुः असौ शैलः सर्वात्मकत्वादिति असौ भगवान्
१०-२१-३६-३८ शैलः, तत्र हेतुः सर्वात्मकत्वादिति, "ऐतदात्म्यमिदं सर्वं" "पुरुष एवेदꣳसर्वं" 'स सर्वं भवती'त्यादिश्रुतेः, तदेवोपपादयन्ति आनन्दमयस्य बीजस्य तथात्वं।दिति, एतमानन्दमयमात्मानमुपसङ्क्रामती"तिश्रुतेरस्यानन्दमयत्वं, आनन्दमयस्य बीजत्वं कारणत्वात्, कारणत्वं "तस्माद् वा एतस्मादात्मनः आकाशः सम्भूत"इत्यादिश्रुतेः, "आनन्दाद्ध्येव खल्विमानि भूतानि जायन्त"इत्यत्र आनन्दमयस्य कारणत्वोक्तेर्बीजत्वं ज्ञेयं, बीजस्य समवायिकारणत्वात् कार्यस्य तदात्मकत्वं, अतः कारणरूपो भगवान् शैलरूप इति शैलत्वकथनं युक्तमेव, रूपी नोऽनुग्रहं व्यधात् इत्यत्र नमस्कारवत् समर्थनीयेति यथा स्वेन स्वस्मै शैलरूपिणे नमस्कारः कृतस्तेषां व्रजवासिनां तस्मिन् स्वरूपे माहात्म्यज्ञानजननार्थं नोऽनुग्रहं व्यधादिति अनुग्राह्याणां मध्ये न इतिपदेन स्वस्यापि निवेश उक्त इत्यर्थः ॥३७॥ इत्यद्रिगोद्विजेत्यत्र वासुदेवेनैवेत्यादेरर्थष्टिप्पण्यां स्फुटः ॥३८॥

इति एकविंशोऽध्यायः ।

द्वाविंशोऽध्यायः ।

द्वाविंशाध्याये हेतुशास्त्रमित्यादि का० २१६-२१९। हेतुशास्त्रमित्यादि
कारिकार्थः। तज्ज्ञापयति निश्चितमिति एतच्च टिप्पण्यां व्याख्यातं, तद्यथा, दृष्टार्थ-
१०-२२-० फलककर्माधिष्ठाना स्वेत्यागे मति दृष्टानिष्टजननद्वारा स्वानुभावं ज्ञापय-

१. ३१५ में द्रष्टव्य. ।

तीत्यर्थः, दृष्टोर्थः भूतेभ्यो जीवनदानं, तत्फलकं कर्म इन्द्रयागः, दृष्टानिष्टं गोष्ठजिघांसया वृष्टिकरणं, उभयोर्हेतुकत्वार्थमिति व्रजराजकृतेन्द्रयागभगवदुक्तगवादियागयोर्हेतुकत्व- ज्ञापनार्थमित्यर्थः, "तच्छेषेणोपजीवन्तीतिवाक्यादिन्द्रयागस्य यथा व्रजराजयुक्तिसिद्धत्वं तथा गवादियागस्य "वयं गोवृत्तयोनिशं" "नित्यं शैलनिवासिन" इत्यादिवचनेन भगवद्युक्तिसिद्धत्वमिति उभयोर्हेतुकत्वं, एवं भगवता कृतमिति वृष्टिरूपं दृष्टमेवानिष्टं लोकप्रतीत्या दृष्टेनैव श्रीगोवर्धनेन वृष्टिवारणं चेत्यर्थः, वस्तुतस्तु "गोपाये स्वात्मयोगेने"ति- पदात् स्वात्मयोगेनैव रक्षणमितिभावः ।

लेखः । इन्द्र इत्यत्र वाक्यानि चतुर्भिरिति पञ्चमश्लोकस्तु चतुर्णामेवोपोद्बलक
१०-२२-१ इतिभावः ॥१॥

द्वाविंशाध्यायविवरणे इन्द्रस्तदात्मनः पूजामित्यादिदशश्लोकार्थनिरुपणे क्रोधोद्यमौ

योजना । च वाक्यानि चतुर्भिः सर्वनाशनात् पीडाहेतुफलान्युक्त्वा गणं
१०-२२-१ सन्धिमाहेतरेण हीति कारिका, तत्र 'इन्द्रस्तदे'तिश्लोके क्रोधः, 'गणं सांवर्तकं नामे'तिश्लोके उद्यमः, ततो वाक्यानि चतुर्भिः, तत्रैप क्रमः, "अहो श्रीमदमाहात्म्य"मित्येकं, "यथाहढै"रिति द्वितीय, "वाचालं बालिश"मिति तृतीयं, "एषां श्रियावलिप्ताना"मिति चतुर्थं, एवं चत्वारि वाक्यानि, ततो मध्ये "अहं चैरावतं नाग"- मितिश्लोकः मेघानां व्रजागमनस्य पश्चाद् व्रजनाशार्थं मघवदागमनं हि तदर्थं, अत इन्द्रस्य व्रजनाशार्थमागमनं सन्धौ परिणतत्वात् सन्धिशब्देन व्यवह्रियते, "अहो श्रीमदमाहात्म्य"- मित्यादिचतुर्णां वाक्यानां "इत्थं मघवताज्ञप्ता" इत्यारभ्य "नाहश्यत नतोभत"मित्यन्तानां त्रयाणां वाक्यानां सन्धौ पठितत्वात् सन्धिशब्देन व्यवह्रियते, "अहं चैरावतं" इत्यनेन स्वागमनमिन्द्रेण पठितं, अत इन्द्रकर्तृकव्रजागमनस्य सन्धित्वं, अथ वा यद्यपि शक्रेण व्रजनाशार्थं व्रज आगमिष्यामीत्युक्तं तथापीन्द्रकर्तृकव्रजागमनं तु भगवच्चरणस्पर्शार्थं जातमिति तदागमनस्य सन्धिरूपत्वमेव जातमिति सन्धित्वमुक्तं, सन्धिशब्दः कलहनिवारकक्रतिवाचकः, तत "इत्थं मघवताज्ञप्ता" इत्यनेन पीडोक्ता, ततो "विद्योतमाना" इत्यनेन पीडायां हेतुरुक्तः, ततो "जलौघै"रित्यनेन दृष्टेः फलमुक्तं, एवं दश श्लोकाः, तथा च क्रोधोद्यमयोः श्लोकद्वयं, तत इन्द्रवाक्यनिरूपकाश्चत्वारः "अहो श्रीमदे"- त्यारभ्य "पशून् नयत संक्षय"मित्यन्ताः श्लोकाः, एवं षट् श्लोकाः, तदनन्तरम् "हं चैरावत"मिति सन्धिश्लोकः, तदनु "एवं मघवताज्ञप्ता" इति पीडानिरूपणश्लोकः, "विद्योतमाना" इतिहेतुनिरूपकः, "स्थूणास्थूले"तिफलनिरूपकः, एवं दश, तदुक्तं पीडाहेतुफलान्युक्त्वेति, न चैवं सति "पीडाहेतुफलान्युक्त्वा सन्धिमाहे"त्युक्तिर्विरुद्धा सन्धिनिरूपणस्य पीडादिनिरूपणात् पूर्वमुपलभ्यमानत्वादितिवाच्यं, "अहं चैरावतं नाग"-

मित्यनेन निरूपितात् सन्धिपदार्थात् पूर्वं पीडां कुरुत विद्योतनादि कुरुत स्थूणास्थूलावर्षधाराभिर्गर्तादि कुरुत जलौघैर्ध्रुवं प्लाव्यमानां कुरुतेतीन्द्रेण मेघान् प्रत्याज्ञापनात्, एवं पीडाहेतुफलान्युक्त्वा "अहं चैरावतं नाग"मित्यनेन सन्धिमुक्तवान् इन्द्र इत्यर्थः, युक्तं चैतत्, इन्द्रोक्तिं विना मेघाः कथं कुर्युः, अतः 'पीडाहेतुफलान्युक्त्वा सन्धिमाहे'ति यदुक्तं तत् सम्यगेव, इन्द्रः पीडाहेतुफलान्युक्त्वा "अहं चैरावतं नागमारुह्यानुव्रजे व्रज"मित्यनेन सन्धिमाहेतिकारिकार्थः फलितः, यद्यपि पीडाहेतुफलानि शक्रोक्तौ मूले नोपलभ्यन्ते तथापि "इत्थं मघवताज्ञप्ता मेघा"इत्यादिशुकोक्तश्लोकत्रये मेघकर्तृकपीडाहेतुफलानामुपलभ्यमानत्वात् पीडाहेतुफलानि व्रजे मेघैः कृतानि, तानि चेन्द्राज्ञां विनानुपपन्नानीतीन्द्रवाक्यानि पीडाहेतुफलबोधकान्याक्षिपन्ति, तथा चेन्द्रः पीडाहेतुफलानि मेघान् प्रत्याज्ञप्तवानिति ज्ञायते, अतः इन्द्रः पीडाहेतुफलान्युक्त्वा सन्धिमाहेतिकारिकार्थो युक्त एव, "इत्थं मघवताज्ञप्ता"इत्यत्र पीडा स्पष्टैव "पीडयामासुरोजसे"तिवाक्यात्, पीडा कथं भवेदित्याकाङ्क्षायां "विद्योतमाना विद्युद्भि"रित्यनेन विद्युत्स्तनयित्नुतीव्रमरुज्जलशर्कराधृष्टयः पीडायां हेतवो निरूपिताः, अतोऽस्मिन् श्लोके हेतुनिरूपणं, "स्थूणास्थूला वर्षधारा"इत्यनेन व्रजभूमेर्जलप्लावनरूपं प्रलयदृष्टिफलमुक्तं, अतोऽस्मिन् श्लोके फलनिरूपणं, एवं पीडाहेतुफलानि मेघकृतानि श्रीशुकेनोक्तानि त्रिभिः, एतानि पूर्वमिन्द्रेण मेघान् प्रत्याज्ञारूपेणोक्तानीति सर्वं सुस्थम् ॥१॥

इन्द्रस्तदात्मनः पूजामित्यादिदशश्लोकीमतिपाद्यानर्थानाहुः क्रोधोद्यमौ इति का० कारिकार्थः। २२०३। द्वाभ्यां क्रमेण क्रोधोद्यमौ, चतुर्भिरिन्द्रवाक्यनिरूपणे हेतुमाहु।
१.०-२२-१. सर्वनाशानादिति, सर्वपुरुषार्थनाशनादित्यर्थः, पुरुषार्थानां चतुःसङ्ख्याकत्वादितिभावः, पीडेत्यादि "इत्थं मघवताज्ञप्ता"इत्यनेन पीडा, "विद्योतमाना"इति श्लोकेन पीडाहेतुः, "स्थूणास्थूले"त्यनेन वृष्टिरूपं फलं, "अहं चैरावतं नाग"मितिश्लोकेन सन्धिरूपमिन्द्रागमनं, यद्यपि "नन्दगोष्ठजिघांसये"तिवाक्याद् विग्रहार्थमेव इन्द्रेण स्वागमनमुक्तं तथापि "गोलोकादाव्रजत् कृष्णं सुरभिः शक्र एव चे"त्युक्तप्रकारेण सन्ध्यर्थमेव इन्द्रागमनं जातमिति सन्धिमाहेत्तरेण हीत्युक्तं, अत्र यद्यपि सन्धिश्लोकात् पूर्वं पीडाहेतुफलानि इन्द्रेण स्फुटं नोक्तानि तथा च कारिकायां 'पीडाहेतुफलान्युक्त्वे'ति क्त्वाप्रत्ययान्तप्रयोगानुपपत्तिस्तथापि "पशून् नयत संक्षय"मितिवचनात् "इत्थं मघवताज्ञप्ता" इतिपदाच्च पीडाहेतुफलानामपीन्द्राज्ञप्तत्वं ज्ञेयं, अतो नानुपपत्तिः ॥१॥

अहो श्रीमदेत्यत्र तस्य परिग्रह एवेति मर्त्यवाक्यस्य परिग्रह इत्यर्थः ॥३॥

लेखः। वाचालमित्यत्र अथ चेतिपदे वाचालमित्यादिपदपञ्चकस्यार्थो यस्य-
१.०-२२-३-१६ मानीत्येव ज्ञेयः, एतादृशं महान्तमपि मर्त्यत्वेन अनीश्वरत्वादिप्रका-

रेणोपाश्रित्येत्यर्थः, अलं पूर्णमिति अल्धातोः पचाद्यजन्तम् ॥५॥ स्थूणेत्यत्र मुञ्चन्तीति
शिलावर्षेत्य-
स्वात्मानमितिशेषः, मेघैर्भूमिशैथिल्ये प्रतिधारं गर्तो जायत इत्यर्थः॥१०॥
विमर्श"स्तत्र
स्याभासे किमिन्द्र इति इन्द्रमारणमेघनिवारणवृष्टिस्तम्भान्यत्रनयनानां
प्रतिविधि"मितिश्लोके, अवशिष्टयोर्द्वयो"स्तस्मान् मच्छरण"मितिश्लोके वक्ष्यत इतिविभागः
॥१४॥ तत्र प्रतिविधिमित्यत्र प्रतिविधिपदेन गोवर्धनोद्धरणरूपप्रतिविधिकथने हेतुमाहुः
प्रतिकृत्येति, भावप्रधानमिदं, प्रतीकारत्वेन गोवर्धनोद्धरणस्यैव भगवता कृतत्वादित्यर्थः ॥
तस्मान् मच्छरणमित्यस्याभासे अलौकिकं सामर्थ्यमिति "ब्राह्मेण जैमिनिरुप-
लेखः । न्यासादिभ्य"इतिमते इव जीवानां देहादिकं विनैव लीलाकरणसामर्थ्य-
१०-२२-१८-१९ मित्यर्थः, एतस्य समाधानं मत्परिग्रहमित्यनेन भविष्यति बृहस्पति-
द्वारेत्यस्य समाधानं स्वात्मयोगेनेत्यनेन,एवम्प्रकारेण न तु प्रकारान्तरेणेत्यर्थः,व्याख्याने,
नापि भक्तिरिति ज्ञानोपदेशकथनेन "ज्ञानयोगश्च"त्यादिवाक्यैस्तयोरैकार्थ्याद् भक्ति-
दानमप्याक्षिप्तमेवेति ज्ञेयं, स्वात्मयोग एवेति स्वात्मनः स्वरूपस्य योग एतेषु स्थापन-
मित्यर्थः, समाहारपक्षे मूलस्थस्वपदस्यैव विवरणमिदं, अव्यापारस्य करणतासम्भवात्, स्वं
स्वात्मनो योगः स्थापनमित्यर्थः, व्यापारवतः करणत्वमते एतादृशप्रयोगेषु लक्षणेत्याद्य-
न्यत्र विस्तरः, स्वरूपस्थापनेन रक्षणं व्युत्पादयन्ति यथेति, वायोर्निरोधे प्राणायामैरन्तः
स्थापने इन्द्रियाणां वाय्वधीनत्वादिन्द्रियाण्युपद्रवरहितानि बहिर्गमनरहितान्यन्तर्निष्ठानि
भवन्ति तथा मत्स्वरूपस्यैतदन्तःस्थापने एतेषां मदधीनत्वादेतेन्तर्निष्ठा भविष्यन्तीत्यर्थः,
आत्मानं स्थापयिष्यामि तदा एते उपद्रवरहिता अन्तर्निष्ठा भविष्यन्तीतिशेषः, तत
इति एतेषामन्तर्निष्ठत्वादन्तश्च मम स्थितत्वान् मयि स्थिता मन्निष्ठा इत्यर्थः, सुस्थिता
इति मद्गुप्ताव्प्रभावरूपसामर्थ्येन स्तनितादिप्रतिघातरहिता इत्यर्थः, इतीति एवं स्वात्म-
योगेन रक्षेत्यर्थः ॥१८॥ इत्युक्त्वैकेनेत्यत्र पूर्वं व्यवस्थापित इति "एषोवजानत्त्रो
मर्त्या"नित्यत्र "गवां शर्मणे"एतन्नमस्कारकथनेनेत्यर्थः, अन्यथेति अचलत्वसम्पादना-
भावे भगवता चालनेन चलनधर्माविर्भावे अन्यार्थं चलनाभावेपि हरिदासवर्यत्वात् सेवा-
प्रवृत्तौ चलनं स्यादेव, अचलत्वसम्पादने त्वचलत्वाविरोधेन या सेवा "पानीयसूयवस-
कन्दरकन्दमूल"प्रकटनरूपा तामेव करिष्यतीत्यर्थः, भगवता अचलत्वं सम्पाद्यैवोत्थापनान्
न चलत्वमितिभावः ॥१९॥
तस्मान् मच्छरणं गोष्ठमित्यत्र शरणागतसंरक्षेत्यादि का० २२१½-२२२¾ ।
तस्मान् मच्छरणं गोष्ठमित्यादि का० २२३½-२२५½ । एतच्च विस्तरेण
कारिकार्थः । स्फुटं, अत्रैव प्रथममित्यादि का० २२३½-२२५½ । एतच्च विस्तरेण
१०-२२-१८-१९ व्याख्यातं टिप्पण्यां, अक्षरार्थस्तु स्फुट एव, अन्यथेत्यादि अन्यथा

१. भा० १०-२२-१६ । २. भा० १०-२२-१८

विशेषाङ्गीकाराभावे इन्द्रार्थबुद्धिष्टं भगवान् कथं गृह्णीयात्, अतः केवलात्मसात्करणे-नाग्रे स्वरूपानन्ददानार्थमेव यागोपदेश इत्याहुः अतो यागोपदेशश्चेत्यादिना, किञ्चैवं मनन्यभक्तिमार्गः सिध्यति अक्लिष्टकर्मत्वं च स्यादित्याहुः भक्तिमार्ग इति ॥१८॥

क्षुत्तृड्व्यथामित्यस्मात् पूर्वं प्रतीक्षार्थमिति सप्तसु मध्ये एकोपि चेदुपेक्षेत तदा लेखः। सर्वथोपद्रवं करिष्यामीति सप्तानां प्रतीक्षार्थमित्यर्थः, तदुपरीति अतः १०–२२–२२ परं रक्षकाभावात् नष्टा एव भविष्यन्तीत्युपद्रवकर्तारमेव मारयेदित्यर्थः, अत्राविचार्योपद्रवकर्ता इन्द्र इति ज्ञेयम् ॥२२॥

क्षुत्तृड्व्यथामित्यत्र सप्तदिवसधारणस्य तात्पर्यनिरूपणे ततो वृष्टिः सप्तरात्रं योजना। जाता भगवतो गुणानां च प्रतीक्षार्थमिति, अत्रायमभिप्रायः, १०–२२–२२ शक्तिमान् हि शक्तिभिः सर्वं करोति यथानेकशस्त्रवान् यथासौकर्यमे-कैकेन शस्त्रेण मारकान् परिहृत्य दीनान् रक्षति एवमैश्वर्यादिषड्गुणवान् भगवान् प्रत्यह-मेकैकेन गुणेन वृष्ट्यादिकृतदुःखं परिहृत्य श्रीगोकुलं रक्षितवान्, एवं षट्सु दिनेषु षड्-भिर्गुणैः रक्षा, सर्वगुणवैशिष्ट्येन यद् रक्षणं तद् धर्मिरूपेण रक्षणमेवं सप्त प्रकारा रक्षणे,तत्र प्रथमदिवसे ऐश्वर्येण रक्षणे जायमाने एकस्मिन् दिने रक्षित्वा द्वितीये तृतीये चतुर्थे वा श्रीकृष्णो व्रजस्योपेक्षां करिष्यति तदा व्रजनाशो भवितेत्याशयात् प्रलयकर्त्रीं वृष्टिं शक्रः सम्पादितवान्, सेयं भगवतो गुणानां च प्रतीक्षा नाम, ततोऽष्टमदिवसे कुतो वृष्टिर्ना-भूदित्याशङ्क्य तदाशयं विवृण्वन्ति तदुपरि सहनमित्यादिना, तदुपरीति गुणगुणि-कृतरक्षानादरेण सप्तदिवसोपरीत्यर्थः, अयमाशयः, गुणषट्ककृतरक्षामविचार्य सप्तमदिवसे वृष्टिः कारिता, एवं यदि धर्मिरूपेण कृतां रक्षामविगणय्याष्टमदिवसे वर्षेत् तदा धर्मिणो-नादरे भगवानिन्द्रं मारयेत्, तदुक्तं यद्यग्रेपि तद् भवेन्म्रियेतैवेन्द्रो मेघाश्चेत्यनेन, एवं सति इन्द्रानुजिघृक्षया न तादृशीं बुद्धिं हरिरुत्पादितवान्, अपि तु सद्बुद्धिं शक्राय दत्तवान्, यया सप्तमीं रक्षामवलोक्य वासवो वृष्टिं वारितवान्, तदग्रे वक्ष्यन्ति 'सप्तम-दिवसस्य रात्रिशेषे वारण'मिति, अत एवेत्यारभ्य एवं व्यवस्था सर्वत्रेत्यन्तं विचार्येति विचार्योपद्रवकर्ता त्वनेन भगवद्भक्तेनायमपराधः कृत एतस्मै दण्डो देयो न वेतिमन्दिग्ध भगवता यस्य रक्षार्थं यत्नः कृतस्तस्मै दण्डो न देय इति निश्चिनोति ततो न दण्डयति, एवं सप्तरात्रं प्रतीक्षणं भगवतो गुणानां च,अत्र विचार्योपद्रवकर्ता देवादिर्ज्ञेयो यस्य भगव-त्कृतभक्तरक्षाया भक्तोपेक्षायाश्च ज्ञानमस्ति न तु यः कश्चित् साधारण इति ज्ञेयं, तथा च सप्तरात्रमध्ये यदा कदाचिद्रक्षोपाये भगवता कृते भगवद्रक्षितस्य नाशाभावमवगत्य विचार-कुशलस्तु भक्तान्नापकरोति, ननु यदा कश्चिद् भक्तानुपद्रावयेत् तदा भगवान् पालयेदतः सर्वैरेव कथं ज्ञायेत यदयं भगवता रक्षित उपेक्षितो वेति चेन्, न, उपद्रवगम्भावन-

यापि भक्तरक्षार्थं उपायकरणात्, "प्रागिदष्टं भक्तरक्षाया"मिति नवमस्कन्धे शुकवाक्यात्
उपद्रवशङ्कयैव अम्बरीषभूपभक्तरक्षार्थं चक्रस्थापनस्य सिद्धत्वात्, भगवत्कृततादृग्रक्षावबोधो
देवादीनामलौकिकप्रकारेण जायत एव, अत एव चेतसा भगवत्स्मरणमनेन कृतमनेन तु
कृतमिति ज्ञानं यमदूतानामुत्पद्यते, अन्यथा भगवत्स्मर्तृन् कथं न नयन्ति, कथं वा भगवत्स्मरण·
रहितान् नयन्ति, तदुक्तं "जिह्वा न वक्ति भगवद्गुणनामधेयं चेतश्च न स्मरति तच्चरणा
रविन्दं कृष्णाय नो नमति यच्छिर एकदापि तानानयध्वमसतोकृतविष्णुकृत्या"निति षष्ठ-
स्कन्धे यमेन, तथा च देवादीनां अलौकिकप्रकारेण भगवत्कृतरक्षोपेक्षोभयज्ञानं मन्तव्यं,
एवं सति विचार्योपद्रवकर्ता तु सप्तरात्रं प्रतीक्षत इति यदुक्तं तत्र विचार्योपद्रवकर्ता तु देवादि-
र्ज्ञेयः, अलौकिकद्रष्टृत्वात्, अविचार्योपद्रवकर्ता त्विति यथेन्द्रस्तथेत्यर्थः, स्पष्टमेतत्,
इह विचार्योपद्रवकरणे सप्तरात्रप्रतीक्षोक्ता, अविचार्योपद्रवकरणे सप्तरात्रपर्यन्तं करणमिति
यदुक्तं तत्र न सप्तरात्रपर्यन्तमेव प्रतीक्षा सप्तरात्रपर्यन्तमेवोपद्रवकरणमिति नियमोऽस्ति,
अपि तु सप्तरात्रपर्यन्तं प्रतीक्षा सप्तरात्रपर्यन्तमुपद्रवश्चेतिपरमावधिरुक्त इति ज्ञेयम् ॥२२॥

लेखः। क्षुत्तृडित्यत्र हित्वेत्यस्यैव विवरणं सोढ्वेति न तु पदान्तराध्याहारः अग्रे तथान्वयकथनात् ॥२३॥

१०-२२-२३ क्षुत्तृड्व्यथां सुखापेक्षां हित्वेत्यत्र व्यथायास्त्यागासम्भवात् पदान्तरेण सम्बन्धः
कर्तव्य इत्याहुः क्षुत्तृड्भ्यां जायमानां व्यथां सोढ्वेति, सोढ्वेत्य-

योजना। अस्मिन् पक्षे सोढ्वेतिपदाध्याहारदोषशङ्कया प्रकारान्तरेण व्याचक्षते,
१०-२२-२३ ध्याहार्यं, क्षुत्तृड्व्यथामितीति, तथा च क्षुत्तृड्व्यथां हित्वे-
अत्र हित्वेत्यनेनैव सम्बध्यते व्यथात्यागः कथं सम्भवतीत्याकाङ्क्षाया-
त्यन्वयं विधाय व्यथाया अपि त्यागो वाच्यः, सा च
माहुः दर्शनेन अन्नभोजनेन वेति, वीक्ष्यमाण इतिपदादासक्तिर्निरूपिता, अतो निखिलप्रपञ्चविस्मरणे
प्रपञ्चविस्मरणपूर्विकैव वाच्या स्कन्धार्थनिरोधस्य तादृशत्वात्, अन्नभोजनेन वेति भगवत्कृते-
क्षुत्तृडादिविस्मरणमर्थादायातमिति स एव त्यागपदार्थः, सर्वेषां तृप्ति-
नान्नकूटान्नभोजनेन वेत्यर्थः, भगवद्भुक्तस्य सर्वतृप्तिजनकत्वेन व्रजवासिनां "शाकान्नशिष्ट-
र्जातेति क्षुत्तृड्व्यथासुखापेक्षात्यागः युक्त एवेतिभावः, अत एव प्रथमस्कन्धे "शाकान्नशिष्ट-
मुपभुज्य यतस्त्रिलोकीं तृप्ताममंस्त सलिले विनिमग्नसङ्घ" इतिवाक्याद् भगवत्कृतभोजनस्य
सगणदुर्वासस्तृप्तिजनकत्वमुपलभ्यते, सप्ताङ्गानि प्राणिनो भवन्तीति प्राणिन इति
षष्ठी, प्राणिनो जीवस्य हिताचरणे सप्ताङ्गानि भवन्तीत्यर्थः, सप्ताङ्गानि गणयन्ति देवर्षि-
पितर इत्यादिना, स्वयमपि स्वनामध्येन स्वहितमाचरतीत्यात्मोक्तः, आत्मीयः पुत्रादिः,
ऐहिकः स्वदेहसम्बन्धिभिन्नः स्वरचितोपकारः, पारलौकिको यागादिधर्मः, एतैः सप्तभि-
र्यदा व्रजवासिनो न रक्षितास्तदा व्रजवासिनां नैतेषु कदाचिदपि प्रीतिसम्भवः, किन्तु

स्वरक्षके श्रीगोवर्धनधर एव प्रीतिर्व्रजस्थानां समुद्भूतेति ज्ञेयं, सप्ताहं नाचलत् पदा-
दित्यस्य व्याख्याने गतिः पादस्य सहजेति स निर्दिष्ट इति यथा व्रजवासिभिः सहजः
क्षुत्तृड्रूपो धर्मो भगवदर्थं त्यक्तस्तथा प्रभुणापि स्वाभाविकचलनरूपश्चरणधर्मस्त्यक्तः "ये
यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव भजाम्यह"मितिवाक्यादितिभावः ॥२३॥
निर्यातेत्यत्र तेषामिति तेषां गोपानां विचारसामर्थ्याभावात् स्वयमेवोक्तमित्यर्थः,
ूलेखः । जिज्ञासापदेन विचारः ॥२६॥ दिवीत्यत्र अप्सरसश्चेति "रूपमिति
१०-२२-२६-३१ गन्धर्वा गन्ध इत्यप्सरस"इतिश्रुतौ साहचर्याद् गन्धर्वपदेनाप्सरसोप्युक्ता
इतिभावः ॥३१॥ इति द्वाविंशोध्यायः।

त्रयोविंशोध्यायः ।

त्रयोविंशाध्यायार्थोक्तौ अज्ञानमिति एतस्यार्थटिप्पण्यां स्फुटः, समत्वायेत्यस्यापि,
योजना । विरोधात् प्राकृतत्वेनेति स्वेषु प्राकृतत्वेन प्राकृतैरस्माभिरेतस्य
१०-२३-० श्रीकृष्णस्य कथं सम्बन्धः स्यात्, गोपैर्भगवता सह दैहिकः सम्बन्ध-
स्त्यज्यते पुरा पूर्वपक्षे इत्यर्थः, एतावता श्रीनन्दं प्रति गोपकृतप्रश्नस्याशय उक्तः, सोयं
पूर्वपक्षरूपः, श्रीनन्ददत्तोत्तराशयमाहुः जातस्तादृश एवात्रेति, अस्यार्थटिप्पण्यां स्फुटः,
अप्राकृतोपि वस्तुस्वभावात् मत्पुत्र इति अप्राकृतत्वं मत्पुत्रत्वं द्वयमपि वास्तवमिति श्रीनन्द-
दत्तोत्तराशयः, सोयं सर्वोपनिषदां सिद्धान्तः ॥
त्रयोविंशाध्याये अज्ञानमित्यादि २२६ १/४–२२९ ३/४ । निरुद्धानामज्ञानादि
कारिकार्थः । कृष्णगं कृष्णविषयकं निवार्यते इत्यर्थः, प्रयोजनमाहुः समत्वायेति,
१०-२३-० गोवर्धनोद्धरणेन कृतो यो निरोधः [illegible] तु सर्वेषां समान इति समत्वज्ञाप-
नायेत्यर्थः, पूर्वपक्षश्चेत्यादि "ततो नो जायते शङ्का व्रजनाथ तवात्मजे"इत्यन्तेन
ग्रन्थेन पूर्वपक्षः,"श्रूयतां मे वचो गोपा"इत्यादिना सिद्धान्तः, "मुदिता नन्दमानर्चुः
कृष्णं विगतविस्मया" इत्याश्चर्याभावः फलं,इह भगवत्यप्राकृतत्वं पुत्रत्वरूपः सम्बन्ध-
श्चेतिद्वयं स्थाप्यं, प्राकृतत्वेनेति अस्मासु गोपेषु प्राकृतत्वेन भगवत्सम्बन्धो विरुद्ध
इति हेतोः सम्बन्धस्त्यज्यते न मन्यते इति पुरा पूर्वपक्ष इत्यर्थः, सिद्धान्तमाहुः जात-
स्तादृश एवेति, तादृश एव अप्राकृत एव प्रकट इतिहेतोर्न सन्देह इति परः सिद्धान्त-
स्तथोच्यते इत्यर्थः, तथा च गोपानां प्राकृतत्वेनाप्राकृतेन भगवता सह सम्बन्धः कथं
सम्भवतीति संशये भगवत्यप्राकृतत्वसम्बन्धित्वयोर्विरोधाभावान्न सन्देह इति सम्बन्धा
सिद्धः, एतदुपपादयन्ति माहात्म्यदर्शनं हेतुरित्यादिना, परे सिद्धान्ते गर्गवाक्यानि
हेतव इत्यर्थः, तज्ज्ञानमिति भगवत्स्वरूपज्ञानं फलमित्यर्थः ।

त्रयोविंशे हत्वेत्यत्र बहव इति एतद्वचस्य बलदेवकृतस्य भगवत्कृतत्वकथने एतेषा-
लेखः । मावेशाज्ञानान् न्यायान्तरमाहुः प्रधानेनेति, सैनिककृतं राजकृतमेवेतिभावः,
१०-२३-१० तत्सदृशा बहवो अनेन मारिता इति प्राधान्ये हेतुः ॥१०॥
दमित्वा विमर्दं हृदादित्यस्य विवृतौ हृदं प्राप्येति हृदादिति ल्यब्लोपे पञ्चमी-
योजना । तिभावः ॥१०॥ श्रूयतां मे वच इत्यत्र पूर्वपक्षसिद्धान्तयोर्व्यत्यास
१०-२३-१२-१५ इति अस्यार्थष्टिप्पण्यां स्फुटः ॥१०॥
वर्णास्त्रय इत्यत्र वर्णशब्दस्य जातिविशेषपक्षे आहुः राम इति,परशुरामरघुनाथबलरामा
लेखः । ब्राह्मणक्षत्रियवैश्याः,बलो भगवदावेशाद् "व्रजेशसुत" इति व्युत्पादितं पूर्वं,
१०-२३-१६ "इदानीं" त्वद्गृहे "कृष्णतां गतः," दास्यमार्गं प्रकटितवानितिभावः॥१६॥
शुक्लो रक्तस्तथा पीत इत्यस्य विवृतौ रामो रामो रामो वेति "वर्णास्त्रयः
योजना । किलास्यास"न्नित्यत्र वर्णशब्दो ब्राह्मणादिवर्णवाचक इत्याश्रित्येदमुक्तं,
१०-२३-१६ तथा च रामः परशुरामः ब्राह्मणो रामो दाशरथिः क्षत्रियो रामो
बलरामो वैश्यः, बलदेवे श्रीकृष्णावेशात्, श्रीकृष्णस्य नन्दपुत्रत्वान् नन्दस्य वैश्यत्वात्,
न तु कृष्ण इति "यत् कृष्णं तदन्नस्ये"तिश्रुत्या पृथिव्याः कृष्णरूपत्वमुक्तं तत्पार्थिवं
कृष्णरूपं श्रीकृष्णे नास्तीत्यर्थः, तर्हि कथं श्यामत्वं प्रतीयत इत्याकाङ्क्षायामाहुः मध्यंदिने
सवितरि मण्डलस्थकृष्णत्ववदिति, सवितरि तेजोमये प्रतीयमानं श्यामत्वं यथा न-
पार्थिवं तथेदमपि न पार्थिवं किन्तु वस्तुस्वभावात् प्रतीयत इत्यर्थः, न चौपाधिकमिति-
वाच्यं, "यदादित्यस्य नीलं भा" इति छान्दोग्य आदित्यस्येतिषष्ठ्या सूर्यसम्बन्धित्व-
कथनादुपाधिसम्बन्धाकथनाच्च॥१६॥ गयं वसुदेवस्येत्यत्र वसुरूपो देवः वसुदेवः
लक्ष्मीः तस्याः पतिरिति तथा च वसुदेवस्याय वासुदेवः, तस्येदमित्यण् ॥१७॥
बहूनीत्यत्र रूपनाम्नोरिति बहुत्वे इतिशेषः, प्रमाणमाहेति ब्रह्मविदां ज्ञानमे-
लेखः । तत्प्रमाजनकमित्यर्थः, बाधाभावमाहेति अन्येषा जनत्वात् तद्वाक्येन
१०-२३-१८ बाधो न शङ्कनीय इत्यर्थः ॥१८॥
विष्णुपक्षानिवासुरा इत्यत्र ननु विष्णुपक्षानिवेतिदृष्टान्तोऽनुचितः, एतस्यैव
योजना । विष्णुत्वान् न ह्येकस्यैव दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकभाव इत्याशङ्क्याहुः लौकिकी
१०-२३-२१-२२ कथेयमिति दृष्टान्त इति, इयं गर्गेणोक्ता लौकिकानां बुद्धिमाश्रि-
त्योक्तेति लौकिकी, अतो दृष्टान्तोक्तौ न दोष इत्यर्थः ॥२१॥ मन्ये नारायणस्यांश-
मित्यत्र अधिकं अग्रे वक्ष्यतीति'अक्लिष्टकारिण'मित्यनेन विशेषणेन नश्वरं नश्यतीत्यर्थः॥
लेखः । देवे इत्यत्र सीदत्पालपशुस्त्रि इति गोष्ठमित्यस्य विशेषणं, व्रजे इति
१०-२३-२५ त्वर्थकथनम् ॥२५॥ ॥ इति त्रयोविंशोऽध्यायः ॥

चतुर्विंशोध्यायः ।

चतुर्विंशे गोरक्षेतिसार्धेन सुरभिस्तुतिश्लोकत्रयार्थः क्रमेणोक्तः, तदेयमिति गोरक्षाया
लेखः । भगवल्लीलात्वे प्रमाणभूता सुरभिप्रपत्तिर्न जायते न स्यादित्यर्थः, अत
१०-२५-० इति प्रपत्तेः प्रमाणत्वादित्यर्थः ।

चतुर्विंशाध्यायार्थोक्तौ कामधेन्वादिभिः कृत इति अभिषेकविशेषणमेतत्,
योजना । गोरक्षा चेद्धरिकृतेत्यारभ्य जायत इत्यन्तस्यार्थष्टिप्पण्यां स्फुटः,
१०-२४-० अतो हेतूक्तिरप्येषेत्यस्यार्थः सत्फलेत्यस्यार्थष्टिप्पण्यां स्फुटः ॥

चतुर्विंशाध्याये चतुर्विंश इत्यादि का० २३०½–२३४½। चतुर्विंशाध्याये काम-
कारिकार्थः। धेन्वादिभिः कृतोभिषेकः, इन्द्रकृता स्तुतिः, भगवत्कृतेन्द्रस्य शिक्षा
१०-२४-० च निरूप्यत इत्यर्थः, गोरक्षेत्यादि गोरक्षेतिसार्द्धेन सुरभिस्तुति-
श्लोकत्रयार्थः क्रमेणोक्तः, तदेयमिति लीलापदं भावप्रधानं, भगवल्लीलाप्रमाणमिति-
समस्तं पदं, तथा चेयमुच्यमाना लीला भगवल्लीलात्वे प्रमाणं न स्यादित्यर्थः, अतो
हेतूक्तिरपीति अत इन्द्रयागभङ्गगोसवकरणगवादिपालनानां गोरक्षाया आधिदैविक-
गामित्वादिनिरूपणेन केवललीलात्वज्ञापनादेव "भवता लोकनाथेने"त्यादिना सुरभिकृत-
भगवदभिषेके रक्षकत्वादिहेतूक्तिरप्येषा लीलारूपैवेत्यर्थः, अन्यथा हेतुवादसिद्धेन्द्रयागाद्
विशेषो न स्यात्,अत एव'कृष्णेभिषिक्त एतानी'त्यादिना सत्फला वर्ण्यत इत्याहुः सत्फलेति।

विविक्त इत्यस्याभासे तत्रेत्यारभ्येत्याहेति श्लोकद्वयेनेतिशेषः, समागमनं तु पूर्वानु-
लेखः । वादः, प्रार्थनाङ्गं नमस्कारो "विविक्त" इत्यस्यार्थः, प्रार्थनाकरणं "दृष्टे"-
१०-२४-२-३ त्यस्यार्थः, तथा च साङ्गप्रार्थनाकरणं श्लोकद्वयार्थः ॥२॥ दृष्टेत्यस्याभासे
आरेभे इति इत्याहेतिशेषः, व्याख्याने, एतादृशस्य कृष्णस्येन्द्र इत्यन्वयमभिप्रेत्याहुः
भगवदधिकारीति ॥३॥

विशुद्धसत्त्वमित्यत्र ननु शुद्धसत्त्वं धाम त्ववतारे अतो मूलरूपे क्रोधाभावः केन
लेखः । साध्य इत्याशङ्क्याहुः परमार्थतस्त्विति, सत्त्वेनापि असम्पृक्तमिति
१०-२५-४ तरतमभावापन्नेनेतिशेषः, तपोमयमित्यत्र सामीप्यस्य भेदसहिष्णुत्वादात्म-
सामीप्यं न सम्भवतीति पक्षान्तरमाहुः निरोधेनेति,सर्वेन्द्रियनिरोधेनेत्यर्थः, तेन सुषुप्ति-
निषेधः, तथा च परमात्मसामीप्यमुक्तं, परमात्मा तु "ज्ञाज्ञौ द्वावजा"विति वाक्यात् अ
एवेत्यज्ञानसामीप्यनिषेधः, सुषुप्तौ परमात्मनि लय एव न तु तत्सामीप्यमिति भावः, अत
इति मौढ्यकृतशान्ते स्थाया अग्राह्यत्वादित्यर्थः, इयं तु यौगिकीतिज्ञेयं, लोकानामिति
"गम्यं न वेद् यातरिदं निज"मित्यादौ साधितत्वात् पूर्वोक्तवाक्यानि प्राकृतमपरपराणीति-

व्यवस्थया न बाध इतिभावः, आधिदैविक एवेति गुण इतिशेषः, सतीति सचितोः सत्त्व-
रजसी तिष्ठतः अतस्तत्तद्धर्मावित्यर्थः, तमस आनन्दधर्मत्वं सन्दिग्धमिति व्युत्पादनपूर्वक-
माहुः आनन्द इति, तमसि सति तेन सर्वविस्मृतौ सत्यामानन्दोऽनुभूयते, तत्स्वरूपस्य
विगलितवेद्यान्तरत्वात् ,इतिहेतोस्तम आनन्दधर्म इतिशेषः, भगवांस्त्विवति गुणावताराणां
त्रयाणां नैवं सामर्थ्यमिति तुशब्दः, आधारत्वेनेति देहत्वेनेत्यर्थः, अप्राकृता गुणा-
त्रयाणां स्वरूपं, प्राकृता गुणास्त्रयाणां गुणा इतिविभागः, आधारत्वेनैवेति आवेशि-
देहत्वेन न तु भेदेनेत्येवकारः, विष्णोः सत्त्वात्मकत्वेन गुणत्वमेव न तु सगुणत्वमित्यत
आहुः तदवतारा इति, गृहीतसत्त्वदेहा अवतारा मत्स्यादयोंऽशावतरणे भगवान् कृष्णश्च,
एते वा गृह्यतामित्यन्वयः, नन्वत्र तु तथा नास्तीत्यत आहुः अत्र इन्द्र इति, इन्द्रबुद्धिमनु-
सृत्येदमुक्तं, तदाश्रित्य स्थितेति रजस्तमश्चाश्रित्य स्थितेत्यर्थः, अत्र प्रमाणमिति माया-
मयत्वे इत्यर्थः, अन्यथेति मायाप्राचुर्यभावेन केवलब्रह्मत्वे इत्यर्थः, अत्र मायाशब्देन
प्रकृतिः, तस्मादिति हस्यत्वाद्धेतोरयं प्राकृतो बन्धकस्वभावोपि प्रपञ्चस्ते ज्ञानस्यानुबध्ना-
तीत्यनुबन्धस्तादृशरूपो न विद्यते त्वद्ज्ञानं स्वविषयकं कर्तुं न शक्नोति प्राकृतवत् तत्र
क्रोधादिकं न भवतीत्यर्थः, न हि त्वद्ज्ञानं प्राकृतवद् वैपरीत्या तद्विषयकं भवति,तत्र
हेतुमाहुरन्येषामपीति ॥४॥

इन्द्रस्तुतिश्लोकसङ्ख्यातात्पर्योक्तौ दशभिः प्राणश्लोकैरित्यस्यार्थटिप्पण्यां स्फुटः,
योजना । क्रियाशक्तिप्रधान इत्यस्य बाह्यश्चायमित्यस्य तथाविध इत्यस्य
१०-२४-४ चार्थटिप्पण्यां स्फुटः, पुरुषार्थप्रसिद्ध्यर्थमित्यस्य षड्गुणं स्तौतीत्यस्य
चार्थटिप्पण्यां स्फुटः, पुरुषार्थानां धर्मादीनां प्रकर्षेण सिद्ध्यर्थं ऐश्वर्यादिषड्गुणयुक्तं
भगवन्तं स्तौतीत्यर्थः,तथा च पुरुषार्थसिद्धिसूचनार्थं चत्वारः श्लोकाः,षड्गुणसिद्धिसूचनार्थं
षड् श्लोकाः,एवं दश श्लोका भवन्तीति ज्ञेयम् ,विशुद्धसत्त्वमित्यत्र ज्ञानादय इत्यारभ्य
भजेतेत्यन्तं ननु परमशान्तेरेव सत्त्वोत्कर्षत्वमुक्तं तन् न युक्तं ज्ञानादीनामेव सत्त्वोत्कर्ष-
रूपत्वस्योचितत्वादित्याशङ्क्याहुः ज्ञानादयस्त्वित्यादि, ज्ञानादय इति आदिशब्देन
"मुक्तसङ्गोनहंवादी"तिगीतोक्ताः सङ्गत्यागानहङ्कारधैर्योत्साहनिर्विकारत्वादयो ग्राह्याः,
तेपि सत्त्वस्यावान्तरभेदा न तु सत्त्वोत्कर्षरूपाः किन्तु परमशान्तिरेव सत्त्वोत्कर्षरूपा अतो
यस्य शान्तिर्नास्ति तस्य ज्ञानादयोपि विक्षेपरूपाः, अत इन्द्रस्य सात्त्विकत्वेन 'सत्त्वात्
सञ्जायते ज्ञान'मितिवाक्याज् जायमानं विक्षेपरूपं ज्ञानं शान्त्यभावान् न कार्यक्षमं भवती-
त्याहुः अन्यथेति, इन्द्रो भगवत्स्वरूपं बोधयति क्वचिद् भगवन्तं त्यजति अन्यथा वृष्ट्या-
द्युपद्रवं न कुर्यात्, क्वचिद् भगवन्तं भजति अन्यथा "विशुद्धसत्त्वं तव धामे"त्यादिना
स्तोत्रं न कुर्यात्, अत इन्द्रकृतं बोधनं भगवत्त्यागो भजनं च विक्षेपरूपमेव, अस्थिरत्वात्,

वदेतदाहुः अन्यथा कथं बोधयेत् कथं वा त्यजेत् कथं वा भजेदिति, अतः शान्त्यभावाद् विज्ञानादिकं विक्षेपरूपं अस्थिरमेव, अत एव पुनः पारिजातप्रसङ्गे शक्रस्य मोहो भविष्यतीति बोध्यं, तपोमयमित्यस्य विवरणे न तु शान्तिमात्रे निरोधेनेति इन्द्रियनिरोधेन शान्तिमात्रे सति अयं पुरुषः शान्त इति न शास्त्राभिप्रायः किन्तु 'शम् उपशमे' इतिधातुपाठात् उप समीपे आत्मनः समीपे अवस्थितौ सत्यां अयं शान्त इति शास्त्रव्यवहारः, आत्मसमीपेऽवस्थितिस्तु ज्ञानेन भवति, अतस्तपोमयमितिविशेषणेन अज्ञानशान्तिर्व्यावर्तिता, अज्ञानसमीपे वेति शम् उपशमे इत्यत्र सामीप्यमात्रं न ग्राह्यं किन्त्वात्मसामीप्यमतो नाज्ञानसामीप्यं शान्तिशब्दवाच्यमित्यर्थः, न चात्र मानाभावः, "तपोमय"-मितिविशेषणस्य मानत्वात्, "यस्य ज्ञानमयं तपः" इतिश्रुतेस्तपसो ज्ञानरूपत्वात्, तथा च लोके शान्तिशब्देन शान्तिमात्रग्रहणेपि प्रकृते ज्ञानशान्तिरेव ग्राह्येति भावः, यदा ब्रह्मादिषु इतरापेक्षेति ब्रह्मणः सत्त्वापेक्षा यदा तदा विष्णुं भजते तमोपेक्षा यदा तदा शिवं भजते, एवं विष्णुशिवावपि, अत एव 'शिवस्य हृदयं विष्णुर्विष्णोश्च हृदयं शिव' इत्यादिवाक्यानि पुराणेषु दृश्यन्ते, सेयं गुणावतारयोर्विष्णुशिवयोः परस्परं भजनव्यवस्था, पुरुषोत्तमः श्रीकृष्णस्तु गुणावताराणां ब्रह्मविष्णुशिवानां त्रयाणामप्यवतारीति परब्रह्मरूपः परमकाष्ठापन्न एव, तदेतदाहुः भगवांस्तु कदाचिदित्यादि, प्रकृते तु केवलोपीति निरावरणपरब्रह्मपूर्णपुरुषोत्तमत्वेन आधाररूपशुद्धसत्त्वरहितोपीत्यर्थः, नन्वत्र विशुद्धसत्त्वसाहित्यं कुतो नाङ्गीक्रियत इति चेत् तत्राहुः अन्यथा "प्रागयं वसुदेवस्य क्वचिज् जात" इति न वदेत् इति, "वसुदेवस्य क्वचिज् जात" इत्युक्त्या क्वचिज् जातः क्वचिन् नेति सिध्यति, यदि सर्वदैव शुद्धसाहित्यं स्यात् तदा "क्वचि"दिति न वदेत्, वसुदेवशब्दस्य विशुद्धसत्त्ववाचित्वात् "विशुद्धसत्त्वं वसुदेवशब्दित"मितिवाक्यात्, ननु वसुदेवशब्दोत्र शूरपुत्रवसुदेववाचको न विशुद्धसत्त्ववाचकस्तथा च वसुदेवस्य क्वचिदेव पुत्रो जात इति लापनं युक्तमिति चेन् न, वसुदेवस्याधिदैविकविशुद्धसत्त्वात्मकत्वेन तत्र च सर्वदैवाविर्भावाङ्गीकारे क्वचिदितिपदस्य वैयर्थ्यात्, अतोत्र "विशुद्धसत्त्वं वसुदेवशब्दित"मितिवाक्यसिद्धं विशुद्धसत्त्वमेव वसुदेवशब्देन ग्राह्यं, तथा च कदाचिद् विशुद्धसत्त्वे आविर्भवति, यदा तु पूर्णावतारस्तदा विशुद्धसत्त्वे नाविर्भवतीत्यर्थो भवति, एवं च प्रकृते पूर्णावतारत्वान् न सत्त्वे आविर्भावस्तथापीन्द्रस्योक्तिस्तु भ्रमादितिहार्दं, भगवान् क्वचिदिति यदा कृष्णावतारो न पूर्णस्तदा सत्त्वव्यवधानात् सत्त्वाधारत्वाद् वा सगुणपदेन कृष्णो ग्राह्य इत्यर्थः, अन्यथा कृष्णवद् बभाविलेवेति "ब्रह्मेन सगुणं बभौ" इत्यत्र "सगुणं" विशुद्धसत्त्वसहितं "ब्रह्म" विष्णुरूपं यथा तथा "बभा"वित्यर्थो ग्राह्यः, अन्यथा यदि विष्णुर्न गृह्येत तदा "कृष्णवद् बभौ" इत्येव वदेत् 'सगुण'पदं न वदेत्, अतः 'सगुण'पदाद्

वेष्णुर्गुणावतारो गृह्यतां तदवतारा इति, प्राकृतमेवैतत सर्वमिति एतत् परिदृश्यमानं
प्रकृतिसम्बन्धयुक्तं न तु प्रकृतिसमवायिकारणकं, अत एव प्राकृतैरिन्द्रियैर्दृश्यते, तथा च
दृश्यस्य प्रपञ्चस्य प्रकृतिसम्बन्धित्वेन द्रष्टुरिन्द्रियाणामपि प्रकृतिसम्बन्धमत्त्वाद् यक्षबलि-
न्यायः, न तु परिदृश्यमानस्य मायिकत्वमितिसारं, यत्र लीलाप्रपञ्चे प्रकृतिसम्बन्धो नास्ति
तत्र इन्द्रियग्राह्यतापि नास्तीत्याहुः अप्राकृतं तु न दृश्यत इतीति, प्राकृतैश्चक्षुर्भिर्न
दृश्यत इत्यर्थः, प्राकृतमेवैतत् सर्वमितिसुबोधिन्यां प्राकृतशब्दः शैषिकेण अणप्रत्ययेन
सिद्धः, उपनिषदा ज्ञायते, औपनिषदः पुरुषः चक्षुषा गृह्यते चाक्षुषं रूपमितिवत् प्रकृत्या
सम्बध्यत इतिप्राकृतमितिबोध्यम् ॥४॥

विशुद्धसत्त्वमित्यस्याभासे क्रियाशक्तीति का० २३८.३/४ । "ननु गोवर्धने धृते शैले"
कारिकार्थः । इतिवाक्यात् क्रियाशक्त्याविर्भावं कृत्वा यथायमिन्द्रो बोधितस्तथा पूर्वमेव
१०-२४-४ ज्ञानशक्तिमेवाविर्भाव्य कुतो न बोधितः तदा प्रभुमाहात्म्यज्ञानान् नापराधं
कुर्यादित्यत आहुः क्रियाशक्तिप्रधानोयमिति, इन्द्रादीनां बाहुरूपत्वादितिभावः, याज्य-
ध्यायमिति हेतुककर्मसम्बन्धित्वेन वेदबाह्य इत्यर्थः, दशभिः श्लोकैः स्तुतौ तात्पर्यमाहुः
पुरुषार्थप्रसिद्ध्यर्थं षड्गुणं स्तौतीति भगवदपराधेन चतुर्विधपुरुषार्थानां भगवद्च-
गुणानां च तिरोधानं ज्ञात्वा तत्सिद्ध्यर्थं तावत्सङ्ख्याकैः श्लोकैः स्तौतीत्यर्थः, पुरुषार्थ-
सिद्ध्यर्थं चत्वारः, ऐश्वर्यादिगुणसिद्ध्यर्थं च षट् ॥४॥

कुतो न्वित्यत्र ग्रहणेति मायेति ग्रहणं हेतुर्येषां मायाहेतुर्येषामितिसमासो ज्ञेयः,
लेखः । फलाभाव इति दण्डफलं धर्मरक्षा तदभाव इत्यर्थः, लौकिकेति दण्डे लौकिकं
१०-२४-५ साधनं कोपस्तदभाव इत्यर्थः, राजदण्डादिनापि धर्मरक्षा जायते तदर्थमाहुः
फलमिति, परं न नियतमितिभावः, अन्यथेति कदाचिदपि फलाभावे प्रवृत्तिर्न स्यादित्यर्थः,
यदीति यागभङ्गो धर्मरक्षार्थं गोवर्धनोद्धरणं खलनिग्रहार्थमित्यर्थः, एवमिति यागभङ्ग-
मित्यर्थः, पूर्वेति यागस्वामित्वनाश इत्यर्थः, अधिकेति गोवर्धनोद्धरणेन मानभङ्ग इत्यर्थः,
एकस्त्विति पूर्व इत्यर्थः ॥५॥

कुतो नु तद्धेतव इत्यत्र अनुग्रहादपि निग्रह इतीति "क्रोधोपि देवस्य वरेण
योजना । तुल्य"इत्यादिवाक्यात्, लौकिकभगवतोरेतावान् विशेषः एकत्र
१०-२४-५ फलाभावोपरत्र लौकिकसाधनाभाव इतीति एकत्र लौकिके
फलाभावः, क्रोधे जातेपि दण्डरूपं फलं कर्तुं न शक्यते दण्डकरणेप्सोरसमर्थत्वादित्यर्थः,
अपरत्र भगवति लौकिकस्य दण्डसाधनस्य क्रोधस्याभावः, क्रोधं विनैव अनुग्रहेण
दण्डदानादित्यर्थः, ननु यस्मै भगवता दण्डो दीयते तस्य सम्पत्त्यादिनाशो मरणं वा जायते
कंसादौ तथादृष्टत्वात्, अतः फलेन साधनेनुमीयमानेनिष्फलस्य क्रोध एव साधनमित्या-

शङ्काहुः फलं क्रमप्रतिपन्नमिति, सम्पत्त्यादिनाशो मरणं वा दण्डस्य न फलं किन्त्वग्रे दास्यमानं मुक्तिरूपमेव फलं फलत्वेन बोद्धव्यं, अतो मरणादिकं क्रमेण फलत्वेन प्रतिपन्नं ज्ञातमित्यर्थः, ननु यदि मुक्तिफलं दित्सितं तदा भक्तेभ्य इव कुतो न दीयते मारयित्वा कुतो दीयत इत्याशङ्काहुः अन्यथा प्रवृत्तिर्न स्यादिति, यदि निषिद्धकर्मकर्तृभ्योपि भक्तेभ्य इव मुक्तिं दद्यात् मारणादि न कुर्यात् तदा सन्मार्गे प्रवृत्तिरेव न स्यात्, आर्याणां दुष्कृतीनां तुल्यत्वादित्यर्थः, यदि भगवानेवं न कुर्यादित्यादि भक्तानामिव सुखेनैव मुक्तिं दद्यात् दुष्कृतीनां सम्पद्भ्रंशं मारणं वा न कुर्यात् तदानिष्टफलाशङ्काभावात् सर्वे निषिद्धकर्माणि कुर्युस्तदा पाषण्डप्रवृत्त्या धर्मनाशः स्यादित्यर्थः, स च सर्वेषां श्रेयोरूप इति स च धर्मः सर्वेषां श्रेयोरूप इत्यर्थः, इह "स च"त्यनेन धर्मनाशशब्दान्तर्गतो धर्मः परामृश्यते "पटोलपत्रं पित्तघ्नं नाडी तस्य कफापहे"त्यत्र 'तस्ये'त्यनेन पटोलवत् ॥८॥

तथाचमारोप्यमित्यत्र कालभेदेनेति एक एव पुरुषः पूर्वं दुष्टः पश्चाच् चरणा-
लेग्वः । नुवर्ती चेत् स्यादित्यर्थः ॥९॥ नमो भगवन्त इत्यत्र अनेनैवेति
१०-२४-९-१० भगवत्पदेनेत्यर्थः,'पुरुषाय' 'महात्मने' इतिपदद्वयेन सर्गविसर्गयुक्तत्वं,
इदं पूर्वं नागपत्नीस्तुतौ विवृतमिति नात्र विव्रियत इतिभावः, द्वितीयं व्युत्पादयन्ति महानिति, महत्तत्त्वरूपत्वेन चतुर्मुखत्वाद् विसर्गतेतिभावः ॥१०॥

नमो भगवते तुभ्यमित्यस्याभासे भगवदीयत्वाय वेति क्षमापनार्थं नमस्यतीति
योजना । पूर्वमुक्तं, पक्षान्तरेण नमनप्रयोजनमाहुः भगवदीयत्वाय वेति, भगव-
१०-२४-१० दीयत्वसिद्धये नमस्यतीत्यर्थः, नम्रत्वेनैव भगवदीयत्वसिद्धिः, दैन्यबोधकत्वान् नमनस्य, अनेनैव षड्विधा लीला निरूपितेति अनेन भगवत इतिचतुर्थ्यन्तेन, षड्विधा लीला निरूपिता भगवत्पदेनैश्वर्यादिषड्गुणाभिधानादित्यर्थः, कास्ताः षड्विधा इत्याकाङ्क्षायामाहुः स्थानादिनिरोधान्ता इति. कार्यकारणरूपायेति "पुरुष"शब्देन कार्यं पुरुषशरीरमुच्यते तच्च महत्तत्त्वादीनां कार्यं अतो महत्तत्त्वादिकार्यरूपाय विराड्विग्रहायेत्यर्थो भवति, अनेन सर्गलीला उक्ता, अशरीरस्य विष्णोः पुरुषशरीरस्वीकारः सर्ग इति टिप्पण्यां लक्षणस्योक्तत्वात्. "महात्मने"इत्यनेन कारणरूपमहत्तत्त्वादि गृह्यते तद्रूपायेत्यर्थः, अनेन विसर्गलीलोक्ता महत्तत्त्वस्य चतुर्मुखरूपत्वात् चतुर्मुखस्य विसर्गरूपत्वात् पुरुषाद् ब्रह्मादीनामुत्पत्तिः विसर्ग इतिलक्षणाङ्गीकारात्, पुरुषाय महात्मने इतिपदद्वयस्यार्थान्तरमाहुः अन्तर्बहिर्वा सर्वसाधकायेति,पुरि शेते इति पुरुष इति व्युत्पत्त्या पुरुषस्यान्तरत्वादन्तःसर्वसाधकत्वं, 'महात्मने' इत्यनेन बहिःसर्वसाधकत्वं, महांश्चासौ आत्मेत्यर्थाद् व्यापकत्वेन बहिरपि सत्त्वात्, एवं पदद्वयेन सर्गविसर्गलीले उक्ते, 'भगव'त्पदेन षड्विधैश्वर्यलीला उक्ताः,'वासुदेवाये'त्यनेन मुक्तिलीलोच्यत इत्याहुः वासु-

देवायेति मोक्षदातेति, 'कृष्णाये'त्यनेन आश्रयलीलोक्तेत्याहुः सदानन्दरूपत्वादा-
श्रयश्चेति, भक्तिरेकैव स्वतन्त्रेति पृथङ् नमस्कार इति "नमो भगवते" इतिपूर्वमुक्तेन
"नमः" शब्देन निर्वाहेऽपि पुनः सात्वतां पतये नम इति यदुक्तं तेन भक्तेः दशविध-
लीलावत् उद्धारकरणे स्वातन्त्र्यं बोधितं, यद्यपि भगवत्पदेन निरोधान्ताः षड् लीला उक्ता-
स्तन्मध्ये ईशानुकथाशब्दवाच्यभक्तिरप्यागता तथापि सर्वलीलातुल्यत्वपरिहारपूर्वकं स्वात-
न्त्र्यसूचनाय पुनर्भक्तिर्वर्णिता, प्रथमस्कन्धे तृतीयाध्याये सर्वेष्ववतारेषु कृष्णावतारमप्युक्त्वा
अंशित्वेन पूर्णत्वसूचनार्थं "कृष्णस्तु भगवान् स्वय"मिति पृथङ्निर्देशः कृतस्तद्वदत्रापीत्यर्थः॥

स्वच्छन्दोपात्तदेहायेत्यत्र ते हि यथा भावयन्ति तथारूपं करोति नट्व-

योजना । देवेत्यादिग्रन्थस्यार्थष्टिप्पण्यां स्फुटमुक्तः, अनेन सद्रूपता आनन्द-
१०-२४-११. रूपताप्युक्तेति 'सर्वस्मै' इत्यनेन सद्रूपतोक्ता, सद्रूपेणांशेन सर्व-
रूपत्वात्, 'सर्वबीजाये'त्यनेनानन्दरूपतोक्ता आनन्दस्य सर्वबीजत्वात्, "आनन्दाद्-
ध्येव खल्विमानि भूतानि जायन्ते" इतिश्रुतेः, 'सर्वभूतात्मने' इत्यनेन चिद्रूपतोक्ता,
तदेतत् सङ्कृन्ति कारिकया सच्चिदानन्दरूपायेत्यारभ्य फलसाधनरूपिण इत्यन्तया।

"स्वच्छन्दोपात्तदेहाये"त्यत्र सच्चिदानन्देति का० ७३६½। "सर्वस्मै" इतिपदेन
कारिकार्थः। सद्रूपता, "सर्वबीजाये"त्यानन्दरूपता, "सर्वभूतात्मन" इतिचिद्रूपता,
१०-२४-११ भक्तेच्छापूरकायेति "स्वच्छन्दोपात्तदेहाये"त्यस्यार्थः, शुद्धज्ञान-
स्वरूपायेति मूलस्यद्वितीयपादार्थः स्पष्ट एव, फलसाधनरूपिणे इति आनन्दः फलं,
चित् साधनं, एतादृशाय नम इत्युक्तं भवति॥११॥

मयेदं भगवन्नित्यत्र न पूर्वं कदापि भवता भुक्तमिति हस्तेन भुक्तमितीति
योजना । श्रीनन्देन पुत्त्यर्थेन्द्रयागस्य कृतत्वाद् वेदविहितत्वाभावात् अत्रगत्र-
१०-२४-१२ कृतेन्द्रयागे भगवता न भुक्तं, अतो हस्तरूपेणेन्द्रेणापि न भुक्तं, अस्मि-
न्नेव अन्नकूटोत्सवे भगवतोक्तत्वेन वेदविहितत्वाद् भगवता भुक्तं भोजनं तु हस्तद्वारं,
अतो हस्तरूपेण मया इन्द्रेण भुक्तं, तथा चास्मिन्नेव यागे मया भुक्तमित्यर्थः, अतो
यज्ञ अविहत एवेति यद्यपि भगवतेन्द्रयागभङ्गः कृतस्तथापि तस्यावैदिकत्वेन यज्ञत्वा-
भावेन तद्विघाते यज्ञस्याविहतत्वमेवेत्यर्थः, तर्हि "चेष्टितं विहते यज्ञे" इति कथमुक्तमिति
चेत् तत्राहुः अभिमानादन्यथाङ्गीकृतमिति इन्द्रस्य युक्तिकथनेऽपि मदीयं यागत्वा-
भिमानात् तादृशयागविघाते अन्यथाङ्गीकृतं यज्ञनाशनमङ्गीकृतमिन्द्रे यज्ञविघातो-
क्तिरितिभावः॥१२॥

१ नाऽ तथा० इतिपाठः।

लेखः । एवमित्यत्र उपक्रम इति शुकेनोक्त इतिशेषः, अग्रिमत्रयं भगवानुक्तवा-
१०-२४-१४ नित्यन्वयः ॥१४॥

एवं सङ्कीर्तित इत्यादीनां चतुर्णां श्लोकानामर्थमाहुः उपक्रमः कृतं चैवेतिकारिकया,
योजना । "एवं सङ्कीर्तित" इत्यनेन प्रसादोपक्रमः, "मया तेकारि मघव" न्नित्यनेन
१०-२४-१४ कृतं भगवत्कृतं मखभङ्गादिरूपं निरूपितं, "मामैश्वर्यश्रीमदान्ध" इत्यनेन
तथाकृतौ मखभङ्गकृतौ हेतुरुक्तः, "गम्यतां शक्र भद्रं व" इत्यनेन प्रसाद इति बोद्धव्यम्।

एवं सङ्कीर्तितः कृष्ण इत्यादिश्लोकचतुष्टयार्थानाहुः उपक्रम इत्यादि, का०
कारिकार्थः। २३७½। "एवं सङ्कीर्तित" इत्यनेन स्तोत्रोपक्रमः, "मया तेकारि मघव"-
१०-२४-१४ न्नितिश्लोकेन भगवता कृतं इन्द्रयागभङ्गात्मकं कार्यमुक्तं, "मामैश्वर्य-
श्रीमदान्धो य" इत्यनेन वितथाकृतौ इन्द्रयागभङ्गकरणे एश्वर्यश्रीमदरूपो हेतुरुक्तः,
"गम्यतां शक्र भद्रं ते" इत्यनेन भृत्याय इन्द्राय भगवता सप्रसाद उक्तः ॥१४॥

लेखः । गम्यतामित्यत्र भक्तिर्वेति भक्तनिष्ठा भक्तिस्तदपकारिणस्तन्नाशयेदित्यर्थः॥१७॥
१०-२४-१७ योजना। गम्यतां शक्रेत्यत्र भक्तिर्वा तन् नाशयेत् इति गोपानां
भगवद्भक्तिः सा भक्तापकारिण इन्द्रस्य ऐश्वर्यादि नाशयेदित्यर्थः ॥१७॥

गोपरूपिणमित्यत्र पालकानां पाल्योपसर्जनत्वे दृष्टान्तमाहुः लोकवदिति, सप्तम्यर्थे
लेखः । वतिः, यथा लोके पालकाः पाल्यानुगास्तथा लीलायामपीत्यर्थः, एताव-
१०-२४-१८ दिति उपसर्जनीभूतं पालकत्वमित्यर्थः, ऐश्वर्यमिति स्वामित्वमित्यर्थः॥१८॥
योजना। १०-२४-१८ अथाह सुरभिरित्यस्य विवृतौ मनस्विनीपदतात्पर्यमाहुः
महिक्रयमाणमभिषेकमित्यारभ्य निर्बन्धयुक्तेत्यनेन ॥१८॥

कृष्ण कृष्णेत्यस्याभासे इति विज्ञापयितुमिति इतिहेतोर्विज्ञापयितुमित्यर्थः,
लेखः । व्याख्याने प्रमाणोत्कर्ष इति विश्वाधारस्य श्रुतिप्रतिपाद्यत्वादितिभावः,
१०-२४-१९ न त्विन्द्रेणेति लोकनाथेनेतिशेषः, भवत्पदं लोकनाथविशेषणं, भवता
लोकनाथेन न त्विन्द्रेण लोकनाथेनेत्यर्थः, लोकनाथपदस्य भवत्पदविशेषणत्वेन व्याख्या-
नमपि सम्भवतीत्याहुः किञ्चेति, यतो भवानेव लोकनाथो न त्विन्द्रादिरतो भवतैव
सनाथा इति हेतुगर्भं विशेषणं ज्ञेयम् ॥१९॥

कृष्ण कृष्ण महायोगिन्नित्यस्य विवृतौ अनेन प्रमेयोत्कर्ष इति 'विश्वात्म'पदेन
योजना। प्रमेयोत्कर्ष उक्त इत्यर्थः,पूर्वेणैवेत्यादि 'महायोगि'न्नित्यनेन साधनो-
१०-२४-१९ त्कर्षः साधनेषु योगस्य मुख्यत्वात्, विश्वस्यापि सम्भव इत्यादि
'विश्वसम्भवे'त्यनेन प्रमाणोत्कर्षः, विश्वमध्ये वेदस्यापि सत्त्वाद् विश्वोत्पादकत्वेनैव
वेदोत्पादकत्वेन प्रमाणोत्कर्ष इत्यर्थः,फलोत्कर्षमित्यादि "भवता लोकनाथेन वयं सनाथा"

इत्यनेन फलोत्कर्ष उक्तः ॥१९॥

त्वं नः परमकं दैवमित्यत्र अतो गोविप्रदेवानां हविर्मन्त्रहविर्भुजामिति-
कारिकार्थः । कारिकार्थं, "भवाय भव गोविप्रदेवानां ये च साधव" इतिमूले गवां हवि-
१०-२४-२० र्धानीत्वात् विप्राणां मन्त्राधारत्वात् देवानां हविर्भोक्तृत्वात् तेषामेव
कुशलप्रार्थना कृतेतिभावः ॥२०॥

इन्द्रं न इत्यस्याभासे किञ्चेति स्वभावत इन्द्रोसीति पूर्वमुक्तं, अभिषेकेणापि तथा
लेखः । सम्पादयिष्याम इतिसमुच्चयः, पुष्करं तीर्थविशेषः, करिहस्तोपि, तथा च
१०-२४-२१-२४ श्लेषेण तीर्थजलत्वमित्यर्थः, करपदतात्पर्यमाहुः तत्सम्बन्धेपीति,
अन्यान् विहायैरावतकथने हेतुमाहुः अन्यस्येति ॥२१॥ इन्द्र इत्यत्र यथेष्टमिति
"सुरभीन्द्रो देवेन्द्र" इत्याद्यग्रे वक्ष्यमाणं यथा यस्येष्टं तथा स प्रेरितवानित्यर्थः, अदित्य-
तिरिक्तानां देवमातृत्वाभावादरुच्या पक्षान्तरमाहुः श्रद्धादिभिरिति, तथा च शुभादयो
धर्मपुत्रत्वेन सत्त्वपरिणामत्वाद् देवा इत्यर्थः ॥२३॥ मुदान्विता इत्यत्र 'मुदे'त्यस्यानन्द-
वाचकत्वेन कृष्णपरत्वमभिप्रेत्याहुः ता इति, तथा च पूर्वमपि कृष्णेन सह स्थिताः, अतोधुना
भयस्य निवृत्तत्वात् सन्ननृतुरित्यर्थः, कृष्णसाहित्यं विवृण्वन्ति कृष्णरमणोत्सुक्य
इति, तथा च मनसि कृष्णसाहित्यं स्थितमेवेत्यर्थः, तथा च मुदेत्यस्यावृत्तिरभिप्रेतेति
ज्ञायते, सन्ननृतुरित्यत्र समित्यस्यार्थद्वयमाहुः भावेति, यथेति ॥२४॥

तं तुष्टुवुरित्यस्य विवरणे आधिदैविकेपि अर्धैन्द्राणि जुहोतीति नोपपद्यत
योजना । इति आधिदैविकेपि इन्द्रे अर्धैन्द्राणीति नोपपद्यते, अर्धैन्द्राणि जुहोतीत्यत्र
१०-२४-२६ इन्द्रस्य सर्वदेवतापेक्षयाधिको भागो निरूपितः, हविषः अर्धभागे मध्ये
अन्ये बहवो देवाः अर्धमध्ये एक इन्द्र इति, सोयं विभागाधिक्यज उत्कर्षो भगवन्तं
श्रीकृष्णं इन्द्रमवगत्य श्रुत्या कृतस्तत्रैव श्रुतितात्पर्यात् न तु इन्द्रं(अवगत्य), तदाहुः इन्द्र-
त्वे नार्घतेति, इन्द्रत्वे इति सप्तमी, इन्द्रस्य इन्द्रत्वे भागस्य अर्घता नास्तीत्यर्थः, अर्धो
भागो नास्तीति फलितं, तथा च इन्द्रस्य इन्द्रत्वे अर्धैन्द्राणि जुहोतीति न सङ्गच्छत इत्यर्थः,
भगवत्त्वेन तु सर्वत्वमिति यदि भगवानेवेन्द्रो जातस्तदा तु सर्वमेवोपपन्नं अर्धैन्द्रत्वं
पूर्णेन्द्रत्वं च, सर्वरूपत्वात् सर्वसामर्थ्ययुक्तत्वात् विरुद्धसर्वधर्माश्रयत्वाच्च ॥२६॥

इति चतुर्विंशोध्यायः ।

पञ्चविंशोध्यायः ।

पञ्चविंशाध्यायप्रथमकारिकायां मोचयितेति वृजन्तं, स्ववैकुण्ठे नेष्यन्तीति
लेखः । अधुनापि व्यापिवैकुण्ठ एव लीला, "रमाक्रीडमभू"दिति पूर्वमुक्तेनान्यापि
१०-२५-० भगवतो मानुषभावस्वीकारे व्यापिवैकुण्ठस्यापि प्राकृतभावस्वीकारः, अधुना

अर्जुनस्य मानुषभावरहितं स्वरूपमिवैतेषां प्राकृतभावरहितं वैकुण्ठं प्रदर्शयिष्यतीत्यर्थः, देवा इति दृष्ट्वा इतिवचनविपरिणामेन पूर्वेणान्वयः,पर्यवसायीति अंशत्वे एव पर्यवसन्नं भवेत् न तु पुरुषोत्तमत्वे इत्यर्थः ॥

पञ्चविंशाध्यायार्थोक्तौ नेष्यतीत्युच्यते फलमिति वैकुण्ठे गोपान् नेष्यतीति योजना। फलमवान्तरफलमित्यर्थः, पर्यवसायीति स्तुतीन्द्रकृताभिषेकदेवदर्श-
१०-२५-० नादिना श्रीकृष्णो देवोत्तम इति ज्ञाते सति परं पौरुषं द्रष्टव्यं अन्यथा इन्द्रदमनादिमात्रं पौरुषं श्रीकृष्णेऽस्तीति ज्ञाते तावन्मात्रत्वे ज्ञानस्य पर्यवसानं स्यादित्यर्थः, अतः श्रीनन्दस्य निग्रहो वाच्यः, तथा सति वरुणलोके वरुणवैभवं दृष्ट्वा भूमौ तादृग्वैभवस्य कदाप्यदृष्टत्वात् तादृग्वैभववतो वरुणस्य भगवति प्रपत्तिं दृष्ट्वा अयं भगवान् सर्वश्रेष्ठ इति ज्ञानमभूदित्यर्थः, तेन सेवक इति यतो वरुणेन श्रीनन्देऽपहृते श्रीनन्दस्य वरुणवैभव-दर्शनेन भगवत्परमवैभवदिदृक्षाभूत्, ततो भगवान् वैकुण्ठं प्रदर्शितवान्, एतावानुपकारो वरुणकृतनिग्रहेण जात इति भक्तोपकारकरणं वरुणस्येति,तेन हेतुना नन्दनिग्रहरूपेण वरुणस्य सेवकत्वमित्यर्थः, ननु श्रीनन्दस्य परमभक्तस्य क्लेशप्राप्तिः कथमित्याशङ्क्याहुः कालाद्युपासकश्चेदित्यारभ्य क्लेशमवाप्नोतीत्यन्तेन, भगवत्सेवकः श्रीनन्दो द्वादशीरूपकाल-विशेषोपासको जातस्ततो दुःखमन्वभूदित्यर्थः ॥

पञ्चविंशेऽध्याये पञ्चविंशे त्वित्यादि का० २३८½–२४२¾। पञ्चविंशे त्वित्यादि अत्रा-कारिकार्थः। ध्याये वैकुण्ठनयनात्मकमवान्तरफलमुच्यत इत्यर्थः,अभिषेक इत्यादि देवा
१०-२५-० इन्द्रादयः,स्तोत्रं तत्कृतं,आदिपदेन भगवत्कृतेन्द्रशिक्षा,एवमिन्द्रदमनादिना देवोत्तमत्वे ज्ञाते सति वरुणैश्वर्यतद्दास्यनन्दानयनलक्षणं परं पौरुषं पुरुषोत्तमत्वेन ज्ञानजनकं द्रष्टव्यं,अन्यथा नन्दविज्ञानमिति यदि वरुणकृतस्तुत्यादिकं नन्देन दृष्टं न स्यात् तदा नन्दविज्ञानं तदेव नारायणांशत्वपर्यवसायि पर्यवसानशीलं स्यात् न तु पुरुषोत्तमत्वपर्यवसायीत्यर्थः,अत इति "मन्ये नारायणस्यांश"मितिवाक्योक्तं नारायणांश-त्वेन ज्ञानं हि भक्तिमार्गविरुद्धमतः कारणात् तन्निग्रहो नन्दनिग्रहो वाच्यः, वरुणस्तेन सेवक इति भगवानुभयं कारितवान् निरवधिमाहात्म्यज्ञानं भक्तिमार्गविरुद्धनारायणांशत्व-ज्ञानहेतुकनिग्रहं च, तेन वरुणं सेवकत्वेन मनुते इत्यर्थः, कालाद्युपासक इत्यादि भगव-त्सेवकश्चेद् द्वादश्यादिकालसाधनपरो भवेत् तदा नन्दवत् क्लेशमवाप्नोति कृष्णादेव च मुच्यते, तत इति ततो मोचनात् माहात्म्यज्ञानं तत्श्चिन्तनमात्रेण मनोरथ-मात्रेण स्वपदं वैकुण्ठं नयेदित्यर्थः ॥

लेख्यः। एकादश्यामित्यस्याभासे अनर्थसम्बन्धमिति नन्दं अनर्थं सम्बध्नाति
१०-२५-१ तादृशं जलप्रवेशमाहेत्यर्थः ॥१॥

कारिकार्थः। एकादश्यां निराहार इत्यत्र मुहूर्तार्धावशिष्टायामिति का० २४३½,

स्पष्टार्थकम्॥ एतच्च स्मृत्यन्तरे द्वादशीव्रतप्रकरणस्थवचनं स्पष्टार्थकम्॥
१०-२५-१ २४४३। इति। साधनेति याग-
तदन्तिकमित्यत्र निरोधलीलामिति अनुशयनलीलामित्यर्थः, अत्र साधनदशायामप्रवेशने
लेखः। दशायामित्यर्थः, फलेति वृष्टिदशायामित्यर्थः, पूर्वं तु प्रयोजनाभावान् न प्रवेशः, पश्चात् तु
१०-२५-२ हेतुमाहुः आवश्यकेति, पूर्वं तु प्रयोजनाभावान् लीलाया अन्ते इति
कर्म निवृत्तमेव, अतो वरुणहरणरूपफलदशायामेव प्रवेश इत्यर्थः, गतं तन् न
वरुणनिग्रहलीलान्ते इत्यर्थः ॥२॥
तदन्तिकं गत इत्यत्र ननु व्रजपतेरानयनार्थं भगवता वरुणसमीपे गतं तन् न
योजना। कर्तव्यं वरुणस्य सेवकत्वात् सेवकगृहे स्वामिगमनस्यानुचितत्वादित्या-
१०-२५-१. शङ्क्याहुः भगवान् निरोधलीलामेतदर्थं कृतवान् यत् सर्वकर्मसु
स्वयं प्रविष्ट इति, एतदर्थं नन्दादीनां प्रयोजनसिद्ध्यर्थं निरोधलीलां प्रपञ्चविस्मृति-
पूर्वकस्वासक्तिसम्पादकलीलां भक्तानामर्थे स्वसेवकवरुणगृहगमनलीलां स्वयं कृतवान् यया
वरुणगृहगमनलीलया श्रीनन्दादीनामेतादृशं ज्ञानमभूद् यदयं श्रीकृष्णोऽस्मदर्थे स्वायोग्यमपि
कार्यं श्रमबहुलं करोति, ततश्च तादृशज्ञानात् श्रीकृष्ण एव तेषां परमासक्तिरभूदिति भावः,
नन्वेतेषां निरोधसिद्ध्यर्थं वरुणगृहे गतमिति कुतो ज्ञायते इत्याकाङ्क्षायामाहुः यत् सर्व-
कर्मसु स्वयं प्रविष्टस्तानि कर्माणि स्वकर्माणि कृत्वा तेभ्यस्तान् मोचयतीति,
यद् यस्माद्धेतोः सर्वकर्मसु कुमारिकाकर्तृकव्रतकर्मयजमानकृतयागकर्मश्रीव्रजेन्द्रकृतेन्द्र-
यागकर्मसु स्वयं प्रविष्टस्तत्र तत्र तदीयपदार्थानां स्वस्मिन् विनियोगं कारितवानतो
निरोध्यानां भक्तानां कर्मसु स्वयं पूज्यत्वेन प्रविष्ट इत्यर्थः, तथा चान्यत्र विनियुक्तान्
स्वकीयान् कर्तुं एतावताग्रहेण स्वयं पूज्यो भवत्यतो ज्ञायते भक्तेऽपि वरुणगृहगमनं
निरोध्यानां निरोधसिद्ध्यर्थमेवेति, तानि कर्माणि स्वकर्माणि कृत्वेति अन्यार्थं क्रिय-
माणानि कर्माणि भगवत्कर्माणि कृत्वेत्यर्थः, तद् यथा कुमारिकाप्रसङ्गे कात्यायनीपूजने
कात्यायनीस्वरूपेण स्वयं प्रविष्टः स्वपूजां कारितवान्, तदुक्तं "भगवानेव वा गुणातीत"
इति तत्रत्यसुबोधिन्यां, यजमानयज्ञप्रसङ्गे यजमानपत्नीद्वारा तदीयपदार्थानां स्वस्मिन्
विनियोगं कारितवान्, इन्द्रमखभङ्गप्रसङ्गे श्रीगोवर्धनस्वरूपेण सर्वसामग्रीस्वीकारं कृतवान्,
यतः सर्वकर्मसु स्वयं प्रविष्टः, अतः भक्तेऽपि श्रीनन्दानयनार्थं स्वयं गत इति ज्ञेयं, तेभ्य-
स्तान् मोचयतीति तेभ्यः अन्योद्देश्यककर्मभ्यस्तान् भक्तान् मोचयतीत्यर्थः, अन्यथा
यदि स्वकीयकरणरूपं प्रयोजनं न स्यात् तदा अन्योद्देश्यककर्मसु विघ्नमेव कुर्यान् न तु
पूज्यत्वेन स्वप्रवेशं, तदाहुः अन्यथा एवं न कुर्यादिति, अर्थस्तु एवं स्वप्रवेशेन कर्मभ्यो
मोचनं न कुर्यादित्यर्थः, विघ्नमात्रकरणे तु कालान्तरे पुनरपि कुर्युः, अन्यदेवस्थाने स्वप्रवेशे
तु तदेव भगवत्कर्म सर्वदा कुर्युर्यथान्नकूटोत्सवमितिभावः, तत्साधनदशायां फल-
दशायां च कर्तव्यमिति तत् कर्मभ्यो मोचनं साधनदशायां फलदशायां च

श्रीनन्दस्य वक्तव्यं मुख्यद्वारा सर्वेषां बोधसम्भवादित्यर्थः, साधनदशायां द्वादशीव्रते वरुणकृतोपद्रवं निवर्त्य तत्कर्मतो नन्दस्य मोचनं फलप्रकरणे अम्बिकावनगमनप्रसङ्गे सुदर्शनसर्पतो नन्दं मोचयित्वा अन्यदेवतोद्देश्यककर्मभ्यो मोचितवान्, एतादृशसुदर्शनसर्पजन्यदुःखस्यानुभूतत्वात् तत्प्रभृति देवतान्तरभजनं न कृतं भगवता मोचितत्वाद् भगवत्तोषजनकमेव कर्म कृतमितिभावः, ननु शक्रयागभङ्ग इव प्रकृतेपि पूज्यत्वेन स्वयमेव कुतो न प्रविष्टस्तत्राहुः आवश्यकफले इत्यारभ्य सम्भवतीत्यन्तं, द्वादशीव्रतलक्षणं कालप्रधानं कर्म पूर्वमेव जातं, ततो निवृत्तं कर्मेति कर्मणि न भगवतः प्रवेशः सम्भवतीत्यर्थः, एवं सति भगवत्प्रवेशाभावादस्मात् कालप्रधानकर्मणो निवृत्तिर्न भविष्यत्यतः कर्मतो निवर्तयितुं तत्कर्मणि वरुणकृते उपद्रवे श्रीनन्दं मोचयितुं स्वयं गतस्तथा च कर्मण्यनादरो भविष्यति दुःखानुभवस्य जातत्वात्, भगवत्यादरो भविष्यति दुःखमोचकत्वात्, ततश्च भगवत्तोषजनकं भक्तिमार्गसरणिसिद्धं कर्मैव करिष्यन्तीत्यन्यकर्मभ्यो मोचनमेवम्प्रकारेण सिद्धमितिभावः॥

लेखः । प्राप्तं वीक्ष्येत्यत्र दैत्या न हता इति अत्रागमने मपन्ना एव भवेयुरित्यर्थः,
१०-२८-४ अन्यथेति तत्र गमनाभावे तद्देशस्य शुद्ध्यभावादितिभावः ॥४॥

प्राप्तं वीक्ष्य हृषीकेशमित्यत्र हृषीकेशपदतात्पर्यमाहुः इन्द्रियाधिपतिरयं
योजना । यदि न पूजयेत् तल्लोकभोगः पश्चात् तस्य न स्यादिति भोगमात्रस्य
१०-२८-४ चेन्द्रियसाध्यत्वादिन्द्रियाणां च हृषीकेशनियम्यत्वात् हृषीकेशपूजनाभावे हृषीकाणां भोगो न स्यादितिहार्दं, यद्यत्रैव तां गृह्णीयाद् दैत्या न हता भवेयुरिति अत्रैव व्रज एव स्थित्वा सपर्या श्रियं गृह्णीयात् तदा दैत्यानामत्रागमने पूजादर्शने सत्सङ्गेन प्रपत्तिरेवोदियात् ततश्च न हता भवेयुरितिभावः, अन्यथा भिन्नसत्ताक इति यदि वरुणपूजां न गृह्णीयात् तदा वरुणदेशे भगवत्सम्बन्धाभावजन्याशुद्ध्या तत्रोत्पन्नाः पदार्था भगवद्भक्तानां वरुणादीनां शुद्धिहेतवो न भवन्तीत्यर्थः, तत्र मानुषा आकृत्येति अङ्गीकृता इतिशेषः, मानुषा आकृत्या स्वरूपसौन्दर्येणाङ्गीकृता इतिभावः, देवोभिषेकेणेति देव इन्द्रः अभिषेकेण हेतुना इन्द्रकर्तृकेन भगवता अङ्गीकृतः, देवपदेन इन्द्रं गृहीत्वा मुख्यत्वात् सर्वे देवा गृहीता इति बोध्यं, दैत्येश्वरपूजामिति दैत्येश्वरस्य वरुणस्य पूजां गृहीतवान् पूजाग्रहणेन सोप्यङ्गीकृतः, तदङ्गीकृत्यैव ये भक्ता दैत्येषु ते सर्व एव, एवं मानुषदेवदैत्या ये भक्तास्ते सर्वे निरुद्धा इति बोधितं, महत्या पूजयित्वाहेत्यस्याभासे अग्रे जायमानभोगमपि मध्ये निवेद्येति सर्वेषां स्वकीयपदार्थानां शुद्ध्यर्थं पूजा, यतः पूजया सर्वं भगवदुच्छिष्टं विधाय उच्छिष्टेन भोगः कर्तव्य इति मार्गमर्यादा, एवं सति जनिष्यमाणभोगान् पदार्थान् पूर्वं समर्प्य सर्वैर्भगवदीयैर्भुज्यन्ते, वरुणेन तु जायमानभोगा अपि पदार्थास्तद्भोगं निवार्य भगवते समर्प्यन्ते भगवदुच्छिष्टाः पुनर्भोक्ष्यन्ते इत्याशयेन, यदेवदाहुः मूले महत्येत्यनेन, किन्तु वाचनिकीमपीति वाचनिकीमपि पूजां स्तुतिरूपां

त्वानित्यर्थः, तदुक्तं मूले महत्या पूजयित्वाहेत्यनेन, मानसिकी पूजा कुतो नोक्तेत्या-
काङ्क्षायां मानसिक्याः पूजाया वाचनिक्यां पूजायामन्तर्भावमाहुः मनः पूर्वरूपं वागुत्तर-
रूपमिति मानसिकं तत्रैव प्रवेक्ष्यतीत्यनेन, वाचः उत्तररूपत्वादुत्तररूपस्य पूर्वरूपं
विनाऽसम्भवादुत्तररूपेण वाचनिकेन तत्पूर्वरूपं मानसिकं आक्षिप्यत इति वाचनिकेन
पूजनेन मानसिकं उक्तमेव, तदेतदाहुः मानसिकं तत्रैव प्रवेक्ष्यतीति, मानसिकं
पूजनं तत्रैव वाचनिके पूजने एव प्रवेक्ष्यतीत्यर्थः, प्रकारान्तरेण मानसिकीपूजामाहुः
क्रियेत्यारभ्य मानसिकी पूजेत्यन्तेन, तथा च तद्दर्शनमहोत्सव इत्यनेनोक्तो
महोत्सवो मानसिकी पूजेत्यर्थः ॥४॥

त्वत्पादभाज इत्यत्र लोके चरणसमागता गच्छन्तीति चरणस्य गतिमत्त्वात् चरणे
योजना। ये समागताः पादुकादयो गतिमन्तो भवन्तीत्यर्थः, अतो यथैतद्विपरीतं
१०-२५-५ एवं फलमपीति भगवच्चरणे समागतस्य तु परिभ्रमणशीलस्यापि सर्वगति-
राहित्यं भवतीति विपरीतत्वं, एवं फलमपि विपरीतं यद्गतिरहितस्याप्यपारप्राप्तिरिति॥५॥
लेखः। नमस्तुभ्यमित्यत्र प्रधानत्वेनेति प्रकृतित्वेनेत्यर्थः, निमित्तत्वेनेति
१०-२५-६ कर्तृत्वेनेत्यर्थः ॥६॥

नमस्तुभ्यं भगवत इत्यत्र चतुष्टयमाहेति श्रुतिस्मृतिपुराणानुभवानां चतुष्टय-
योजना। मित्यर्थः, तुभ्यं भगवते ब्रह्मणे परमात्मने इतिविशेषणचतुष्टयेन,
१०-२५-६-७ तदेतदाहुः तुभ्यमिति साक्षात्कृतायेत्यारभ्य स्मार्तायेत्यन्तेन, साक्षा-
त्कृताय अनुभवसिद्धायेत्यर्थः, वैष्णवसिद्धान्तसिद्धायेति पुराणसिद्धायेत्यर्थः, ब्रह्मण
इति श्रौतायेति श्रुतिसिद्धायेत्यर्थः, स्मार्तायेति स्मृतिसिद्धायेत्यर्थः, प्रधानत्वेन चेति
प्रकृतित्वेनेत्यर्थः, पाषण्डेष्विति मायावादादिमार्गेष्वित्यर्थः, निमित्तत्वेनापीति कर्तृ-
त्वेनेत्यर्थः, मायावादिमते मायाया एव कर्तृत्वस्वीकारात् ॥६॥ आनीतोयं तव पिते-
त्यत्र वेपमानः पुरतो वर्तत इत्यस्यार्थष्टिप्पण्यां स्फुटः, आनीतोयं तव पितेत्यस्य
विवरणे तव पितेतिवचनादपराधः सोढ इति वरुणेन लीलाया एव मुख्यत्वं स्वीकृतं,
लीलायामेव नन्दे पितृत्व तव पितेत्यनेनोक्तं केवलब्रह्मधर्माङ्गीकारे तु भगवतो जन्म-
राहित्यान् न पितृत्व व्रजपतौ सम्भवति, लीलायां पितृत्वेनाङ्गीकारात् तस्य भगवदङ्गीकृत-
पितृत्वस्यैव वरुणेनोक्तत्वात् सन्तुष्टो भगवानतोपराधः सोढ इतिहार्दम् ॥७॥

नन्दस्त्वित्यत्र तल्लोके स्थितस्य पूर्वं दर्शने लौकिकमन्त्रिरूपेणैव दर्शनं भवेत् तथा चाती-
लेखः। न्द्रियत्वं न स्यादतो भगवदागमनानन्तरं भगवद्दृष्ट्या दर्शनमित्याशयेनाहुः
१०-२५-९ नीतोपीति ॥९॥
योजना। नन्दस्त्वतीन्द्रियं दृष्ट्वेत्यस्याभासे यथैकं वचनमित्यादेरर्थष्टिप्पण्यां
१०-२५-९ स्फुटः ॥९॥

ते त्वौत्सुक्येत्यस्याभासे प्रार्थितवन्त इति मनसीतिशेषः, अपीति सम्भावनो-
लेखः। केस्तात्पर्यमाहुरथ यदीति ॥१०॥ जनो वै इत्यत्र "ते तु ब्रह्महृद"मित्यत्र
१०-२५-१०-१२ टिप्पण्यां द्वितीयव्याख्याने साधारणरीतिमाकव्यमुक्तमत एवं कथनम्।१२।
इति पञ्चविंशाध्यायव्याख्या।

इति सञ्चिन्त्येत्यत्र उभयोरन्यतरनाशमाशङ्क्येति मर्यादारक्षकत्वमहाकारु-
योजना। णिकत्वयोरन्यतरस्य नाशमाशङ्क्येत्यर्थः, यदि साधनराहित्येपि
१०-२५-१३-१४ फलं स्यात् तदा मर्यादारक्षकत्वं भज्येत यदि साधनाभावे फलं न
दद्यात् तदा महाकारुणिकत्वं भज्येतेतिशङ्का ॥१३॥ सत्यं ज्ञानमनन्तं यद् ब्रह्मेत्यस्य
विवृतौ यद् वैकुण्ठाख्यं सर्ववेदान्तप्रत्ययं यद् ब्रह्मैवेति "अव्यक्तोक्षर इत्युक्तस्त-
माहुः परमां गतिं यद् गत्वा न निवर्तन्ते तद् धाम परमं ममे"ति भगवद्गीतासु अक्षर-
ब्रह्मणः धामत्वोक्तेः, "तदाहुरक्षरं ब्रह्म सर्वकारणकारणं विष्णोर्धाम परं साक्षात् पुरुषस्य
महात्मन" इत्यत्राप्यक्षरब्रह्मणः धामत्वोक्तेः, "ब्रह्मानन्दमयो लोको व्यापिवैकुण्ठसञ्ज्ञकः"
इतिबृहद्वामनपुराणे वैकुण्ठस्य ब्रह्मानन्दमयत्वोक्तेश्च ॥१४॥

ते तु ब्रह्महृदं नीता इत्यस्याभासे गोकुलस्य सर्वस्य विलय एवाभूदित्यस्या-
योजना। र्थष्टिप्पण्यां स्फुटः, पुनः प्रत्यापत्त्यर्थमित्यस्याप्यर्थः स्फुटः, ते तु
१०-२५-१५ ब्रह्महृदमित्यस्य विवृतौ तदात्मकांशस्य लोकस्येत्यस्यार्थः, काष्ठाग्नि-
र्वदित्यस्यार्थः, तेषां पुनः काष्ठता अर्धज्वलितानामपि सम्पादनीयेत्यस्यार्थः,
अन्यथाग्रे लीलेत्यस्यार्थः, तच्च वेदात्मकब्रह्मणीत्यस्यार्थः, तद्धि तस्य जलात्मक-
मित्यस्यार्थः, अत एव शब्दब्रह्मणः जलरूपतेत्यस्यार्थस्तत्कार्यमिदमेतस्यार्थः,
अग्रे चेत्यस्यार्थः, उत्तमाधिकारिणो हि ते शब्दात्मका एवेत्यस्यार्थः, क्रमश्चाय-
मित्यादेरर्थः, अन्यथा प्रमाणगृहीना एतस्यार्थष्टिप्पण्यां स्फुटः, ददृशुर्ब्रह्मणो
लोकमित्यस्य विवृतौ तदार्द्रनयना इत्यस्यार्थष्टिप्पण्यां स्फुटः, सुबोधिन्यां शब्दब्रह्मणो
जलरूपतोक्ता सा तु युक्तैव, जलस्य शब्दात्मकतायाः स्फुटमभिधानात्, तथा चोक्तं
पद्मपुराणे प्रयागमाहात्म्ये श्रीयमुनार्याष्टाशतनामात्मकस्तोत्रे "त्रयी रसमयी सौरी ब्रह्मविद्या
सुधावहे"ति, अनेन श्रीयमुनाजलस्य वेदत्रयीरूपतोक्तेति जलशब्दब्रह्मणोरभेदो ज्ञातव्यः॥
इतिश्रीमद्गोवर्धनधरश्रीवल्लभाचार्यवरश्रीविट्ठलेश्वरचरणानुचरसेवकेन लालूभट्टोपनामदीक्षित-
बालकृष्णेन विरचिता दशमस्कन्धपञ्चविंशाध्यायसुबोधिनीयोजना सम्पूर्णा।
कारिकार्थः। १०-२५-१५ ते तु ब्रह्महृदं नीताइत्यत्र ब्रह्मानन्दादिति का०२४५½।
स्फुटार्थकम्॥ इतिपञ्चविंशाध्यायकारिकाव्याख्या॥ इति पञ्चविंशोऽध्यायः॥
इति तामसप्रकरणे साधनप्रकरणम्।

अथ श्रीतामसफलप्रकरणकारिकार्थः।

१०-२६-० षड्विंशाध्याये ब्रह्मानन्दादिति का० २४६¾-२५४¾।
इतिप्रकारेण "ते तु ब्रह्महृदं नीता मग्नाः कृष्णेन चोद्धृता"
ब्रह्मानन्दात् समुद्धृत्येत्यादि
युज्यते
ब्रह्मानन्दात् समुद्धृत्य भजनानन्दयोजने कर्तव्ये सति या लीला
योग्या भवति सा (लीला) तुर्ये फलप्रकरणे निरूप्यते, लौकिकस्त्रीष्विति रसात्मको
भजनानन्दो हि रसशास्त्ररीत्या लौकिकस्त्रीषु परकीयासु संसिद्धः कुमारीणामपि
भगवता सह विवाहाभावात् तन्न्याय एव, तद्द्वारा तत्कथाश्रवणेन तद्भावोदये पुरुषेपि
स रसो भवेत् नान्यथेत्यर्थः, ब्रह्मानन्दानुभवोक्तेर्मुख्यप्रयोजनं ब्रह्मानन्दभजनानन्दयो-
स्तारतम्यज्ञापनं पूर्वाध्यायसमाप्तिकारिकायामुक्तं,गौणप्रयोजनमाहुः स्वानन्दानुभवार्थ-
मिति, पुरुषोत्तमानन्दानुभवार्थं लक्ष्मीतुल्यतारूपा योग्यतापि स्वामिनीषु निरूपितेत्यर्थः,
लक्ष्मीतुल्यतायां हि भगवद्रमणमितिमर्यादा, सा च ब्रह्मानन्दरूपा, तथा च पूर्वा-
ध्याये ब्रह्मभावोक्त्या लक्ष्मीरूपत्वमुक्तं जातमित्युक्तमर्यादापि सम्पन्नेतिभावः, अथ वा
द्वादशाध्याये "गोप्योन्तरेण भुजयोरपि यत्स्पृहाश्री"रितिवाक्ये व्रजस्त्रीष्वेव स्वानन्दा-
नुभवार्थं योग्यता निरूपितेत्यर्थः, तथा च तत्रैव एतदधिकारवत्त्वात् तत्रैव भजना-
नन्ददानमितिभावः, यद्वा "हेमन्ते प्रथमे मासी"त्यत्र कात्यायनीप्रवेशरूपा प्रभुसम्बन्ध-
योग्यता निरूपितेत्यर्थः,एवं टिप्पण्यनुसारेण त्रिधा व्याख्यानं, तद्द्वारा पुरुषाणां
चेति, कात्यायनीप्रवेशद्वारा तासामनुग्रहद्वारेति वार्थः, स्त्रिय एव हि तं पातुं शक्ता
इति तं पुरुषरूपं भगवन्तमित्यर्थः, तत्स्त्रीकर्तृकपानानन्तरं पुमान् भगवान् तासु तं
रसं पातुं शक्त इत्यर्थः, रसाधिक्ये पुम्भावादितिभावः, यतस्ता एव रसयोग्यास्तत्पाने
शक्ताश्च, अतो न कदाचित् रमणे व्यवधानं करोतीत्याहुः अतो हि भगवानिति, आन्तरं
त्विति सखीवृन्दे मिथो गुणानुवादे लीलासहितप्रियतमप्राकट्येन अन्तर्ये भावविशेषा
उत्पद्यन्ते न ते भङ्गमपीत्यस्य परत्वं,ततः शब्दात्मिका लीलेति युगलगीताध्यायोक्त-
गुणगानलक्षणशब्दात्मिकेत्यर्थः, निर्दुष्टेति रूपलीलायां मानादिजनितेन प्रभौ दोषारोपेण
सदोषत्वं, नामलीलायां तु प्रभौ दोषारोपात्मकदोषाभावेन निर्दुष्टत्वमित्यर्थः, शब्दा-
त्मिकापि लीला प्रवृत्तिनिवृत्तिभेदेन द्विरूपा, तत्र पूर्वा षष्ठाध्याये उत्तरा सप्तमाध्याये, तत्र
पूर्वस्याः सदोषत्वादत्रापि पूर्वाध्याये वेदात्मकद्वेषरूपत्वेन बलदेवस्य तत्साहित्येन कृतायां
लीलायां शङ्खचूडोक्त्या सदोषत्वं, तद्वधोक्त्यात्र सापि निर्दुष्टेति ज्ञाप्यत इत्यर्थः, रूपस्य
पञ्चात्मकत्वात् तन्निरूपणं तावद्भिरध्यायैः कृतमित्याहुः ततो रूपप्रपञ्चस्येत्यादि,
पञ्चात्मके रूपे येनांशेन या लीला कृता तां तां लीलां क्रमेणाहुः आत्मनेत्यादिसार्धेन,

१ फलप्रकरणस्य लेखः फलप्रकरणसुबोधिन्या सह वर्तते योजना न पृथङ्मुद्रिता प्राप्यते तस्मात् तौ अत्र न लिखितौ।

अत्र पञ्चस्वध्यायेषु एकैकस्मिन्नध्याये एकैका लीला, अथ वा प्रत्यध्यायोक्तलीलायामपि पञ्चविधत्वं ज्ञेयं, अत्र सैन्धवघनवत् एकरसे भगवद्रूपे कथं पञ्चविधत्वमित्याशङ्क्य टिप्पण्यां यथेन्द्रियादिरूपत्वमित्यादिसार्धपञ्चकारिकाभिरुपपादितं, रूपं प्रतिष्ठितमिति हरिप्रियास्विति शेषः, पूर्णः स्वरूपानन्दो दत्त इत्यर्थः, जीवानानन्दयत् स्वयमिति, एतावत् स्वतो भगवता कृतं न तु साधनबलेनेत्यर्थः, तर्हि नादेनाकारणं "प्रतियात व्रजं नेह स्थेय"मित्यादिना गमनबोधनादिकं चानुपपन्नमित्याशङ्क्य तत्रोपपत्तिं वदन्तो भगवान् लीलां कुर्वन् शास्त्रमर्यादामपि प्रदर्शयतीत्याशयेनाहुः ते चेत् समर्पितात्मान इतिसार्धेन, सर्वात्मभाववन्तश्चेद् भक्ता भवन्ति तदैवायं रसः प्राप्यो नान्यथेत्यर्थः, सर्वात्मभावोपि भगवत्कृत एव भवति नान्यथेतिज्ञापनाय तदुपायरूपरिरंसाचन्द्रोदयगाननिषेधवचनान्युक्तानीत्याहुः तत्रोपायश्च रूप्यत इति, तत्र समर्पितात्मत्वे इत्यर्थः, मानतिरोधानाभ्यामन्यापि सा मर्यादा ज्ञाप्यत इत्याहुः आत्मा यावत् प्रपन्नोभूदिति, भवतीति वक्तव्ये अभूदितिप्रयोगे लडर्थे लुङ् छान्दसः, आत्मा यावत्पर्यन्तं प्रपन्नो भवति तावदेव हरी रमते बहिः प्रकटो भवति अन्यदा तु बाह्यतस्तिरोधत्ते, कुत इत्याकाङ्क्षायामाहुः सोन्तःकरणसम्बन्धीति, स हरिरन्तःकरणसम्बन्धी, अतोन्तःप्रपत्त्यभावे बाह्यतस्तिरोधानं युक्तमितिभावः, एतच्च टिप्पण्यां चतुर्धा व्याख्यातम्, ता वार्यमाणाः पतिभिरित्यत्र एकवाक्यत्वबोधनाय याज्ञवल्क्यस्मृतिमाहुः "रक्षेत् कन्यां पिता विन्नां पतिः पुत्रस्तु वार्धके अभावे ज्ञातयस्तेषां न स्वातन्त्र्यं क्वचित् स्त्रिया" इति, अस्यार्थः, कन्यामविवाहितां पिता रक्षेत्, विन्नां विवाहितां पतिः, वार्धके पुत्रः, तेषां पुत्रादीनामभावे ज्ञातयो रक्षेयुः।

१०-२६-१५ कामं क्रोधं भयं स्नेहमित्यत्र जीवे इति का० २५५३, २५६३। एतेन तन्मयतां यान्तीत्यत्रोपपत्तिरुक्ता, यतो भावनातो जीवादिषु हरिराविष्टो भवेत्, यथा ज्ञाने सति पूर्वप्रपञ्चलयो भवति तथा यतो भावनातोपीत्यर्थः ॥१५॥

१०-२६-१८ स्वागतं वो महाभागा इत्यत्र तम इति का० २५७३। तमोरजःसत्त्वानां भेदा यत्र तादृश्यः स्त्रियो निरूप्यन्ते, स्वान्तपर्यवसानत इति, तमसः फलं लयः, रजसः फलं भावविशेषोत्पादनं, सत्त्वस्य फलं तस्य भावस्य पालनं, तथा च स्वस्य तमआदेरन्तः फलं तत्र गुणानां पर्यवसानात् तथा निरूप्यन्त इत्यर्थः, तासु सगुणनिर्गुणभेदेन दशविधासु स्त्रीषु विषये भगवद्वाक्यान्यपि "स्वागतं वो महाभागा" इत्यादीनि यथायथं यथोचितानीत्यर्थः ॥१८॥

१०-२६-३१ मैवं विभोर्हतीत्यस्याभासे वाक्यानामिति का० २५८३। वाक्यानां भगवद्वाक्यानां बाधवाक्यानि तासां वाक्यानि तावन्ति भगवद्वाक्यसमसङ्ख्याकानि दश, "व्यक्तं भवा"निति प्रार्थनावाक्यं चाधिकं, तेनैकादशविधास्तासां वाचो भवन्तीत्यर्थः ॥३१॥

१०-२६-४२ इति विक्कवितं तासामित्यत्र षड्भिः श्लोकै रमणनिरूपणे सङ्क्षा-
तात्पर्यमाहुः षड्गुणैश्वर्यभावेनेत्यादि का० २५१¾–२६२¼। षड्गुणैश्वर्यभावेनैकार्थेन
षड्भिः श्लोकैः रमणनिरूपणे तात्पर्यमुक्तं,स्वरूपेणापीति स्वरूपेणापि रेम इत्यर्थः, अन्त्येन
विप्रलम्भोक्त्या द्विविधोपि शृङ्गारो निरूपित इति सम्पूर्णेन स्वरूपेण रेमे इतिभावः,
वाक्यार्थानाहुः सामान्येत्यादि, अत्र वाक्यार्थविभागो दुर्बोधोपि प्राचां व्याख्यानुसारेण
यथाकथञ्चिदुच्यते, आद्येन सामान्यरमणं,ततो विशेषरमणमित्याहुर्विशेषे मेलनं पुरेति,
विशेषरमणनिमित्तं पूर्वं मेलनं ताभिः सह समागमः, तदुक्तं "ताभिः समेताभि"-
रितिश्लोकेन, ततःपश्चाद् द्वितीयेन श्लोकेनो"पगीयमान उद्गाय"न्नित्यनेन बाह्येन
स्वरूपाद् बाह्यप्रकारेण गतिविलासादिना रमणं, ततःपरं "नद्याः पुलिनमाविश्य"ति-
तृतीयेन श्लोकेनान्तरं स्वरूपनिष्ठं बन्धादिप्रकारेण रमणमित्यर्थः, ततो नानाविलासेन
जातकेलिविभेदत इति अजातसरकेलिजातसरकेलिविभेदेन द्विविधा विलासा इति
द्वाभ्यां तदुक्तिरित्युक्तं टिप्पण्यां, अयं टिप्पणीलेखो व्याख्यातः श्रीवल्लभगोस्वामिभिः,
"नद्याः पुलिनमाविश्य'तिश्लोकेन आन्तररमणनिरूपकेण अजातसरकेलिविलासा उक्ताः,
"बाहुप्रसारे"तिश्लोकेन जातसरकेलिविलासा इति, अत एव सुबोधिन्यां 'नद्याः पुलिन-
माविश्य'तिश्लोकव्याख्यानान्ते 'एवं तासां सर्वभावेन जातसरकेलित्वं सम्पादित'मित्युक्तं,
तथा च "इति विक्कवित"मित्याद्येन सामान्यरमणं,ततस्त्रिभिर्विशेषरमणं,तत्राद्येन समागमः,
द्वितीयेन बाह्यरमणं, तृतीयेन आन्तररमणं, तत्रैव अजातसरकेलिविलासः. एवं चत्वारः,
"बाहुप्रसारे"त्यनेन जातसरकेलिविलासः, षष्ठश्लोकार्थमाहुः विप्रलम्भस्य सिद्ध्यर्थ-
मिति,सप्तमार्थमाहुः तिरोभावस्तनश्चापीति, तिरोभावे हेतुमाहुः नायं लौकिककामुक
इति, अत्रैवाग्रे क्रिया सर्वापीति का० २६३½–२६६¼। भगवतो भक्तानां चालौकिकत्वं
लौकिककामाभावं चाहुः क्रिया सर्वापीति, भगवल्लीलायां क्रिया सर्वापि सैव लौकिक-
सदृश्येवास्ति परन्तु भगवति लौकिकः कामो न विद्यते इत्यर्थः, एवं भगवति लौकिक-
कामाभावमुक्त्वा तासामपि लौकिककामाभावमुपपादयन्ति तासां कामस्येति,अलौकिक-
कामेन तासां कामस्य पूर्तिरितिहेतोस्ता अपि तथा लौकिककामरहिता इत्यर्थः,
विजातीयेन विजातीयस्य पूरणासम्भवात्, तासु लौकिककामवत्त्वे बाधकमाहुः कामेन
पूरितः काम इति, प्राकृतेन कामेनेत्यर्थः, अत्रत्यभक्तेषु संसाराभावात् प्राकृतकामा-
भावो निःसन्दिग्ध इति ज्ञापनायोक्तं न संशय इति, अतो न कापीति मोक्षफला
मर्यादा, कामे सति न मोक्षः, कामाभाव एव मोक्ष इतिलक्षणापि न भग्नेतिसम्बन्धः,
अतः कामस्य नोद्बोध इति भगवच्चरित्रस्य निष्कामत्वादेतच्छ्रवणे लौकिककाव्यवन्
न लौकिककामोद्बोध इत्यर्थः, ततःकारणात् "कामं हृद्रोगमाश्वपहिनोत्यचिरेण धीर"
इतिशुकवचनं स्फुटं स्फुटार्थमित्यर्थः ॥४२॥

१०-२७-० सप्तविंशाध्याये स्वानन्देति का० २६७½—२७०¾। पूर्वाध्यायोक्तान्तर्धानतात्पर्यमाहुः स्वानन्दस्थापनार्थायेत्यादिसार्धेन, भगवता कामलीला स्वानन्दस्थापनार्थाय कृता, तत्र बाह्यो बाह्यप्रकारेण जनितः स आनन्दो यथान्तः पुष्टः सन् देहेन्द्रियादिषु निविशेत् तदर्थं लीलया सहितो भगवान् तास्वविशत् प्रविष्टवान्, चत्वारोत्र निरूप्यार्था इति 'चतुर्थोर्थो गुणगान'मितिविवृतं टिप्पण्यां, उक्तार्थत्रयनिरूपणे प्रकारविशेषमाहुः उद्देशत इत्यादि, आद्यैस्त्रिभिः श्लोकैस्त्रयाणामुद्देशः कृतः, आसक्तेर्लक्षणमन्वेषणं हरेः क्रिया भगवतो लीला, सा च "कस्याश्चित् पूतनायन्त्या" इत्यादिना लक्षणतो निरूपिता, गर्वाभावलक्षणं च "अनयाराधितो नून"मित्यनेनोक्तं सपत्नीभाग्याभिनन्दनं, अन्वेषणफलं च "व्यचक्षत वनोद्देशे पदानि परमात्मन"इत्यत्रोक्तं पददर्शनं, लीलावेशफलं च प्रियाधीनत्वदर्शनेपि प्रिये दोषारोपाभावपूर्वको "रेमे तया चात्मरत" इत्यादिनोक्तो भावः, गर्वाभावफलमितरविस्मृतिपूर्वकं तत्प्राप्त्यर्थैकप्रयत्नः, स च "ततोविशन् वनं चन्द्रज्योत्स्ना यावद् विभाव्यते" इत्यादिनोक्तः, गुणगानं तु विशेषतोग्रिमाध्याये उक्तं, अत्राध्यायेपि "पुनः पुलिनमाविश्य"त्यनेन सामान्यत उक्तमिति कारिकायां चकारेण सूचितं, एवं आसक्तिहरिलीलागर्वाभावगुणगानात्मकाश्चत्वारोर्था अत्र तिरोधानलीलायां निरूप्या इत्युक्तं, लीलान्वेषणतत्परा इति लीलायामन्वेषणे च तत्परा इत्यर्थः, "रसमन्तर्गतं चक्रु"रिति बहिस्तिरोधानादित्यर्थः।

१०-२७-४ "गायन्त्य उच्चै"रित्यत्र शब्द इति का० २७१½-२७२¾। एतदर्थंटिप्पण्यां विस्तरेणोक्तः, तत एवात्र सङ्गृह्यते, ननु मनोरानन्दरूपत्वेन तद्भावेषु सत्सु सदानन्द एवोचितो न तु वक्ष्यमाणदुःखावस्थेत्याशङ्काभावाय तस्या अवस्थायाः स्वरूपमाहुः शब्दो हि धूमवदिति, एवं सति स्वरूपस्य रसात्मकत्वेन अत्रत्या भावाः सर्वे रसात्मका एवेति मन्तव्यं, भक्तानां भगवद्गुणगानात्मकः शब्दो हि अगरुप्रभृतिधूमवत् विनिर्गच्छन् सन् विराजते, तारतम्यं प्रतिक्षणं वैचित्र्यं च गच्छति, अत्र तापकत्वेन विरहोग्निरेव, अग्निर्यथार्द्रेन्धनसंयुक्तः सन् तथित्वमग्निं प्रकटीकुर्वन् आर्द्रत्वेन प्रतिबन्धादग्निप्रकटनेऽसमर्थो धूममेव जनयति तथात्रापि बहिःसंवेदने सति सर्वथा तिरोधानस्फूर्तिरिति बहिःसंवेदनमेव आर्द्रत्वस्थानीयं, तस्मिन् सति विरहाग्निरपि गानरूपं धूममेव जनयति, एवं सत्यस्याग्नेर्धूमो गानरूपः शब्द एव, एवं सत्यर्धज्वलितदारुतुल्यता सिध्यति, अन्यथा एकदैव पूर्णतत्प्राकट्ये क्षणमात्रेण सर्वं भस्मसात् कुर्यादेव, यथा धूमः पूर्वमेकरूप एव भवति ततोनेकविधस्तथा गानमपि उत्तरोत्तरं विचित्रभावजननाद् विचित्रं भवतीत्युक्तं विराजत इति, अतोत्रेति यतो हेतोर्भगवान् रसात्मकस्तदात्मका एव च भावा अतो हेतोरखण्डाद्वैतभानादिदं स्वामिनीनां ज्ञानमुत्तममित्यर्थः,एतदेव स्फुटयन्ति धर्मिधर्माणामिति, एते भावाः स्थायिभावस्य व्यभिचारिभावा इति धर्मिणः श्रीकृष्णस्य

तद्धर्माणां "गतिसिते"तिश्लोकोक्तविहारादीनां च जीवतद्धर्मापेक्षया उत्कृष्टत्वात् "असा-वह"मिति स्वामिनीज्ञानमुत्तममित्यर्थः, अथ वा यथा प्रियवद् विहारादिस्तथैवेदं गानमपीत्याहुः यथा भगवत इत्यादि, कृत्रिमत्वादित्यादि "विचिक्युरुन्मत्तकव"-दित्यत्रोक्तं विचयनं हि बहिःसंवेदने सति भवति, तत्र हेतुमाहुः कृत्रिमत्वादिति, तत्र हेतुर्विचित्रभाववतीनां मिलनं, तदाहुः मिलिताश्च स्वतोन्यत इति, यतो हेतोर्मिलिता-स्ततो हेतोः स्वतोन्यतश्च विशेषविज्ञानात् तिरोभावस्फूर्तिरितियोजना, अत्र "यद्वे"-त्यादिना पक्षान्तरमुक्तं टिप्पण्याम् ॥४॥

१०-२७-१५ इत्युन्मत्तवचो गोप्य इत्यत्र भक्त्येति का० २७४३/४–२७६३/४। भक्त्यातिमत्ता इत्यादि याः भक्त्यातिमत्तास्तद्भावं "कृष्णोहं पश्यत गति"मिति-प्रकारेण भगवद्भावं प्राप्ताः, ईषन्मत्तास्तु "कस्याश्चित् पूतनायन्त्या" इत्यादिप्रकारेण पूतनादिभावं प्राप्ताः, तदुक्तं टिप्पण्यां "भगवन्मात्रज्ञानमतिमत्तत्वं तत्सम्बन्धिनामपि ज्ञानमीषन्मत्तत्व"मिति, लीलासम्बन्धिनां येषां ये भावास्तदात्मकतायां ते द्वेषादिभावा अपि स्वत एव भवन्तीतिज्ञापनायाहुः रोपत इति, भावेषु वैजात्यज्ञापनायोक्तं सत्वादि-गुणभावेनेति, यद्यप्यत्र लीला बहुविधास्तथापि नवसु श्लोकेषु एकैकस्मिन् श्लोके उक्ता एकैकविधा विवक्षिता इति नव लीला इत्युक्तं, अथ वा सर्वासां तुल्यत्वमेवेत्याशयेन पक्षा-न्तरमाहुः अतो न न्यूनभावोत्रेति,हि यस्माद्धेतोः शकटादिभिराविष्टा अतो न न्यून-तेत्यर्थः, तथा च भगवद्भाववत्याः पूतनादिभाववतीनां च तुल्यत्वमेवेत्यर्थः, पक्षान्तर-माहुर्भगवद्भावापन्नायाः सकाशात् पूतनोलूखलादिभावापन्ना उत्कृष्टा इतिज्ञापनाय सर्वत्र हरिबुद्ध्या वेति,कथञ्चिदपि चरणारविन्दस्पर्शेच्छया पूतनोलूखलादिभाव इत्यर्थः, तद्वदा-मयि चेच्चरणं न स्थापयति तदा पूतनोलूखलादिबुद्ध्यापि स्थापयिष्यतिभावेन तद्वदा-चरन्ति, अत्यार्त्यैव सर्वत्र भगवद्बुद्धिरतो भगवच्चरणारविन्दसम्बन्धस्य प्रकर्षेण सिद्ध्यर्थं पूतनादिभाव इत्यर्थः ॥१५॥

१०-२७-३५ यां गोपीमनयत् कृष्ण इत्यादिसार्धत्रयश्लोकवाक्यार्थानाहुः दोष इति का० २७७३/४। दोषदर्शन इति निमित्तसप्तमी, तथा च तस्यास्त्यागादिकं तासां स्वदोषस्फूर्तिनिमित्तं विज्ञेयमित्यर्थः, तस्यास्तादृगवस्थादर्शनेन तासां स्वदोषस्फूर्ति-रभूदसद्दोषेणैव वयं त्यक्ता इति, अत्रैव श्लोके स्वयमिति का० २७८१/४। ननु समानरस-त्वेप्येतासां तदा मानोभून्नैकस्यां भगवता नीतायां तत्राप्यधुना मानोभूत् तत्र को हेतुरित्याशङ्क्याहुः स्वगत्ययुक्तकरणादिति, अत्र टिप्पण्यां नायिकानां हि प्रकृतिः सदा मानिनीत्वं, प्रकृते च इयदवधि नायकाधीनत्वमेवाङ्गीकृतमिति स्वस्या नायिकाप्रकृतेर्या-गती रीतिस्तत्साम्ययुक्तकरणान्नायकाधीनत्वेन स्थितेर्नायिकाप्रवृत्तिनिवृत्तिहेतुत्वेनाधि-- ण्णि इवाधिकारिणो ये प्रकृत्यादय आदिपदात् प्रौढा भावास्ते पूर्वभावान् कोमलान्

१०-२७-० सप्तविंशाध्याये स्वानन्देति का० २६७½-२७०½। पूर्वाध्यायोक्तान्तर्धानतात्पर्यमाहुः स्वानन्दस्थापनार्थायेत्यादिसार्धेन, भगवता कामलीला स्वानन्दस्थापनार्थाय कृता, तत्र बाह्यो बाह्यप्रकारेण जनितः स आनन्दो यथान्तः पुष्टः सन् देहेन्द्रियादिषु निविशेत् तदर्थं लीलया सहितो भगवान् तास्वविशत् प्रविष्टवान्, चत्वारोत्र निरूप्यार्था इति 'चतुर्थोर्थो गुणगान'मितिविवृतं टिप्पण्यां, उक्तार्थत्रयनिरूपणे प्रकारविशेषमाहुः उद्देशत इत्यादि, आद्यैस्त्रिभिः श्लोकैस्त्रयाणामुद्देशः कृतः, आसक्तेर्लक्षणमन्वेषणं हरेः क्रिया भगवतो लीला, सा च "कस्याश्चित् पूतनायन्त्या" इत्यादिना लक्षणतो निरूपिता, गर्वाभावलक्षणं च "अनयाराधितो नून"मित्यनेनोक्तं सपत्नीभाग्याभिनन्दनं, अन्वेषणफलं च "व्यचक्षत वनोद्देशे पदानि परमात्मन" इत्यत्रोक्तं पददर्शनं, लीलावेशफलं च प्रियाधीनत्वदर्शनेपि प्रिये दोषारोपाभावपूर्वको "रेमे तया चात्मरत" इत्यादिनोक्तो भावः, गर्वाभावफलमितरविस्मृतिपूर्वकं तत्प्राप्त्यर्थैकप्रयत्नः, स च "ततोविशन् वनं चन्द्रज्योत्स्ना यावद् विभाव्यते" इत्यादिनोक्तः, गुणगानं तु विशेषतोग्रिमाध्याये उक्तं, अत्राध्यायेपि "पुनः पुलिनमाविश्ये"त्यनेन सामान्यत उक्तमिति कारिकायां चकारेण सूचितं, एवं आसक्तिहरिलीलागर्वाभावगुणगानात्मकाश्चत्वारोर्था अत्र तिरोधानलीलायां निरूप्या इत्युक्तं, लीलान्वेषणतत्परा इति लीलायामन्वेषणे च तत्परा इत्यर्थः, "रसमन्तर्गतं चक्रु"रिति बहिस्तिरोधानादित्यर्थः।

१०-२७-४ "गायन्त्य उच्चै"रित्यत्र शब्द इति का० २७१½-२७३½। एतदर्थष्टिप्पण्यां विस्तरेणोक्तः, तत एवात्र सङ्गृह्यते, ननु प्रभोरानन्दरूपत्वेन तद्भावेषु सत्सु सदानन्द एवोचितो न तु वक्ष्यमाणदुःखावस्थेत्याशङ्काभावाय तस्या अवस्थायाः स्वरूपमाहुः शब्दो हि धूमवदिति, एवं सति स्वरूपस्य रसात्मकत्वेन अत्रत्या भावाः सर्वे रसात्मका एवेति मन्तव्यं, भक्तानां भगवद्गुणगानात्मकः शब्दो हि अगरुप्रभृतिधूमवत् विनिर्गच्छन् सन् विराजते, तारतम्यं प्रतिक्षणं वैचित्र्यं च गच्छति, अत्र तापकत्वेन विरहोग्निरेव, अग्निर्यथार्द्रेन्धनसंयुक्तः सन् तन्निष्ठमग्निं प्रकटीकुर्वन् आर्द्रत्वेन प्रतिबन्धादग्निप्रकटनेऽसमर्थो धूममेव जनयति तथात्रापि बहिःसंवेदने सति सर्वथा तिरोधानस्फूर्तिरिति बहिःसंवेदनमेव आर्द्रत्वस्थानीयं, तस्मिन् सति विरहाग्निरपि गानरूपं धूममेव जनयति, एवं सत्यग्नेर्धूमो गानरूपः शब्द एव, एवं सत्यर्धज्वलितदारुतुल्यता सिध्यति, अन्यथा एकदैव पूर्णतत्प्राकट्ये क्षणमात्रेण सर्वं भस्मसात् कुर्यादेव, यथा धूमः पूर्वमेकरूप एव भवति ततोनेकविधस्तथा गानमपि उत्तरोत्तरं विचित्रभावजननाद् विचित्रं भवतीत्युक्तं विराजत इति, अतोत्रेति यतो हेतोर्भगवान् रसात्मकस्तदात्मका एव च भावा अतो हेतोरखण्डाद्वैतमानादिदं स्वामिनीनां ज्ञानमुक्तमित्यर्थः,एतदेव स्फुटयन्ति धर्मिधर्माणामिति, एते भावाः स्थायिभावस्य व्यभिचारिभावा इति धर्मिणः श्रीकृष्णस्य

द्‌धर्माणां "गतिस्मिते"तिश्लोकोक्तविहारादीनां च जीवतद्धर्मापेक्षया उत्कृष्टत्वात् "असा-
वह"मिति स्वामिनीज्ञानमुत्तममित्यर्थः, अथ वा यथा प्रियवद् विहारादिस्तथैवेदं
गानमपीत्याहुः यथा भगवत इत्यादि, कृत्रिमत्वादित्यादि "विचिक्युरुन्मत्तकव"-
दित्यत्रोक्तं विचयनं हि बहिःसंवेदने सति भवति, तत्र हेतुमाहुः कृत्रिमत्वादिति, तत्र
हेतुर्विचित्रभाववतीनां मिलनं, तदाहुः मिलिताश्च स्वतोन्यत इति, यतो हेतोर्मिलिता-
स्ततो हेतोः स्वतोन्यतश्च विशेषविज्ञानात् तिरोभावस्फूर्तिरितियोजना, अत्र "यद्व"-
त्यादिना पक्षान्तरमुक्तं टिप्पण्याम् ॥४॥
१०–२७–१५ इत्युन्मत्तवचो गोप्य इत्यत्र भक्त्येति का० २७४$\frac{३}{४}$–२७६$\frac{३}{४}$।
भक्त्यातिमत्ता इत्यादि याः भक्त्यातिमत्तास्तास्तद्भावं "कृष्णोहं पश्यत गति"मिति-
प्रकारेण भगवद्भावं प्राप्ताः, ईषन्मत्तास्तु "कस्याश्चित् पूतनायन्त्या" इत्यादिप्रकारेण
पूतनादिभावं प्राप्ताः, तदुक्तं टिप्पण्यां "भगवन्मात्रज्ञानमतिमत्तत्वं तत्सम्बन्धिनामपि
ज्ञानमीषन्मत्तत्व"मिति, लीलासम्बन्धिनां येषां ये भावास्तदात्मकतायां ते द्वेषादिभावा
अपि स्वत एव भवन्तीतिज्ञापनायाहुः रोषत इति, भावेषु वैजात्यज्ञापनायोक्तं सत्त्वादि-
गुणभावेनेति, यद्यप्यत्र लीला बहुविधास्तथापि नवसु श्लोकेषु एकैकस्मिन् श्लोके उक्ता
एकैकविधा विवक्षिता इति नव लीला इत्युक्तं, अथ वा सर्वासां तुल्यत्वमेवेत्याशयेन पक्षा-
न्तरमाहुः अतो न न्यूनभावोत्रेति,हि यस्माद्धेतोः शकटादिभिराविष्टा अतो न न्यून-
तेत्यर्थः, तथा च भगवद्भाववत्याः पूतनादिभाववतीनां च तुल्यत्वमेवेत्यर्थः, पक्षान्तर-
माहुर्भगवद्भावापन्नायाः सकाशात् पूतनोलूखलादिभावापन्ना उत्कृष्टा इतिज्ञापनाय सर्वत्र
हरिबुद्ध्या वेति,कथञ्चिदपि चरणारविन्दस्पर्शेच्छया पूतनोलूखलादिभाव इत्यर्थः,
मयि चेच्चरणं न स्थापयति तदा पूतनोलूखलादिबुद्ध्यापि स्थापयत्वितिभावेन तद्वदा-
चरन्ति, अत्यार्त्यैव सर्वत्र भगवद्बुद्धिरतो भगवच्चरणारविन्दसम्बन्धस्य प्रकर्षेण सिद्ध्यर्थं
पूतनादिभाव इत्यर्थः ॥१५॥ तां गोपीमनयत् कृष्ण इत्यादिमार्धत्रयश्लोकवाक्यार्थानाहुः
१०–२७–३५ दोषदर्शन इति निमित्तसप्तमी, तथा च तस्यास्त्यागादिकं
दोष इति का० २७७$\frac{३}{४}$। दोषदर्शन इति निमित्तसप्तमी, तथा च तस्यास्त्यागादिकं
तासां स्वदोषस्फूर्तिनिमित्तं विज्ञेयमित्यर्थः, तस्यास्तादृगवस्थादर्शनेन तासां स्वदोषस्फूर्ति-
रभूदस्मद्दोषेणैव वयं त्यक्ता इति, अत्रैव श्लोके स्वयमिति का० २७८$\frac{३}{४}$। ननु समानरम-
णेप्येतासां तदा मानोभून् नैकस्यां भगवता नीतायां तत्राप्यधुना मानोभूत् तत्र को
हेतुरित्याशङ्क्याहुः स्वगत्ययुक्तकरणादिति, अत्र टिप्पण्यां नायिकानां हि प्रकृतिः सदा
मानिनीत्वं, प्रकृते च इयदवधि नायकाधीनत्वमेवाङ्गीकृतमिति स्वस्या नायिकाप्रकृतेर्या-
गती रीतिस्तस्यामयुक्तकरणान् नायकाधीनत्वेन स्थितेर्नायिकाप्रवृत्तिनिवृत्तिहेतुत्वेनाधि-
कारिण इवाधिकारिणो ये प्रकृत्यादय आदिपदात् प्रौढा भावाम्ले पूर्वभावान् कोमलान्

नाशयामासुरित्यर्थः, तथा च पूर्वं भावानां कोमलत्वात् मानाभावेपि पश्चात् नायिकास्वभाववशात् कोमलभावरूपबुद्धिनाशे सापि नायिका अन्येवाभवत् मानवती जातेत्यर्थः, एवं चायं मानो नायिकायाः प्रकृतिसिद्ध एव न तु दोषात्मक इति भावः, स्वयं त्वयुक्तकरणादितिपाठे स्वपदं स्वामिनीपरं, शेषं पूर्ववत् ॥३५॥

अध्यायसमाप्तौ श्रीकृष्ण इति का० २७९३/४, २८०३/४। श्रीकृष्णगोपिकास्तत्र द्विविधा नवधा गुणैरिति अन्यपूर्वानन्यपूर्वाभेदेन द्विविधाः पुनः प्रत्येकं राजसादिभेदेन नवधेत्येवमष्टादशविधाः, उपलक्षणविधया एकोनविंशतितमा अपि ज्ञेयाः, पक्षान्तरमाहुः समुदायेन भिन्ना वेति, समुदायभेदेन भिन्नप्रकारा इत्यर्थः, पक्षद्वयमप्यग्रिमाध्यायकारिकासु स्वयमेव वदिष्यन्ति, स्वसन्देहात् तु मिलिता इति कस्या वा भाग्यात् स्नेहेन कृपया वा आगच्छेदितिसन्देहात् मिलिता जाता इत्यर्थः, तदुक्तं "पुनः पुलिनमागत्ये"तिश्लोकविवरणे सुबोधिन्याम् ॥

१०–२८–० अष्टाविंशाध्याये अष्टाविंशे हरेर्गानमिति का० २८९३/४–२९०३/४। अथ संक्षेपतो विभज्यन्ते द्विविधा गोप्यः, तत्रान्यपूर्वा दशविधाः, अनन्यपूर्वा नवविधाः, तथा हि "जयति त" इति सात्त्विकराजसी१, "शरदुदाशय" सात्त्विकतामसी२, "विषजलाप्ययात्" सात्त्विकसात्त्विकी ३, "न खलु गोपिकानन्दनो" निर्गुणा ४, "दिनपरिक्षये" इतिद्वादशे श्लोके राजसतामसी १२, "प्रणतकामदं" राजसराजसी १३, "सुरतवर्धनं" राजससात्त्विकी १४, "अटति यत्" सत्त्वमिश्रतामसी १५, पतिसुतान्वये"त्यत्र तामसतामसी १६, "रहसि संविदं" रजोमिश्रतामसी १७, अथ कुमारिकाः, "विरचिताभयं" सात्त्विकसात्त्विकी ५, "व्रजजनार्तिहन्" सात्त्विकतामसी ६, "प्रणतदेहिनां" सात्त्विकराजसी ७, "मधुरया गिरे"त्यत्र निर्गुणा ८, "तव कथामृतं" राजससात्त्विकी ९, "प्रहसितं" राजतामसी १०, "चलसि यद् व्रजात्" राजसराजसी ११, "व्रजवनौकसां" सत्त्वमिश्रतामसी १८, "यत्ते सुजात" रजोमिश्रतामसी १९, स्वभावादपराधत इति विप्रयोगावस्थायाः स्वभावादेव गानं चक्रुः, पक्षान्तरमाहुः अपराधत इति, स्वसिद्धाविषयज्ञानलक्षणोपराधः, कृता मानलक्षणावज्ञा याभिस्तादृश्यः स्तोत्रं चक्रुरित्यर्थः, राजसी तामसीत्यादि "जयति तेधिकं जन्मना व्रज"इतिश्लोके सात्त्विकराजसी, "शरदुदाशय" इत्यत्र सात्त्विकतामसी, "विषजलाप्यया"दित्यत्र सात्त्विकसात्त्विकी, "न खलु गोपिकानन्दन" इत्यत्र निर्गुणा, एवं चतुर्विधा गोप्यः पतिमत्योन्यपूर्वा निरूपिताः, तदनन्तरं सप्तविधा गोप्यः कुमारिकाः, ततः षड्विधाः पुनः सपूर्वाः, तत्र "दिनपरिक्षये" इतिद्वादशे श्लोके राजसतामसी, "प्रणतकामद"मित्यत्र राजसराजसी, "सुरतवर्धन"-मित्यत्र राजससात्त्विकी, "अटति यद् भवानह्नी"त्यत्र देवनिन्दकाः सात्त्विकतामस्यः, "पतिसुतान्वये"त्यत्र भगवन्निन्दकास्तामसतामस्यः, "रहसि संविद"मित्यत्र स्वनिन्दका

राजसतामस इत्याभासोक्तः क्रमः, कारिकोक्तक्रमानुसारेण तु देवनिन्दका राजसतामसः, आत्मनिन्दकाः सात्त्विकतामस इत्यायाति, तथा चोक्तं कारिकायां **राजसी तामसी चैव सात्त्विकीतिविभेदत** इति, तथा चात्र कारिकोक्तक्रमस्याविवक्षितत्वेन तात्पर्यान्तरेण वा कारिकोक्ताभासोक्तपक्षयोर्व्यवस्था ज्ञेया, एवं द्वादशादिसप्तदशान्तश्लोकोक्ताः षड्विधा आद्याश्चतस्रश्चेति दशविधा अन्यपूर्वाः, अथ कुमारिकाः, "विरचिताभय"मित्यत्र "सात्त्विकसात्त्विकी"त्युक्तमाभासे, कारिकायां तु "गुणातीता" इत्युक्तं, "गुणातीता" इत्यादिपदचतुष्टयं "द्वितीयाबहुवचनान्तमाहे"त्यनेन सम्बद्ध्यते, "व्रजजनार्तिह"न्नित्यत्र सात्त्विकतामसी, "प्रणतदेहिना"मित्यत्र सात्त्विकराजसी, "मधुरया गिरे"तिश्लोके निर्गुणेतिप्रतिभाति, पूर्वोक्तैस्त्रिभिः श्लोकैः सगुणानामुक्तत्वात्, "तव कथामृत"मित्यत्र राजससात्त्विकी, "प्रहसित"मित्यत्र राजसतामसी, "चलसि यद् व्रजा"दित्यत्र राजसराजसी, अथ "व्रजवनौकसा"मित्यष्टादशे श्लोके सत्त्वमिश्रतामसी, "यत्ते सुजाते"तिश्लोके रजोमिश्रतामसी, एवं पञ्चमादिसप्तश्लोकोक्ताः अन्तिमश्लोकद्वयोक्ताश्चेति नवविधाः कुमारिकाः, **तमसा तामसी** तत्रेति तत्र कुमारिकासु तामसतामसी नास्तीत्यर्थः, तथा चान्यपूर्वा दशविधाः नवविधाः कुमारिकाश्चेति एकोनविंशतिभेदाः,अयं कारिकोक्तः प्रथमपक्षः, गूढाभिसन्धिना पक्षान्तरमाहुः अथ चेति, अत्र टिप्पण्यां प्रार्थनाश्च ता आद्याश्चेतिविग्रहः, तथा च प्रथमद्वितीयतृतीयपञ्चमषष्ठसप्तमाष्टमश्लोकैः कृताः, अन्ते त्रयोदशचतुर्दशाभ्यां च कृता याः प्रार्थनास्ताः कुमारिकाभिः कृताः, अन्ये प्रौढाभिरुक्ताः श्लोकाः, नवमादयश्चत्वारः पञ्चदशादयः पञ्च चेत्यर्थः, चतुर्थ्यस्तु गुणातीतभावापन्नाः, कोमलभावा इतियावत्, "अतस्तथा श्लोकसङ्क्षे"तिविवृतं टिप्पण्यां, "न खलु गोपिकानन्दन" इति चतुर्थश्लोकोक्तास्तु कुमारिकासु प्रौढासु च समाः एतच्छ्लोकवक्त्र्यः कुमारिकान्यपूर्वोभयविधा अपीत्यर्थः, अस्मिन् द्वितीयपक्षे सात्त्विक्यादिविभागो दुरूहः, अत एवोक्तं टिप्पण्यां 'गूढाभिसन्धिना पक्षान्तरमाहु'रिति ।

१०-२८-२ शरदुदाशय इत्यत्र अन्तःस्थित इति का० २९१ ३/४ । पूर्णो नैव भवेदिति गानरूपेण वाग्निर्गमाभावे याद्यांशे पूर्णो रसो न भवेदितिहेतोर्गानरूपेण वाग्निर्गम इत्यर्थः ।

१०-२८-८ मधुरया गिरेत्यत्र हस्तेनेति का० २९२ ३/४,२९३ ३/४ । "विरचिताभय"मित्यादिश्लोकत्रयोक्तभगवत्कृतोपकारानुवादपूर्वकमेतच्छ्लोकोक्तमुपकारमाहुः हस्तेन चेत्यादि, "विरचिताभय"मितिश्लोके "शिरसि धेहि नः श्रीकरग्रह"मिति हस्तेनोपकारः, "व्रजजनार्तिह"न्नितिश्लोके "भज सखे भवत्किङ्करी"रितिस्वरूपेणोपकारः, "प्रणतदेहिना"मितिश्लोके "पदाम्बुजं कृणु कुचे"ष्विति पदा उपकारः,अस्मिन् "मधुरया गिरे"तिश्लोके मुखेन चोपकारः कर्तव्य इति ता गोप्यो जगुरित्यर्थः,मधुरवाणीप्रार्थनप्रयोजनमाहुः पूर्वोक्तमित्यादि,यावद्भगवान् मधुरवाण्या भाषणं न करोति तावत्पर्यन्तं पूर्वोक्तं सर्वमपि

सरसतां न याति, तूष्णीं रमणे रसो न भवतीतिरसमर्यादासूचनाय स्थितिरित्युक्तम्।

१०-२८-१७ रहसि संविदमित्यत्र वाक्यं हास्यमुरश्चैव कामानन्दाधिकारिण इति का० २९४½। "संवित्" वाक्यं तत् कामोद्बोधकं, हास्यमानन्दोद्बोधकं "श्रीधामे"तिविशेषणेन उरसा लीलाधिकारिण उच्यन्ते, अत्र कामपदमानन्दपदं च तत्तदुद्बोधकपरं ज्ञेयम् ॥१७॥

१०-२९-० एकोनत्रिंशाध्याये एकोनत्रिंशक इति का० २९५½-२९७½। "मिथो भजन्ती"त्यादिना निर्णयकथने हेतुमाहुः सन्तुष्ट इति।

१०-३०-० त्रिंशेऽध्याये त्रिंशत्तम इत्यादि का० २९८½-३०२¾। एतच्च टिप्पण्यां विस्तरे व्याख्यातमपि संक्षेपतो लिख्यते, लीलां चक्र इति लोके प्रकटामितिशेषः, तथा सति हरिः प्रीतः सन् कामकृतामपि लीलां लोके प्रकटां चक्रे इति हेतोर्गोप्यापि लीला त्रिंशत्तमेऽध्याये ईर्यत इतित्रावयार्थः, लीलोक्तिप्रस्तावे फलश्रुतिरसङ्गतेत्याशङ्क्य तत्तात्पर्यमाहुः अस्याः सर्वोपकारायेति, वैराग्यार्थिनां भक्तानां च सर्वेषामुपकाराय अस्या लीलायाः 'विक्रीडितं व्रजवधूभि'रित्यादिना फलश्रुतिरुदीर्यते, लोके कामकथा तदुद्बोधिका दृष्टेति तच्छङ्कया वैराग्यार्थी कदाचिन् न शृणुयात् तथा भक्त्यर्थ्यपि मातॄणां रहस्यवार्तां न शृणुयादिति सर्वेषां निःशङ्कश्रवणप्रवृत्तिसिद्धये फलश्रुतिरित्यर्थः, अन्ते प्रश्नोत्तरयोस्तात्पर्यमाहुः लौकिक्यपीति, यदा कस्यचिद् दृष्टिर्लौकिकी भगवति दोषारोपात्मिका भवति तदापि सिद्धान्त ईर्यते प्रश्नोत्तराभ्यां निर्णय उच्यते इत्यर्थः, भगवतो रसात्मकत्वेन स्वरूपात्मककामरसभोक्तरि भगवति दोषारोपवान् वस्तुतस्तूपेक्ष्य एव तथापि प्रश्नः सर्वोद्धारक इति तादृशस्याप्यलौकिकी बुद्धिर्यथा भवति तथावक्तव्यमितिप्रश्नतात्पर्यं, स च प्रश्नः "संस्थापनाय धर्मस्ये"त्यादिना राज्ञा कृतः, शुकस्तु 'तुष्यतु दुर्जन' इतिन्यायेन तन्मतमेवानुसृत्य "तेजीयसां न दोषाये"त्यादिना उत्तरं कृतवान्, अग्रे"गोपीनां तत्पतीनां चे"त्यादिना यदुत्तरं तत्तु वस्तुस्थितिमनुसृत्येतिभावः,नृत्यबन्धादेरुपयोगमाहुः रसात्मक इति, अतः शास्त्रं प्रवृत्तं हीति अतो रसात्मककामस्य गूढत्वात् तद्ज्ञापनार्थं भरतोक्तं वात्स्यायनोक्तं च शास्त्रं प्रवृत्तं, धर्मार्थकाममोक्षशास्त्रेषु तृतीयं कामशास्त्रं, अतोत्र भगवांश्चक्रे इति कामस्य गूढत्वात् तदुद्बोधार्थं स्वयं नृत्यं चक्रे स्वामिनीभिःकारितवांश्च, बन्धोपयोगमाहुः सर्वाङ्गेष्विति,जलानिलयोरुपयोगमाहुः जलं वायुश्च सामग्रीति, रमणं जलस्थलभेदेन द्विविधं,तत्राद्ये जलं सामग्री द्वितीयेऽनिलः, तयोः सामग्रीत्वे हेतुः स्वामिनीभगवतोः श्रमः, शीतत्वं जलानिलनिष्ठो हेतुरत्र सामग्रीत्वभवने, तथा च जलं वायुश्च रमणे श्रमशीतत्वाभ्यां सामग्री जायते इतियोजना, शीतादितिभावप्रधानो निर्देशः, "सोऽम्भस्यल"मितिश्लोकोक्ता जलक्रीडा, "ततश्च कृष्णोपवन" इति स्थलक्रीडा, एतल्लीलाया भूमौ प्राकट्यकरणे प्रयोजनमाहुः अत्रैव लोके

इति, प्रकटमिति क्रियाविशेषणं, तथा चास्मिन् लोके आधिदैविकं रूपं जीवानां प्रकटं यथा भवति तथा भुङ्क्ते इत्यर्थः, एतल्लीलाश्रवणे जीवानामाधिदैविकं रूपं प्रकटीभवतीति तथा, उत्तममिति क्षराक्षराभ्यामुत्तमं पुरुषोत्तमस्वरूपात्मकमित्यर्थः ।

१०-३०-१७ एवं शशाङ्कांशुविराजितेत्यत्र शास्त्राणां विषयस्तावद् यावन् मन्दरसा नराः । रतिचक्रे प्रवृत्ते तु नैव शास्त्रं न च क्रम इति, एतद् वाक्यं वात्स्यायनीयसप्ताधिकरण्यां साम्प्रयोगिकाख्ये द्वितीयाधिकरणे द्वितीयाध्याय-समाप्तिस्थं, आरम्भतस्तु सप्तमाध्यायस्थम् ॥१७॥

१०-३१-० एकत्रिंशाध्याय एवमित्यादि का० ३०३$\frac{1}{2}$-३०६$\frac{1}{2}$। एवं रूपप्रपञ्चस्येत्यादि एवं पञ्चभिरध्यायैः रूपप्रपञ्चस्य पञ्चधा 'आत्मना प्रथमा लीले'त्या-दिप्रकारेण रसवर्णनं निरूप्य नामलीलातो गानात्मकशब्दलीलातो यो रसस्तदर्थमन्य-भजननिवृत्तिपूर्वकमिदं प्रकरणमुच्यते इत्यर्थः, एवमुद्धृत भक्ता इति इन्द्रभजननिवृत्ति-पूर्वकमुद्धृता इत्यर्थः, अत एव नन्दस्याम्बिकाद्यन्यदेवताभजनहेतुकः क्लेशो हरिणैव मोचनं च, पूर्ववदिति इन्द्रयागनिवृत्तिवदत्रापि अन्यभावाद् देवतान्तरभजनात् निवृत्तानां भक्तानां प्रमाणानन्दसिद्धये वेदात्मकप्रमाणरूपबलदेवसहितो रमणं चक्रे, ततो मर्यादामिश्रणात् प्राप्तं शङ्खचूडात्मकं दोषं सर्वथा नाशयामासेत्येकत्रिंश उच्यते इत्यर्थः, अत्र टिप्पण्यां मर्यादापुष्टिभेदेन नामलीलाया द्विविधत्वान् मर्यादामिश्रपुष्टिमार्गीयाः पूर्वा-ध्याये कथ्यन्ते शुद्धपुष्टिमार्गीया द्वितीये,मर्यादामार्गस्य सदोषत्वज्ञापनाय शङ्खचूडप्रसङ्ग इति।

१०-३२-० द्वात्रिंशाध्याये द्वात्रिंश इत्यादि का० ३०७$\frac{1}{2}$-३१०$\frac{1}{2}$। गोपिकानामन्तःकरणे स्वानन्दं पूरयामासेति अत्राध्याये ईर्यते,गुणगानेनेतिशेषः,स्वानन्द-पूरणमेव विवृण्वन्ति अन्तःप्रविष्ट इति,गुणगानेन मुखादुद्धृत्य गुणानुवादश्रवणेन पुनः कर्णयोः कर्णद्वारा सम्यक् यदा निवेद्यते तदेत्यर्थः, अत्र युग्मश्लोकैर्गाने हेतुमाहुः शब्दार्थयोर्मुख्यतात्रेति,अत्राध्याये नादात्मकस्य शब्दस्य तत्प्रतिपाद्यभगवत्स्वरूपा-त्मकस्यार्थस्य च मुख्यतेतिज्ञापनाय युग्माः श्लोका इत्यर्थः,पूर्वं वेणुगीते नादमात्रानुभवः, अत्रोभयोरनुभव इतिद्वाभ्यां कथनं, सङ्ख्यातात्पर्यमाहुः सर्वेषु चैव मासेष्विति, अत्र गुणगाने हि वर्षे वर्षे यावतीं लीलां प्रभुः करोति तावती सर्वा लीला क्रमेण स्वामिनी-भिर्गीता, न त्वेतदध्याये यावत्युक्ता तावन्मात्रेतिज्ञापनाय पूर्णवर्षस्य द्वादशमासात्मकत्वान् माससमानसङ्ख्याका युग्माः श्लोका उच्यन्त इत्याहुः अतोत्र मासयुग्मा हीति, मास-समानसङ्ख्याका युग्मा मासयुग्मा इति मध्यमपदलोपीसमासः,किञ्चोपक्रमोपसंहाराभ्यां चैकं युग्मं भवति,तेनाधिमासेपि यत् करोति तदपि स्वामिनीभिर्गीयत इतिज्ञाप्यत इत्याशये-नाहुः आद्यन्ते चापरं युग्ममिति,आदिश्चान्तश्चाद्यन्तौ तस्मिन्नाद्यन्त इतिविग्रहः, समा-

हारोत्र,तत्र प्रतिपाद्यं रूपमाहुः प्रक्रम इति,आद्यश्लोके गानोपक्रमः,अन्त्यश्लोके "तच्चितास्तन्मनस्का" इतिफलं, त्रयोदश भवन्ति तदिति अत्र तदित्यव्ययं तस्मादित्यर्थे

१०-३२-२ वामबाहुकृतेत्यस्याभासे सर्वोत्तमेत्यादि का० ३११$\frac{3}{4}$-३१७$\frac{1}{4}$

सर्वोत्तमेति वेणुनादपुरःसरा हरेर्लीला युगलश्लोकानां मध्ये सर्वत्र प्रथमेषु श्लोके निरूप्यते,कीदृशी लीलेत्याकाङ्क्षायामाहुर्वाच्येर्थे हेतुरिति, युगलद्वितीयश्लोकेषु वाच्ययोर्थः व्योमयानवनितामूर्छादिरूपस्तत्र हेतुभूतेत्यर्थः,पादपा लताश्चैकश्लोकोक्ता एकविधा ज्ञेयाः, देवरुयादयो देवगन्धर्वान्ता दशविधा वेणुवादरसज्ञा दशयुगलनिरूपिता उक्ताः अन्त्ययुग्मद्वये तु भगवानेव उक्त इत्याहुर्द्विधा च भगवान् हरिरिति, श्लोकद्वयोक्त इत्यर्थः, एते द्वादशविधा वेणुवादने रसज्ञा उत्तरेषु युग्मद्वितीयश्लोकेषु निरूप्यन्त इत्यर्थः, अन्त्ययुगलद्वयतात्पर्योक्तौ जानाति भगवानेव जानात्येव हरिः स्वयमिति यतो भगवानेवैतद्रसं जानात्यतः कारणादन्ते"उत्सवं श्रमरुचे"तिश्लोके"यदुपतिर्द्विरदराजविहार" इतिश्लोके च वारद्वयं भगवानेवोक्तः, अत्र जानाति भगवाने जानात्येव हरिः स्वयमिति वारद्वयोक्तिर्भगवतः श्लोकद्वयोक्तत्वबोधनाय, तत्र भगवत्त्वतापहारकत्वबोधनाय भगवत्पदहरिपदे,ततः पुंस्त्वति त्रिविधेष्विति शेषः,पादपपक्षमेघेष्वित्यर्थः, लतानां तरुमध्यपातित्वेन पुंस्स्वेव गणना कृता, त्रयोपि त्रिविधाः प्रोक्ता इति त्रयाणां त्रयाणां त्रयस्त्रयो भेदास्त्रिधा राजससात्त्विकतामसा इत्यर्थः, देवरुयादयस्त्रयं राजसाः, पादपलतादयः सात्त्विकाः, ब्रह्मगोपीमृगीभेदास्तामसा इति विवेचितं सुबोधिन्यां प्रकीर्णा इति उपदेवगणादय इत्यर्थः, अनुभावमाहुः सर्व एवेति, अत्र श्रीवल्लभगोस्वामिनः, पूर्वं दशाप्येते नादरसानभिज्ञाः पश्चात् नादश्रवणमात्रेण वस्तुनो यत् सामर्थ्यं मूर्छाद्युत्पादनं तत्संयुतास्तदाधारा जाताः, अयमनुभाव इत्यर्थः, अत्र हेत्वन्तराभावान्नादानुभाव एवायमिति हिशब्दः, पूर्वं द्वादशैते रसज्ञा इत्युक्तं, तत्र दश पूर्वं रसानभिज्ञास्ततो नादानुभावेन किञ्चिद्रसज्ञा जाताः, द्विविधो भगवांस्तु सर्वथा रसज्ञ इतिविभेदः।

इति श्रीतामसप्रकरणीयकारिकाव्याख्या।

समाप्तोयं ग्रन्थः।

शोधपत्रम्।

पत्रे	पङ्क्तौ	शुद्धम्	पत्रे	पङ्क्तौ	शुद्धम्
९	२९	विषयाः	१६९	१२	तत् तु
४९	२८	भगवत्का०	१७७	१७	पदम्बुजं
७२	२६	०श्चित्त०	१८१	१३	अङ्गीभू०
११८	९	पुरुषः	२०३	२८	तदिति
११७	२७	०हेतु०			